

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 13.

1930-31

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,"

1933

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 13.

1930-31

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

1933

*Πᾶσα ἀποστολὴ πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον γίνεται πρὸς τὸν Διευ-
θυντὴν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ 1930-31

	Σελίς
Δ. Εὐαγγελίδη , Πρωτοβυζαντινὴ βασιλικὴ Μυτιλήνης	1 - 40
Χ. Καρούζου , Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου (πίν. 1 - 5)	41 - 104
Α. Δ. Κεραμοπούλου , Ἀνάθημα [Κορω]νέων ἐν Θήβαις	105 - 118
Ν. Κυπαρίσση , Ὁ καθήμενος ἀρχαῖος Διόνυσος (πίν. 6 - 7)	119 - 136
Σ. Ν. Μαρινάτου , Δύο πρῶτοι μινωικοὶ τάφοι ἐκ Βοροῦ Μεσαρᾶς	137 - 170
Βασίλ. Δ. Θεοφανείδης , Ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Πνυκὸς (3 παρένθετοι πίνακες)	171 - 176

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ 1930 - 31

	Σελίς
Φ. Δ. Σταυροπούλου , Ἀνασκαφαὶ Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς	1 - 14
Ν. Κυπαρίσση , Ἀρχαῖστικὸν ἀνάγλυφον Διονύσου	15 - 16
Κ. Κουρουνιώτη , Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς Ἑλευσίνος. Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Τελε- στηρίῳ (παρένθετος πίναξ)	17 - 30
Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου , Προσκτήματα τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κατὰ τὰ ἔτη 1930 καὶ 1931	31 - 37
Π. Νεράντζουλη , Ἐκθεσις ἀνασκαφῆς ὑστερορρωμαϊκῆς ἐπαύλεως εἰς τὸ γήπεδον Βοῦδ ἐν Πάτραις	38 - 40

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

A. ΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Εἰς τὸν αὐξανόμενον ὁσημέραι ἀριθμὸν τῶν πρωτοβυζαντινῶν βασιλικῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τόσον ἀφθόνως ἔρχονται εἰς φῶς εἰς τὰς κυρίως ἑλληνικὰς χώρας, ὅχι μικρὸν οὐδὲ ἀνάξιον λόγου ἔρχεται νὰ συνεισφέρῃ καὶ ἡ Λέσβος. Ἀπὸ τινων ἤδη ἑτῶν εἶχα ἀρχίσει νὰ μελετῶ τὴν μεγάλην βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου, τῆς ὁποίας τὴν δημοσίευσιν παρεχώρησα εἰς τὸν φίλον καθηγητὴν κ. Ὁρλάνδον, ὅπως βραδύτερον ὑπέδειξα εἰς τὸν ἴδιον τὴν πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τοῦ κ. Δαυὶδ γνωστὴν γενομένην βασιλικὴν τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου τῆς Ἐρεσοῦ, ὡς καὶ τρίτην τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἐπίσης τὸ πρῶτον ἀνακαλυφθεῖσαν ἐν Ἐρεσῶ βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλῃ, τὰς ὁποίας ἔνεκα ἄλλων ἀσχολιῶν δὲν ἠδυνήθην ἐγὼ νὰ δημοσιεύσω¹. Εἰς ταύτας προσθέτω τώρα καὶ τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην, τὴν ὁποίαν ἀνέσκαψα κατὰ τὸν παρελθόντα Νοέμβριον καὶ ἡ ὁποία δὲν ἐξαντλεῖ βεβαίως τὰ ἐπὶ τῆς Λέσβου ὑπάρχοντα λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης. Ἐγὼ τοῦλάχιστον γνωρίζω προσέτι τρεῖς βασιλικὰς ἐν αὐτῇ, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρω μίαν εἰς τὰ Λουτρὰ καὶ ἄλλην εἰς τὸν Κλαπάδον καὶ τὰς ὁποίας προτίθεμαι νὰ ἀποκαλύψω σὺν τῷ χρόνῳ καὶ καταστήσω ἐν καιρῷ γνωστάς. Κατ' ἀνακοίνωσιν δὲ τοῦ φίλου ἐφόρου ἀρχαιοτήτων κ. Σ. Παρασκευαΐδου καὶ κατὰ τὴν παραλίαν τοῦ Πολιχνίτου παρατηροῦνται λείψανα βασιλικῆς, ἴσως δὲ καὶ παρὰ τὸ Λισδόρι ἐπὶ τῆς αὐτῆς παραλίας.

Ἐκ τοῦ πλουσίου τούτου ὕλικου θὰ καταστῇ δυνατὴ ὅχι μόνον ἡ καλυτέρα ἐξακρίβωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ κυρίως ἡ μελέτη τῆς συγχρόνου αὐτῆς τέχνης θὰ εὐδοιωθῇ, ὥστε ἐμφανέστερον νὰ ἐξαρθοῦν αἱ τοπικαὶ ἰδιορρυθμίαι καὶ νὰ ἐκτιμηθῇ ἐπαξίως ἡ συμβολὴ μιᾶς ἐκάστης χώρας εἰς τὴν συνολικὴν εἰκόνα τῆς τέχνης τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἡ ὁποία οὕτω συμπληρώνεται καὶ πλουτίζεται.

B. ΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Ἦτο περίεργον ὅτι μέχρι σήμερον οὐδὲν σχεδὸν σημαντικὸν λείψανον πρωτοβυζαντινοῦ κτιρίου εἶχε παρατηρηθῇ εἰς τὴν πόλιν Μυτιλήνην καὶ τὸ ἄλλοτε

¹ Περὶ αὐτῶν πρβλ. Ὁρλάνδον, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1928 σελ. 324 ἐξ. καὶ εἰκ. 1, 4, 7 καὶ τὴν ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτίῳ 1929, 1, -82 λεπτομερῇ μελέτην τοῦ ἰδίου, ὅστις εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ καὶ ἰδιαίτερον ἀπόσπασμα, διὰ τὸ ὁποῖον καὶ ἐδῶ ὀφείλω νὰ τοῦ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθὲν κιονόκρανον τῆς Συλλογῆς Μυτιλήνης ἐν Ἀρχ. Δελτ. 9 (1922 - 1925) Παράρτ. σελ. 49 εἰκ. 15 δὲν γνωρίζομεν πῶς εἰσῆλθεν εἰς αὐτήν. Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἐν τῷ φρουρίῳ ὅπισθεν τοῦ ἄλλοτε τζαμίου σώζονται μόνον τὰ λείψανα ἡμικυκλικῆς κόγχης ἐκκλησίας¹, ἀλλ' οὐδὲν περισσότερον δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν.

Μεγαλύτεραν σημασίαν ἔχουν τὰ λείψανα κατακόμβης - μαρτυρίου, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς πόλεως. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μακρυγιαλοῦ εἰς τὴν β. κλιτὸν τοῦ λόφου «Βουναράκι» ἀνήκοντος εἰς τὴν οἰκογένειαν Ἀθανασιάδου παρὰ τὴν θάλασσαν πρὸ πολλοῦ ἐσημείωσα τὰ σωζόμενα ἐκεῖ ἐρεΐπια. Δυστυχῶς δὲν εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐρευνήσω λεπτομερέστερον καὶ διὰ τῆς σκαπάνης τὸν χώρον τοῦτον, θὰ περιγράψω ὅμως συντόμως αὐτὰ ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐπανέλθω τυχούσης εὐκαιρίας.

Ἐκ τοῦ βορρᾶ εἶναι ἡ εἴσοδος τοῦ μαρτυρίου, εἰς τὸ ὁποῖον κατήρχετο τις πιθανώτατα διὰ βαθμίδων ἢ κεκλιμένου ἐπιπέδου, ὥς εἶναι σήμερον μήκους 7 μ. περίπου, ἂν καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ βράχος εἶναι ἐφθαρμένος καὶ ὑπὸ χωμάτων κεκαλυμμένος ὥστε δὲν εἶναι καταφανὴς ἡ ἀρχὴ τῆς εἰσόδου. Τὸ μαρτύριον ἀποτελεῖ τετράγωνος αἵθουσα (4,15 × 4,15 περίπου), εἰς τὰς πλευρὰς τῆς ὁποίας ἀνοίγονται ὀρθογώνιοι κόγχαι· τούτων ἡ μὲν ἀνατ. καὶ δυτ. ἔχουν 1,45 περίπου βάθος, ἡ δὲ νοτ. 1,50 - 1,70, ἐν ᾧ πρὸς βορρᾶν, ὅπου εἶναι ἡ εἴσοδος, ὁ βράχος εἶναι λαξευμένος βαθύτερον 1,65 - 1,70 μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου, ὅπερ εἶναι 2,20². Σημειωτέον ὅτι τὴν ἀνατ. κόγχην περιθέει χαμηλὸν βάθρον πλάτους 0,35. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ καθέτου βράχου τῆς ν. πλευρᾶς φέρει μικρὰς ὁπὰς ἐντὸς τῶν ὁποίων σώζονται λείψανα σιδηρῶν γόμφων, διὰ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἐστηρίζοντο πλάκες μαρμάρου ἢ ἄλλα ἀντικείμενα χρησιμεύοντα πρὸς ἐπένδυσιν τοῦ βράχου, πρὸς τὸν ὁποῖον συνεδέοντο καὶ δι' ἀσβεστοκονιάματος «κουρασανίου» τοῦ ὁποίου σώζονται ἐπὶ τοῦ βράχου λείψανα. Αἱ κόγχαι εἶχον ὑπεράνω τόξον ἢ καμάραν διὰ πλίνθων ὀπτῶν ἀρχόμενον εἰς ὕψ. 1,20 (ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους), ὅπου ὁ βράχος εἶναι ὀριζοντίως λαξευμένος πρὸς ἔδρασιν τοῦ τόξου, μικρὸν λείψανον τοῦ ὁποίου σώζεται ἐκ κουρασανίου καὶ τεμαχίου πλίνθου κατὰ τὴν β. γωνίαν. Εἰς τὴν ἀ. κόγχην εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἐνάρξεως τοῦ τόξου ἢ νοτία παραστάς τοῦ βράχου εἶναι διαμορφωμένη εἰς μικρὸν ἐπίκρανον ὥς κορωνίδα λοξότμητον, ἀλλ' οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ μήκος. Ἐπὶ τῶν τόξων τούτων θὰ ἐστηρίζετο ἐπίσης πλινθόκτιστος τροῦλλος, ὥς συνήθως, ὅστις καλυπτόμενος ἔξωθεν ὑπὸ τῶν χωμάτων δὲν θὰ διεκρίνετο ἐντελῶς.

Τὰ ὑπόγεια ταῦτα κτίσματα ἦσαν τάφοι περιέχοντες τὰ λείψανα τῶν μαρτυ-

¹ Ὁρλάνδος Ἡμερολόγ. Μ. Ἑλλάδος 1929 σελ. 123.

² Μικραὶ διαφοραὶ παρατηροῦνται εἰς τὰς διαστάσεις ταύτας ἔνεκα τῆς φθορᾶς τοῦ βράχου.

ρησάντων ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, λεγόμενα συνήθως *μαρτύρια*. Εἶναι συχνότατα κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους προελθόντα ἐκ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ ἐβραϊκῶν τάφων - κρυπτῶν (Πρβλ. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie², 1913 σελ. 125 καὶ Wulff, Altchristl. und byz. Kunst, I σ. 18). Εἰς τὰ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις εὑρεθέντα καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Wulff ἐνθ' ἂν ἀναφερόμενα προσθετέα: τὸ ἐν Θήβαις παρὰ τὸ μικρὸν Καστέλλι εὑρεθὲν (Κεραμοπούλλου, Θηβαϊκά, Ἀρχ. Δελτ. 3 (1917) εἰκ. 79 καὶ σελ. 113 ἐξ.) καὶ τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ ἐν Ἀθήναις μαρτύριον τοῦ Λεωνίδη (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1919 εἰκ. 7-9 σελ. 8 ἐξ.), ὅπερ εἶναι ὁλόκληρον ἐν τῷ βράχῳ κατεσκευασμένον διὰ πλίνθων, ὥστε καὶ τὰ τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ὁ τροῦλλος ἄρχονται ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, ἐν ᾧ εἰς τὸ τῆς Μυτιλήνης ἔβαινον ἐπὶ τοῦ ἐπίτηδες λαξευθέντος ὀριζοντίως βράχου, ὡς εἴπομεν. Ἐκ τῶν τῆς Συρίας ὁμοιότατον πρὸς τὸ ἐν Μυτιλήνῃ εἶναι τὸ τῆς Mudscheleja (Holtzinger, Altchristliche und byzant. Baukunst³ εἰκ. 201), εἰς τὸ ὁποῖον πρὸ τῆς εἰσόδου ὑπάρχει καὶ πρόστασις δύο κιόνων, ὡς εἰς τὸ μαρτύριον τῶν Θηβῶν.

Ἄλλ' ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη βασιλική εἶναι τὸ πρῶτον σπουδαῖον μνημεῖον τῆς πρωτοβυζαντινῆς ζωῆς τῆς πόλεως ἃν καὶ εὑρίσκεται εἰς ἀρκετὴν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν πρὸς νότον, ὅπου θὰ ἐξυπηρετεῖ ἐξοχικόν τινα συνοικισμόν.

Γ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΓΑΛΩΝ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Εἰς τὴν τοποθεσίαν «Ἀργαλα» περὶ τὰ ἑξακόσια μέτρα πρὸς ν. τοῦ καφενείου τοῦ προαστείου τῆς Μυτιλήνης «Νεαπόλεως» καὶ πλησίον τῆς παραλίας ἀπεκαλύφθη ἐντελῶς τυχαίως ἡ ἐκκλησία αὕτη. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ἐκκλησίας ἦτο πρὸ πολλοῦ γνωστή. Ἐγὼ δὲ αὐτὸς πρὸ ἐτῶν κατ' ἐπίσκεψίν μου εἰς τὸ κτῆμα τοῦτο ἀνῆκον εἰς τὴν κ. Σοφίαν Λιβαδά (τότε Γκριτζιώτη) εἶχα παρατηρήσει μικρὸν ἐκεῖ παρεκκλήσιον τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας Εὐπρεπείας¹ καὶ ἐγειρόμενον ἐν μέσῳ ἀφθόνων θάμνων καὶ σωροῦ ῥωμαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν λίθων. Παρέλαβον μάλιστα τότε, παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἰδιοκτητίας καὶ ἐπιτύμβιον ἑλληνιστικὴν ἐπιγραφὴν φυλασσομένην ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου (Πρβλ. Ἀρχ. Δελτ. 6 (1920/1921) σελ. 110). Ἐσκόπουν δὲ πάντοτε καὶ διὰ σκαφῆς νὰ ἐρευνήσω τὸν χώρον, ἀλλ' ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν φθινώπου-

¹ Τὸ ὄνομα προήλθε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξ ἐπικλήσεως τῆς Παναγίας: πρβλ. *Παναγία ἡ Παράκλησις* ἐν τῇ μονῇ ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων (Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἔταιρ. 1924 σελ. 65 καὶ εἰκ. 5), ἡ *Ἐπίσκεψις*, ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἔταιρ. 1925 σελ. 45) καὶ ἡ *Ὁξεῖα Ἐπίσκεψις* τοῦ ἀναγλύφου τῆς Μακρυνίτης τῆς Θεσσαλίας (Ἐπετ. Ἔταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Α' (1924) σελ. 237 ἐξ.) καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς ἐπισκοπῆς Βόλου (Ξυγγοπούλου αὐτ. Β').

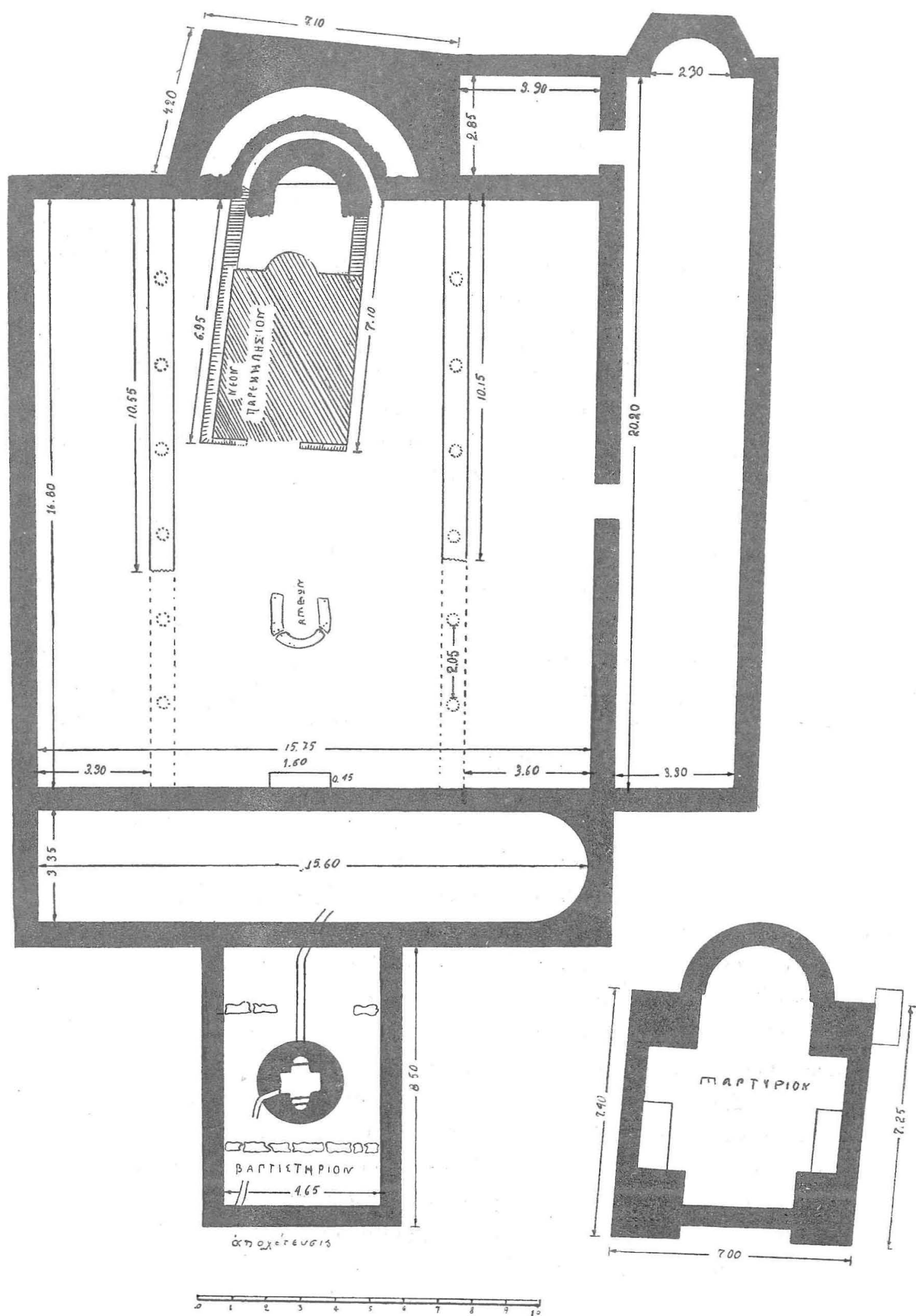
ρον ἑναρξίς τῆς κατασκευῆς τῆς ἐκεῖθεν διερχομένης ἐθνικῆς ὁδοῦ Λέσβου Κρατίγου - Σιγρίου ἐγένεν ἀφορμὴ νὰ ἀνακαλυφθῇ τὸ μνημεῖον. Οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὴν ῥηθεῖσαν ὁδὸν ἔχοντες ἀνάγκην χώματος καὶ ἄλλου ὑλικοῦ πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου αὐτῆς ἤρχισαν νὰ ἀποκομίζουσιν ταῦτα ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ἐκ τοῦ σχηματισμένου ἐκεῖ ἐλαφροῦ ὑψώματος. Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας προσέκοψαν εἰς τὴν κόγχην καὶ τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔφεραν εἰς φῶς γλυπτὰ τινα καὶ μίαν ῥωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν (βλ. κατωτέρω), ὅποτε ἐπεμβάσει τῶν ἀρχῶν διεκόπη ἡ περαιτέρω χωματοληψία. Τότε ἀδεία καὶ δαπάνη τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείου ἐπελήφθη τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μνημείου διὰ μικρᾶς ἀνασκαφῆς, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα ἐκθέτω ἐνταῦθα¹.

Ἀπὸ μακρὰν ἀκόμη βαδίζων κανεῖς ἐπὶ τῆς παραλιακῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς Νεαπόλεως πρὸς τὴν Κράτιγον βλέπει νὰ λευκάξῃ παρὰ τὴν θάλασσαν μικρὸν παρεκκλήσιον ὀπισθεν ὑψηλοῦ καὶ μεγάλου σχίνου, ὅστις πυκνὸς καὶ βαθιὰ ῥιζωμένος ἀπλώνει τοὺς προστατευτικούς κλάδους του μὲ τὸ δασὺ φύλλωμα εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς. Πρέπει νὰ πλησιάσῃ διὰ νὰ ἴδῃ τὸ σύμπλεγμα τῶν κτιρίων τῶν ἐκτεινομένων πρὸς ν. καὶ δ. αὐτῆς, ἡ ὁποία μὲ διεύθυνσιν κάθετιον πρὸς τὴν ἀκτὴν ἀρχίζει εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν περίπου μέτρων.

1. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Σχῆμα, μέγεθος καὶ τοιχοδομία. Ἐκ τοῦ σχεδίου βλέπομεν ἀμέσως ὅτι ἔχομεν ἐνώπιόν μας μεγάλην βασιλικὴν μὲ ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, μὲ τρία κλίτη, μὲ νάρθηκα καὶ μὲ διάφορα προσκτίσματα (εἰκ. 1). Ἡ βασιλικὴ ἔχει συνολικὸν μῆκος 26,10 καὶ πλάτος 17 μέτρων. Τοῦ κυρίως ναοῦ τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι σχεδὸν τετράγωνον μὲ μῆκος 16,80 καὶ πλάτος 16 μ. ἔχον οὕτω τὸν τύπον ἀνατολικῆς βασιλικῆς καὶ μόνον ἡ προσθήκη τοῦ νάρθηκος μειώνει κάπως τὴν ἐντύπωσιν τοῦ τετραγώνου χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προσδίδῃ τὸν ἐπιμήκη χαρακτῆρα τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν. Οἱ τοῖχοι αὐτῆς μόλις ὑψοῦνται σήμερον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς ἐλαχίστων σημείων ὅπως κατὰ τὰ ἄκρα τῆς ἀψίδος, ὅπου τὸ μὲν β. φθάνει 0,90, τὸ δὲ ν. τὰ 0,55 καὶ τὴν ν. πλευρὰν τοῦ βαπτιστηρίου, ἥτις σώζεται εἰς ὕψος 0,70.

¹ Ἐνταῦθα ὀφείλω μὲ εὐγνωμοσύνην νὰ ἀναφέρω ὅτι μεγάλως ἐβοήθησεν εἰς τὴν περὰ τῶν τῆς ἀποκαλύψεως ὁ ῥέκτης καὶ φιλοπρόοδος Δήμαρχος Μυτιλήνης κ. Ν. Πετρόπουλος διὰ τῆς πρωτοβουλίας καὶ φροντίδος τοῦ ὁποίου ἐστεγάσθη ἐν μέρει τὸ ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν δάπεδον καὶ πρόκειται ν' ἀπαλλοτριωθῇ ὁ χώρος. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἐκφράσω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Μυτιλήνης κ. Ἰάκωβον, διότι διευκόλυνε τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπίσης εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ ἐν Μυτιλήνῃ Πρακτικοῦ Λυκείου Λιβανίδην, Τρεβέδιον, Καζάζην καὶ Χριστοδούλου τοὺς ὁποίους ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ καθηγητὴς τῶν τεχνικῶν μαθημάτων καλλιτέχνης κ. Γαβαλᾶς καὶ οἱ ὁποιοὶ ὑπὸ τὰς ὁδηγίας μου ἐξεπόνησαν τὰ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ δημοσιευόμενα σχέδια.

Εἰκ. 1. Κάτοπις τῆς βασιλικῆς Ἀργάων.

Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη διὰ κοινῶν, ἀλλὰ καὶ εἰργασμένων λίθων, οἱ ὅποιοι ἔχουν ληφθῇ ἐκ ῥωμαϊκῶν κτιρίων, μετ' ἀσβεστοκονιάματος. Μεταξὺ αὐτῶν παρεμβάλλονται συχνὰ καὶ ὅπται πλίνθοι εἰς μικρὰ καὶ μεγάλα τεμάχια. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ἔφερε καὶ ἐπίχρισμα, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μάλιστα ὅψιν τῆς ἀψίδος, ἣτις εἶχε κτισθῇ χωριστὰ κυκλικὴ καὶ ἔπειτα ἐπενδυθῇ μὲ τὸ ὀρθογώνιον περιθώριον, διακρίνεται δ' ἡ διὰ τοῦ μυστηρίου ἐπιμελὴς ἐπίστρωσις τοῦ ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἡ χάραξις τῶν μεταξὺ τῶν λίθων ἁρμογῶν¹, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πάλιν σώζεται τμήμα τοῦ συνεχοῦς ἐπιχρίσματος, ὅπερ ἐκάλυπτε τὸν τοῖχον.

Ἡ ἀψίς. Καὶ ἄλλο ὅμως δείγμα ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως ἔχομεν ἐδῶ νὰ παρατηρήσωμεν: Τὴν ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, ὡς ἀνωτέρω περιγράφη, τὸ χαρκτηριστικὸν γνώρισμα τῶν συριακῶν ἐκκλησιῶν, τοῦ ὁποίου τὴν παρουσίαν εὐρίσκομεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ καὶ ἐν Λέσβῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ἀψίδος ὑπάρχει μικρὸν ἐπίμηκες δωμάτιον, τὸ ὁποῖον προσεκτίσθη βραδύτερον, διότι ὁ ἀνατολικὸς αὐτοῦ τοῖχος δὲν εὐρίσκεται εἰς εὐθυγραμμίαν πρὸς τὸν α. τοῖχον τῆς ἀψίδος, τὸν ὁποῖον οἶονεὶ συνεχίζει καὶ δὲν εἶναι ὀργανικῶς πρὸς αὐτὸν συνδεδεμένος, ἀλλ' ἐντελῶς ἐξωτερικῶς προσκεκολλημένος. Ὅμοιον δωμάτιον, ἀλλ' εἰς τὴν β. πλευρὰν τῆς ἀψίδος, βλέπει κανεὶς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου (Πρβλ. Ath. Mitt. LVI (1929) σελ. 122 εἰκ. 14). Ἡ κόγχη τῆς ἀψίδος καὶ ἐν γένει τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἱεροῦ βήματος φαίνεται ὅτι ὑπέστη βραδύτερον μεταβολάς, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται τινὰ τῶν νῦν σωζομένων ἐκεῖ ἡμικυκλικῶν κτισμάτων. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον εἶναι παρὰλληλος πρὸς τὴν κόγχην τοῖχος συνενοῦμενος κατὰ τὰ ἄκρα πρὸς τὸ τέρμα αὐτῆς, ὅπου σώζεται τὸ ἐπίχρισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπακουμβᾷ, ὅθεν γίνεται φανερόν ὅτι τὸ κατασκεύασμα τοῦτο εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἀρχικῆς ἀψίδος. Ἐντὸς αὐτοῦ πάλιν ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀρχικῶς ὑπάρχον ἡμικύκλιον κανονικώτερα κατεσκευασμένον, τοῦ ὁποίου τὰ πέρατα δὲν σώζονται, ἐγκάρσιος ὅμως τοῖχος συνδέει ὡς χορδὴ μέρος τοῦ τόξου. Ὁ μεταξὺ τοῦ ἡμικυκλίου τούτου καὶ τοῦ πρώτου στενὸς (0,20) διάδρομος κοσμεῖται ὑπὸ μωσαϊκοῦ, ἐν ᾧ ὁ μεταξὺ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ πρώτου ἡμικυκλίου χώρος ἦτο πιθανῶς πλήρης. Ἀπὸ τοὺς βραχίονας τοῦ πρώτου ἡμικυκλίου τοὺς συνδέοντας αὐτὸ πρὸς τὴν ἀψίδα ὀρμῶνται ἐκατέρωθεν δύο τοῖχοι, οἱ ὅποιοι βαίνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ ἀπετέλουν ἴσως τὴν ἀρχὴν τῶν πλευρῶν τοῦ πρεσβυτερίου, ὡς κατ' ἀρχὰς ὑπέθεσα. Ἐνεκα ὅμως τῆς ἐντελῶς λοξῆς καὶ οὐχὶ παραλλήλου πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν στυλοβάτας θέσεώς των οἱ τοῖχοι οὗτοι εἶναι μεταγενέστεροι καὶ ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς βραδύτερον κτισθὲν ἐν τῷ καταστραφέντι ναῷ παρεκκλήσιον, τὸ ὁποῖον διεδέχθη τὸ πρὸ τινων ἐτῶν κατασκευασθὲν

¹ Πρβλ. ὅμοιον καὶ εἰς βασιλικὴν τῆς Κορίνθου Amer. Journ. of Arch. 1929 σελ. 348 (Carpenter).

καὶ νῦν σωζόμενον. Ἐκ τῶν κατασκευῶν τούτων καὶ ἄλλων (ὡς τάφων σκαφέντων ἐπ' ἐσχάτων πρὸς ἐνταφίαισιν μικρῶν παιδίων ἔξω τῆς ἀψίδος τοῦ νεωτέρου παρεκκλησίου) ἠλλοιώθη βέβαια ἡ ἀρχικὴ κατάστασις τῶν κτισμάτων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς βασιλικῆς. Πάντως ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν ἡμικυκλίων μὲ τὴν ψηφιδωτὴν γιρλάνδαν στενὸς διάδρομος εἶναι ἀρχαῖος, ὡς καὶ τὸ παρ' αὐτὴν τμήμα τῶν ἡμικυκλίων. Ἐπίσης ἀσφαλὲς εἶναι ὅτι ἀπὸ τῆς ἀψίδος ἐπροχώρει πρὸς τὸν ναὸν τὸ πρεσβύτεριον εἰς ἱκανὴν ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν ἀπόστασιν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ ναοῦ δὲν διακόπτεται οὐδαμοῦ ἐξακολουθοῦν μέχρι τῶν ἀνατολικῶν τοίχων, οὕτω δὲ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ἂν καὶ δὲν ἐσώθησαν οἱ τοῖχοι αὐτοῦ, ὅτι τὸ πρεσβύτεριον ἔχει τὴν μορφὴν τῶν πρεσβυτερίων τοῦ ε' αἰῶνος, τῶν ὁποίων ἄριστον παράδειγμα καὶ καλῶς σωζόμενον μᾶς ἐχάρισεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καθηγητοῦ Σωτηρίου εἰς τὴν Νέαν Ἀγχίαλον τῆς Θεσσαλίας (Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 Πίν. Β βλ. καὶ εἰκ. 155). Φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ἐσωτερικὸν δάπεδον τοῦ πρεσβυτερίου εἶχε ψηφιδωτόν, ὡς συμπεραίνομεν ἐξ ἐλαχίστων σωζομένων λειψάνων.

Τὸ σχῆμα ὅμως, τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὸ ἱερὸν βῆμα μετὰ τῆς ἀψίδος ἐκ τῶν κτισμάτων τούτων δηλ. τῶν ἡμικυκλίων, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον πιθανῶς ὡς ἔδραι τῶν ἱερέων (οἰονεὶ σύνθρονον), ἐνθυμίζει ὁμοίαν διάταξιν καὶ ἀλλαγῇ ἀπαντῶσαν, ὡς εἰς τὴν ἐν ἄστει ἐπισκοπικὴν βασιλικὴν τῆς πόλεως Salona (Gerber, *Forschungen in Salona* I εἰκ. 60 καὶ 62), ὅπου μεταξὺ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ βάθρου ἐσχηματίσθη διάδρομος στενωτέρως κατὰ τὰ ἄκρα καὶ εὐρύτερος εἰς τὸ μέσον. Ὁ αὐτὸς ἐκδότης ἀναφέρει καὶ ἄλλα δύο ὅμοια παραδείγματα, τὴν ἀψίδα τῆς βασιλικῆς τοῦ ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου εἰς τὸ ἐπίνειον τῆς Ρώμης Ὁστίαν τοῦ δ' αἰῶνος (Rivoira, *Le origini della architettura Lombarda*² σελ. 21) καὶ τῆς βασιλικῆς ἐν Cili τοῦ ε' αἰῶνος (Gerber ἐνθ' ἂν. σελ. 42, εἰκ. 63 c), ὅπου μάλιστα τὸ δάπεδον τοῦ διαδρόμου ἔχει καὶ ψηφιδωτόν, ὡς τὸ ἡμέτερον. Εἰς ταῦτα δύναται τις νὰ προσθέσῃ παραδείγματα ἐκ Δαλματίας, Ἰστρίας καὶ Τύνιδος, ὅπως τὴν βασιλικὴν ἐν Hoischhügel τοῦ Νωρικοῦ (R. Egger, *Frühchristlicher Kirchenbau im südlichen Noricum* σελ. 103 ἐξ.), τὴν βασιλικὴν τοῦ Parenzo (Gerber, *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens* σελ. 37), τὴν βασιλικὴν τῆς Oum-el-Abouab καὶ τῆς Bir-bon-Rekba τῆς Τύνιδος (Gauckler, *Les basiliques chrétiennes de Tunisie* Πίν. XII, σελ. 17) καὶ πρὸς τούτοις τὴν ἀψίδα τοῦ Λατεράνοῦ. Ὁ δὲ διπλοῦς τοῖχος τῆς βασιλικῆς τοῦ Grado τῆς Δαλματίας (Swoboda, *Oester. Jahresh. IX* (1906) Beibl. σελ. 7 εἰκ. 8) μὲ τὸ πρὸ αὐτοῦ βάθρον εἶναι ἴσως μία προβαθμὶς τοῦ συνθρόνου, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Γλυφάδας Ἀττικῆς (Ὁρλάνδου, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1930 σελ. 8 καὶ εἰκ. 4 τοῦ ἰδιαιτέρου ἀνατυπώματος). Σαφέστερον μάλιστα εἶναι διαμορφωμένον τὸ σημεῖον τοῦτο

εἰς τὴν βασιλικὴν Α τοῦ Δουμετίου τῆς Νικοπόλεως (Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1916 σελ. 35 - 35 καὶ Πίν. 3) καὶ εἰς τὴν ἐν Λέσβῳ βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη (Ὁρλάνδου Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 56 εἰκ. 61). Τὸ ἀπλούστερον σχῆμα ἔχει πιθανώτατα ἐκ Μ. Ἀσίας τὴν ἀρχὴν ὡς βλέπομεν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀσκληπιδίου τῆς Μιλήτου (Wiegand, Milet I, 7 Πίν. XXV) καὶ τῆς Μυτιλήνης ἐδῶ, ἐντεῦθεν δὲ ἐπεξετάθη εἰς τὰς μνημονευθείσας χώρας καὶ ἀποτελεῖ βαθμίδα ἐξελίξεως εἰς τὸ σύνθρονον τοῦ 5' αἰῶνος.

Ὁ κυρίως ναός. Αἱ κιονοστοιχίαι. Εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς τοίχους ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν, ὡς συνήθως, ἔρχονται οἱ στυλοβάται τῶν κιονοστοιχιῶν, οἱ ὅποιοι χωρίζουν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἰς τρία κλίτη. Οἱ στυλοβάται οὗτοι δὲν σώζονται εἰς καλὴν κατάστασιν οὐδὲ εἰς ὅλον τὸ μῆκος των, εἶναι δὲ κατεσκευασμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ λίθων εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀλλ' οὐδεμία λιθίνη πλίνθος βάσεως εὐρέθη εἰς τὴν κανονικὴν τῆς θέσιν ὥστε νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κιόνων. Μόνον ἐκ σωθέντος μεγάλου θωρακίου (βλ. κατωτέρω εἰκ. 8) δυνάμεθα ἴσως νὰ ὑπολογίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν. Ἄν λάβωμεν δηλ. ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ μῆκος τοῦ ῥηθέντος θωρακίου εἶναι 2,05 καὶ ἡ κάτω διάμετρος τῶν κιόνων 0,375, τὸ δὲ ὅλον μῆκος τῶν στυλοβατῶν 16,80, τότε εἰς τὸ διάστημα τοῦτο ἀναλογοῦν ἐξ κίονες $(6 \times 0,375 + 7 \times 2,05 = 16,60 \mu)$, ὅσοι ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου.

Καὶ τὸν μὲν στυλοβάτην τῆς β. κιονοστοιχίας δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν μέχρι τοῦ δ. τοίχου πλὴν μικροῦ κενοῦ ἐν τῷ μέσῳ, ἀλλὰ τὸν τῆς ν. μόνον μέχρι τινός. Οἱ στυλοβάται ἦσαν ἱκανῶς ὑψηλότεροι τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ μὲν β. σώζεται τμῆμα εἰς ὕψ. 0,25, ὅπου ὡς ἐκ τοῦ σωζομένου ἀμμοκονιάματος θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι λίθοι, τοῦ δὲ ν. τμῆμα ὑψοῦται μέχρι 0,40. Οὗτος συνέκειτο ἐκ μικροτέρων λίθων, τοὺς ὁποίους εἰς τὸ σωζόμενον τοῦλάχιστον τμῆμα ἐπενέδυσαν βραδύτερον διὰ πωρίνων πλακῶν, ὑπ' αὐτῶν δὲ ἐκαλύφθη καὶ μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Ἀγνωστον διὰ τίνα λόγον ἐπεχειρήθη ἡ ἐπισκευὴ αὕτη. Πάντως ὁ στυλοβάτης κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ πρὸ τῆς ἐπισκευῆς θὰ εἶχεν ὕψος ὑπὲρ τὰ 0,60, πρᾶγμα ὃχι ἀσύνηθες εἰς πλείστας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ αὐτῆς τῆς Λέσβου ἀκόμη, ὡς τῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου. Ὑποπεύω ὅτι εἰς ἐκ τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους κατεσκεύαζον συνήθως ὑψηλοὺς τοὺς στυλοβάτας, ἦτο καὶ ἡ δυσκολία τῆς προμηθείας ὑψηλῶν κορμῶν κιόνων καὶ ἡ μεγαλύτερα ἀπαιτουμένη δαπάνη, ἐνῶ ἡδύναντο διὰ τῆς ὑψώσεως τῶν στυλοβατῶν νὰ θεραπεύσουν τὴν ἔλλειψιν ταύτην.

Ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν τούτων ἐστηρίζοντο οἱ κίονες, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἐξ κορμοὶ οὐχὶ πάντες ἀκέραιοι. Εἶναι ἐξ ἐγγωρίου ὑποκυάνου μαρμάρου ἀρράβδω-

τοι και οι ἀκέραιοι ἔχουν ὕψος 1,76 και 1,77 με κάτω διάμετρον 0,37 και 0,375 και ἄνω 0,35 και 0,36. Εἰς με διάμ. 0,33 ἄνω και 0,375 κάτω ἔχει ὕψος 1,55, ἐν ᾧ ἄλλος ἀποκεκρουμένος με διάμ. περίπου 0,285 σῶζει ὕψος 1,07. Ἐνὸς σώζεται ἡ κεφαλή, ὅπου ἔχει ἐλαφρῶς ἐξέχοντα δακτύλιον. Εἶναι φανερόν ἐκ τοῦ διαφόρου ὕψους των ὅτι ὅλοι οἱ κίονες οὗτοι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκουν εἰς τὰς κάτω κιονοστοιχίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχε και δευτέρα ὑπεράνω τῆς πρώτης, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνήκουν οἱ μικρότεροι. Οἱ πλεῖστοι τῶν κορμῶν τούτων ἔχουν δύο τόρμους συνδέσμων εἰς ὕψος 0,64 τὸν ἕνα και 0,76 τὸν ἕτερον ἀπὸ τῆς βάσεως, οἷτινες ἐχρησίμευον πιθανώτατα πρὸς στήριξιν τῶν μεταξὺ αὐτῶν ὑπαρχόντων θεωρακίων. Ἰσταντο δὲ ἐπὶ βάσεων, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν τρεῖς. Ἐκ τούτων μία εἶναι ἰωνικὴ ἀττικοῦ τύπου ἐπὶ πλίνθου με ἀπεξεσμένον τὸν ἄνω τόρον και ἔχει ὀλικὸν ὕψος 0,21 και ἄνω διάμ. 0,39. Ἡ δευτέρα εἶναι ἀνεστραμμένον δωρικὸν κιονόκρανον με ἀπεξεσμένην ὑπὸ τοὺς ἱμάντας τὴν ἀρχὴν τῶν ῥαβδώσεων, με ὀλικὸν ὕψος 0,19 και ἄνω διάμ. 0,33. Τέλος ἡ τρίτη εἶναι ἀττικὴ βᾶσις ἐπὶ πλίνθου ὕψος 0,17 και ἄνω διάμ. 0,33. Ἀπασαὶ αἱ βᾶσεις αὗται ἐξ ἐγχωρίου ὑποκυάνου μαρμάρου εἶναι εἰλημμένοι ἐξ ἀρχαίων ῥωμαϊκῶν μνημείων σώζουσαι κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν και τὸρμον συνδέσμου με αὐλακα ἐγχύσεως τοῦ μολύβδου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι μόνον ἡ πρώτη ἀνήκει εἰς κίονας τῶν κάτω κιονοστοιχιῶν, αἱ δὲ λοιπαὶ εἰς κίονας τῶν ἄνω, ὡς ἐκ τῶν ἄνω διαμέτρων των συνάγεται.

Εἰκ. 2. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος και ἀνάγλυφα.

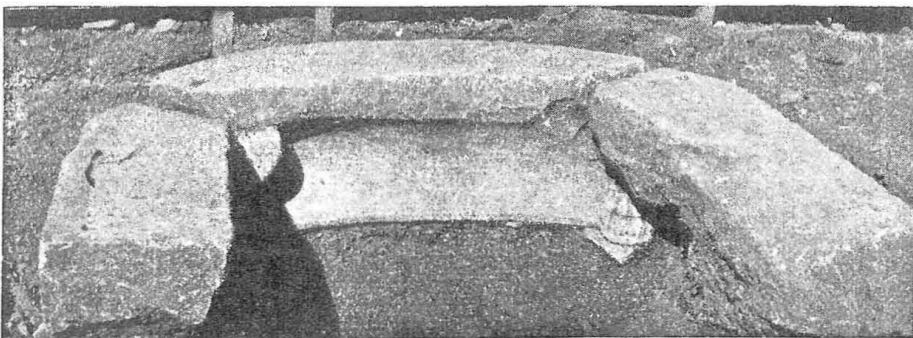
Κιονόκρανων εὐρέθησαν δύο εἶδη, τὰ μὲν ἀπλᾶ ἰωνικά, τὰ δὲ ἰωνίζοντα μετ' ἐπιθήματος (βλ. εἰκ. 2 και 3). Τῶν πρώτων ἔχομεν δύο ὅμοια ὕψ. 0,11 και πλάτ. 0,36 με ἀποκεκρουμένας τὰς ἑλικας ἀνήκοντα μᾶλλον εἰς τοὺς κίονας τῆς ἄνω κιονοστοιχίας. Τῶν δευτέρων ἐσώθησαν τρία οὐχὶ ἐντελῶς ἀκέραια ὕψ. 26 πλάτ. στενῆς πλευρᾶς ἐπιθήματος 0,45, 0,48, 0,52, πλάτ. μακρᾶς πλευρᾶς ἐπιθήματος 0,78 (τοῦ ἐνὸς μόνον ἐν μέρει σωζομένου). Ἡ κάτω διάμετρος πεπλατυσμένη εἶναι 0,30 × 0,34 και 0,33 × 0,36 (τοῦ τρίτου ὄντος ἀποκεκρουμένου). Ταῦτα θ' ἀνεῖχον

ὑπέρανω αὐτῶν τόξα, τὰ ὅποια ὑπεδέχοντο τὰ ἐπὶ τῶν κιονοκράνων ἐπιθήματα. Περὶ τῆς διακοσμήσεώς των βλ. κατωτέρω.

Ὁ ἄμβων. Ἐν τῷ μέσῳ καὶ μᾶλλον κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ εὐρέθη ἡμικυκλικὸν κτίσμα, τὸ ὁποῖον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐχρησίμευεν ὡς ἄμβων (εἰκ. 4). Σύγκειται ἐκ δύο ὀρθογωνίων λίθων, παρὰλλήλως κειμένων, τοὺς ὁποίους κλείει ἐκ δυσμῶν ἕτερος ἡμικυκλικὸς συνδεόμενος πρὸς αὐτοὺς ἐκατέρωθεν διὰ πειοειδοῦς συνδέσμου. Ὁ λίθος οὗτος εἶναι εἰλημμένος ἐξ ἀρχαίας ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, διότι ἡ ἐμπροσθία κοίλη αὐτοῦ πλευρὰ φέρει εἰσέχον αἰγυπτιάζον κυμάτιον καὶ κατὰ τὰ ἄκρα δύο λεοντόποδας (εἰκ. 4). Τὸ ὅλον ἀποτελεῖ πεταλοειδὲς σχῆμα μήκους 1,20 καὶ πλάτους 1,70. Ὅσαι κατὰ τὰ ἄκρα τῶν λίθων ἐχρησίμευον πρὸς γόμφωσιν τῶν

Εἰκ. 3. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος.

Εἰκ. 4. Ἄμβων.

πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ὀρθαί ἐσημάτιζον τὰς πλευρὰς αὐτοῦ καὶ ἀνεῖχον τὸ δάπεδόν του. Τούτων εὐρέθησαν δύο, ὧν ἡ μὲν ἐκ τοῦ πρώτου θωρακίου τοῦ προστατεύοντος τὴν κλίμακα τῆς ἀνόδου, ἡ δὲ κυκλωτερῆς, ἐκ τῆς προσόψεως (βλ. κατωτέρω πλείονα περὶ τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἄμβωνος).

Παράθυρα. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας ἐφωτίζετο βεβαίως

διὰ παραθύρων, τῶν ὁποίων οὔτε τὸν ἀριθμὸν οὔτε τὴν θέσιν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν. Πάντως εἰς παράθυρον ἀνήκει ὁ μικρὸς ἀμφικιονίσκος τῆς εἰκ. 5 ὅστις ἐχώριζεν αὐτό, ἂν ἦτο μόνος, εἰς δύο λοβούς. Εἶναι ἐκ τοῦ κοινοῦ λεσβίου τοῦ ἐν μέρει ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ ἔχει ὕψ. 0,875, πλάτ. 0,40 καὶ πάχ. 0,19.

Σύγκειται ἐκ πλίνθου χαμηλῆς, ἀπλῆς ὑπὲρ αὐτὴν ταινίας, τοῦ κορμοῦ, τοῦ κιονοκράνου καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἄβακος. Τὸ κιονόκρανον κοσμεῖται ὑπὸ τριφύλλου, τὸ ὁποῖον ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κιονοκράνου ἀνοίγει τὰ φύλλα πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ πλαγία πλευρὰ ἔχει στενὴν διαχωριστικὴν ζώνην, εἰς τὴν ὁποῖαν προσαρμόζονται ἐκατέρωθεν οἱ δύο ἡμικιονίσκοι. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς πλαγίας ταύτης ὄψεως μικρὰ τετράγωνος κοιλότης ἐχρησίμευεν ἴσως πρὸς στήριξιν ὑαλοστασίου ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῇ ὅτι προέρχεται ἐκ προγενεστέρως χρήσεως τοῦ λίθου, διότι εἰς τὸ ἄνω μέρος δὲν ὑπάρχει καὶ ἄλλη κοιλότης ἀπαραίτητος πρὸς ἀσφαγὴ ἐνθεσιν τοῦ ὑαλοστασίου. Βλέπε ὅμοιον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἑρεσοῦ Ὁρλάνδου, ΑΔ. 1929 σελ. 31 εἰκ. 31 μὲ πέντε ἀντὶ τριῶν φύλλων ἐν τῷ ἐπικράνῳ.

Ὁ νάρθηξ. Ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ μεταβαίνει τις εἰς τὸν νάρθηκα διὰ θύρας, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήρχετό τις διὰ βαθμίδων, τῶν ὁποίων σώζεται μία χαμηλὴ, κατεσκευασμένη διὰ μικρῶν λίθων, πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐπενδεδυμένη τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν διὰ λεπτῆς μαρμαρίνης πλακός. Ὁ νάρθηξ ἔχει πλάτος 3,35, μῆκος 15,60 καὶ λήγει κατὰ τὴν ν. στενὴν πλευρὰν εἰς ἡμικυκλικὴν ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, ὅχι πολὺ συνήθη εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Εὐρίσκονται ὁμῶς παραδείγματα τοιαύτης διαμορφώσεως τοῦ νάρθηκος, τῶν ὁποίων καταλέγω ὅσα μοῦ εἶναι γνωστά. Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Gülbaktché τῶν Κλαζομενῶν παρὰ τὰ Βουρλά τῆς Σμύρνης ὁ νάρθηξ εἶναι καὶ κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευρὰς ἀψιδωτός (Πρβλ. Strzygowski, Kleinasien, εἰκ. 35), ὅπως καὶ ἐν Korykos τῆς Κυλικίας (Herzfeld - Guyer: Meriamlik und Korykos 1930 εἰκ. 87 - 89) ἐπίσης καὶ τοῦ ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννης (L. von Sybel, Christliche Antike II εἰκ. 92). Παραπλήσιος εἶναι ὁ τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Λατεράνου (Πρβλ. Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst³ εἰκ. 63), τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀφροδισιάδος, τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Ἑρεσοῦ, ὁ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μυρελαίου Κων/πόλεως καὶ ὁ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου (Πρβλ. Orlandos, Les monuments byzantins de Chios, 1930 II Πίν. 10). Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς μονῆς Sohag τῆς Αἰγύπτου ὁ ἄλλοτε νάρθηξ ἔληγεν εἰς ἀψίδα κατὰ τὴν β. στενὴν τοῦ πλευρὰν (βλ. σχέδιον ἐν Freshfield, Cellae trichorae II σελ. 34 Πίν. 7). Καὶ ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Α τοῦ Δουμετίου τῆς Νικοπόλεως προεκτεινόμενος πρὸς ν. λήγει εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (Ἀρχ. Ἑφημ. 1917 εἰκ. 1 σελ. 49).

Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος ὅπως καὶ τὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἦτο δι' ὀπτῶν

Εἰκ. 5.
Ἀμφικιονίσκος παραθύρου.

πλίνθων ἐπεστρωμένον. Πῶς ἔξωθεν εἰσήρχετό τις εἰς τὸν νάρθηκα δὲν εἶναι φανερόν ἐκ τῶν σωζομένων ἐρειπίων.

2. Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

α'. *Τὰ γλυπτά.* Γλυπτὸν διάκοσμον ἔχουν κυρίως τὰ κιονόκρανα, τὰ θωράκια καὶ ὁ ἄμβων.

Τὰ κιονόκρανα. Ὡς εἵπομεν ἄνωτέρω, ταῦτα εἶναι ἀπλᾶ ἰωνικὰ καὶ ἰωνίζοντα. Τὰ ἰωνικὰ ἄνευ ἄδακος, εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἔχουν κατὰ τὰς δύο κυρίας πλευρὰς μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἐχίνον μὲ κυμάτιον αὐγῶν, κατὰ δὲ τὴν ἔνωσιν πρὸς τὰς ἑλικας τὸ γνωστὸν ἀνθέμιον. Αἱ πλάγαι πλευραὶ εἶναι λεῖαι, εἶχον ὁμως εἰς τὰ ἄκρα ἑλικας, αἱ ὁποῖαι πᾶσαι ὡς καὶ τῶν προσθίων πλευρῶν εἶναι ἀποκεκρουμέναι ἢ καὶ ἀπεξεσμέναι. Ὁ τύπος εἶναι ὁ τοῦ διαγωνίου ἰωνικοῦ τοῦ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους διαμορφωθέντος. Ἡ ἐργασία τῶν εἶναι ἐπιμελὴς τῶν καλῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων.

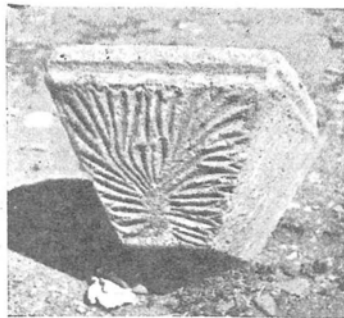
Τῶν ἰωνιζόντων κιονοκράνων εὐρέθησαν τρία οὐχὶ ἐντελῶς ἀκέραια. Ταῦτα εἶναι πάντα τοῦ αὐτοῦ τύπου μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγάς. Σύγκεινται ἐκ τοῦ κυρίως ἰωνίζοντος τμήματος καὶ τοῦ τραπεζοειδοῦς ἐπιθήματος. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου ἢ πρὸς τὸ μέσον κλίτος ἐστραμμένη ἔχει εἰς τὰ ἄκρα τὰς δύο ὑπὸ τοῦ ἐπιθήματος τεμνομένας ἄνω ἑλικας, ὁ μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐχίνος καταστήσας ἡμισφαιρικὴ προεξοχή κοσμεῖται ὑπὸ τριφύλλων κατὰ διάφορον τρόπον εἰς ἕκαστον κιονόκρανον διατεταγμένων: οὕτω ἐπὶ τοῦ ἑνὸς δύο τρίφυλλα εἶναι ἑκάτέρωθεν μεσαίου τριφύλλου μὲ μακρὰ φύλλα (εἰκ. 3), ἐπὶ τοῦ δευτέρου δύο τρίφυλλα ὁρμώμενα ἐκ τῶν ἐλίκων συγκλίνουν ὥστε νὰ ἐφάπτονται τὰ ἄκρα τῶν δύο φύλλων τῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου ἀντὶ τριφύλλου ὑπάρχει πλαγίως κείμενος κλάδος μὲ ἄδρῶς μόνον ἐργασμένα φύλλα. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου ἢ βλέπουσα πρὸς πλάγιον κλίτος εἰς ὅλα τὰ κιονόκρανα ἔχει μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἄδρῶς χαραγμένον αὐγὸν (εἰκ. 2). Τὸ ἐπίθημα εἰς τὴν προσθίαν μὲν ἐπιφάνειαν ἔχει ἀνάγλυπτον λατινικὸν σταυρόν, εἰς δὲ τὴν ὀπισθίαν εἶναι ἀκόσμητον. Τοῦ κιονοκράνου ἢ μακρὰ πλευρὰ ἢ πρὸς τοὺς παραπλεύρως κίονας βλέπουσα ἔχει προσκεφάλαιον κοσμούμενον ὑπὸ φύλλων ὕδροχαρῶν φυτῶν ἐκφυομένων ἐκ τοῦ μέσου, ὅπου συσφίγγει αὐτὰ ἀνάγλυπτος ζώνη. Ἡ ἀντίστοιχος πρὸς αὐτὴν πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος κάθετος οὖσα εἶναι ἀκόσμητος, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὰ παλαιότερα ὅμοια ἰωνίζοντα μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα (βλ. παραδείγματα ἐν Wulff Altchristl. und byz. Kunst I σελ. 275). Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις αὐτοῦ εἶναι ἄδρᾶς ἐργασίας ἐντελῶς γραμμικοῦ χαρακτήρος. Ὁμοιότατα κιονόκρανα ὑπάρχουν ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ὑψηλομετώπου ὡς καὶ ὅμοιον εἰς τὸ πρόπυλον τῆς Α

βασιλικῆς τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 68 εἰκ. 75) μὲ ἀδροτέραν κάπως ἐπεξεργασίαν.

Ἀναφέρω ἐνταῦθα καὶ ἐπίθημα μεταγενεστέρου κιονοκράνου παραθύρου πιθανῶς σχήματος κολούρου πυραμίδος ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου. Ὑψος 0,25, πλάτος ἄνω 0,31, πλάτ. βάσεως 0,125. Ὅπισω ἀποκεκρουμένον (εἰκ. 6). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια κοσμεῖται ὑπὸ ἐπιμήκων φύλλων ῥιπιδειδῶς τεταγμένων περὶ κέντρον τι παρὰ τὴν βάσιν. Ἐργασία ἐντελῶς γραμμική, αἱ δὲ μορφαὶ μόνον μὲ βαθέα χαράγματα δηλωμένα.

Θωράκια. Ὅπως εἶπομεν ἀνωτέρω, μεταξὺ τῶν κιόνων θὰ ὑπῆρχον θωράκια, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν διάφορα τεμάχια, δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν πάντα ταῦτα ἀνῆκον πράγματι εἰς τὰ μετακίονια ἢ εἰς τὴν σολέαν.

Πρῶτον πρέπει νὰ ἀναφέρω μεγάλην πλάκα ἐκ τραχύτου λίθου πωρώδους καὶ μᾶλλον ἐλαφροῦ εἰς πολλὰ τεμάχια εὐρεθεῖσαν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη τὸ ἄνω μέρος, ὥστε εὐκόλως νὰ δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ ὁλόκληρος. Μῆκος 2,05, ὕψος 0,80. Εἶναι διακεκοσμημένη καὶ κατὰ τὰς δύο ἐπιφανείας (εἰκ. 7). Ἐμπρὸς ἐντὸς τριφυοῦς πλαισίου περιθέοντος τὴν πλάκα διαγράφεται ἐν ἀνα-

Εἰκ. 6.

Ἐπίθημα κιονοκράνου παραθύρου.

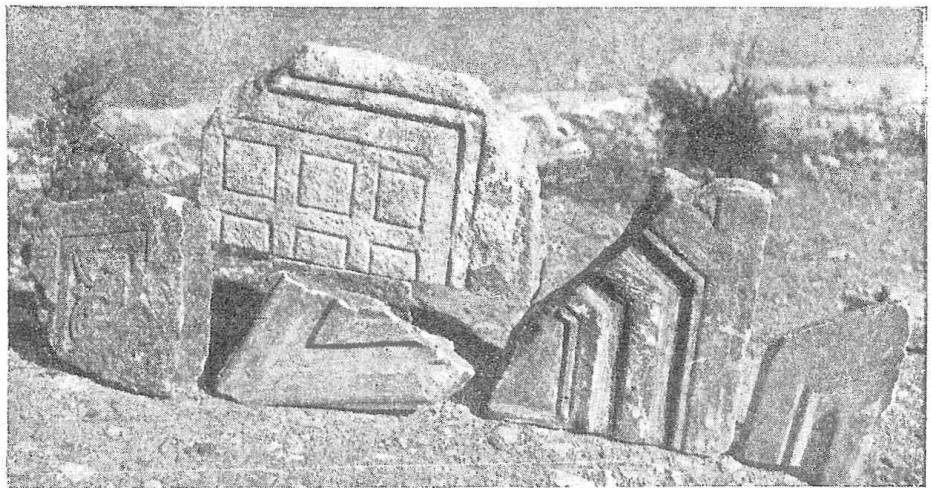
Εἰκ. 7. Θωράκιον τῶν κιονοστοιχιῶν.

ἀνελισσόμενα πρὸς τὰ πλάγια λήγουν εἰς φύλλον ἐπ' αὐτοῦ ὑψοῦται λατινικὸς σταυρὸς μὲ εὐρυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα τὰς κεραίαις. Τὸν κεντρικὸν κύκλον ἢ στέφανον πληροῖ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, τὰς δὲ γωνίας τοῦ πλαισίου τριφυλλὰ. Ἡ ὀπισθία ἐπιφάνεια ἔχει ἐπίσης μεγάλους σταυροὺς ἐκατέρωθεν κύκλου. Τὸ θωράκιον τοῦτο ἔκειτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταξὺ τῶν κιόνων, οἵτινες εἰς ὕψος 0,76 ἔχουν κοιλότητα πρὸς στήριξιν τοιούτων θωρακίων ὕψους 0,80. Ὁ τύπος οὗτος τῶν θωρακίων εἶναι κοινὸς κατὰ τὸν ε' καὶ ς' αἰῶνα πολλαχοῦ ἀπαντῶν, ὁμοιότατον δὲ ὑπάρχει εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου

γλύφῳ κύκλος σχηματιζόμενος ὑπὸ διπλῆς ταινίας, ἡ ὁποία συγκρατουμένη ἄνω διὰ δακτυλίου ἀποτελεῖ κάτω κόμβον. Ἐκ τοῦ κόμβου τούτου ἐξέρχονται κατ' ἀντίθετον διεύθυνσιν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὰ ἄκρα ταινίας, τὰ ὁποῖα

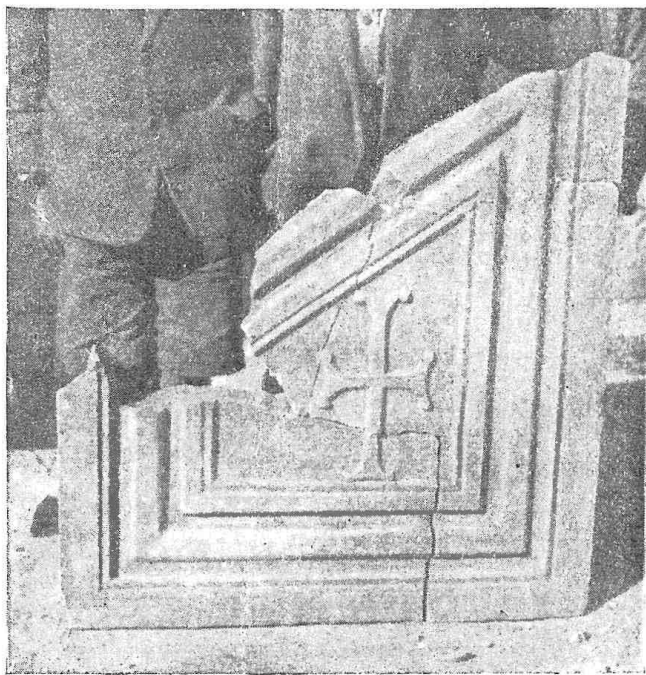
(Ὁρλάνδου ἔνθ' ἄνωτ. εἰκὼν 48) ἄνευ τῶν πληρουντῶν τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας τριφύλλων.

Διάφορον διακόσμησιν ἔχει τεμάχιον θωρακίου εἰκονιζόμενον ἐν εἰκ. 8 ἄνω τὴν ἐπιφάνειαν τοῦτου ἐπλήρουν σειραὶ χαρακτῶν τετραγώνων ἐντὸς πλαισίου, τὰ ὅποια πολλάκις ἦσαν καὶ διάτρητα. Ὅμοιον θωράκιον βλ. ἐκ τῆς βασιλικῆς τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου ἔνθ' ἄν. εἰκ. 99 (δεξιὰ) καὶ 100 (ἄνω δεξιὰ).

Εἰκ. 8. Τεμάχιον θωρακείων.

Μεταξὺ θωρακίων βέβαια ἐτίθεντο καὶ δύο τεμάχια μαρμαρίνων πεσσίσκων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν. Τούτων τὸ ἓν εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὸν β. τοῖχον τοῦ νεω-

Εἰκ. 9. Θωράκιον ἄμβακος.

τέρου παρεκκλησίου ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου πλάτος 0,23 καὶ ἔχει διακόσμησιν συνισταμένην ἐκ διπλοῦ λαξευτοῦ καθέτου πλαισίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περικλείεται ταινία μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν (εἰκ. 8 κάτω). Τὸ ἕτερον ἐντελῶς ὅμοιον εὐρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἔχει ἐγκοπὴν μόνον εἰς τὴν μίαν πλευράν, ὥστε θὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ φράγματος (ὑψ. 0,20, πλάτ. 0,225 καὶ πάχ. 0,21). Ἐντὸς τῶν χωμάτων εὐρέθη καὶ σφαιροειδὴς μαρμαρίνη ἀπόφυσις, εἰς ἣν κατέληγεν ἄνω ὁ πεσσίσκος. Πρβλ. ὅμοιον πεσσίσκον ἐξ ἁγίου Τίτου τῆς Κρήτης, Ὁρλάνδου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν Γ' σελ. 310 εἰκ. 6.

Ἄμβων. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, ἠγείρετο ὁ ἄμβων εἰς τὸν ὁποῖον πάντως πρέπει νὰ ἀνήκουν τὰ τεμάχια πλακῶν τῆς εἰκ. 9 καὶ 11, βέβαιον δὲ αὐτοῦ μέλος ἀποτελεῖ ἡ πλάξ εἰκ. 10 ἀποτελεσθεῖσα ἐκ πέντε τεμαγίων. Ἐλλείπει τὸ περιθώριον τῆς ἄνω πλευρᾶς καὶ μέρος τῆς ἄνω ἀριστερᾶς

γωνίας. Έχει πλάτ. 0,93 καὶ ὕψ. 1,05 καὶ προέρχεται ἐκ τῶν θωρακίων τῆς κλίμακος τῆς ἀγούσης εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἄμβωνος. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια κοσμεῖται ὑπὸ ἀναγλύφων πλαισίων ἐπαλλήλων περικλειόντων λατινικὸν σταυρὸν μὲ εὐρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων, εἰς τὰς γωνίας τῶν ὁποίων εἶναι προσκεκολλημένα σφαιρίδια (Πρὸβλ. τοιοῦτον σχῆμα σταυροῦ, ἀλλὰ μετάλλινον ἐκ Θεσσαλίας, Σωτηρίου ἐνθ' ἀν. εἰκ. 144, 6). Εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν διακρίνονται τὰ ἔγνη τοῦ ἀπέργου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσηρμόζοντο οἱ λίθοι τῆς κλίμακος. Τοῦτο παρατηρήθη καὶ ἐπὶ θωρακίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἱεραίου τῆς Σάμου (Ath. Mitt. LIV(1929) Beil. XL VII, 1 καὶ σελ. 124). Ὁμοιοτάτην πλάκα θωρακίου ἄμβωνος ἐκ τῆς αὐτῆς θέσεως βλ. ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Νοτίου τῆς Μ. Ἀσίας Oest. Jahresh. VIII (1905) σελ. 156 εἰκ. 37 καὶ καλύτερα αὐτ: XV (1912) σελ. 37 εἰκ. 12 καὶ 13.

Εἰκ. 10. Θωράκιον ἄμβωνος καὶ πεσσίσκοι.

Εἰς τὸν ἄμβωνα ἀνήκε καὶ ἄλλη πλάξ θωρακίου μόνον κατὰ τὸ ἄνω τμήμα σωζομένη (εἰκ. 10). Εἶναι ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ σώζει ὕψος 0,45 καὶ πλάτος 0,54. Ἡ προσθία αὐτῆς ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ ἀντιστοίχως κοίλη καὶ αἱ πλάγαι κάθετοι λοξῶς πρὸς τὰ ἔσω ἐπεξεργασμένοι, ὅπου προσηρμόζετο ἐκατέρωθεν ἄλλη μαρμαρίνη πλάξ συνδεομένη διὰ σιδηρῶν συνδέσμων, τῶν ὁποίων οἱ ἐπιμήκεις τόρμοι σώζονται ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς πλακός. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας ὑπῆρχεν ἀνάγλυπτος σταυρός, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ ἄνω κεραία, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐξέχοντος κατὰ τὴν κορυφὴν πλαισίου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

.. ΕCΤΑΤΩΠΡΕCΒΥΤΕΡΩΚΕΗΓΩΜΕΝΩ

.. εὐσεβ[ε]στάτου Πρεσβυτέρου κ(αὶ) ἡγουμένου.

Ἡ ἐπιγραφή παλαιογραφικῶς δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς παλαιοὺς χρόνους, τὸ Ψ , μὲ τὴν ὀριζόντιον κεραίαν ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀβερκίου (Πρὸβλ. Kaufmann Handbuch der altchristlichen Epigraphik σελ. 171), τὰ δὲ συμπλέγματα τῶν γραμμάτων ἤδη ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος.

Ὅμοιον τεμάχιον καμπύλον μὲ σταυρὸν βλ. καὶ ἐκ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου Ath. Mitt. ἔνθ' ἄν. σελ. 124. Ἐκ τῆς κυρτότητος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ ἄμβωνος τὸ κυκλικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήρχετό τις διὰ βαθμίδων. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως τὸ πλήρες σχῆμά του. Πάντως δὲν ἦτο οἶον παρατηροῦμεν εἰς ἄμβωνας σειρᾶς βασιλικῶν δηλ. στρογγύλον σῶμα, εἰς τὸ ὁποῖον προσηρτῶντο δύο ὀρθογώνιοι προεκτάσεις πρὸς ἄν. καὶ δ. μὲ βαθμίδας πρὸς ἄνοδον, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Νοτίου (Oester. Jahr. ἔνθ' ἄν.), τοῦ ἁγίου Τίτου Γόρτυνος τῆς Κρήτης (Ὁρλάνδος, Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν Γ' σελ. 313 εἰκ. 9) εἰς τὴν ἐσχάτως ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφεῖσαν τρίκογχον βασιλικὴν τῆς Παραμυθιάς τῆς Ἡπείρου, τῶν Δαφνουσιῶν τῆς Λοκρίδος (Ὁρλάνδος, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 4 (1929) σελ. 229 εἰκ. 1 = Byzantion V (1929/30) σελ. 221 Πίν. 34), εἰς τὴν βυζαντινὴν βασιλικὴν τῆς Καλαμπάκας, ὅπου τὸ σχῆμα τοῦλάχιστον καὶ μέρος τῆς διακοσμήσεως εἶναι παλαιοχριστιανικά (Σωτηρίου ἐν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Γ' (1929) σελ. 302 εἰκ. 3-4) καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα καταλεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ὁρλάνδου ἐν Ἐπετηρίδι Βυζ. Σπουδῶν ἔνθ' ἄν. σελ. 311. Ἴσως ὅμως ὁμοιάζε πρὸς τὸ ἡμικυκλικὸν σχῆμα τοῦ πλουσίου εἰς διακόσμησιν ἄμβωνος τῶν Θηβῶν Θεσσαλίας (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 88-89 εἰκ. 107-111) καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Hébrard Bull. de Corr. Hellénique 44 (1920) σελ. 28-30 εἰκ. 13-14), εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ὁ περίφημος ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Κων/πόλεως γλυπτὸς διάκοσμος. Ἡ δὲ θέσις του ἐνθυμίζει μὲν τὸν ἄμβωνα τοῦ ἁγίου Τίτου τῆς Γόρτυνος (Ὁρλάνδος, Ἐπετ. Βυζ. Σπουδῶν ἔνθ' ἄν. σελ. 313 εἰκ. 9), ἀλλ' ἢ εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοποθέτησίς του καὶ οὐχὶ ἐν τῷ μέσῳ δὲν ἔχει, ὅσον γνωρίζω, παράλληλα.

Ὑπέρθυρα ἢ γεῖσα. Τοιαῦτα εἶναι τέσσαρα τεμάχια ἐκ μαρμάρου ἔχοντα ἐμπρὸς ταινίαν, ὑπ' αὐτὴν αἰγυπτιάζον κῦμα καὶ κατωτέρω δύο ταινίας. Πάντα ἔχουν τὸ αὐτὸ ὕψος 0,128 καὶ πᾶχος 0,245, τοῦ ἐνὸς δὲ σώζεται καὶ ἡ γωνία. Ἔνεκα τοῦ μεγάλου μήκους, τὸ ὁποῖον ἀποτελοῦν ὅλα ὁμοῦ, ἂν καὶ δὲν συνανήκουν, διότι θὰ ἀπετέλουν ποτὲ συνέχειαν, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφῆς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὑπέρθυρα, ὡς κατ' ἀρχὰς ὑπέθεσα, ἀλλὰ θὰ εἶναι μᾶλλον διακοσμητικὴ τις ταινία ἐπὶ τῶν τοίχων, ὁ λεγόμενος *κοσμήτης*, ὅστις περιέθεε τὸν τοῖχον ὑπεράνω τῶν κιονοστοιχιῶν, ὡς συνήθως, ἡ δὲ σωζομένη γωνία θὰ προέρχεται ἐκ τμήματος παραστάδος, τῆς ὁποίας τὴν προεξοχὴν παρηκολούθει. Ταῦτα εἶναι:

α'. Τεμάχιον μήκους 0,70 ἐπὶ τῆς ταινίας ἐπιγραφή:

PMNHMHCK = ὑπὲρ μνήμης καὶ . . .

Πρὸς ἐπιγραφὴν ἐκ Νοτίου Μ. Ἀσίας: ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀναπαύσεως κτλ. Oester. Jahr. 8 (1905) σελ. 158.

β'. Όμοιον μήκους 0,62. Έπιγραφή:

ΕΤΟΥΔΟΥΛΟΥΕΟ. = . . . ς τοῦ δούλου σο[υ] . . .

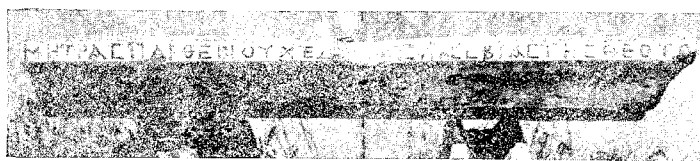
γ'. Όμοιον μήκους 0,87. Έπιγραφή:

ΕΛΙΣΑΡΙΟΥ + ΗΤΗΕ / . ΑΓΑΘΗΕΛΠΙΔΟΣΙ

Βελισαρίου + ή της . . αγαθής έλπίδος ι . . .

Ίσως τὰ τρία ταῦτα τεμάχια χωρίζει μικρόν κενόν, ὅποτε ἡ έπιγραφή δύναται νά συμπληρωθῇ ὡς ἐξῆς, εἰς τὸ ὁποῖον οὐδέν κώλυμα ὑπάρχει: ὑπὲρ μνήμης καὶ εὐχῆς τοῦ δούλου σο[υ] Βελισαρίου κτλ.

δ'. Όμοιον μήκους 1,04 σῶζον δεξιὰ καὶ τὴν γωνίαν (εἰκ. 11). Έπιγραφή:

Εἰκ. 11. Τμήμα κοσμήτου ἐνεπίγραφον.

. . ΜΗΤΡΑΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΧΕΔ . . . ΛΙΠΡΕΒΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟ . . .

. . μήτρας Παρθένου Χ(ριστ)ῆ δι[ιὰ τῆς] πρεσβίας τῆς Θεοτόκου . . .

Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ὁμοιότατον ἐκ Μιλήτου τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (Wulff, *Altchristliche und mittelalt. Bildwerke* . . . in Berlin I ἀριθ. 178). Τοῦτο ὅμως εἶναι ὀλίγον ὑψηλότερον καὶ φέρει έπιγραφήν ὑπὸ τὴν ταινίαν, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα ὁμοιάζουν κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὰ τῆς ἡμετέρας, ἔχουν δηλ. ἀκόμη τὸν χαρακτήρα ἀρχαϊκῶν γραμμάτων πολὺ πλησίον πρὸς τὰ ῥωμαϊκά. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται ἴσως νά καταβιβάσῃ τὰ ὑπέρθυρα κάτω τοῦ 5' αἰῶνος.

Διάφορα γλυπτά. Ἐδῶ πρέπει νά περιγράψω καὶ ἄλλα τινὰ ἀνάγλυφα, τῶν ὁποίων δὲν δύναμαι νά ὀρίσω τὴν θέσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ τὰ ὁποῖα χρονολογικῶς ἴσως εἶναι κάπως μεταγενέστερα.

1. Πλάξ ἐκ πωρώδους λίθου ἀποκεκρουμένη δεξιὰ καὶ κάτω. Ὑψ. 0,36 πλάτ. 0,64. Εἰκ. 12 ἐν τῷ μέσῳ. Ἡ πλάξ θὰ ἦτο τετράγωνος ἢ ὀρθογώνιος διηρημένη εἰς ζῶνας ἐπαλλήλους, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη κοσμεῖται ὑπὸ κυματοειδοῦς κλάδου, τοῦ ὁποίου τοὺς κόλπους καταλαμβάνουν ἔλιξ ἀκάνθου, βότρυς καὶ σχηματοποιημένον φύλλον. Τὴν γωνίαν πληροῖ τρίφυλλον ἐξερχόμενον ἐκ δύο μεγάλων φύλλων. Μετὰ τὴν ζώνην ταύτην ἀκολουθεῖ ἀστράγαλος καὶ μετ' αὐτὸν ζώνη αὐγῶν.

Τὴν διακόσμητον ἐπιφάνειαν περιθέει λεῖον πλαίσιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

... ΤΟΥΘΡΟΙΚΙΟΥΚΦΙΕΙΩΦΗ = ... του Θαρσικίου καὶ Εἰωάν[νου] ...

Τὰ θέματα τῆς διασκοσμήσεως ταύτης εὐρίσκομεν ἐν μέρει καὶ εἰς συγγενῇ μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας ὡς εἰς τὸ τεμάχιον ἄμβωνος τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου Wulff, Altchristl. und mittelalt. Bildwerke in Berlin ἀριθ. 188 τὸ προερχόμενον ἐκ τῆς ἀπέναντι τῆς Λέσβου μικροασιατικῆς ἐνδοχώρας. Εἰς τοῦτο παρατηροῦμεν καὶ τὴν ἑλικά καὶ τὸ σχηματοποιημένον ἐπιπεδόγλυφον φύλλον καὶ τὸ συμπλη-

Εἰκ. 12. Τεμάχια ἀναγλύφων.

ροῦν τὸν μεταξὺ κενὸν χῶρον φυλλάριον καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς διατάξεως αὐτῶν. Ὡς νατουραλιστικωτέραν προβαθμίδα μερικῶν στοιχείων τοῦ θέματος τούτου δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν κληματίδα τοῦ ἐν Βερολίῳ ἀναγλύφου ἐκ Μ. Ἀσίας μὲ τὸν βότρυν καὶ τὸ κληματόφυλλον (Wulff ἐνθ' ἀν. ἀριθ. 29), τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ κατέλθῃ κάτω τοῦ ε' αἰῶνος. Ἐπειτα τὴν ζώνην τῶν αὐγῶν τῆς ἡμετέρας πλακὸς εὐρίσκομεν αὐτουσίαν εἰς ἄλλο τεμάχιον τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (Wulff ἐνθ' ἀν. ἀριθ. 189) μὲ τὸν ἴδιον τύπον, τὴν ἰδίαν σχηματοποίησιν καὶ τὴν τεχνικὴν. Ἡ τελευταία αὕτη ἐξεργάζεται τὰ θέματα μὲ βαθεῖαν χάραξιν (τριγωνικῆς τομῆς) καὶ εἰς τὸ περίγραμμα καὶ τὰς ἐσωτερικὰς λεπτομερείας, ὥστε νὰ ἐκφράζεται τραχέως μὲν ἀλλὰ εἰς δυνατὸν ὕφος ἡ ζωὴ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ τὴν ζωηρὰν ἀντίθεσιν τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς χωρὶς βεβαίως νὰ παραβλάπτεται ὁ γραμμικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀποδόσεως.

Δὲν δύναμαι νὰ κλίνω ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι καὶ τὸ τεμάχιον τῆς πλακὸς ταύ-

της προέρχεται ἐξ ἄμβωνος, ὡς τὸ τοῦ Βερολίνου, διότι τὰ ἄλλα τεμάχια τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς εἶναι ἐκ μαρμάρου ἐν ᾧ τοῦτο εἶναι ἐκ πώρου. Ὅμοιαν διακόσμησιν δεικνύουν καὶ ἄλλα μικρότερα τεμάχια πλακῶν, ὡς τὸ δεξιὰ τοῦ προηγούμενου ἐν εἰκ. 12 εἰκονιζόμενον, τὰ ἐν τῇ εἰκ. 13 ἄνω ἀριστερὰ δύο τεμάχια καὶ τὸ κάτω δεξιὰ. Πρὸς ταῦτα εἶναι ἐντελῶς ὅμοιον τὸ τεμάχιον ἀριθ. 188 (Wulff, Altchristl. Bildwerke in Berlin) τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα. Τοῦτο συνίσταται ἐκ κλάδου κοσμουμένου κατ' ἐναλλαγὴν ὑπὸ κέρατος Ἀμαλθείας, ἐξ οὗ ἐκφύεται ἄδρὸν τρίφυλλον, ἐκ τοῦ

Εἰκ. 13. Τεμάχια γλυπτῶν.

σχηματοποιημένου πενταφύλλου καὶ τῆς ἑλικος. Εἰς τὸ μικρὸν τεμάχιον εἰκ. 13 ὑπάρχει ἀντὶ τοῦ σχηματοποιημένου φύλλου τρίφυλλον μὲ τὸ ἐν φύλλον καμπτόμενον, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἐπὶ τοῦ ἐν Βερολίῳ τεμαχίου. Ἡ ὁμοιότης μάλιστα εἶναι τόση, ὥστε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων ἐχόντων κοινὴν τὴν καταγωγὴν, ὅσον βέβαια ἡμπορεῖ νὰ κρίνῃ τις ἐκ τῶν εἰκόνων. Ἡ ἐργασία τοῦ ἀναγλύφου τῶν ἡμετέρων τεμαχίων ἔχει ἐντελῶς ἐπίτεδον χαρακτήρα χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους. Πρὸς τὸν ἐπιπεδόγλυφον κλάδον κίσσοῦ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς τῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 εἰκ. 57) τοῦ ε' αἰῶνος. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι, ὅπως καὶ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Βερολίνου, δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸ τέλος αὐτοῦ.

2. Διάφορα θέματα παρουσιάζουν δύο ἄλλα τεμάχια τῆς εἰκ. 14 τὸ μὲν μέγαλα τετράφυλλα περικλείοντα ἀναμεταξύ των μικρὰ τρίφυλλα, τὸ δὲ κυκλικὰς ταινίας συμπλεκόμενας καὶ περικλειούσας ῥόδακας. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι πλὰξ ἐκ μαρμάρου.

3. Ἐντελῶς ἰδιαίτερον χαρακτήρα ἔχει τὸ κάτω ἀριστερὰ τεμάχιον (ἐκ δύο

συνανηκόντων τμημάτων) τῆς εἰκ. 14. Εἶναι ἐκ πώρου ἔχει μῆκος 0,49 καὶ πλάτος 0,24. Εἰς τὰς δύο πλαγίας στενὰς πλευρὰς (πάχ. 0,12) φέρει δύο βαθείας ἐγκοπὰς πλάτους 0,06 - 0,07, ὅπου φαίνεται ὅτι εἰσῆρχοντο λεπταὶ πλάκες θωρακίων. Εἰς τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἄνω φέρει ἐπιμήκη τόρμον συνδέσμου πρὸς ἄλλην πλάκα (πιθανῶς πρὸς τὴν βάσιν, ὅπου ἐστηρίζετο). Ὡστε πρόκειται περὶ πεσσίσκου, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον τὸ κάτω τμήμα (ἐν τῇ εἰκόνι εἶναι ἀνεστραμμένος). Ποῦ ἦτο τοποθετημένος ὁ πεσσίσκος οὗτος δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, εἰς τὴν

Εἰκ. 14. Τεμάχια γλυπτῶν.

σολέαν, εἰς τὰς κάτω ἢ ἄνω κιονοστοιχίας, ὅπως ὑποθέτει π. χ. ὁ Ὁρλάνδος εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου. Εἰς τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἔχει ἐν τῷ μέσῳ διακόσμησιν, ἣτις δυστυχῶς δὲν σώζεται καλῶς, συνισταμένην ἐκ τετραγώνων καὶ ἐπιμήκων ῥόμβων, τῶν ὁποίων τὰ ἐσωτερικὰ κοσμήματα εἶναι ἀπεξεσμένα. Τὰς γωνίας περὶ τὸν ῥόμβον πλη-

ροῦν τετράφυλλα καταλλήλως ὡς ἡμῖς ἀνθεμίου διατεθειμένα. Παραπλησίαν διακόσμησιν βλέπε ἐπὶ θωρακίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Νοτίου τῆς Μ. Ἀσίας Oester. Jahresh. 8 (1905) σελ. 156.

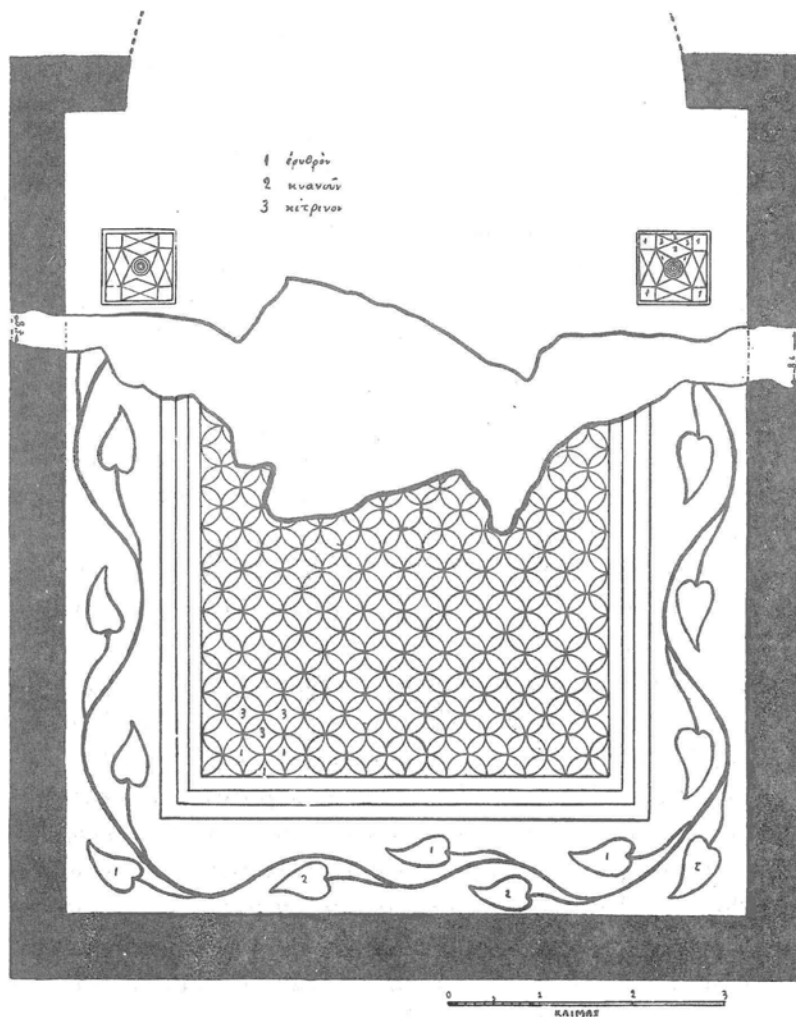
Ἀπὸ ὁμοιον πεσσίσκον προέρχεται καὶ ἄλλο τεμάχιον ἐπίσης ἐκ πώρου καὶ ὁμοίων περίπου διαστάσεων (πλάτ. 0,26, πάχ. 0,10) μὲ ἐγκοπὴν εἰς τὰς δύο στενὰς πλευρὰς πλάτ. 0,06. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ του σώζει καὶ μικρὸν σιδηροῦν σύνδεσμον, τοῦ ὁποίου τὸν σκοπὸν δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἡ προσθία του ἐπιφάνεια ἔχει ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἱκανῶς ἐφθαρμένην, ἣτις συνίσταται ἀπὸ τρίφυλλα ἀνθέμια ἐνούμενα διὰ καμπύλων ταινιῶν ἐναλλάξ ἀντιστρόφως διατεθειμένα, τὰ μὲν πρὸς τὰ ἄνω, τὰ δὲ πρὸς τὰ κάτω. Καὶ ἂν δὲν δύναμαι νὰ φέρω παράλληλον διακόσμησιν ἀλλαχόθεν, ὀφείλω ὁμως νὰ παρατηρήσω ὅτι καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐργασία του δὲν διαφέρει τῆς τοῦ προηγουμένου.

4. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρω καὶ δύο τμήματα πωρολίθων ἐπιμήκη τραπεζοειδοῦς τομῆς μὲ ἐγκοπὴν εἰς τὴν στενωτέραν πλευράν. Τούτων ἓν μὲ πλάτος τῆς ἄνω ἐπιφανείας 0,21 καὶ 0,135 τῆς κάτω, ἔχει ἐπὶ τῆς τελευταίας ἐγκοπὴν πλάτ. 0,095, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐντὸς τετραγώνου ἐγγάρακτον σταυρὸν μὲ εὐρυνόμενα τρι-

γωνικῶς τὰ ἄκρα τῶν βραχιόνων. Τὸ ἕτερον πλάτ. κάτω 0,23 καὶ 0,095, ἄνω ἔχει ἐγκοπὴν πλάτ. 0,06. Καὶ τὰ δύο ἐχρησίμευσον πρὸς ἐπικάλυψιν ἢ ἐπίστεψιν πλακῶν θωρακίων.

6'. *Τὰ ψηφιδωτά.* Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ

Εἰκ. 15. Τμήμα τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ δαπέδου.

ἦτο ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, τῆς ὁποίας διεσώθησαν πολλὰ τμήματα ἀρκοῦντα νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν τοῦ συνόλου (εἰκ. 15). Ἐννοεῖται ὅτι οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἱεροῦ βήματος, καθόσον ἐπ' αὐτοῦ εἶναι κτισμένον, ὡς εἴπομεν, τὸ νεώτερον παρεκκλήσιον. Μόνον μικρὰ

λωρὶς μεταξὺ τῶν δύο ἐντὸς τῆς ἀψίδος ἡμικυκλίων ἔχει ψηφιδωτὴν γιρλάνδαν. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ ἦτο ἀπλουσιτάτη. Τὸ ὅλον περιθέει ταινία πλάτους 1,07 μὲ λευκὸν βάθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐλίσσεται ἀπλωτὴ γιρλάνδα συνισταμένη ἐκ κυματοειδοῦς κλάδου μὲ μεγάλα φύλλα κισσοῦ. Τὸν κλάδον σχηματίζουν δύο σειραὶ τετραγώνων ψηφίδων ἡ μὲν ἐρυθρῶν, ἡ δὲ κυανῶν, τὰ δὲ φύλλα τοῦ κισσοῦ εἶναι ἐναλλάξ ἐρυθρὰ καὶ κυανᾶ. Τὸ περιθώριον τοῦτο φθάνει μέχρι τῶν ἀνατολ. τοίχων, ὅπου ἡ γιρλάνδα περατοῦται εἰς τετράγωνον κόσμημα ἀποτελούμενον ἀπὸ σύμπλεγμα ῥόμβων καὶ τριγώνων, τὰ ὅποια περικλείουν ἐν τῷ μέσῳ κύκλον. Εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦτο χρησιμοποιοῦνται ἐρυθρόν, κυανοῦν καὶ κίτρινον χρῶμα, εἰς δὲ τὰς διαχωρίζουσας γραμμὰς λευκόν. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὸ περιθώριον τῆς γιρλάνδας ἀκολουθεῖ διπλῇ εὐρεῖα ταινία ἐρυθροῦ χρώματος καὶ μετ' αὐτὴν ἄρχεται τὸ κύριον κόσμημα, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὁλόκληρον τὴν λοιπὴν ἐπιφάνειαν. Τοῦτο σύγκειται ἀπὸ τετράφυλλα διαγωνίως διατεθειμένα τὰ ὅποια σχηματίζονται διὰ τῆς τομῆς μικρῶν κύκλων ὥστε νὰ ἀποτελοῦνται μεταξύ των καμπυλόγραμμοι ῥόμβοι κίτρινου καὶ ἐρυθροῦ χρώματος.

Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο εἶναι κατεσκευασμένον διὰ μεγάλων κυβικῶν ψηφίδων αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐμπετηγμέναι ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος ἀσβεστοκονιάματος ἀμέσως ἐπὶ τοῦ χρώματος ἐπιτεθειμένου. Τοῦτο δεικνύει πολὺ πρόχειρον ἐκτέλεσιν ἐξηγοῦσαν καὶ τὴν μεγάλην φθορὰν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη.

Τὰ θέματα τῆς διακοσμήσεως αὐτῆς εἰλημμένα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου καὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων εἶναι συνήθη εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ἀπαντῶντα ἤδη καὶ εἰς ῥωμαϊκὰ ὡς εἰς λουτρὰ τῆς Ἡλίδος (Oester. Jahresh. XIV (1911) Beibl. σελ. 108 καὶ εἰκ. 58) κτλ. Ἀναφέρω μόνον ὁμοίαν γιρλάνδαν περιβάλλουσαν ἐπίσης τὴν κεντρικὴν παρὰστασιν καὶ τὴν ἀψίδα ἐν τῇ βασιλικῇ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (Ὁρλάνδου Byzantion V (1929/30) σελ. 222 εἰκ. 9 καὶ σελ. 225 εἰκ. 12 καὶ Πίν. 33), ὅπου βεβαίως ἡ γιρλάνδα αὕτη ἔχει πλουσιωτέραν μορφήν. Σύστημα δὲ τετραφύλλων ἔχομεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου τῆς Χίου, τὴν νεωστὶ ἀνασκαφεῖσαν (Ὁρλάνδου, Les monuments byzantins de Chios II Πίν. 5 εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν). Τετράφυλλα ὅμοια χρησιμεύουν ἐπίσης ὡς περιθώριον τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίτσας τῆς Σάμου (Schneider, Ath. Mitt. LIV (1929) Beil. XLV τοῦ 6' ἡμίσεος τοῦ ε' αἰῶνος), διηνηθισμένα δὲ τετράφυλλα μὲ ῥόμβους μεταξύ των καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Oued Ramel τῆς Τύνιδος (Gaukler, Basiliques chrétiennes de Tunisie Πίν. XVIII) κτλ. Ἐντελῶς δὲ ὅμοια πρὸς τὰ ἐνταῦθα ἔχομεν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐρεσοῦ (Ὁρλάνδου, Ἀρχ. Δελτ. 1929 Πίν. II) καὶ τοῦ Ἀφεντέλλη περιβάλλοντα τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ ἱεροῦ (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. Πίν. III).

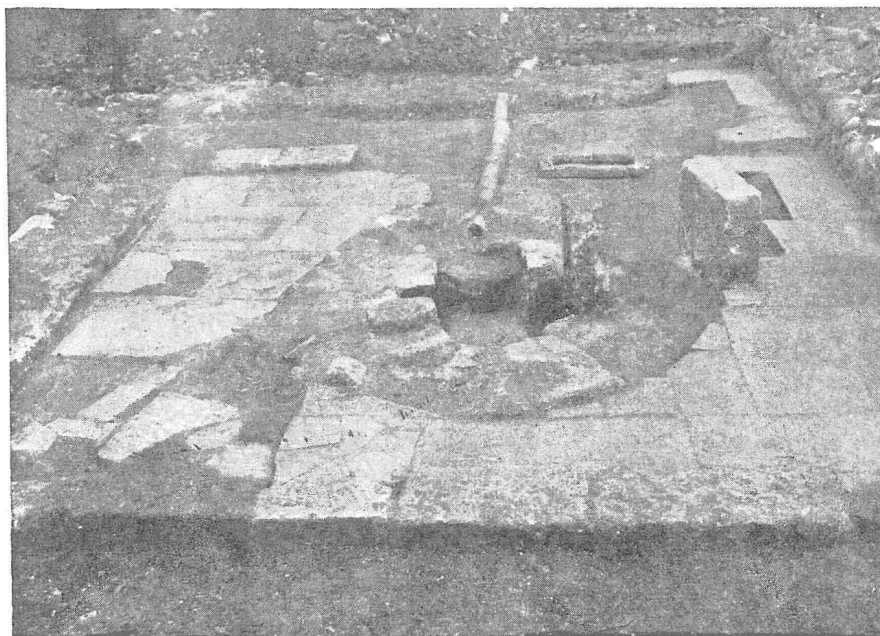
Ἡ χρῆσις τοιούτων φυτικῶν καὶ γεωμετρικῶν θεμάτων εἶναι συνήθης εἰς τὰ

χριστιανικά μωσαϊκά και κατά τὸν ε' και κατά τὸν F' αἰῶνα, ἡ δὲ τεχνοτροπία αὐτῶν δὲν διαφέρει καθόλου εἰμὴ μόνον κατά τὴν σχηματοποίησιν και τὴν μᾶλλον γραμμικὴν ἀπόδοσίν των κατά τὸν F' αἰῶνα. Ἀλλ' εἰς τὰ ἐνταῦθα μικρὰ και συνήθη θέματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθῇ τοιαύτη διάκρισις, ἄλλα δὲ στοιχεῖα δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολογικὴν κατάταξιν. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ και περὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως. Τὰ ἰωνίζοντα μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἀπλᾶ και ἀπέριττα τὸν διάκοσμον, ἄλλα μὲ τραχεῖαν ἐκτέλεσιν ἤμποροῦν νὰ ἀνήκουν ὅπως και ἀνήκουν εἰς τὸν F' αἰῶνα, ὅπως και τὰ θωράκια. Μόνον τὰ τελευταῖα περιγραφέντα μικρὰ γλυπτὰ (εἰκ. 13 και 14) ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν F' αἰῶνα ἢ τὸ τέλος του.

3. ΤΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

α'. *Τὸ βαπτιστήριον* (εἰκ. 16). Πρὸς δ. τοῦ νάρθηκος και προσκεκολλημένον εἰς τὴν δ. αὐτοῦ πλευρὰν εἶναι ἐκτισμένον ὀρθογώνιον οἰκοδόμημα πλάτους 6,20

Εἰκ. 16. Τὸ βαπτιστήριον.

και μήκ. ἐσωτερικοῦ 7,75 μ. (εἰκ. 1). Εἶναι κατά τὸν αὐτὸν τρόπον και ἡ βασιλικὴ κατεσκευασμένον δι' ἀργῶν λίθων μετ' ἀσβεστοκονιάματος και οἱ τοῖχοί του ἔχουν τὸ αὐτὸ πάχος πλὴν τοῦ νοτίου (0,93 μ.). Εἶναι διηρημένον ἐσωτερικῶς διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖον ἔχει ὑπερδιπλάσιον πλάτος ἀπὸ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ κτίριον τοῦτο θὰ

συνεκοινώνει μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ θύρας, ἃν καὶ δὲν σώζεται σήμερον οὐδὲν ἶχνος αὐτῆς. Τὸ πρῶτον παρὰ τὸν νάρθηκα διαμέρισμα πλάτ. 1,67 μ. χωρίζεται ἀπὸ τοῦ μεσαίου διὰ τοίχου πλάτ. 0,37 συνισταμένου ἐξ ἀρχαίων δόμων εἰλημμένων ἐκ ῥωμαϊκῶν κτιρίων. Ὁ τοῖχος οὗτος δὲν σώζεται ὁλόκληρος καταλείπων ἐν τῷ μέσῳ κενόν, ὅπου θὰ εὕρισκετο θύρα. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, αἱ ὁποῖαι σώζονται μόνον κατὰ τὸ ν. τμήμα. Μετ' αὐτὸ εἰσέρχεται τις εἰς τὸ μεσαῖον διαμέρισμα, τὸ καὶ μεγαλύτερον, πλάτους 3,85 μ., τοῦ ὁποίου τὸ πλακόστρωτον δάπεδον εἶναι ἐν μέρει κατεστραμμένον καὶ ἐπεσκευασμένον διὰ τεμαχίων πλακῶν καὶ πλίνθων. Ἐν αὐτῷ ὑψοῦτο κυκλικὸν κτίσμα κατεσκευασμένον ὡς συνήθως καὶ φθάνον εἰς τὸ ὕψος δύο ὀρθογωνίων πλακῶν ἐμπεπηγμένων εἰς τὸ ἔδαφος (0,60) κατὰ τὴν ν. πλευράν. Αἱ πλάκες αὗται ἔμειναν μόναι ὀρθαί τοῦ λοιποῦ κτίσματος κατεδαφισμένου νῦν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὸ πλακόστρωτον τοῦ δωματίου. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυκλικοῦ. τούτου κτίσματος εἶναι ἐσκαμμένη κοιλότης βάθους 0,84 (ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῶν ὀρθίων πλακῶν) ἔχουσα σχῆμα σταυροῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν ἐξ ἀν. πρὸς δ. κεραία ἔχει μῆκ. 1,55 καὶ πλάτ. 0,53 καὶ λήγει εἰς ἡμικύκλιον, ἡ δὲ ἐκ β. πρὸς ν. ἔχει μῆκ. 0,97 καὶ λήγει εἰς εὐθείαν ἐπιφάνειαν, τὴν ὁποίαν ἐκ ν. ἀποτελεῖ ἡ μία τῶν ὀρθίων πλακῶν. Εἰς τὴν κοιλότητα κατέρχεται τις ἀνατολικῶς μὲν διὰ μιᾶς βαθμίδος, δυτικῶς δὲ διὰ δύο, αἱ ὁποῖαι εἶναι κτισμέναι εἰς τὰ ἀντίστοιχα ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ. Ἀπάσα ἡ ἐσωτερικὴ τῆς ἐπιφάνειας εἶναι ἐπιχρισμένη δι' ἀσβεστοκονιάματος, ὥστε νὰ μὴ διαρρέῃ τὸ ἐντὸς ὕδωρ τὸ ὁποῖον διωχέτευν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον δάπεδον πῆλιν στρογγύλοι σωλῆνες εἰσέτι σωζόμενοι διαμ. 0,15 καὶ μῆκ. 0,42-0,50 ἐρχόμενοι ἐκ δυσμῶν καὶ ἀπεκρίνον πάλιν ὅμοιοι σωλῆνες πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς διευθυνόμενοι εἰς χωνευτήριόν τι πιθανῶς. Εἶχε ληφθῇ φροντίς, ὥστε καὶ τὰ τυχόν ἔξω τῆς κοιλότητος ἐκφεύγοντα ὕδατα νὰ μὴ παραμένουν εἰς τὸ δάπεδον, ἀλλ' ἐκρέουν κανονικῶς δι' ὀπῆς, τὴν ὁποίαν ἤνοιξαν εἰς τινὰ πλάκα παρὰ τὴν ν. πλευράν τοῦ δωματίου. Πρὸς δ. ὑπάρχει τὸ ἄλλο στενὸν διαμέρισμα πλάτ. 1,63 χωριζόμενον διὰ τοίχου καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς πλακοστρώσεως.

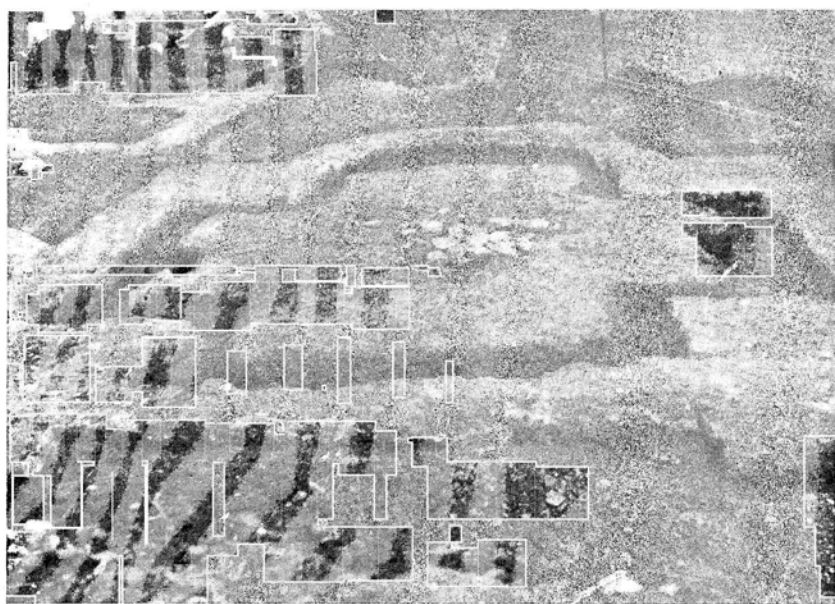
Εἶναι φανερόν· ὅτι εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν βαπτιστήριον, σύνηθες ἐξάρτημα εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Καὶ τὸ μὲν πρὸς ἀν. στενὸν διαμέρισμα θὰ ἐχρησίμευεν ὡς ἀποδυτήριον, ὅπου ἐγίνετο καὶ τὸ χρίσμα, τὸ δὲ μεσαῖον ἦτο ὁ κυρίως τόπος, ἔνθα ἐτελεῖτο τὸ βάπτισμα ἐντὸς τῆς κυκλικῆς ἐξωτερικῶς, σταυροειδοῦς δὲ ἐσωτερικῶς κολυμβήθρας.

Τὰ βαπτιστήρια, ἀπαραίτητα εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους, προσηρτῶντο ἄλλοτε μὲν εἰς τινὰ τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς βασιλικῆς, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γκιουλμπαχτσὲ παρὰ τὰ Βουρλά, τὰς ἀρχαίας δηλ. Κλαζομενάς (Strzygowski, Kleinasien εἰκ. 35), ἄλλοτε δὲ πρὸ τοῦ νάρθηκος κατὰ τὴν δ. πλευ-

ράν, ὡς π. χ. εἰς τὴν δευτέραν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (Kaufmann, Die Menasstadt, 1910 εἰκ. 22-23), πρὸς δ. δέ, ἀλλὰ μετὰ τὸ αἶθριον ἐν Parenzo (Holtzinger, Die altchristliche und byzant. Baukunst εἰκ. 109). Ἔχουν δὲ ταῦτα συνήθως κυκλικὸν σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ὀκτάγωνον καὶ τετράγωνον ἀκόμη, ὡς ἐνταῦθα καὶ ἀλλαχοῦ (Πρὸβλ. Wulff, Die altchristl. und byzantinische Kunst I σελ. 249). Ἡ ἐν τῷ μέσῳ δὲ αὐτῶν κολυμβήθρα, συνήθως κυκλική, δύναται νὰ εἶναι καὶ ὀκτάπλευρος, ὡς π. χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 41) μὲ κυκλικὴν ἐν τῷ μέσῳ λεκάνην. Κυκλικὴ δὲ κολυμβήθρα μὲ σταυροειδῆ λεκάνην, ὡς ἐνταῦθα ὑπάρχει ἐν τῇ βασιλικῇ Salona (Gerber, Forschungen in Salona I σελ. 74), ἐν Ἐφέσῳ κτλ. Σταυρικὸν ἐπίσης σχῆμα μὲ κυκλικὴν ἀπόληξιν τῶν βραχιόνων τοῦ σταυροῦ καὶ μὲ τέσσαρας βαθμίδας ἔχει ἡ κολυμβήθρα ἐν Beit Auwa τῆς Παλαιστίνης (Lecleercq-Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne κτλ. II σελ. 456 εἰκ. 1369) καὶ ἐν Ἑμμαοῦς (αὐτ. σελ. 457/8 εἰκ. 1371), τετραγωνικὴν δὲ πάλιν μὲ στρογγύλους βραχίονας εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς, ὥστε νὰ σχηματίζεται σταυρὸς βλέπε ἐν Meninx τῆς Τύνιδος (Gaukler, ἐνθ' ἄν. Πίν. XXXII). Πρὸς τοῦτοις σταυρικὸν σχῆμα παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Μήλου ἐν Κήπῳ, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ τρεῖς βραχίονες τοῦ σταυροῦ ἔχουν βαθμίδας, ὁ δὲ τέταρτος δύο βαθμίδας (Annual of the British School II (1895/6 σ. 157) πρὸβλ. καὶ BSA XIX (1912/3) σελ. 118-120. Ἐν Μήλῳ ἐπίσης καὶ κάτω τοῦ χωρίου τῆς Τρυπητῆς παρὰ τὶς «τρεῖς ἐκκλησιᾶς» ὑπῆρχεν (νῦν κατεστραμμένη) ὁμοία κολυμβήθρα μὲ κανονικὴν διοχέτευσιν ὕδατος, ὅπου τὰ ἐδώλια εἶναι στρογγύλα κατὰ τὰ ἄκρα (αὐτ. σελ. 161), ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἑκατονταπυλιανὴν τῆς Πάρου, Λαμπάκη, Δελτ. Χριστιαν. Ἀρχ. Ἐταιρ. Α' σελ. 111=B.S.A. XIX (1912/3) σελ. 123 εἰκ. 1. Καὶ ἄλλας σταυροειδεῖς καὶ μάλιστα μονολίθους κολυμβήθρας βλ. αὐτόθι συλλεγείσας ὑπὸ R. M. Dawkins. Καὶ εἰς τὴν ἐσχάτως ἐν Ἐλευσίνι ὑπὸ τοῦ Κουρουνιώτη ἀνασκαφεῖσαν βασιλικὴν εὐρίσκομεν πρὸς β. τοῦ αἵθριου (;) βαπτιστήριον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἡ κυκλικὴ κολυμβήθρα ἔχει τέσσαρας βραχίονας σχηματίζοντας σταυρόν. Ἐκ τούτων βλέπομεν ὅτι δὲν ἦτο καὶ τόσον σπάνιον, ὡς ἰσχυρίζετο ὁ Kaufmann, Handbuch der Chr. Archaeologie² σελ. 225, τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ τὸ κύριον σύμβολον τῆς χριστιανικῆς λατρείας, διὰ τὴν κολυμβήθραν, ὅπου ἀκριβῶς ἐτελειῖτο τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος.

β'. *Τὸ μυσσωλεῖον* (εἰκ. 1 καὶ 17). Παραπλεύρως καὶ πρὸς ν. τοῦ βαπτιστηρίου ἠγείρετο ἄλλο κτίριον ἐντελῶς ἀνεξάρτητον τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο οὐδόλως ἐφαίνετο πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς πλὴν τμήματος τῆς ν. πλευρᾶς διακρινομένου ἐκ τοῦ ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ὁποῖον ἐπεπόλαζεν. Ἡ ἀποχωμάτωσις εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ ἡ καταστροφή τῶν τοίχων εἶχε προχωρήσει τόσον, ὥστε εἶχε φθάσει εἰς τινά

σημεία καὶ κάτω τοῦ δαπέδου. Τὸ οἰκοδόμημα ἐξωτερικῶς ἔχει ὀρθογώνιον σχῆμα μὲ ἐξέχουσιν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα κατὰ τὴν ἀν. πλευρὰν καὶ ἀντιθέτως εἰσέχον ὀρθογώνιον εἰς τὴν δ., ὅπου ἦτο ἡ εἴσοδος. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τέσσαρες συμπαγεῖς πεσσοὶ τετράγωνοι μὲν κατὰ τὴν ἀ. πλευρὰν (βα $1,85 \times 1,90$ — να $1,85 \times 1,85$), ὀρθογώνιοι δὲ κατὰ τὴν δυτικὴν (βδ $2,20 \times 1,90$ — νδ $2,15 \times 1,85$) προβάλλοντες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτιρίου προσδίδουν εἰς αὐτὸ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα σταυροῦ, τοῦ ὁποῖου οἱ διασταυρούμενοι βραχίονες σχηματίζουν τετράγωνον πλευρᾶς 3,30. Αἱ μεγάλαι διαστάσεις τῶν πεσσῶν ὑποδηλοῦν ὅτι ἐπ' αὐτῶν ἐστηρίζετο

Εἰκ. 17. Τὸ μαυσσῳλεῖον.

τροῦλλος, ὅστις ἐκάλυπτε τὸ κέντρον τοῦ κτιρίου. Δὲν γνωρίζομεν βεβαίως πῶς ἐκ τοῦ τετραγώνου τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν ἐγίνετο ἡ μετάβασις εἰς τὸν τροῦλλον, ἂν δηλ. μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῶν πεσσῶν τόξων καὶ τοῦ τροῦλλου ἐμεσολάβουν λοφία (σφαιρικὰ τρίγωνα, *pendentifs*) ἢ ἡμιχώνια (*trompes d'angle*).

Τὸ κτίριον ἐχρησίμευεν ὡς τάφος, μαρτύριον ἡ μαυσσῳλεῖον, τοῦτο δ' ἐπεβεβαιώθη καὶ ἐκ τῶν ἐντὸς αὐτοῦ εὑρεθέντων τάφων, ἐνὸς (Α) κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν καὶ ἐτέρου (Β) κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ΝΔ. Καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ κατὰ τὴν να. γωνίαν ἀπεκαλύφθη ἄλλος. Τοῦ πρώτου (Α) ὅστις εἶχε μῆκος 1,95, πλάτος 0,85 καὶ βάθος 0,65 τὴν β. καὶ δ. πλευρὰν ἀπετέλουν οἱ ἀντίστοιχοι τοῖχοι τοῦ μαυσσῳλείου, τὴν ἀ. ἐσχημάτιζον δύο μεγάλοι πῆλιναι πλίνθοι καὶ τὴν ν. κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν μεγάλη πωρίνη πλάξ, κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ πῆλιναι πλίνθοι πάλιν. Ὁ δεύτερος τάφος (Β) ἦτο ὁλόκληρος ἐκ πλίνθων κατεσκευασμένος, αἱ ὁποῖαι ἦσαν τοποθετημέναι

ἀρθῆναι καὶ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἄλλων, αἱ ὁποῖαι ὁμως εἶχον βυθισθῇ ἐντὸς αὐτοῦ. Τὴν αὐτὴν ἐπίσης κατασκευὴν εἶχε καὶ ὁ ἐκτὸς τοῦ μαυσσωλείου τάφος. Καὶ ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς παρετήρησα τάφον, ὅστις εἶχε ἀνασκαφῇ καὶ συληθῇ πρὸ πολλοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐν τοῖς πέριξ.

Ἐντὸς τοῦ πρώτου εὐρέθησαν τὰ ὁστὰ ἐπὶ τοῦλάχιστον νεκρῶν ἐπ' ἀλλήλων κειμένων, τῶν ὁποίων ἐσώζοντο ὅπωςδὴποτε καὶ τινα κρανία σχεδὸν ἀκέραια. Ἐξ αὐτοῦ περισυνελέγησαν ὁκτὼ λύχνοι, περὶ τῶν ὁποίων βλ. κατωτέρω. Ἐκ τοῦ δευτέρου τάφου προέρχεται καὶ εἰς ἀκόμῃ λύχνος, ὁ δὲ τρίτος οὐδὲν περιεῖχε εὐρεθεὶς κατεστραμμένος καὶ συλημένος, ὡς εὐρισκόμενος ἐν τῷ χώματι ἄνευ τῶν προστατευτικῶν τοίχων τοῦ μαυσσωλείου.

Τὸ σχῆμα τοῦ μαυσσωλείου τούτου εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν προερχόμενον βεβαίως ἐκ τῶν ὑπογείων κατακομβῶν, αἱ ὁποῖαι συνήθως ἐντὸς τοῦ βράχου λαξευόμεναι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τρούλλου διὰ πλίνθων κατασκευαζομένου.

Οἱ ὑπόγειοι οὗτοι τάφοι εὐρίσκονται εἰς ὅλας τὰς χριστιανικὰς χώρας, ὡς παρετηρήσαμεν καὶ ἀνωτέρω προκειμένου περὶ τοῦ ἐν Μυτιλήνῃ εὐρεθέντος ὁμοίου ὑπογείου. Ἐδῶ προσθέτω καὶ τὸ εἰς τὴν Ἔφεσον μαυσσωλεῖον τοῦ Ἀδραδᾶ (;) τοῦ ἐκεῖ κοιμητηρίου τῶν Ἑπτὰ Παίδων (Oesterr. Jahresh XXIV (1927) Beibl. σελ. 10 εἰκ. 36 καὶ σελ. 17 εἰκ. 10). Ὑπῆρχον ὁμως τοιαῦτα κατασκευάσματα ὡς μαρτύρια χρησιμεύοντα καὶ ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους ὡς αὐτοτελῆ κτίρια. Τοιοῦτον ἀναφέρω τὸ ἐν Ruveha τῆς κεντρικῆς Συρίας μαυσσωλεῖον τὸ ἀνῆκον εἰς τὸν Βίτζον καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει μὲν τὴν αὐτὴν (πλὴν τῆς ἀψίδος) κάτοψιν πρὸς τὸ ἐνταῦθα, ἀλλ' εἶναι ὁλόκληρον, ὡς συνήθως τὰ ἐν Συρίᾳ κτίρια, διὰ τετραγώνων λίθων ὠκοδομημένον, ἔχει πρόστωον κατὰ τὴν εἴσοδον καὶ εἶναι κεκαλυμμένον μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸν τρούλλον (βλ. κάτοψιν καὶ τομὴν Holtzinger, Altchristl. und byz. Baukunst² εἰκ. 216 - 217).

Εἰς τὰς τετραγώνους ταύτας αἰθούσας τῶν ὑπογείων ἢ ἐπιγείων μαρτυρίων, εἰς τὰς πλευρὰς τῶν ὁποίων ἀνοίγονται ἐπίπεδοι κόγχαι θολοσκέπαστοι, προσετέθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἡμικυκλικὴ ἀψὶς προεξέχουσα καὶ ἐντεῦθεν προῆλθε καθαρὸν σχῆμα ἀπλοῦ σταυρικοῦ ναοῦ ἐπιτυμβίου. Τοῦτο τελείως διατυπωμένον ἔχομεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἰς τὸ Ἡρῶν τῆς Τ. Κλ. Περικλείας τῆς Τερμησοῦ, τὸ ὁποῖον μᾶς παρουσιάζει τὸν τύπον σταυρικοῦ τρουλλωτοῦ ναοῦ ἐν μικρογραφίᾳ πολυτελέστερον κάπως διεσκευασμένον μὲ πρόστασιν τεσσάρων κιόνων ἐμπρὸς (Strzygowski, Kleinasien σελ. 135 ἐξ. εἰκ. 104). Περίφημον δὲ καὶ διὰ τὴν μωσαϊκὴν του διακόσμησιν εἶναι τὸ μαυσσωλεῖον τῆς Γάλλας Πλακιδίας ἐν Ραβέννῃ τοῦ ε' αἰῶνος ἐλευθέρου ὁμως σταυροῦ.

Εἶναι φανερὰ ἡ σημασία τῶν κτισμάτων τούτων διὰ τὴν σταυρικὴν τρουλ-

λωτήν ἐκκλησίαν καὶ θὰ εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ ἀρνηθῇ κανεὶς τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς τρουλλωτῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία παρεμβάλλεται τεχνικῶς μεταξὺ τοῦ σταυρικοῦ τρουλλωτοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς σταυροειδοῦς τρουλλωτῆς ἐκκλησίας (περὶ τῆς ἐξελικτικῆς γενέσεως τῆς τελευταίας βλ. Γ. Σωτηρίου. Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1922 σελ. 219 ἐξ. καὶ ὅσα ἐν συνόψει λέγει ὁ Ὁρλάνδος ἐν Ἐπετηρ. Βυζαντ. Σπουδ. Γ' (1926) σελ. 326). Πάντως δύνανται νὰ θεωρηθοῦν παραλλαγή ὁμοίων σταυροειδῶν τρουλλωτῶν κατασκευασμάτων τῶν ὁποίων πολλὰ ὑπάρχουν παραδείγματα.

γ'. **Τράπεζα ἢ ξενοδοχεῖον.** Τὸ τελευταῖον πρὸς ν. πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς εἶναι στενὸν ἐπίμηκες οἰκοδόμημα συνεχόμενον καὶ συγκοινωνοῦν πρὸς αὐτὴν διὰ θύρας. Κατὰ τὴν ἀ. πλευρὰν λήγει εἰς ἡμιεξάπλευρον ἐξωτερικῶς, ἡμικυκλικὴν δὲ ἐντὸς ἀψίδα καὶ δὲν εἶναι ἐσωτερικῶς διηρθρωμένον. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πλίνθων ὀπτῶν, τοῦ ὁποίου σώζεται ἱκανὸν τμήμα πλησίον τῆς πρὸς τὴν βασιλικὴν θύρας, ὅπου δὲν ὑπάρχει κατώφλιον ἢ ἀνάβασις τῆς θύρας, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ ἡ αὐτὴ πλινθόστρωσις, θὰ ἐκλείετο δὲ τὸ ἄνοιγμα διὰ παραπετάσματος ἢ βήλου. Αἱ πλίνθοι αὗται εἶναι τετράγωνοι, ἀλλὰ διαφόρων μεγεθῶν ($0,48 \times 0,80$ καὶ $0,28 \times 0,28$) ὥς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὸν νάρθηκα.

Περὶ τοῦ προσορισμοῦ τοῦ προσκτίσματος τούτου δὲν δύναμαι νὰ εἶπω ὀριστικόν τι. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπέθεσα ὅτι πρόκειται περὶ τραπέζης, ἀλλὰ τώρα κλίνω μᾶλλον νὰ πιστεύσω ὅτι τοῦτο εἶναι ξενοδοχεῖον ὥς καὶ τὸ κατὰ τὴν β. πλευρὰν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου ἐπίμηκες κτίσμα, τὸ ἐπίσης διὰ θύρας πρὸς τὴν βασιλικὴν συγκοινωνοῦν (Πρὸβλ. v. Schneider, Ath. Mitt. ἐνθ' ἀν. σελ. 122 καὶ 124/5). Ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς δὲν δύναται νὰ εἶναι πολὺ νεώτερος τοῦ τῆς βασιλικῆς, διότι ἡ τεχνικὴ του εἶναι ἐντελῶς ἡ ἰδίᾳ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἶναι πολὺ ἀμελεστέρα, ὁ νότιος μάλιστα τοῖχος ἔνεκα τούτου κατήντησε λίαν ἀνώματος ὥς ἐκ τῆς εὐτελεστερᾶς κατασκευῆς.

Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς ἀψίδος, τοῦτο δὲν εἶναι πρωτοφανὲς εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, πρὸβλ. ἔσω καὶ ἔξω τριγωνικὴν ἀψίδα ἐν Σαγαλασῶ τῆς Πισιδίας (Lauckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens II σελ. 151), ἐξωτερικῶς πάλιν ἡμιεξαγωνικὴν καὶ ἐσωτερικῶς στρογγύλην τὴν ἐγγεγραμμένην ἀψίδα τῆς κάτω ἐκκλησίας τῆς Πέργης τῆς Παμφυλίας (Rott, Kleinasiatische Denkmäler σελ. 46) τὴν τρίπλευρον τῆς βασιλικῆς τῆς Κῶ (Jahrbuch, 1903 Anzeig. 4) τὴν τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου καὶ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Στουδίτου ἐν Κων/πόλει τοῦ 463 (Ebersolt et Thiers, Les églises de Constantinople, 1913 Pl. I) καὶ τὴν τῆς ἀγίας Σοφίας ἀκόμη κτλ.

4. ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. **Λίθινα.** Εὐθύς ἐν ἀρχῇ πρὸ τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς εὐρέθη μεταξὺ τῶν ἄλλων λίθων καὶ ἡ κάτω δημοσιευομένη ἐπιτύμβιος πλάξ. Εἶναι μαρμαρίνη στήλη λήγουσα ἄνω εἰς ἀέτωμα τοῦ ὁποίου τὸ τύμπανον καταλαμβάνει ἀνάγλυπτος κυκλικὴ ἀσπίς. Τὸ ἀέτωμα στηρίζεται ἐπὶ χαμηλοῦ ἐπιστυλίου, τὸ ὁποῖον βαστάζουν ἐκατέρωθεν δύο παραστάδες (εἰκ. 18). Ἡ μεταξὺ αὐτῶν ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι κατὰ μέσον βαθύτερον ἐσκαμμένη μὲ τοξωτὴν ἄνω ἀπόληξιν, ὅπου πιθανώτατα ἦτο γραπτὴ ἡ εἰκὼν τοῦ νεκροῦ. Κάτωθεν εἶναι χαραγμένη ἡ κατωτέρω ἐπιγραφή:

ΣΟΦΕΑΣ	ΧΡΕΣΤ	Σοφείας	Χρεστῆ
ΧΕΡΕ		χ(αῖ)ρε	
ΠΛΟΚΑΜΕ	ΧΡΕ	Πλόκαμε	χρε
ΧΕΡΕ	ΣΤΕ	χ(αῖ)ρε	στὲ

Ἡ στήλη ἐκ τοῦ συνήθως ὑποκυάνου λεσβίου μαρμάρου ἔχει ὕψος 0,60, πλάτος 0,37, πάχος δὲ ἄνω μὲν 0,13, κάτω δὲ 0,17 καὶ ἀνῆκει εἰς τοὺς μ. Χρ. ῥωμαϊκοὺς χρόνους.

2. **Πήλινα.** Ἐνταῦθα ἀνέκουν οἱ λύχνοι, οἱ ὅποιοι εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν δύο τάφων τοῦ μανυσσολείου (βλ. ἀνωτέρω). Πάντων τῶν λύχνων, τούτων οἱ μυκτῆρες εἶναι μέλανες ἐκ τῆς καύσεως, ὥστε δεικνύει ὅτι ἐτίθεντο ἐντὸς τῶν τάφων ἀνημμένοι. Δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τέσσαρας κατηγορίας κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησίν των.

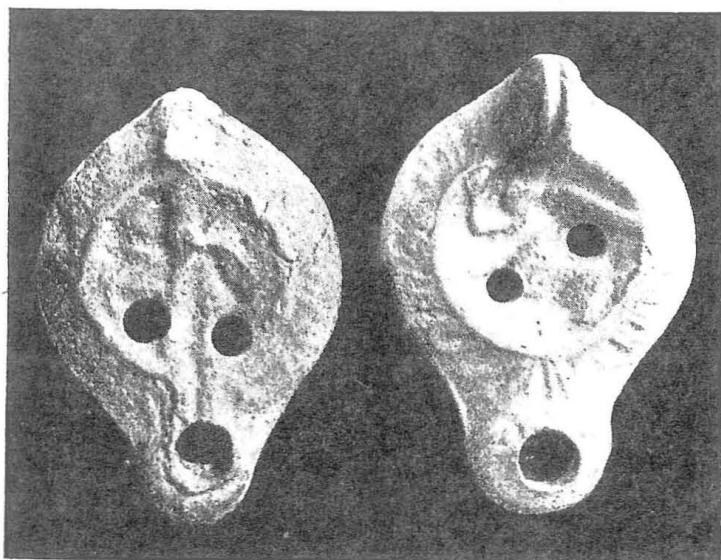
1. Ἐπιμήκης ὠσειδῆς λύχνος, τοῦ ὁποίου ὁ δίσκος καὶ ὁ μυκτῆρ περιλαμβάνονται ἐντὸς ὀκτωειδοῦς συνεχοῦς γραμμῆς. Τὴν περιφέρειαν κοσμοῦν λοξαὶ ἔντυποι γραμμαὶ καὶ τὸν λαιμὸν κύκλος ἐστιγμένος. Ταύτης τῆς κατηγορίας ἔχομεν δύο λύχνους, τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἐξ ὠχρεοῦθρου πηλοῦ μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρυσμα. Μῆκ. 0,10, διάμ. 0,055, ὕψ. 0,035. Ὡς λαβὴ χρησιμεύει ἀπόφυσις ἐπιστρεφομένη. Μία ὁπὲ ἐπὶ τοῦ δίσκου. Ὁ ἕτερος εἶναι ὅμοιος μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ περιφέρειά του κοσμεῖται ὑπὸ τεθλασμένης γραμμῆς.

2. Κυκλικὸς λύχνος μὲ προεξέχοντα μυκτῆρα. Λαβὴ κυκλικὴ συμπαγῆς μὲ αὐλάκωσιν ἐπὶ τῆς ῥάχεως. Ἐπὶ τοῦ δίσκου δύο ὀπαί, τῶν ὁποίων ἡ ἐτέρα χρησιμεύει πρὸς ἀερισμὸν (Πρὸβλ. Fritz Fremersdorf, Römische Bildlampen, 1922 σελ. 35). Εἰς τὴν περιφέρειαν γλωσσοειδῆ φύλλα ἢ ῥαβδώσεις. Εἰς τὴν βάσιν ἔντυπον

Εἰκ. 18. Ἐπιτύμβιος στήλη.

πέλμα. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν τρεῖς λύχνοι. Τούτων ὁ πρῶτος ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρῖσμα ἔχει ἐπὶ τοῦ δίσκου ἀνάγλυφον Νίκης

Εἰκ. 19. Δύο χριστιανικοὶ λύχνοι.

ἱπταμένης πρὸς ἀριστερά. Μῆκ. 0,09, διάμ. 0,06, ὕψ. 0,09. Ὁ δεύτερος κατὰ τὰ ἄλλα ὅμοιος ἔχει ἐπὶ τοῦ δίσκου δυσδιάκριτον μορφὴν καὶ αὐλάκα ἐξ αὐτοῦ μέχρι τοῦ μυκτῆρος. Λαβὴ ἀποκεκρουμένη (εἰκ 19).

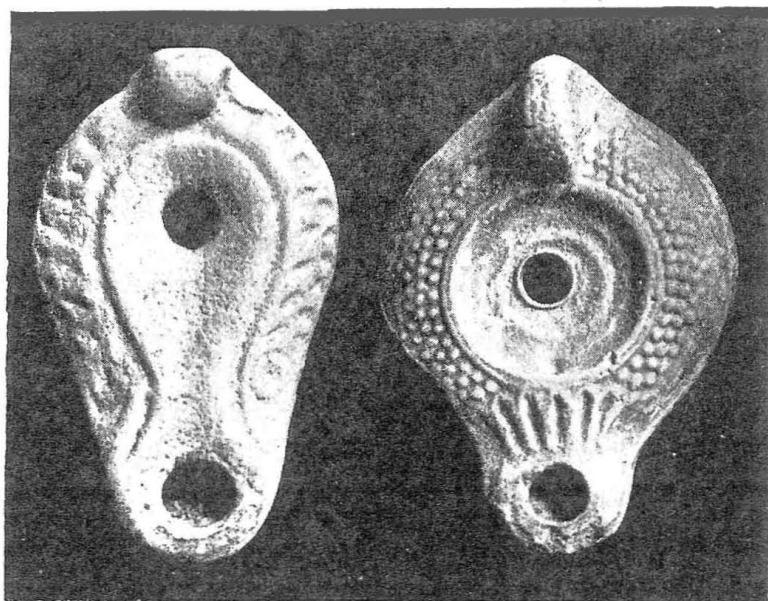
3. Κυκλικὸς λύχνος. Λαβὴ δισκοειδὴς ἄτρητος. Ἐπὶ τοῦ δίσκου μία ὀπή, εἰς τὴν περιφέρειαν ἀνάγλυπτοι κοκκίδες. Μεταξὺ δίσκου καὶ μυκτῆρος γλωσσοειδῆ φύλλα. Τῆς κατηγορίας ταύτης εὐρέθησαν δύο λύχνοι. Ὁ πρῶτος εἶναι (εἰκ. 20) ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ μὲ ἐπίχρῖ-

σμα ζωερὸν ἐρυθρὸν, κατὰ τὴν κοιλίαν ἐν μέρει ἀποκεκρουμένος. Μῆκ. 0,095, διάμ. 0,07, ὕψ. 0,027. Εἰς τὴν βάσιν πέλμα. Ὁ δεύτερος εἶναι ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ μὲ ὅμοιον ἐπίχρῖσμα. Ἡ ἄτρητος λαβὴ λήγει ὀπίσω ὑπὸ τὸν λύχνον εἰς διχαλωτὴν οὐράν, ὡς εἰς τὰς προσθέτους λαβὰς τῶν χαλκῶν λύχνων.

4. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν τρεῖς λύχνοι, ἔχοντες τὸ αὐτὸ μὲ τὴν προηγουμένην κατηγορίαν σχῆμα, ἀλλ' ἀνάγλυφον παράστασιν ἐπὶ τοῦ δίσκου. Περιγράφομεν αὐτοὺς διὰ τοῦτο ἰδιαιτέρως ἓνα ἕκαστον.

α'. Πηλὸς ὑπώχρος (εἰκ. 21) μῆκ. 0,095, διάμ. 0,065, ὕψ. 0,027.

Ἐπὶ τῆς περιφερείας σειρὰ ἀναγλύπτων καὶ περιγεγραμμένων σφαιριδίων. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, ὅστις ἔχει ἐν τῷ μέσῳ μίαν ὀπὴν εἰκονίζεται περρωτὴ μορφὴ παιδός, ἀπὸ τὴν προτεταμένην χεῖρα τοῦ ὁποῖου ῥαμφίζει γρυποειδὲς ζῶον, ἔχον δηλ. κεφαλὴν καὶ πτερὰ πτηνοῦ, πόδας δὲ καὶ σῶμα λέοντος (:). Διὰ στιγμῶν δηλοῦται

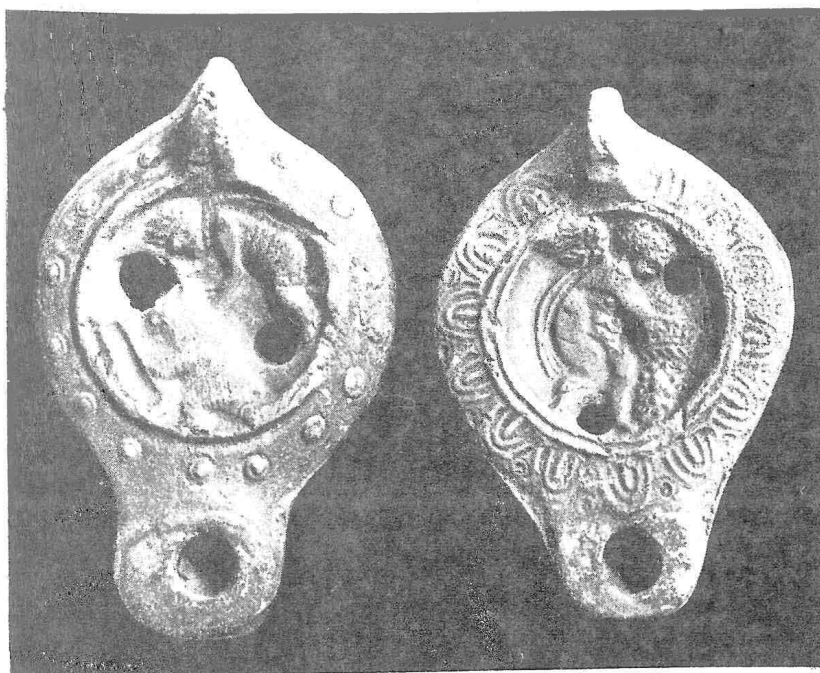

Εἰκ. 20. Δύο χριστιανικοὶ λύχνοι.

ή κόμη τοῦ ἐρωτιδέως καὶ τὸ τριχωτὸν δέσμα τοῦ ζώου. Ἡ ἄτρητος μὲ ἀνλακώσεις ἐπὶ τῆς ῥάχεως λαβὴ λήγει ὀπίσω εἰς διχαζομένην οὐρὰν μὲ ἀνλακώσεις (εἰκ. 21). Ἐντὸς τοῦ διπλοῦ κύκλου τῆς βάσεως πέλμα ποδὸς ἀνθρωπίνου. Ἐκτὸς τῆς βάσεως δεξιὰ ἐγγάρακτον τὸ γράμμα Κ, ἀριστερὰ μικρὰ ἔντυπος σφραγίς, ἑκατέρωθεν τοῦ μυκτῆρος δύο γραμμαί.

β'. Πηλὸς ὑπερυθρὸς μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρυσμα ἐξίτηλον (εἰκ. 22) τοῦ αὐτοῦ μεγέθους μὲ τὸν προηγούμενον, μόνον ὁ μυκτῆρ προεξέχει καὶ εἶναι ὀγκωδέστερος. Ἐπὶ τῆς περιφερείας σειρὰ ἀραιῶν περιγεγραμμένων σφαιριδίων ἀναγλύπτων. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, ὅπου δύο ὀπαί, ἀνάγλυπτος παράστασις εἰκονίζουσα παῖδα μὲ οὐλὴν κόμην κύπτοντα πρὸς ἄλλην μορφὴν πρὸ αὐτοῦ βαίνουσας πρὸς ἀριστερὰ καὶ στρέφουσας τὴν κεφαλὴν ὀπίσω πρὸς τὰ δεξιὰ. Εἰς τὰς χεῖρας κρατεῖ ὀρθογώνιον τι σκεῦος. Λαβὴ ὡς καὶ ἡ τοῦ προηγούμενου. Ὑπὸ τὴν βᾶσιν πέλμα ἐντὸς διπλοῦ κύκλου (εἰκ. 23). Δεξιὰ σφραγίς, ἑκατέρωθεν τοῦ μυκτῆρος δύο γραμμαί.

Εἰκ. 22. Δύο χριστιανικοὶ λύχνοι μετὰ παραστάσεως.

Εἰκ. 21. Χριστιανικὸς λύχνος μετὰ παραστάσεως.

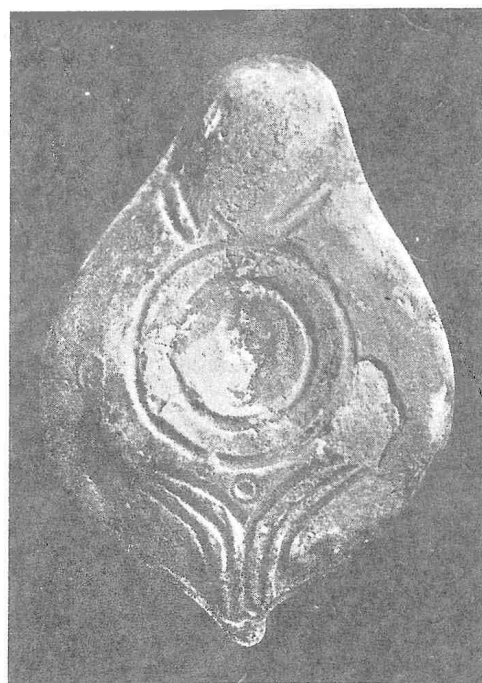
γ'. Πηλὸς ὑπωχρὸς (εἰκ. 22) μῆκ. 0,09, διάμ. 0,062, ὕψ. 0,025. Τὸν λύχνον τοῦτον προσέφερεν εἰς τὴν Συλλογὴν Μυτιλήνης ὁ Δημήτριος Πατσάμνης, κουρεὺς. Κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς ἀνασκαφῆς, εὐρεθεῖς, φαίνεται, κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς λήψεως ἐκ τοῦ χώρου χωμάτων, ὅτε ἀνεσκάφησαν καὶ ἔσυλήθησαν καὶ ἄλλοι

πέριξ τάφοι. Ἐπὶ τῆς περιφερείας σειρά ἐντύπων αὐγῶν ἐχόντων μεταξὺ ἐστιγμένον κύκλον. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, ὅπου δύο ὁπαί, εἰκονίζεται ἐρωτιδεὺς (εἰκ. 22), τοῦ ὁποῖου ἀνεμίζεται ἐπὶ τῆς ῥάχεως τὸ ἱμάτιον κύπτων πρὸ κανίστρου μὲ βότρες σταφυλῶν (;). Εἰς τὴν βάσιν πέλμα (εἰκ. 24).

Καὶ τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησις τῶν λύχνων τούτων εἶναι συνήθη εἰς τοὺς λύχνους τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, οἱ ὅποιοι καὶ τὰ δύο παρελάβανον

Εἰκ. 23. Τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως χριστιανικοῦ λύχνου.

Εἰκ. 24. Τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως χριστιανικοῦ λύχνου.

ἐκ τῶν ὁμοίων λύχνων τῶν ἐθνικῶν ῥωμαϊκῶν. Ὡς πρὸς τὴν τέχνην ὅμως αἱ μορφαὶ ἔχουν λίαν ἀπλοποιηθῇ εἰς τὴν ἀπόδοσιν καὶ σχεδὸν σχηματοποιηθῇ.

Τὰ κοσμήματα εἶναι γεωμετρικὰ καὶ ἐντελῶς γραμμικά, ὡς ἡ σειρά τῶν αὐγῶν ἢ φύλλων. Οἱ παῖδες ἀποδίδονται δι' ἐλαχίστων καὶ μόνον εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς, ἀλλὰ μὲ ἀσφαλῆ χειρὰ ὅπως εἰς τὸ 4α καὶ 4γ. Αἱ πτέρυγες τοῦ ἐρωτιδεὺς τοῦ πρώτου εἶναι ἐντελῶς σχηματικά, μόνον εἰς τὸν λύχνον γ τῆς 4 κατηγορίας ὁ ἐρωτιδεὺς ἔχει μεγαλυτέραν πλαστικότητα καὶ νατουραλιστικὴν ἀπόδοσιν, ὡς φαίνεται τοῦτο καὶ εἰς τὸ ὅλον σχέδιον, μὲ τὴν εὐκαμψίαν καὶ τὴν στρογγυλότητα τῶν καθ' ἕκαστα μορφῶν, καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ μάλιστα εἰς τὰς πτέρυγας — πάντα χαρακτηριστικά, τὰ ὅποια προσδίδουν τεχνοτροπίαν ἀποβλέπουσαν ἀκόμη εἰς τὰ κλασσικὰ πρότυπα τῆς ἐλληνιστικῆς τέχνης.

“Ολοι οί λύχνοι οὔτοι πλὴν τῶν τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν, ὡς εἶδομεν, ὑπὸ τὴν βάσιν ὡς ἔμβλημα, τοῦ ἐργοστασίου πιθανῶς, πέλμα ἀνθρώπινον, τὸ ὁποῖον θὰ ἐσήμαινεν ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐγγωρίου ἐργαστηρίου. Δὲν εἶναι ὀρθὸν ὅμως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι καὶ οἱ ὀπουδήποτε εὐρεθέντες λύχνοι οἱ ἔχοντες τὸ αὐτὸ ἔμβλημα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τοπικὸν ἕκαστος ἐργαστήριον. Διότι τοιοῦτοι εὐρέθησαν καὶ ἐν Κορίνθῳ π. χ. Πρβλ. De Broneer, Corinth, IV, 2, Terracotte Lamps ἀριθ. 1067 εἰκ. 172 καὶ ἐν Ἐφέσῳ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν Ἑπτὰ Παίδων. Πρβλ. Keil, Oesterr. Jahr. XXIII (1926) Beibl. σελ. 294-295, ὅθεν ὁ J. Keil ἐνθ. ἀν. θεωρεῖ αὐτοὺς ὡς ἐγγωρίου κατασκευῆς. Διὰ τοῦτο πρέπει μᾶλλον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ μὲ τὸ ἔμβλημα τοῦτο λύχνοι θὰ προέρχονται ἀπὸ μέγα τι χριστιανικὸν κέντρον, ὅπου ἡδύνατο νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐργαστήριον τοιοῦτο προμηθευὼν εἰς πολλὰ μέρη τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου λύχνους. Καταλληλότερον τοιοῦτον κέντρον δύναται βέβαια νὰ θεωρηθῇ ἡ Ἐφεσος, ὅπου πλέον τῶν χιλίων ἔχουν ἀνακαλυφθῇ ἀποτελοῦντες ὁλόκληρον σειράν.

Δ. ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Κατὰ τὴν γενικὴν διαμόρφωσιν αὐτῆς ἡ βασιλικὴ τῆς Μυτιλήνης δεικνύει μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ἀνηκούσας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα αὐταὶ γενικῶς ἀκολουθοῦν. Ἡ ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ ἢ ἐγγεγραμμένη ἀψίς, ἢ εἰς τρία κλίτη διαίρεσις τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ τῶν κιονοστοιχιῶν, αἱ ὁποῖαι προχωροῦν μέχρι τῶν ἀνατολικῶν τοίχων ἐκατέρωθεν καὶ πρὸ τῆς ἀψίδος, ἢ ἑλλειψις ἀρχικῶς παστοφορίων, ἢ ὑπαρξίς ὑπερώου ἢ γυναικωνίτου εἶναι κοινὰ αὐτῶν χαρακτηριστικά. Ἀλλὰ τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς κατόψεως αὐτῶν εἰς ἄλλας μέν, τὰς πλείστας, εἶναι ὀρθογώνιον, εἰς τινὰ δὲ πλησιάζει τὸ τετράγωνον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον παρατηροῦμεν εἰς τὴν παρούσαν βασιλικήν, καθιστᾷ αὐτὴν συγγενὴ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τύπον, τὸν ἔχοντα ἐν Συρίᾳ τὴν ἀρχήν.

Ἀλλὰ ἡ ἐπίδρασις τῆς συριακῆς τέχνης δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο: καὶ ἄλλη μορφή τῆς συριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς (τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τὸν Wulff), τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ σπουδαῖον γνῶρισμα, ἢ ἐγγεγραμμένη ἀψίς, συχνὰ ἀπαντᾷ εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα. Τούτων ἰδιαίτερον στενὸν κύκλον ἀποτελοῦν αἱ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου (βλ. τὰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Λέσβου εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Ὁρλάνδου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 1-82).

Εἰς ὅλας κοινὸν χαρακτηριστικὸν εἶναι ἢ εἰς τρία κλίτη διαίρεσις, ἢ ἐγγεγραμμένη ἀψίς, ὁ νάρθηξ καὶ ἡ παντελής ἑλλειψις τοῦ αἵθριου μὲ διαφορὰς εἰς τὰς λεπτομερείας. Οὕτω ὁ κυρίως ναὸς τῆς Ἐρεσοῦ (32,20×17,70) καὶ τοῦ

Ἐφεντέλλη (30,70×18) τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων, εἶναι μᾶλλον ἐπιμήκης μὲ πλάτος κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος τοῦ μήκους αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον προσδίδει εἰς τὸν ναὸν μέγα βάθος, ὅπερ ὁμως δὲν ἀπομένει μὲ τὴν ἐντύπωσιν τῆς στενότητος, ἀλλὰ προσλαμβάνει εὐρύτητα μεγαλοπρεπῇ διὰ τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ μεσαίου κλίτους ὑπερδιπλασίου τῶν πλαγίων. Τὸ ὑψιμετῶπον ἢ βασιλικὴ τοῦ Ὑψηλομετῶπου εἶναι βραχυτέρα, ὥστε ὁ κυρίως ναὸς (18,50×14,50) νὰ ἔχῃ ἀναλογίαν περίπου ὡς 4 : 5, τὸ δὲ μεσαῖον κλίτος νὰ εἶναι μόλις διπλάσιον τῶν πλαγίων. Πρὸς τὸν τελευταῖον τοῦτον ὁμοιάζει πως κατὰ τὰς ἀναλογίας καὶ ὁ τῆς Μυτιλήνης πλησιάζων σχεδὸν τὸ τετράγωνον (16,80×16).

Ἄλλ' ἡ μεγαλυτέρα ποικιλία παρατηρεῖται εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀψίδος. Ἐνῶ εἰς ὅλας τὰς βασιλικὰς αὕτη εἶναι ἐγγεγραμμένη, εἰς τὴν τοῦ Ὑψηλομετῶπου καὶ τοῦ Ἐφεντέλλη ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας· καὶ εἰς μὲν τὴν δευτέραν ἐφάπτεται τῆς ἀψίδος ἀπ' εὐθείας καὶ διὰ δύο ἐκατέρωθεν λοξῶν τοίχων, εἰς δὲ τὴν πρώτην συνδέεται μόνον διὰ τριῶν βραχιόνων, οἵτινες κατὰ τὰ ἄκρα σχηματίζουν τὰ παστοφόρια, ὅπως καὶ εἰς τοῦ Ἐφεντέλλη. Μόνον εἰς τὴν τῆς Ἐρεσοῦ ἡ ἀψὶς εἶναι ἀπλῶς ἐγγεγραμμένη, ἀλλ' ὄχι ὁλόκληρος, ὅπως ἐν Μυτιλήνῃ, πρὸς τὴν ὁποίαν παρουσιάζει πάντως μεγαλυτέραν συγγένειαν καὶ κατὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν παστοφορίων. Ἡ τοιαύτη κατασκευὴ τῆς ἀψίδος ἔχει βέβαια τὴν προέλευσίν της ἐκ τῆς Συρίας, ὁπόθεν μετεδόθη εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, ὅπου μάλιστα ἀπαντῶμεν χαρακτηριστικὴν μορφήν εἰς τὴν ἀψίδα τῆς ἐν Πέργῃ τῆς Παμφυλίας βασιλικῆς (βλ. σχηματικὴν κάτοψιν ἐν Beyer, *Der syrische Kirchenbau* σελ. 23 εἰκ. 10, 2). Ἀπὸ τὴν μορφήν αὐτήν, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπον εὐρίσκομεν ἐν Συρίᾳ, ὡς εἰς τὴν νοτίαν ἐκκλησίαν ἀρ. 6 τῆς II - Anderén (βλ. Butler, *Early Churches in Syria*, 1929 σελ. 209 εἰκ. 209) καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν Παύλου καὶ Μωϋσέως ἐν Dâr - Kîta (Butler ἐνθ' ἀν. σελ. 31 εἰκ. 48) προήλθον οἱ παρεμφερεῖς τοῦ Ἐφεντέλλη καὶ τοῦ Ὑψηλομετῶπου μὲ τὰ ἐκατέρωθεν παστοφόρια. Ἡ συριακὴ αὕτη μορφή βλέπομεν ὅτι ἔφθασε καὶ μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς, ὡς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς S. Maria delle Grazie τοῦ Grado.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ ἀψὶς τοῦ Ἐφεντέλλη ἔχει πλήρη τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συνθρόνου, τὸ ὁποῖον δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἄλλας πλὴν τῆς Μυτιλήνης, ὅπου παρατηροῦμεν μίαν μορφήν ὥσεί μεταβατικὴν προβαθμίδα εἰς αὐτό, ὅπως δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ διπλοῦν ἡμικύκλιον μὲ τὸν μεταξὺ διάδρομον. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι περιεργον τὸ σχῆμα τοῦτο, φαίνεται ὅτι ἡ παρουσία του ἐν Μ. Ἀσίᾳ (Μιλήτῳ, Μυτιλήνῃ) δεικνύει ἴσως τὴν δευτέραν γένεσίν του.

Πρὸς τούτοις ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ ὁμοιότης τοῦ τέμπλου τοῦ Ἐφεντέλλη πρὸς τὸ τῆς Μυτιλήνης, ἂν καὶ ἡ ἑλλειψὶς διηγήρησις αὐτῆς δὲν ἐπιτρέπει εὐρυτέραν σύγκρισιν καὶ πορίσματα. Παρατηρητέον μόνον ὅτι οἱ δύο τοῖχοι αὐτῆς

ώρμῳντο καὶ εἰς τὰς δύο ἐκ τῆς κόγχης καὶ κατέλειπον μικρὸν διάδρομον πρὸς τὰς κιονοστοιχίας, ἐνῶ ἐν Ὑψηλομετώπῳ τὸ τέμπλον βαίνει ἐγκαρσίως ἀπὸ κίονος εἰς κίονα ἄνευ διαδρόμου (βλ. ὅσα γράφει περὶ τούτου ὁ Ὁρλάνδος ἐνθ' ἀν. σελ. 53 ἐξ.).

Ἄλλ' ὅ,τι μάλιστα διακρίνει τὴν βασιλικὴν τῆς Μυτιλήνης εἶναι τὸ σύμπλεγμα τῶν διαφόρων κτιρίων, τὰ ὅποια εἶναι προσηρτημένα εἰς αὐτήν: τὸ βαπτιστήριον, τὸ μανσσωλεῖον, ἡ τράπεζα. Ὅφειλομεν ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὐδὲν ἐνιαῖον καλῶς ἐσκεμμένον σχέδιον χαρακτηρίζει τὸ σύμπλεγμα τοῦτο. Ἐκτὸς τοῦ βαπτιστηρίου, τὸ ὁποῖον κατέχον τὴν θέσιν τοῦ αἰθρίου ὀργανικῶς καὶ ἁρμονικῶς συνάπτεται πρὸς τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς, ἡ τράπεζα καὶ μάλιστα τὸ μανσσωλεῖον οὔτε τεχνικῶς οὔτε συμμετρικῶς προσέρχονται ἀπὸ τὴν νοτίαν πλευρὰν εἰς τὸ κτίριον. Ἴσως δύναται νὰ ἀποδοθῇ τοῦτο εἰς τὴν διαδοχικὴν αὐτῶν κτίσιν, τοῦ μανσσωλείου μάλιστα ἰδρυθέντος πιθανῶς ἀρχαιότερον. Ἄλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι τοιαῦτα καὶ μεγαλύτερα ἀνωμαλίας καὶ ἔλλειψις ἁρμονικῆς συγκροτήσεως ἐνὸς συνόλου παρατηροῦνται εἰς τὰ πρωτοβυζαντινὰ μνημεῖα καὶ φέρω πρόχειρον παράδειγμα τὴν βασιλικὴν τῶν Κλαζομενῶν καὶ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου, ἀλλὰ γνωστότατα ἐξ ἄλλου εἶναι τὰ ἐπιβλητικὰ τοιαῦτα συμπλέγματα τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου κτλ., ἐξαιρετικὸν δὲ παράδειγμα ἐνιαίας καὶ ἁρμονικῆς διατάξεως τοιοῦτου συγκροτήματος ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας, τὴν ὁποίαν ἐσχάτως ἐδημοσίευσε καὶ δεόντως ἐξετίμησεν ὁ Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929.

Ἄν θελήσωμεν ν' ἀποκαταστήσωμεν μίαν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν βασιλικῶν τούτων τῆς Λέσβου συμφώνως πρὸς τὰ ἐξετασθέντα δεδομένα τοῦ σχήματος, τῶν μορφῶν καὶ τῆς ἐξελιξέως αὐτῶν, πρῶτην θὰ κατατάξωμεν τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐρεσοῦ μὲ τὸ ἐπίμηκες σχῆμα, ὅπου ἡ ἀψὶς δὲν εἶναι ἀκόμη ἐντελῶς ἐγγεγραμμένη, ἔλλείπουν δὲ ὀλοτελῶς τὰ παστοφόρια. Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἄλλως εἶναι ἀσφαλῶς χρονολογημένη ἐκ τῆς ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς πρὸς τὰ μέσα τοῦ ε' μ. Χρ. αἰῶνος (βλ. Ὁρλάνδου ἐνθ' ἀν. σελ. 38 ἐξ.). Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ F' αἰῶνος ἀνήκει ἡ βασιλικὴ τῆς Μυτιλήνης μὲ τὸ σχεδὸν τετράγωνον σχῆμα, τὴν πλήρως ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, τὸ προαγγελλόμενον σύνθρονον καὶ τὴν ἔλλειψιν εἰσέτι τῶν παστοφορίων. Μετ' αὐτὴν εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς καὶ δὴ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ F' αἰῶνος ἀνέρχεται ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀφεντέλλη, ὅπου ἡ ἀψὶς περιελήφθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐπομένως τὰ παστοφόρια, τὸ σύνθρονον διεμορφώθη τελείως καὶ τὸ πρεσβυτέρειον εὗρίσκεται ἀκόμη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυρίου κλίτους μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν. Τελευταία καὶ δὴ εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ F' αἰῶνος ἔρχεται ἡ βασιλικὴ τοῦ Ὑψηλομετώπου μὲ τὰ τελείως ἐξελιγμένα παστοφόρια

καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς σολέας μέχρι τῶν ἐκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν τοῦ μεσαίου κλίτους.

Οὕτω ἀρχαιότερα παρατηροῦμεν ἐπικρατοῦντα τὰ ἐλληνιστικὰ ἐγγώρια στοιχεῖα μὲ τοπικὰς παραλλαγὰς, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἐπερχόμενα καὶ ἐπιβαλλόμενα τὰ ξένα ἀνατολικά ἢ συριακά. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ γένεσις καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς πρωτοβυζαντινῆς βασιλικῆς δὲν ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς ἓν μόνον κέντρον ὁπόθεν διεδόθη ὕστερον, ἀλλὰ ῥιζοῦται μὲν εἰς τὴν παλαιὰν κληρονομίαν τοῦ ἐλληνιστικοῦ σχήματος, ἐπλάσθη δὲ κατὰ τὰς τοπικὰς ἐκασταχοῦ ἐπικρατούσας τεχνικὰς συνθήκας καὶ ἐξειλίχθη διὰ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῶν μορφῶν τούτων σύμφωνα καὶ πρὸς τὰς λειτουργικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῆς νέας λατρείας.

Ἄν ῥίψωμεν τώρα ἓν βλέμμα καὶ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν διακόσμῃσιν τῶν βασιλικῶν, θὰ παρατηρήσωμεν τὸ αὐτὸ μὲν πνεῦμα τῆς διακοσμήσεως, ἀλλὰ διάφορον βαθμίδα ἐξελίξεως τῶν παραστατικῶν μέσων, ἥτις συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὴν διατυπωθεῖσαν ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικὴν ἐξέλιξιν. Ὅποῖος πλοῦτος γεωμετρικῶν κυρίως θεμάτων, ποικιλία διαθέσεως καὶ ἀρμονικὸς συνδυασμὸς αὐτῶν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τῆς Ἐρεσοῦ! (βλ. Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. Πίν. II). Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν ἐκ τῆς φύσεως εἰλημμένων θεμάτων. Οἱ λυγηροὶ κλάδοι τῆς γιρλάνδας ἐλίσσονται μὲ μαλακότητα καὶ συμμετρίαν ἐν τῷ μέσῳ περὶ τοῦ μὲ τοὺς διαβαθμιζομένους τόνους τῶν χρωμάτων καὶ τὴν καθαρῶς ἐλληνιστικὴν χάριν τῆς παραστάσεώς των. Ἰσχυρὸν νατουραλιστικὸν αἶσθημα διαμορφώνει καὶ τὰ λοιπὰ φυτικὰ θέματα καὶ μάλιστα τὰ πτηνά. Μὲ γραμμικὸν βέβαια χαρακτηριστὴρα ἀποδίδεται τὸ γενικὸν αὐτῶν σχῆμα εἰς τὰ κύρια αὐτοῦ γνωρίσματα καὶ συλλαμβάνεται ἀκριβῶς ἡ κίνησις καὶ ἡ ζωὴ των. Καὶ δὲν ὑπάρχει μὲν ἡ ἄφθονος ποικιλία τῶν θεμάτων καὶ τῶν χρωμάτων, τὰ ὅποια παρατηροῦμεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ π. χ. τῶν τόξων τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ τὰ ἀπέναντι ἀλλήλων ῥαμφίζοντα τὰ μεταξὺ των ἄνθη παγώνια, τὰ οἶονεὶ σπεύδοντα νὰ συναντηθοῦν μὲ θελκτικὴν χάριν καὶ καμάρι εἶναι λαμπρὸν δεῖγμα θαυμαστῆς ἀποδόσεως, ὅπου ὁ καλλιτέχνης, παρ' ὅλην τὴν ἐπαναλαμβανομένην ὁμοίαν σχεδὸν κίνησιν, γνωρίζει νὰ εἰσαγάγῃ ζηλευτὴν ποικιλίαν μὲ τὴν ἐλαφροτάτην παραλλαγὴν τῆς στάσεως καὶ κινήσεως τοῦ σώματος, τῶν ποδῶν, τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς οὐρᾶς των. Αἱ καθ' ἑκαστα μορφὰι ἀποδίδονται ἀπλῶς καὶ εὐκρινῶς μὲ τὸν τονισμὸν τῶν κυρίων γραμμῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν διαβάθμισιν τῶν χρωμάτων πρὸς ἐλαφρὰν δήλωσιν τῆς πλαστικότητος (βλ. Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. εἰκ. 34 καὶ 35). Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ προφανῶς κατωτέρας τέχνης μωσαϊκὰ, ὡς ὁρθῶς ἔχει ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Ὁρλάνδος, τοῦ ἀνατολικοῦ τετραγώνου (Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. εἰκ. 38, 39, 40), ὅπου παρὰ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου τὰ παραστατικὰ μέσα εἶναι τὰ αὐτὰ δηλ. γραμμικότης, σαφὴς δήλωσις τῶν μερῶν καὶ ὄχι σχηματικὴ

απομάκρυνσις ἀπὸ τῆς φυσικῆς μορφῆς μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ σχέδιον βαρὺ κα πεπιεσμένον δὲν δεικνύει ἀσφαλῆ χεῖρα καὶ ἐλευθερίαν ἀποδόσεως.

Οὕτω ἐδῶ ἔχομεν μίαν βαθμίδα τῆς τέχνης τῶν μωσαϊκῶν, ὅπου καὶ εἰς τὰ θέματα καὶ εἰς τὴν τεχνοτροπίαν ἐπικρατεῖ ἀκόμη ἡ ἐλληνιστικὴ ἀντίληψις τῆς μορφῆς μὲ τὴν κίνησιν καὶ ζωὴν τῆς καὶ τὴν σχεδὸν πλαστικὴν ἀπόδοσιν τῆς πραγματικότητος, ὅπως εἶχε διαμορφωθῇ ὁ ῥυθμὸς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Τοῦτο βλέπομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖ εἰς τὰ πτηνὰ—διὰ τὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν αὐτῶν θεμάτων—τὸ μὲν σχῆμα σπανίως ἀποδίδεται δι' ἀπλοῦ περιγράμματος, συνήθως δὲ διὰ τῆς διαβαθμίσεως τοῦ χρώματος ἀπὸ κυανοῦ ἢ πρασίνου εἰς ἀνοικτότερον τόνον, ὥστε νὰ ἐξαίρεται ἡ πλαστικότης τοῦ σώματος, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ λεπτομέρειαι ὑποδηλοῦνται σαφῶς. Τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ἀλλὰ εἰς τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἐρεσοῦ, ἀρχίζει πλέον τὸ περίγραμμα, αἱ μεταβάσεις ἀπὸ ἐπίπεδον εἰς ἐπίπεδον δὲν γίνονται βαθμιαίως, ἀλλ' ἀποτόμως, οὕτω δὲ αἱ μορφαὶ ἤρχισαν νὰ φαίνωνται μεμονωμέναι καὶ ὅχι ἐν τῷ συνόλῳ, εἶναι καθαρότεραι καὶ οἰονεὶ αὐτελεῖς αἱ ἐσωτερικαὶ λεπτομέρειαι. Ἐπομένως τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα δεικνύουν μᾶλλον προχωρημένον στάδιον ἐξελιξέως καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεθοῦν εἰς τὸ δεῦτερον τέταρτον τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ὅπως ἄλλως ἔχει παρατηρηθῇ καὶ εἰς μεγαλυτέρας παραστάσεις (Πρβλ. Kōmstedt, *Vormittelalterliche Malerei*, 1929 σελ. 10).

Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Μυτιλήνης τὰ θέματα εἶναι γεωμετρικὰ καὶ ταῦτα ἀπλᾶ, κοινὰ καὶ ὀλίγα πλὴν τῆς περιθεούσης τὸ ὄλον γιγλάνδας, εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν νὰ κάμωμεν παρατηρήσεις τεχνοτροπίας.

Πλούσιον ὅμως εἰς διακοσμητικὰ θέματα εἶναι τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη (βλ. Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. Πίν. III). Αἱ φυσικαὶ μορφαὶ ἔχουν ὑποβληθῇ εἰς κάποιαν σχηματοποίησιν, ὅπως μάλιστα τὸ βλέπομεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ δαπέδου τῆς ἀψίδος. Ἐκεῖ ἡ αὐστηρὰ συμμετρικότης τῶν ἐκ τοῦ κρατῆρος ἐκφυομένων βλαστῶν μὲ τὰς ἀντιστοιχῶς συσπειρουμένας ἐλικας φθάνει μέχρι τῆς ἀντιστοιχίας καὶ τῶν ἀκραίων καὶ μεσαίων ἐλίκων ποὺ πληροῦνται μὲ τὰ πτηνὰ. Τὰ δὲ ἐν τῷ μέσῳ μεγαλοπρεπῇ παγώνια ἔχουν λάβει σχεδὸν τὴν κομψὴν καὶ ἐπιτηδευμένην ἐκείνην στάσιν τῆς ἀκινήτου ἐθιμοτυπίας, ἐνῷ αἱ πτέρυγες τῶν ἔχουν ἤδη γίνει πεδίον διακοσμητικοῦ παιγνιδίου (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. εἰκ. 73), ὅπως καὶ τῶν μικρῶν πτηνῶν (αὐτ. εἰκ. 74). Ἐν τούτοις ἡ ἀγάπη τῆς πρὸς τὴν φύσιν πλησιαζούσης μορφῆς καὶ ἐνιαχοῦ τῆς κινήσεως (αὐτ. εἰκ. 74) εἶναι ἀκόμη ἀπαραγνώριστος. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα φέρουν τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἀφεντέλλη εἰς τὸν ἕκτον αἰῶνα μᾶλλον ἢ εἰς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου καὶ μάλιστα πολὺ πλησίον ἢ μὴ ἐντὸς τῆς Ἰουστινιανείου περιόδου, ὅποτε παρὰ τὴν προχω-

ρημένην ἤδη ἀπὸ τοῦ 500 μ. Χρ. γραμμικὴν σχηματοποίησιν παρατηρεῖται ἐπιστροφή τις εἰς νατουραλιστικὴν κάπως ἀπόδοσιν ὠρισμένων στοιχείων, ὅπως ἐν S. Vitale τῆς Ραβέννας, ὅπου ἡ μορφὴ εἶναι ζωντανωτέρα καὶ πραγματικωτέρα μὲ προσοχὴν εἰς τὸ σύνολον μᾶλλον ἢ εἰς τὰς λεπτομερείας.

Εἰς τὴν αὐτὴν βαθμίδα δύνανται μᾶλλον νὰ ἀναχθοῦν τὰ ὀλίγα μωσαϊκὰ τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν βασιλικὴν Θεοτόκου τῆς Θεσσαλίας καὶ ὄχι εἰς τὸν πέμπτον αἰῶνα, ὅπου τὰ τοποθετεῖ ὁ Hasluck ἐν *Annual of the British School* 1906/7 σελ. 320. Τὰ ζῶα ἔχουν σχηματοποιηθῇ, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ των ἐπιφάνεια κατήντησε πεδῖον γεωμετρικῆς διακοσμήσεως, ἥτις οὐδόλως συντελεῖ εἰς τὴν πλαστικὴν ἢ ἀνατομικὴν ἑξαρσιν τῶν μορφῶν τοῦ σώματος, ἀλλ' ἀποτελεῖ πλαίσιον ὠραίων χρωματικῶν ἁρμονιῶν ὅπως π. χ. εἰς τὰ πτηνὰ Hasluck ἐνθ' ἄν. Πίν. X, C 10, 15, 13, 19 καὶ μάλιστα εἰς τὸ ζῶον 7, ὡς ἐντελῶς σχηματικὸν γεωμετρικόν. Τινὰ τῶν θεμάτων του εὐρίσκομεν ἐν S. Vitale τῆς Ραβέννας, ὅπως π. χ. ἐν τῷ πρὸ τῆς ἀψίδος θόλῳ, ὅπου εἰς τὴν βάσιν ἐκάστης τῶν τεσσάρων διαγωνίων γιρλανδῶν ἵσταται ἐν κατὰ μέτωπον παγώνι ἐπὶ σφαίρας (Πρβλ. Van Berchem Clouzot, *Les Mosaïques chrétiennes* σελ. 147 εἰκ. 186). Τὰ δὲ μεταξὺ τῶν γιρλανδῶν τούτων τρίγωνα εἶναι πλήρη ἐλίκων περικλειουσῶν πτηνὰ, θέμα ὁμοιότατον καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὸ τοῦ δαπέδου τῆς ἀψίδος τοῦ Ἀφεντέλλη.

Ἄλλ' ἐντελῶς ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὑψηλομετώπου (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. Πίν. I).

Τὸ σύνολον ἐν γένει εἶναι κανονικῶς διατεταγμένον ἐκτὸς ἐλαχίστων ἀνωμαλιῶν, ὡς τοῦ ὀρθογωνίου τῆς ἄνω ἀριστερᾶς γωνίας, ὅπερ ἄνευ περιθωρίου δὲν προσαρμόζεται καλῶς εἰς τὰ ὁμόρρυθμα ἀντίστοιχα τμήματα (βλ. λεπτομερῆ περιγραφὴν Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. σελ. 25 ἐξ.). Καὶ τὰ μὲν γεωμετρικὰ κοσμήματα ἀποδίδονται καλῶς συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτήρα των, ἀλλὰ τὰ ἐκ τοῦ φυτικοῦ ἢ ζωικοῦ κόσμου εἰλημμένα θέματα (οὐχὶ βέβαια ἀμέσως ἐκ τῆς φύσεως, ἀλλὰ κατὰ πρότυπα δημιουργημένα ἤδη καὶ ἀποκρυσταλλωθέντα εἰς ὠρισμένους διακοσμητικὸς τύπους) ὄχι μόνον μὲ ἀδεξιότητα καὶ ἀκαμψίαν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ὁρλάνδος, ἀλλὰ καὶ χονδροκομμένα μὲ κάποιαν παιδικὴν ἀφέλειαν ὁμοιάζοντα πρὸς δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς τέχνης, παρὰ τῇ ὁποίᾳ θέματα προερχόμενα συνήθως ἐκ τῆς ἐπισήμου τέχνης μετασχηματίζονται εἰς μορφὰς πολλὰκις χονδροειδεῖς καὶ ἀκάμπτους χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ὀργανικὴ των κατασκευή. Ἐντεῦθεν βλέπομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα νὰ κυριαρχῇ τόσον πολὺ ὁ *horror vacui*, ἔνεκα τοῦ ὁποίου παραγεμίζεται ὅπωςδήποτε ὀλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια μὲ διαφόρους κλάδους ἢ δένδρα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν πάντοτε πραγματικὸν μέρος τῆς παραστάσεως. Πρὸς τούτοις ἡ σχηματοποίησις εἶναι μὲν τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν αὐστηρὰν καὶ ὠρισμένην κανονικότητα

τοῦ καθαροῦ ῥυθμοῦ, ἀλλ' ἐφαρμόζεται μὲ κάποιαν χαλαρότητα καὶ ταλάντευσιν Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν μορφῶν γίνεται πεδίων διακοσμητικῶν γραμμῶν παιγνίων, ὅπως τῶν κισσοφύλλων καὶ τῶν κεντρικῶν παγωνιῶν, ὅπου τὴν μὲν οὐρὰν ἀρκοῦν νὰ δηλώσουν σχηματικῶς τρία μόνον πολύχρωμα περὰ, τὰς δὲ πτέρυγας σύμπλεγμα τεθλασμένων διασταυρουμένων γραμμῶν. Τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς κάτω δεξιὰ μελεαγρίδας κτλ. Ἐπίσης τὴν αὐτὴν λοϊκὴν ἀφέλειαν δεικνύουν καὶ ἡ ἀδιαφόρος πρὸς τὸν θεατὴν τοποθέτησις τῶν νησῶν πρὸς κολυμβοῦν καὶ ἡ ἔλλειψις ἐνιαίου μέτρου εἰς τὰς ἀναλογίας τῶν παριστανομένων.

Πτωγὴ καὶ περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ κλίμαξ τῶν χρησιμοποιουμένων χρωμάτων. Ἐκτὸς τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ μέλανος, τὸ ὁποῖον σχηματίζει τὰ περιγράμματα, μόνον τὸ κόκκινον καὶ τὸ ἐρυθρὸν φαιδρύνουν κάπως διὰ τῆς ἁρμονικῆς τῶν παραθέσεως τὴν μικρὰν ζωὴν τῶν ἐπιφανειῶν. Σπανίως ἀκούεται καὶ τὸ χρώμα τοῦ βυσσίνου, ὅπως εἰς τὸ βράγχιον τοῦ μεγάλου δεξιὰ ἰχθύος, εἰς τὰς κάτωθι τῶν κεντρικῶν παγωνιῶν κολυμβώσας νήσους καὶ εἰς τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου τοῦ δεξιὰ ἄμνου, ὅπου προσθέτουν ἓνα νέον τόνον εἰς τὴν λιτὴν αὐτὴν χρωματικὴν συμφωνίαν.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν λοιπὸν τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ὑψηλομετώπου παρουσιάζουν ἓνα προχωρημένον στάδιον σχηματοποιήσεως, ποιητικῶς δὲ δεικνύουν ἀμέλειαν καὶ κατώτερον καλλιτέχνην, ὅστις δὲν ἦτο κύριος καὶ δεξιὸς χειριστὴς τῶν παραστατικῶν μέσων. Τῶν τελευταίων τούτων ἔχομεν ἐδῶ ὠρισμένον σύστημα, ὠρισμένον ῥυθμὸν ἢ τεχνοτροπίαν, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν πρᾶγματι εἰς τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ εἰς τὸν ἑβδομον. Αὕτη οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν παρακμὴν τῆς τέχνης, ἀλλ' ἀντιπροσωπεύει διάφορον τρόπον παραστάσεως τῆς πραγματικότητος, ἢ ὁποία δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς πλέον τῆς εἰκόνης, ἀλλὰ χρησιμεύει ὡς μέσον βαθυτέρας ψυχικῆς ἐκφράσεως. Τότε ἡ σχηματοποίησις, ἢ γραμμικότης καὶ ἡ διακοσμητικότης ἐκορυφώθησαν εἰς κύρια παραστατικὰ καὶ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς τέχνης.

Ἀπέναντι τῶν μωσαϊκῶν πενιχρὰ εἶναι ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τῶν βασιλικῶν τῆς Λέσβου. Καὶ αὕτη ὅμως παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν αὐτὸν τύπον θωρακίων καὶ κιονοκρανῶν. Μόνον εἰς τὴν τῆς Μυτιλήνης παρατηροῦμεν ποικιλίαν τινὰ ἀναγλύφων. Ἄλλ' αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς ἀκανθωτῆς ἐν γένει διακοσμήσεως ἐκ τῶν πρωτοβυζαντινῶν τούτων μνημείων τῆς Λέσβου: τὰ κιονόκρανα τοῦλάχιστον εἶναι πάντα σχεδὸν τοῦ ἰωνίζοντος τύπου μετὰ ἢ ἄνευ ἐπιθήματος, μόνον δὲ ἐν ἐκ κιονίσκου παραθύρου τοῦ Ὑψηλομετώπου κοσμεῖται μὲ τρίφυλλα, αὐτὰ καὶ ἀστράγαλον (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἀν. σελ. 8 εἰκ. 45), ἄλλο ἐκ τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη ἀνήκει εἰς τὸν γνωστὸν ἐνδιαφέροντα τύπον τῶν μὲ τέσσαρα φύλλα κιονοκρανῶν (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἀν. εἰκ. 53 καὶ 54)

περὶ τοῦ ὁποίου βλ. τινὰ ἐν Σωτηρίου Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 53 ἐξ., καὶ μικρὸν τεμάχιον ἑλικος μὲ μέρος τοῦ ἄβακος ἐκ γωνίας κορινθιάζοντος κιονοκράνου μὲ ὀδοντωτὴν θεοδοσιάνειον ἄκανθον προέρχεται ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Μυτιλήνης. Ταῦτα ὅμως δὲν εἶναι βέβαια ἐπαρκεῖ νὰ πληρώσουν τὸ κενόν. Ὅσον καὶ ἂν ἀποδώσωμεν τοῦτο εἰς τὴν πενιχρότητα ἐν γένει τῶν μορφῶν καὶ τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον συνήθως εἶναι ἐγγώριος τραχίτης λίθος καὶ οὐχὶ πάντοτε μάρμαρον, παραμένει πάντως δυσεξήγητον τὸ γεγονὸς εἰς νῆσον τόσον πλησίον τοῦλάχιστον τῆς Προκοννήσου τοῦ κέντρου τούτου τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων.

Ἐν συνόψει φανερὰ εἶναι ἡ συγγένεια τῶν βασιλικῶν τούτων τῆς Λέσβου, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ ἓνα κοινὸν κορμὸν ὁρμώμεναι παρουσιάζουν τὸ αὐτὸ μὲν πνεῦμα, διάφορον ὅμως βαθμὸν ἐξελίξεως, τὸν ὁποῖον ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν μορφῶν αὐτῶν μᾶς ἐπέτρεψε νὰ καθορίσωμεν καὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ εἰς τὴν διακοσμητικὴν τῶν τεχνοτροπίαν.

Γενικώτερον ὅμως καὶ καθ' ἑαυτὰς ἐξεταζόμεναι πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι δὲν ἐξέρχονται τῆς κοινῆς καὶ συνήθους σκοπιμότητος τῶν θρησκευτικῶν κτισμάτων μὲ τὴν πτωχὴν καὶ οἶονεὶ ἐπαρχιακὴν ἐντύπωσιν τῶν μορφῶν των, μόνον δὲ αἱ ἥρεμοι ἀποχρώσεις τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων μὲ ὅλην τὴν ἀπλότητά των προσδίδουν εἰς αὐτὰς αἴγλην τινά,

Θεσσαλονίκη

ΔΗΜ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

Κάποια εξαιρετικῶς εὐτυχῆς συγκυρία ἔφερεν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1926 τὰ δίκτυα Σκιαθιτῶν ἀλιέων, ἐνῶ ἐσάρωναν τὸν βυθὸν τῆς παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Εὐβοίας θαλάσσης, νὰ ἐμπλακοῦν εἰς ἓνα χάλκινον ἄγαλμα, ἀπὸ αἰώνων κατακρημνισθὲν ἐκεῖ, τόσον στερεὰ ὥστε δὲν ἠμπόρεσαν νὰ ἐπανεέλθουν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν παρὰ συναποφέροντα ἐν τουλάχιστον τεκμήριον τοῦ θησαυροῦ ποὺ εὕρισκετο ἐκεῖ κάτω: ἀπέσπασαν βιαίως τὸν ἀριστερὸν βραχίονα τοῦ ἀγάλματος — αὐτοῦ ἀκριβῶς ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς παρουσίας μελέτης — ὁ ὁποῖος μετεφέρθη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν Σκίαθον. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἐπενέβη διὰ νὰ σώσῃ τὸ εὑρεθὲν καὶ νὰ ἐρευνήσῃ πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ τοῦ ὑπολοίπου ἀγάλματος, ὑπεχώρησεν ὁμως πρὸ τῆς πληροφορίας τῶν ἀρμοδίων ναυτικῶν ἀρχῶν ὅτι ἔρευνα μακρὰ εἰς τόσον μέγα βάθος (πλέον τῶν 25 ὀργυιῶν) ἀπεκλείετο ἀπολύτως. Τοὺς ιδιώτας ἐν τούτοις ἐθέρμανεν ἡ ἐλπίς τοῦ κέρδους περισσότερον παρὰ τὰς ὑπερβολικὰ νηφαλίους δημοσίας ἀρχὰς καὶ τοὺς ἔκαμε περισσότερον ἀποφασιστικούς: ἐσχημάτισαν ἐπιχειρηματικὴν ἐταιρείαν, ἐξηρένησαν αὐτοὶ τὸν βυθὸν μὲ δύτας ριψοκινδύνους, ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι καὶ διὰ σφουγγάρια ἀκόμη βουτοῦν εἰς βάθη μεγάλα μὲ μόνην μίαν πέτραν ὡς βάρος καὶ χωρὶς καταδυτικὴν μηχανήν, καὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ ἐπιτύχουν κατὰ τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1928 τὴν ἀνακάλυψιν καὶ τοῦ ὑπολοίπου ἀγάλματος. Ἡ ἐξαιρετικὴ ὁμως ἐκείνη τύχη ἐδοήθησε καὶ περαιτέρω ὥστε τὸ πρᾶγμα νὰ περιέλθῃ πάλιν ἐγκαίρως εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀρχῶν καὶ νὰ μείνῃ ἔτσι τὸ καλλιτέχνημα εἰς τὴν πατρίδα του ὅπου πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνας εἶχεν ἴδει διὰ πρώτην φορὰν τὴν ζωὴν. Καὶ ὅχι μόνον τοῦτο, ἀλλ' ὑπῆρξεν ἀκόμη ἀφορμὴ νὰ ἐξέλθουν ὀλίγον ἀργότερον εἰς τὸ φῶς καὶ ἄλλα ἔργα τέχνης, κοντινοὶ ἢ μακρυνοὶ συγγενεῖς τοῦ πρώτου, κατακρημνισθέντα μαζί του ἐκεῖ κάτω: ἓνας νέος καὶ ἓνας ἵππος, χάλκινοι καὶ αὐτοί.

Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ χαρὰ μας διὰ τὸ γεγονὸς δὲν ἔχει ὅρια, ἀκόμη καὶ ἄσχετα μὲ τὴν ἀτομικὴν ἀξίαν τῶν καλλιτεχνημάτων: ἀφοῦ αἰσθανόμεθα καὶ ἀναγνωρίζομεν ὅτι μέσα εἰς τὰ διάφορα φανερώματα τῆς ζωῆς ἡ τέχνη εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον προωθώμενα καὶ πηγαῖα καὶ ἐπομένως εὕρισκεται (ὅταν εἶναι πράγματι τέχνη) ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῇ κανεὶς μακρὰν ἀπὸ τὴν μηχανὴν καὶ τὴν ὁμοιόμορφον παραγωγὴν τῆς, φυσικὸν εἶναι ὅτι κανὲν δημιουργήμα εἰς τὴν τέχνην δὲν ἠμπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἀδιάφορον, ἐπειδὴ κάθε καλλιτεχνικὸν δημιουργήμα ἔχει κάποιο ἀτομικὸν ἐνδιαφέρον καὶ κάποιαν ἰδικὴν του ἀξίαν.

Ἄλλ' ἐδῶ πρόκειται ἐπὶ πλέον διὰ μίαν τέχνην ἢ ὁποία μᾶς ἔχει παραδοθῇ εἰς ἄκρως ἐρειπωμένην κατάστασιν καὶ μάλιστα — εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ (καθὼς καὶ ἐγὼ πιστεύω) τοῦ ἵππου — διὰ μίαν ἐποχὴν τῆς τέχνης αὐτῆς ἐκ τῶν κοσμοϊστορικωτέρων, τῆς ὁποίας ἡ ἄγνοιά μας εἶναι ἀπελπιστική. Καὶ ἀκόμη πρόκειται διὰ κάτι σπουδαιότερον: ἔχομεν ἐν ἔργον τέχνης μεγάλο αὐτὸ καθ' ἑαυτό. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν εἶναι ἄμετρος ἡ χαρὰ μας;

Τὰ ἀληθινὰ ἔργα ὁμιλοῦν μόνα των. Εἰς τὴν παρούσαν μελέτην, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει νὰ κάμῃ πλατύτερον γνωστὸν τὸ εὑρημα τοῦ Ἀρτεμισίου, ὁ κύριος τόνος πίπτει ἀναμφιβόλως εἰς τὰ ἀπεικονιζόμενα ἔργα καὶ ὄχι εἰς τὰ λόγια ποὺ τὰ πλαισιώνουν. Τουλάχιστον μὲ τοιαύτην ἔννοιαν ἐγράφη καὶ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ δώσῃ προπάντων μερικὰς ἀναγκαίαις πραγματικὰς πληροφορίας ποὺ θὰ εὐκολύνουν ἴσως τὴν κατανόησιν ¹.

*

Προκειμένου νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν μορφολογικὴν κατανόησιν τοῦ ἀγάλματος πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν ποία ὄψις αὐτοῦ ὑπόκειται ὡς βάσις εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἀνάλυσιν, ἀφοῦ δὲν ἐσώθη ἡ ἀρχαία βάσις τοῦ ἀγάλματος ποὺ θὰ ἔλυνε ἀσυζήτητα τὸ πρᾶγμα ². Ὅχι διότι ὁ καλλιτέχνης εἶχε τὴν αὐτὴν σχέσιν μὲ τὸ ἄγαλμά του καὶ μὲ τὰς διαφόρους ὄψεις του ποὺ θὰ εἶχεν ἕνας νεώτερος τεχνίτης, ὁ ὁποῖος ἔχει συνηθίσει νὰ ἀνάγῃ τὰ πάντα εἰς τὸ ὑποκείμενόν του καὶ εἰς τὴν ὁρασίν του· γνωρίζει καὶ ἡ ἀρχαιότης τὸν δεύτερον τοῦτον τύπον, ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα, ὅταν πλησιάζει νὰ τελειώσῃ ὁ 4^{ος} αἰὼν π. Χ. Ἄλλ' ὁ τεχνίτης τῆς ἐποχῆς ὅπου ἀνήκει τὸ ἄγαλμά μας, τῆς δεκαετηρίδος 460-50, ἔχει τόσον δυνατὴν ἀκόμη τὴν πλαστικὴν καὶ αὐτόχρημα «σωματικὴν» θεώρησιν τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, δηλ. τὸ ἔργον τῆς τέχνης του εἶναι καὶ αὐτὸ τόσον πολὺ ζωντανὸν σῶμα

¹ Τὰ κατωτέρω ἐκτιθέμενα περιέχονται ἐν σπέρματι εἰς ἐπιστολὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» τὴν 31. 1. 29 σελ. 3 καὶ εἰς πρόχειρον γνωστοποίησιν τοῦ ἔργου διὰ τοῦ J. H. St. 1929 σελ. 141 κέ. Ἄλλα σχετικῶς γραφέντα ἐγνώρισα τὰ ἑξῆς: Ἀρχ. Δελτ. 10 (1926) παράρτ. 86 κέ., ὅπου ἐκθέτονται λεπτομέρειαι καὶ τῶν κατόπιν ἐρευνῶν ἐν τῇ θαλάσῃ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 1928, 750 κέ. Antike V 214 κέ. Revue de l'Art 1929, 3 κέ. Monuments Piot 1929 (30) 15 κέ. Πολέμων 1929, 79 κέ. Τὸ βιβλίον «La Statue d'Artemision» (1930) τοῦ Ὀλλανδοῦ κ. H. G. Beyen (Dr ès lettres), ἔργον πολλαχῶς ἐκπληκτικόν, ἀνέγνωσα μετὰ τὴν πλήρη ἀποπεράτωσιν τῆς παρούσης μελέτης μόνον διὰ νὰ ἴδω ἂν καθιστᾷ τὴν δημοσίευσίν της περιττήν.

² Ἡ παρούσα μελέτη εἶναι βέβαια πάρα πολὺ ἀτελής. Ὅχι μόνον θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλαι δυναταὶ ἀπόψεις ποὺ δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψει, ἀλλὰ καὶ παραμερίσθησαν θεληματικῶς, διὰ διαφόρους ὑποκειμενικοὺς καὶ ἀντικειμενικοὺς λόγους, πολλὰ ζητήματα: π. χ. δὲν ἐγένετο καθόλου ἐκμετάλλευσις τῶν νομισμάτων καὶ ὄχι ὅση θὰ ἔπρεπε τῶν ἀγγείων· δὲν ἐξητάσθη καθόλου τὸ ζήτημα τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος, ποὺ πρέπει νὰ τὸ πραγματευθοῦν οἱ εἰδικοί· κ.τ.τ. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον πρέπει νὰ σημειωθῇ εὐθὺς ἀμέσως ὅτι ἡ μελέτη αὕτη δὲν θὰ ἡμποροῦσε οὔτε κατ' ἀρχὴν νὰ γίνῃ ἂν δὲν εἶχε τὴν ἐξαιρετικὴν τύχην νὰ εὕρῃ πρὸ αὐτῆς δύο θεμελιώδους σημασίας ἔργα: τοῦ Buschor «Die Skulpturen des Zeustempels zu Olympia» (1924) καὶ τοῦ Langlotz τὰς «Frühgriechische Bildhauerschulen» (1927).

³ Πρὸς τὰ κατωτέρω τὰ κάπως διάφορα τοῦ Buschor, Olympia σελ. 18, βλ. καὶ Ἀρχ. Δ. 9, 163 ἔ.

ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως τῆς ἰδικῆς μας ὁράσεως καὶ προκαλοῦν κυρίως εἰπεῖν τὴν ἀφήν μας μᾶλλον καὶ τὴν τάσιν νὰ τὸ αἰσθανθῶμεν μὲ δλόκληρον τὸ σῶμα μας, ὥστε ἀγνοεῖ ἀπολύτως καὶ τὸν θεατὴν καὶ αὐτὸ ποὺ ἡμεῖς σήμερον ὀνομάζομεν «ἄποψιν» ἢ «ὄψιν» τοῦ ἀγάλματος. Ἀλλὰ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον, ἀκριβῶς ἥς σωματικῆς αὐτῆς νοοτροπίας συνέπεια εἶναι ὅτι τὸ ἀγαλμὰ μας κατὰ ἓνα μόνον τρόπον δύναται νὰ ὑπάρχῃ: κατ' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος τὸ παρουσιάζει ὡς σῶμα εἰς ὅλην του τὴν καθαρότητα, ἀποκλείει δηλαδὴ τὰς τυχαίας βραχύνσεις καὶ συσκοτίσεις τῶν μερῶν ποὺ τὸ ἀποτελοῦν καὶ ἰδίως τοῦ περιγράμματος καὶ δίδει εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὅλον του τὸ νόημα· κατὰ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον προφανῶς τὸ ἐφαντάσθη καὶ τὸ εἶδε εἰς τὸν νοῦν του καὶ ὁ δημιουργὸς του ὁ ἴδιος, διότι ἔτσι θὰ ἔφερεν εἰς τὸν νοῦν του καὶ ἓνα πραγματικὸν ζωντανὸν σῶμα θέλων νὰ τὸ ἴδῃ καθαρά· κατὰ τὸν τρόπον τὸν ὁποῖον βλέπομεν νὰ ἰσχύῃ καὶ εἰς τὰ ὀλίγα ὀλόγλυφα ἔργα ποὺ μᾶς μένουν ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς, ἀλλὰ προπάντων εἰς τὰ ἀνάγλυφα καὶ ἀκόμη καθαρώτερα εἰς τὰ ἀετώματα: διὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ καλλιτέχνου δὲν ὑπάρχει ὁρατὴ καὶ ἀόρατος ὄψις τῶν ἐναετίων μορφῶν ἀλλὰ σώματα ζωντανά, διὸ καὶ τὰ μὴ φαινόμενα μέρη τῶν ἀγαλμάτων εἶναι ἐξ ἴσου τέλεια εἰργασμένα ὅσον καὶ τὰ φαινόμενα· ἀλλ' ὅμως ὁ Ἀπόλλων π. χ. τοῦ Δ. ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας ὑπάρχει κατὰ ἓνα καὶ μόνον καθαρὸν τρόπον, μία μόνη ὄψις του εἶναι ἢ ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν καθαρὰν πλαστικὴν ἀντίληψιν χάριν αὐτῆς τὸ πρόσωπόν του παρουσιάζει ὁρώμενον ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον διαφόρους ἀσυμμετρίας, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἀγαλμὰ μας καὶ εἰς πλείστας ἄλλας περιπτώσεις. Καὶ ὅταν λοιπὸν ἀκόμη χρησιμοποιοῦμεν τὴν ἰδίαν λέξιν ποὺ μεταχειριζόμεθα καὶ διὰ τὰ ἔργα τῆς νεωτέρας τέχνης, τὴν «ὄψιν», ἐννοοῦμεν ὅμως κάτι θεμελιωδῶς διαφορετικόν: διὰ τὸ νεώτερον ἔργον ἢ ὄψις δηλώνει σχέσιν τοῦ ἔργου μὲ τὸν *θεατὴν* τὴν ὁποίαν ὑπελόγισε καὶ ἐξεμεταλλεύθη ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔργου καὶ ἡ ὁποία περιέχει μέσα της ἀπείρους σχεδὸν δυνατότητας· διὰ τὸ ἀγαλμὰ μας καὶ τὰ σύγχρονά του ἔργα ὄψις εἶναι ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀγάλματος — σώματος, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰς καὶ μόνος: ὁ τρόπος τοῦ κλασσικοῦ ἀναγλύφου.

Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι μία καὶ μόνη «ὄψις» τοῦ ἀγάλματος μας εἶναι δυνατὴ, ἢ τοῦ πίν. 1 καὶ εἰκ. 1. Καὶ ἡ προχειροτάτη δὲ σύγκρισις αὐτῶν μὲ ἄλλας (εἰκ. 2) κάμνει τὸ πρᾶγμα ἀμέσως φανερόν χωρὶς νὰ χρειάζονται πολλὰ λόγια. Μόνον αἱ δύο πρῶται εἰκόνες ἀπλώνουν ἐνώπιόν μας ὅλον τὸν χαρακτήρα καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ ἔργου: τὸ περίγραμμα — τὸ θαυμαστὸν τοῦτο κατ' ἐξοχὴν μέσον τῆς πλαστικῆς ἐκφράσεως — ἐκπληρώνει ἐντελῶς τὸν προορισμὸν του καὶ εἶναι μεστὸν νοήματος: περικλείει δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ συνέχει σφικτὰ μέσα του τὸ σῶμα, ἔχει καθαρωτάτην διάρθρωσιν καὶ βάζει τοὺς τόνους ἐκεῖ ποὺ χρειάζονται· βλέπε

τὴν ἑκατέρωθεν περιγραφομένην ὀσφρυακὴν χώραν ὡς κέντρον καὶ πῶς ἔπειτα τὸ περίγραμμα ἀφ' ἑνὸς χύνεται ἀπλωτὸν ἀλλὰ πειθαρχοῦν πρὸς τὰ κάτω καὶ σχηματίζει τὰς βάσεις τῆς μορφῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνεβαίνει διὰ νὰ δημιουργήσῃ τὸν κορμόν, προκαλεῖ ἐλαφρὸν σύμμετρον κυματισμὸν εἰς τοὺς βραχίονας, εἰς τοὺς

Εἰκ. 1. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου.

ὁποίους χαρίζει ρυθμὸν κινήσεως πτερύγων, καὶ κλείνει τὸ ἔργον του μὲ τὴν μεγαλειώδη καμπύλην τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν δραστικὴν σφῆνα τοῦ πώγωνος (εἰκ. 9-10) — εἶναι ὥσάν νὰ βλέπωμεν ἔμπρὸς μας ὁλόσωμον τὴν μοναδικὴν λογικὴν τῆς δωρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ὁ κορμὸς τοῦ θεοῦ παρουσιάζει τὴν θαυμαστὴν πλαστικότητά του (πρβλ. καὶ πίν. 3) ἐπίσης μὲ τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν συνέπειαν, μὲ σχεδὸν γεωμετρικὴν καθαρότητα. Ἀποτελεῖ ἓν τραπέζιον, τὸ ὁποῖον ὡς πλατυτέραν πλευράν του ἔχει

τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν τοῦ κορμοῦ καὶ στενεύει πρὸς τὰ ἐμπρός, σαφέστατα καὶ λογικώτατα, χωρὶς νὰ τὸ ταράσῃ καὶ νὰ τὸ σκοτίῃ ἢ παραμικρὰ φωτοσκιάσις·

Εἰκ. 2. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου (ἐσφαλμένη ὄψις).

ἐπάνω του κάθεται — ὡσὰν ἐπίκρανον παραστάδος ποὺ πλαταίνει καθὼς ἀνέρχεται — τὸ τμήμα τοῦ στήθους τοῦ ὁποίου τὴν φορὰν τοῦ πλαγίου περιγράμματος ἐπαναλαμβάνουν παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ αἱ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διχαζόμεναι

γραμμαὶ τοῦ στηθικοῦ ὁστοῦ· καὶ εἰς τῶν τελευταίων τούτων τὸ ἄνοιγμα πίπτει ὥσάν ὀξὺς τόνος καὶ κυριαρχικὴ ἢ γραμμὴ τοῦ μυὸς τοῦ λαιμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἀποτελεῖ ὁ κορμὸς τὸ κρισιμώτερον σημεῖον τῆς συνθέσεως τῆς μορφῆς. Ἰδιαίτερος ἡ χώρα ἢ μεταξὺ τῆς περίπου εὐθείας γραμμῆς τῆς ἥβης καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ εἶναι ὥσάν κόμβος, τὸ κέντρον, ὅπου μαζεύονται ἢ ἀπ' ὅπου ἀκτινοβολοῦν ὅλαι αἱ ἀποτελοῦσαι τὸν ἐσωτερικὸν σκελετὸν τῆς συνθέσεως γραμμαί: παρακολούθησε τὴν κάθετον ἢ ὁποῖα ἀπὸ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ ἕως τὸν ὀμφαλὸν χωρίζει τὸν κορμὸν εἰς δύο ἴσα περίπου τμήματα καὶ συνεχίζει τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν τοῦ μυὸς τοῦ λαιμοῦ, ἀλλ' ὅχι μὲ τόσον σαφῆ κατεύθυνσιν ὅπως ἐκείνη, διότι αὕτη ἔχει ἐλαφρῶς καμπύλην διαδρομὴν ὥσάν νὰ διστάζῃ ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθητέαν διεύθυνσιν — δικαίως δέ: διότι συνεχίζουσα νοερῶς τὴν πορείαν τῆς μέχρι τῆς ρίζης τοῦ ἀνδρικοῦ μέλους, διχάζεται ἔπειτα δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀποτελοῦσα αὕτη κυρίως τὰ ἐσωτερικὰ περιγράμματα τῶν δύο μηρῶν· εἰς τὸν πίν. 1 μάλιστα εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ τὸ ἀνδρικὸν μέλος ἐξυπηρετεῖ τὴν λειτουργίαν αὐτὴν τῆς γραμμῆς ταυτιζόμενον ἀποφασιστικὰ μὲ τὸ περίγραμμα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ. Ἡ περιγραφεῖσα αὕτη πορεία δίδει ὀλοφάνερα καὶ ἀξιοθαύμαστα μίαν περίεργον εὐλυγισίαν καὶ ταυτόχρονον εὐστάθειαν εἰς τὴν μορφήν. Τὴν ὑποστηρίζουν δὲ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη περισσότερον καὶ ἄλλοι ἄξονες ὀλιγώτερον ὁρατοὶ ἴσως, ἀλλ' ὅχι ὀλιγώτερον σοφὰ ὑπολογισμένοι — πρβλ. τὸν δεξιὸν πόδα μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, τὴν δεξιὰν χεῖρα μὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα, πῶς ἀνταποκρίνονται μεταξύ των, τὰς γωνίας ποὺ σχηματίζονται (π.χ. τὴν ἀμβλείαν τοῦ δεξιοῦ ἀγκῶνος μὲ τὴν ἀμβλείαν τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος) κ.ο.κ. Ἄλλας δὲ μορφικὰς λεπτομερείας θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ προσέξωμεν ἐντὸς ὀλίγου.

*

Ἀλλὰ τότε τὸ ζήτημα τοῦ τί ἐκράτει ὁ θεὸς εἰς τὴν δεξιάν του χεῖρα, τὰ ποῖος θεὸς δηλαδὴ παριστάνεται, ἀποκτᾷ ὀλωσδιόλου κεφαλαιώδη σημασίαν καὶ δὲν εἶναι ζήτημα ἀπλῆς περιεργείας, ὁπότε θὰ ἦτο μάλλον ἀδιάφορον. Διὰ τὸν καλλιτέχνην, τοῦ ὁποῖου εἶδομεν ἀνωτέρω τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας, ἔχει σημασίαν τὸ τί σύνολον γραμμῶν ἐπιστέφει ἄνω τὴν μορφήν του.

Ἀφοῦ εἶναι σχεδὸν αὐτονόητον ὅτι πρόκειται περὶ θεοῦ — καὶ ἂν ὑπῆρχε κανεὶς ἐνδοιασμὸς τὸ κολοσσικὸν ὕψος τῆς μορφῆς, 2.09 μ., τὸν παραμερίζει ἀμέσως¹ — δύο μόνον κυρίως θεοὶ εἶναι δυνατὸν νὰ πρόκεινται, ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ποσει-

¹ Ἄλλα μέτρα σχετικὰ: ὕψος μέχρι τῆς ρίζης τοῦ ἀνδρικοῦ μέλους 1 μ. ἄνοιγμα χειρῶν ἀπὸ δείκτου δεξιᾶς μέχρι δείκτου ἀριστερᾶς 2.10 μ. ὕψος κεφαλῆς ἀπὸ τοῦ ὑπὲρ τὸ μέτωπον μυχοῦ τῆς κόμης μέχρι τοῦ κεντρικοῦ σημείου τοῦ πώγωνος (κάτω) 0.29 μ. ἄνοιγμα ποδῶν ἀπὸ τοῦ μεγάλου δακτύλου τοῦ δεξιοῦ ποδὸς μέχρι τοῦ μεγάλου δακτύλου τοῦ ἀριστεροῦ (ἄκραι) 0.95 μ.

δῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκόμεθα, καὶ πολὺ ἀργότερον ἀκόμη, τὸ πρᾶγμα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ πνευματικοῦ καὶ ψυχικοῦ περιεχομένου ἐκατέρου τῶν θεῶν τούτων εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορον· ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ πνευματικὸς κόσμος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν δὲν εἶχεν ἀκόμη διαφοροποιηθῆ μέχρι τοῦ σημείου ὥστε ν' ἀπαιτῇ μορφικὴν ἔκφρασιν θεμελιωδῶς διάφορον, αἱ παραστάσεις τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τοῦ Διὸς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀκόμη ἀνδρικῶν θεοτήτων, ἦσαν κατὰ βάσιν ὅμοιαι, ὅπως διδάσκει καὶ ἡ προχειροτέρα ἐπισκόπησις τῶν πλέον ἀναμφιβόλων παραστάσεων τῆς ἐποχῆς, τῶν ἀγγειογραφικῶν· ὅς ἐνθυμημῶμεν ἀκόμη ὅτι καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παυσανίας (II 24, 4), «Αἰσχύλος ὁ Εὐφορίωνος καλεῖ Δία καὶ τὸν ἐν θαλάσῃ» (πρβλ. Nauck T. G. F.² ἀριθ. 343)¹. Τὸ χαρακτηριστικὸν σύμβολον (attribut) τῆς ἐν τῇ μυθικῇ ζωῇ δράσεως ἐκάστου θεοῦ, ἀπαραίτητον διὰ τὴν πλήρη σωματικὴν καὶ πλαστικὴν του ὑπόστασιν, εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ τοὺς ξεχωρίζῃ μεταξύ των κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ τοὺς λεπτοτέρους ψυχικοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς ὑστερωτέρας τέχνης. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον· ἐκεῖ ὅπου αἱ συνθῆκαι τῆς διατηρήσεως ἔχουν ἐξαφανίσει τὸ σύμβολον αἱ ἀμφιβολίαι θὰ ἦσαν ἀτελεύτητοι — ἂν ἡ ἀναντίρρητος εὐρεσις τοῦ μνημείου ἐντὸς ἱεροῦ γνωστῆς λατρείας ἢ ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή δὲν ἔλυνε κάποτε τὸ ζήτημα (χάλκινα ἀγαλμάτια Διὸς ἐκ Δωδώνης² καὶ Ὀλυμπίας, Ποσειδῶν Λιθαδόστρας, ἀγαλμάτιον Ποσειδῶνος Μονάχου ἐνεπίγραφον Roscher Lex. Mythol. III 2877 εἰκ. 12). Εἰς αὐτὴν ὁμως ἀκριβῶς τὴν δύσκολον περίπτωσιν τῆς ἐλλείψεως τοῦ χαρακτηριστικοῦ συμβόλου εὕρισκόμεθα μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀρτεμίου καὶ μόνον ἀκριβὴς παρατήρησις τῶν σωζομένων ἰχνῶν θὰ βοηθήσῃ ἴσως εἰς τὴν λύσιν³.

Καὶ πρῶτον: ἡ προτεταμένη ἀριστερὰ χεὶρ δὲν φέρει κανὲν ἀπολύτως ἴχνος στερεώσεως ἀντικειμένου τινος ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς (εἰκ. 3 - 4)· ἀποκλείεται τοιοῦτοτρόπως νὰ ἐπεκάθητο ἐκεῖ ἀετὸς π.χ., τὸ πρῶτον πρᾶγμα δηλαδὴ ποὺ σκέπτεται πᾶς ὁ βλέπων Δία εἰς τὸ ἄγαλμά μας, ἔχων ὑπ' ὄψει πλείστας παραστάσεις εἰς ἔργα τῆς μικροτεχνίας καὶ εἰς ἀγγειογραφίας. Τῆς κεκαμμένης δεξιᾶς ὁμως οἱ δάκτυλοι ἔχουν χαρακτηριστικὴν στάσιν (εἰκ. 5 - 8): εἶναι πολὺ χαλαρὰ κλεισμένοι σχηματίζοντες ἐν αὐλόμορφον ἄνοιγμα, ἡ χαλάρωσις βαίνει αὐξανομένη βαθμηδὸν ἀπὸ τοῦ μικροῦ δακτύλου πρὸς τὸν μέσον, ὁ δὲ δείκτης ἀπομακρύνεται ἰσχυ-

¹ Γνωστὰ δὲ εἶναι, ἀλλὰ οὐσιαστικῶς ἀδιάφοροι διὰ τὸ ζήτημά μας, αἱ γνώμαι νεωτέρων μυθολόγων καὶ ἀρχαιολόγων περὶ ἀρχικῆς ταυτότητος τοῦ συμβόλου τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς τριαίνης (Blinkenberg, Thundergewapen σελ. 50 κέ. Cook, Zeus, II σελ. 786 κέ.).

² Ὅπου ὁμως καὶ Ποσειδῶνος ἀγαλμάτιον εὐρέθη Lamb, Greek and Roman Bronzes πίν. LXIII (Βερολῖνο).

³ Τὸ λεχθὲν ὅτι οἱ πρῶτοι ὀνομάσαντες τὸ ἄγαλμα Ποσειδῶνα παρεσύρθησαν ἐκ τῆς ἐν τῇ θαλάσῃ εὐρέσεώς του ἢ ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῆς κομμώσεώς του εἶναι ἀκατανόητον.

ρῶς τῶν ἄλλων, πρὸς τὰ ἔξω. Κατὰ τὸν τρόπον ὅμως τοῦτον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κρατηθῇ κεραυνός, εἴτε ὡς σύμβολον ἀπλῶς φέρεται εἴτε ὡς μέλλον ἀμέσως νὰ ἐκσφενδονισθῇ νοεῖται, εἴτε ὡς συμπαγῆς σφὴν παριστάνεται εἴτε ὡς ἀναλυόμενος εἰς φλόγας ἐκατέρωθεν τῆς σφιγγούσης χειρός· κρατεῖται πάντοτε σφικτὰ

Εἰκ. 3. Ἀριστερὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

Εἰκ. 4. Ἀριστερᾶς χειρὸς Ποσειδῶνος ἐσωτερικόν.

καὶ δι' ὅλων τῶν δακτύλων ἐκ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ στειλεοῦ του οὕτως εἰπεῖν. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀπαριθμηθοῦν ἐδῶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα (ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλως μερικὰ ἀναφέρονται κατωτέρω), διότι εἶναι εὐκόλῳ νὰ εὗρεθοῦν· δὲν γνωρίζω ὅμως ἐκ τῆς *ἐλληνικῆς τέχνης, μέχρι καὶ τῶν χρόνων εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει τὸ ἄγαλμά μας*, κανέν παραδείγμα ὅπου νὰ κρατῆται ὁ κεραυνός κατὰ τρόπον διαφορετικὸν ἀπὸ τὸν περιγραφέντα καὶ ὅπου ἡ διάθεσις τῶν δακτύλων νὰ εἶναι ὁμοία μετὰ τὴν τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς

τοῦ ἀγάλματός μας¹. Ἴσως μάλιστα — ἀλλὰ τοῦτο ὁμολογουμένως δὲν εἶναι ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα — ἔχει κάποιαν σημασίαν καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τῶν ἀσφαλῶν παραστάσεων τοῦ Διὸς ἡ κρατοῦσα τὸν κεραυνὸν δεξιὰ κάμπτεται πάντοτε σχεδὸν ἰσχυρῶς κατ' ὀρθὴν περίπου γωνίαν καὶ ὄχι χαλαρῶς κατ' ἀμβλεῖαν, ὅπως εἰς τὸ ἀγαλμὰ μας, ἴσως ἐπειδὴ τοιαύτην ἰσχυρὰν μάλλον κάμψιν ἀπαιτεῖ ὁ χειρισμὸς τοῦ κεραυνοῦ. Μίαν ἐξαίρεσιν ἔχω πρόχειρον, τὸ κατωτέρω ἀπεικονιζόμενον (εἰκ. 17) καὶ Δία πιθανώτατα παριστάνον ἐξ Ὀλυμπίας ἀγαλμάτιον τοῦ Ε. Μ. Ἀθηνῶν².

Ἀντιθέτως ἡ στάσις αὐτῇ τῶν δακτύλων ταιριάζει ἀπολύτως καὶ εἶναι σχεδὸν ἡ φυσικὴ διὰ μίαν ἐπιμήκη καὶ ὁμοιομόρφου πάρχους ράβδον ἢ κοντόν τινα (ὅπως εἶναι ἡ τρίαινά) προωρισμένον νὰ διολισθήσῃ διὰ μέσου τῆς χαλαρὰ κλεισμένης χειρὸς, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀγγεῖον Pfuhl M. u. Z. III 507. Ὡστε, καθὼς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παρατηρήθη³, καὶ μόνη ἡ θέσις τῶν δακτύλων τῆς χειρὸς ἐπιβάλλει,

Εἰκ. 5. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

¹ Πρβλ. τὰ ὑπὸ Jacobsthal, Der Blitz (1908), καταλεχθέντα παραδείγματα.

² Μολονότι κατ' ἀρχὴν δὲν θὰ ἀπεκλείετο νὰ παριστάνῃ καὶ Ποσειδῶνα, πρβλ. τὸ ἐκ τοῦ Δωδωναίου ἱεροῦ τοῦ Διὸς ἀγαλμάτιον τοῦ Ποσειδῶνος ἀνωτέρω σελ. 47 σημ. 2· ἀλλὰ δὲν ἐπιμένω καθόλου εἰς τοῦτο.

³ Ἑλεῦθ. Βῆμα· ἔ. ἀ.

πιστεύω, ἀσφαλῶς τὴν τρίαINAN. Ἀπομένει μόνον τὸ ζήτημα τοῦ πῶς θὰ ἐπροχώρει περαιτέρω πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ προπάντων πρὸ τοῦ προσώπου καὶ μέχρι

Εἰκ. 6. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

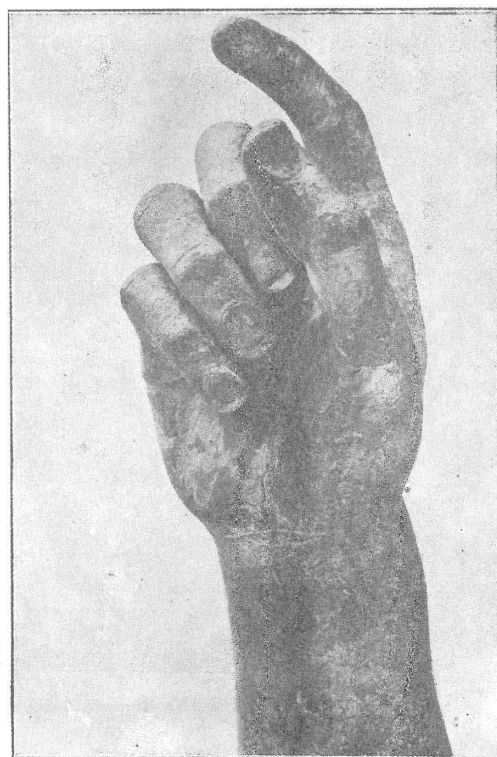
τίνος ἀκριβῶς σημείου. Ὡς πρὸς τὴν διεύθυνσιν της ὑπάρχει ἀκόμη μία ἔνδειξις ἀσφαλῆς: τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κλεισμένης χειρὸς δὲν φέρει ἰχνηεἰδικῆς στερεώσεως τοῦ δι' αὐτῆς διερχομένου ἀντικειμένου, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐπερίμενε κανεὶς διὰ τὸν βαρὺν κεραυνόν. Ἀλλ' εἰς τὸ ἄνοιγμα ἔχει δοθῇ κατεύθυνσις τοιαύτη (εἰκ. 7) ὥστε εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι τὸ σύμβολον ἐφέρετο ὄχι παραλλήλως πρὸς τὸν κορμόν καὶ ἐπομένως καὶ πρὸς τὸ νοητὸν κάθετον ἐπίπεδον ἐντὸς τοῦ ὁποίου μᾶλλον ἢ ἥττον περιλαμβάνονται καὶ αἱ χεῖρες, ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κεφαλῆς, ἥτοι σχηματίζει ὀξεῖαν γωνίαν μὲ τὸ ρηθὲν ἐπίπεδον. Τοῦτο πιστεύω ὅτι ἔγινεν ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴ προσκόψη ἡ μακρὰ ράβδος τῆς τριαίνης

εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγάλματος, πρᾶγμα ποὺ ἀσφαλῶς θὰ συνέβαινε ἂν ἡ κατεύθυνσις τῆς ὁπῆς τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἦτο ἐντελῶς παραλλήλος μὲ τὸ ἐπίπεδον ἐκεῖνο. Ἐνῶ ἂν τὸ ἄγαλμα ἐκράτει κεραυνόν, ὁ ὁποῖος φυσικὰ θὰ ἐτελείωνε

πολὺν πρὸ τῆς κεφαλῆς, ἡ ιδιοτροπία αὐτὴ εἰς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ συμβόλου τῆς δεξιᾶς καὶ ὁ παραλληλισμός του πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κεφαλῆς μένει ἀνεξήγητος. Μὲ βάσιν τὸ γεγονός τοῦτο καὶ μὲ προϋπόθεσιν ὅτι τὸ μήκος τῆς τριαίνης θὰ ἦτο ὅσον περίπου καὶ τὸ ὕψος τῆς μορφῆς — ἀλλὰ θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἶναι καὶ

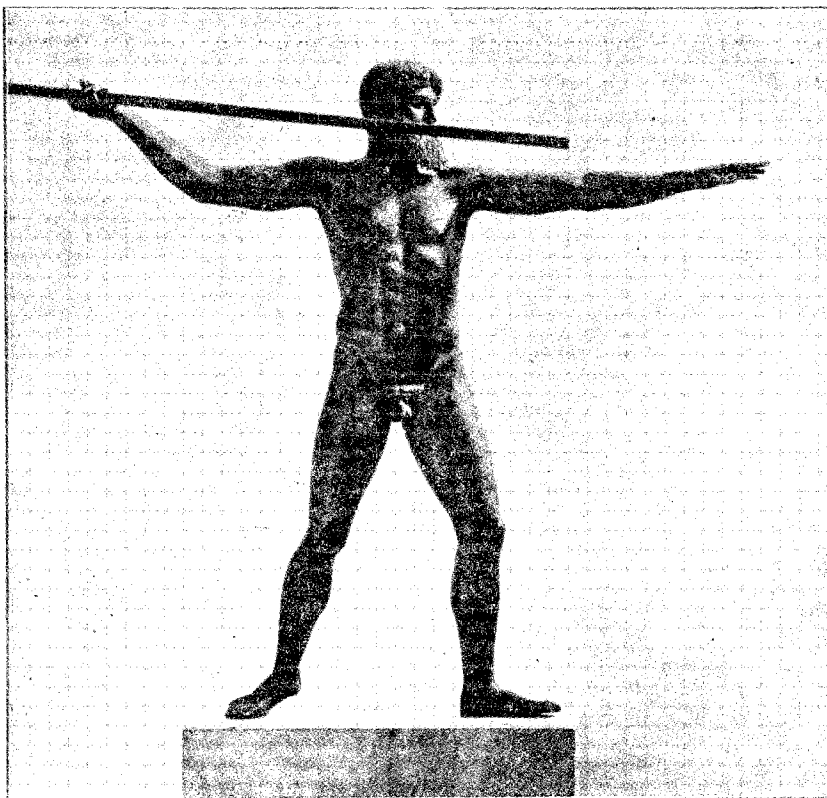
Εἰκ. 7. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

Εἰκ. 8. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

μεγαλύτερον — ἔγινεν ἡ ἀπόπειρα νὰ ἐπανατεθῇ ἡ τρίαίνα εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Ποσειδῶνος καθὼς φαίνεται εἰς τὴν εἰκ. 9· ὁ ἰσχυρῶς ἀπὸ τῶν ἄλλων δακτύλων ἀπομακρυνόμενος δείκτης εἶναι οὕτω βέβαιον ὅτι δὲν ἔψαυε καθόλου τὸ διὰ τῆς χειρὸς διερχόμενον σύμβολον, διὸ καὶ εἶναι ἐλεύθερος παντὸς σχετικοῦ ἔχρους. Πρὸς σύγκρισιν ἐλήφθη καὶ ἡ εἰκ. 10, ὅπου ὁ ὑποθετικὸς κεραυνὸς ἔχει πρὸς τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος τὴν αὐτὴν σχέσιν πού παρουσιάζει καὶ τὸ ἐκ Δωδώνης ἀγάλματιον Διὸς τοῦ Βερολίνου (Langlotz, Bildhauerschulen π. 37). Μολονότι αἱ ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου ἐν Ἀθήναις γενόμεναι, κατ' ἀνάγκην περιορισμέναι, ἀπόπειραι

εἶναι ἀνεπαρκέσταται καὶ τὸ πρᾶγμα πρέπει νὰ δοκιμασθῇ ἀνέτως καὶ πληρέστερον ἐπὶ γυψίνων ἐκμαγείων, ἢ ἀτομικὴ μου ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ εἰκ. 9 δείχνει καταφανῶς πόσον εὐεργετικὰ συντάσσεται ἡ γραμμὴ τῆς τριαίνης μὲ τὰς ἄλλας μεγάλας εὐθείας τῆς μορφῆς. Φυσικά, ἀναλόγως τοῦ ὕψους ποὺ δίδομεν εἰς τὸ βάθρον τοῦ ἀγάλματος¹ ἢ τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς ὁποίας τὸ παρατηροῦμεν,

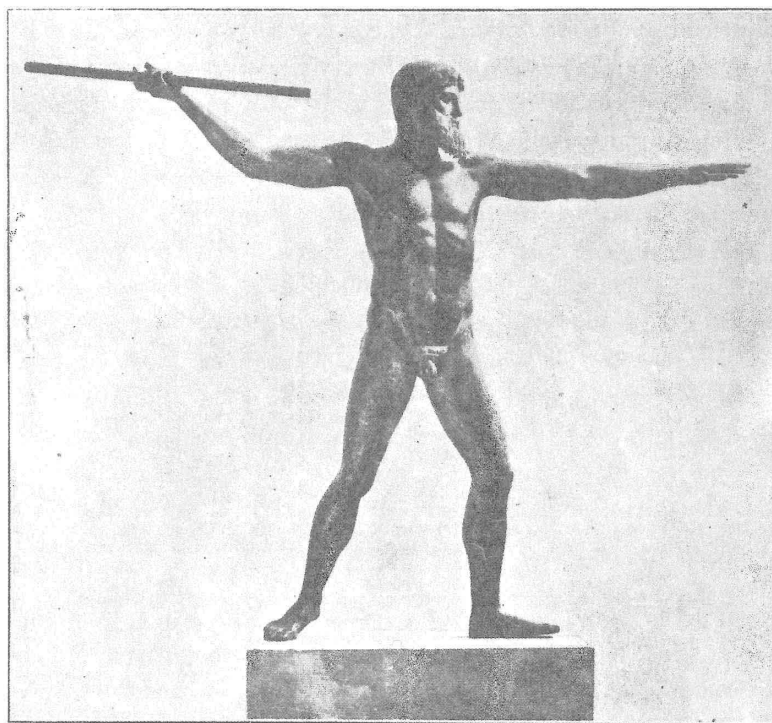

Εἰκ. 9. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου (δοκιμαστικῶς μὲ τρίαίαν).

ποικίλλει ὡς πρὸς τὸν σύγχρονον θεατὴν τὸ σημεῖον τοῦ προσώπου εἰς ὃ τὸ τέμνει καθ' ὕψος ἡ τρίαίνα. Αὐτὸ ὅμως μόνον διὰ τὸν σύγχρονον θεατὴν ἔχει σημασίαν, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ὀπτικὴ εἰκὼν ποὺ ἔχει ἀπὸ ἓνα καλλιτέχνημα εἶναι τὸ πᾶν, ὅχι ὅμως καὶ διὰ τὸν ἀρχαῖον καλλιτέχνην διὰ τὸν ὁποῖον, ὅπως ἐπανειλημμένως ἐτονίσθη, ὁ θεὸς μὲ τὸ σύμβολόν του ὑπάρχει ὡς ζωντανὸν σῶμα χάριν ἑαυτοῦ, ὃ δὲ ὀπτικῶς μόνον αἰσθανόμενος θεατὴς εἶναι ἀνύπαρκτος. Ὑπάρχει ἐν ὁμοίον, μόνον ἀντίστροφον, παράδειγμα ἀσφαλὲς τοῦ τρόπου τούτου τοῦ αἰσθά-

¹ Τὸ σημερινόν του βάθρον εἶναι πάρα πολὺ ὑψηλόν, 1.085 μ., ἐνῶ, καθὼς δείχνουν αἱ σφζόμεναι ἐκ τοῦ 5ου αἰῶνος βάσεις τῆς Ὀλυμπίας (Olympia II σ. 144 κέ. καὶ V ἀρ. 193 κέ.) καὶ τῶν Δελφῶν, τὸ ἀρχαῖον βάθρον τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι ξήτημα ἂν θὰ ἦτο ὑψηλότερον τῶν 0.80-0.90 μ., ἴσως ὅμως καὶ χαμηλότερον ἀκόμη.

νεσθαι τὸ καλλιτέχνημα, ἄκρως μεγαλειῶδες, ὁ Ἀπόλλων τοῦ Δ. αἰτώματος τῆς Ὀλυμπίας: «ὁ θεὸς πολεμᾷ ἀόρατος μὲ πνευματικὰ ὅπλα, μὲ τὴν καθαρὰν του ἡρωϊκὴν μορφήν, μὲ τὴν στροφὴν τῆς εὐγενοῦς κεφαλῆς του, μὲ τὸ ἐπιτακτικῶς ἀπλωμένον χεῖρ του» (Buschor) καὶ ὅμως τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον, τὸ τόσον σημαντικὸν διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ θεοῦ, κατὰ τὴν μόνην δυνατὴν ἀναπαράστασιν

Εἰκ. 10. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου (δοκιμαστικῶς μὲ κεραυνόν).

τοῦ αἰτώματος ὑπὸ τοῦ Treu (Buschor σελ. 16. K.i.B.² 340, 3 καὶ ἄλλοι συχνά) τέμνεται ἐπανειλημμένως καὶ σκοτίζεται ὑπὸ τῆς κινήσεως τοῦ Περιίθου, χάνει δηλαδὴ διὰ τὸν νεώτερον θεατὴν τὸ πλεῖστον μέρος τῆς μεγαλειώδους του καθαρότητος — ἀπόδειξις ὅτι τοιοῦτος «θεατὴς» διὰ τὸν μέγαν ἐκεῖνον δημιουργὸν ἦτο ἀνύπαρκτος. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὸν ἀφ' ἑτέρου εἶναι ὅτι διὰ τὸν λόγον αὐτὸν κυρίως πολλοὶ νεώτεροι ἐπροτίμησαν νὰ μεταθέσουν ἐναλλάξ τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ Ἀπόλλωνος ομάδας τῶν μαχομένων (Wolters, S. B. Bayer. Akad. 1908, 1 κέ.).

Γενικῶς ἐκ τῆς τμήσεως τοῦ προσώπου ὑπὸ τῆς τριαίνης δὲν ἤμποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἐπιχειρήματα κατωτέρω θὰ μνημονευθοῦν ἀγγειογραφίαι τῆς ἐποχῆς

ἀκριβῶς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅπου τὸ φαινόμενον εἶναι συχνότατον, τυπικὸν θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἐπειδὴ, φαίνεται, ἡ καὶ ἐξωτερικῶς φανερά τμησις τῶν ἀξόνων τῶν μορφῶν ἤρεσεν εἰς τὴν τέχνην ἐκείνην. Θὰ εἴπουν ὅτι εἰς τὴν ζωγραφικὴν τὸ πρᾶγμα εἶναι δυνατόν, ἐνῶ εἰς τὰ νομίσματα π. χ. ὅσakis παρίσταται Ποσειδῶν ἢ τρίαίνα διέρχεται ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀκριβῶς διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ τμησις¹. Ἀλλὰ τοῦτο ἐπιβάλλεται εἰς τὰ νομίσματα ὑπὸ τῆς τεχνικῆς των, δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ ἀναγλύφου των καὶ τοῦ περιορισμένου χώρου· εἰς τὰ ἀνάγλυφα ὅμως ποὺ ἔχουν ὑψηλότερον ἔξαγμα καὶ ὁ τεχνίτης μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν κινήσεων ἢ τμησις δὲν τὸν τρομάζει καθόλου, εἴτε γίνεται αὕτη ἀπὸ ἀντικείμενα πρόσθετα ἐξ ἄλλης ὕλης (π. χ. Νοτ. μετόπη Παρθενῶνος XXVII Smith π. 22, 1. K.i.B.² 269, 4) εἴτε καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ὅπως εἰς τὸ ὠραῖον ἀνάγλυφον τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ Μουσείου τοῦ Kassel, τῶν περὶ τὸ 410 π. Χ. χρόνων (M. Bieber, Katalog ἀριθ. 74 π. XXXII. A.M. 1910, 9 κέ. π. II). Βέβαιον γλυπτικὸν παράδειγμα τμήσεως τοῦ προσώπου ἀκριβῶς δὲν ἔχω, ἅς ληφθῇ ὅμως ὑπ' ὄψει πόσον ἐλλιπὴς εἶναι ἀκόμη ἡ γνῶσις μας τῆς πρωτοτύπου τέχνης τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Τέλος εἰς τὰ ὑπὲρ τῆς ὀνομασίας τοῦ ἀγάλματος ὡς Ποσειδῶνος ἐπιχειρήματα πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἐν ἀκόμῃ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία θὰ ἦτο μηδαμινὴ ἂν ἦτο μόνον, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ὅμως ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ μίαν ἀξιοπρόσεκτον, νομίζω, ἔνδειξιν: ἐννοῶ τὸ πῆλινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου ποὺ εἰκονίζεται καὶ κρίνεται κατωτέρω καὶ περὶ τοῦ ὁποίου πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἀντίγραφον ἢ τουλάχιστον ἀρκετὰ πιστὴν ἀπήχισιν τοῦ Ποσειδῶνος τὸν ὁποῖον ἐπανεύρομεν.

Συνοψίζων ὑποστηρίζω ὅτι ἔχομεν ἐνώπιόν μας ἐν ἀναθηματικὸν ἢ λατρευτικὸν ἄγαλμα Ποσειδῶνος. Ὁ τεχνίτης τοῦ ἐχρησιμοποίησε τύπον παλαιότερον ποὺ εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ νομίσματα καὶ ποὺ μᾶς διέσωσεν ἐπάνω-κάτω ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας (Ἀρχ. Ἐφημ. 1899 π. 5 - 6)². Κατὰ τὴν πιθανωτάτην συμπλήρωσιν ποὺ κάμνει τοῦ ἀγάλματος ὁ Bulle (Roscher Lex. Mythol. λ. Poseidon σελ. 2875 εἰκ. 10) ὁ θεὸς ἐκράτει διὰ τῆς ὑψωμένης καὶ εἰς τὸν ἀγκῶνα κατ' ὀρθὴν γωνίαν κεκαμμένης ἀριστερᾶς τοῦ τὴν τρίαίναν, ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾶς δελφίνα. Τὸν τύπον λοιπὸν τοῦτον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἔλαβε τὴν μορφήν ποὺ μᾶς δείχνει ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας, ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ νεώτερος τεχνίτης τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀρτεμισίου· τὸν εἶδε ὅμως βέβαια διαφορετικά, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ ἐποχὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε: ἄλλως ἀντελήφθη αὐτὸς τὴν κίνησίν του καὶ κυρίως εἰς ἄλλην σχέσιν τὸν ἐφαντάσθη εὐρισκό-

¹ Monuments Piot 1929 ἔ. ἀ.

² Πρὸς. καὶ τό, ἄλλως ἄχρηστον δι' ἡμᾶς, ἀρχαῖστικόν ἀγαλμάτιον Ποσειδῶνος τῆς Νέας Ὑόρκης G. Richter, N. York Bronzes ἀριθ. 206.

μενον μὲ τὸ ἄμεσον περιβάλλον του. Ἀκριβῶς δὲ ὁ προσδιορισμὸς καὶ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς του πρέπει τώρα νὰ μιᾶς ἀπασχολήσῃ· συμφέρον ὅμως θὰ εἶναι νὰ ἐπιχειρηθῇ τοῦτο ἀπὸ διαφόρων διαδοχικῶς ἀπόψεων.

*

Ἦδη ὁ τρόπος τῆς κινήσεως τοῦ θεοῦ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς. Ἐπειδὴ πρὸς κατανόησιν τῆς ιδιοτυπίας της χρειάζεται νὰ συγκριθῇ μὲ τὰς παλαιότερας λύσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ τούτου θέματος, θὰ ἐπιχειρηθῇ ἐδῶ μία πρόχειρος ἐπισκόπησις τῆς ἐξελιξέως τοῦ μοτίβου, τὸ ὅποῖον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι πολὺ παλαιόν¹, ἀλλ' ἡμεῖς θὰ τὸ παρακολουθήσωμεν μόνον ἀπὸ τὰς τελευταίας δεκαετίας τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης καὶ κάτω, λαμβάνοντες κατὰ προτίμησιν ὑπ' ὄψει ἔργα πλαστικά, τὰ ὀλίγα τῆς μνημειώδους τέχνης καὶ τὰ σχετικῶς ἀφθονώτερα τῆς μικροτεχνίας, ἐπικουρικῶς δὲ μόνον τὰ ἀγγεῖα. Ἐντὸς ἐκάστης ὁμάδος ἡ σειρὰ τῶν ἔργων εἶναι περίπου ἡ χρονολογική.

I. 1 Ἡρακλῆς Ν. Ὑόρκης Richter, *Sculpture and Sculptors of the Greeks* εἰκ. 99 Langlotz π. 27 b.

2. ζωφόρος καὶ ἀέτωμα Σιφνίων F. D. IV π. VII-XVII. K.i.B.² 209-210.

3. ἀγγεῖα Ἀνδοκίδου πχ. Pfuhl III 266, 314, 316.

Τῆς δεκαετίας 530-20 τὰς μορφὰς διακρίνει καταφανῶς ἔντονος γῆνιη βαρὺτης πού τὰς σύρει πρὸς τὰ κάτω· πατοῦν στερεά, μὲ τὸ σχετικῶς μεγάλο των διασκέλισμα ἀποκοτῶν βάσιν σχεδὸν ἀκλόνητον ἀφοῦ τὸ κέντρον τοῦ βάρους πίπτει προσεκτικὰ εἰς τὸ μέσον της (ἀέτωμα Σιφνίων, Ἀνδοκίδης Pfuhl III 316), καὶ ὅσον καὶ ἂν ἡ ἐπὶ μέρους κινήσις μέλους τινος εἶναι σφοδρά, μένει πάντοτε ἡ αὐθόρμητος ἐντύπωσις ὅτι αἱ μορφαὶ αὐταὶ κυρίως εἰπεῖν δὲν ἔχουν ὕρεξιν νὰ ξεκολλήσουν ἀπὸ τὸν τόπον των. Σημειωτέον ὅτι σύγκρουσις μεταξὺ τοῦ δυνατοῦ τούτου ἐκ τῶν ἄνω βάρους καὶ τοῦ βαστάζοντος αὐτὸ νοητοῦ ἐπιπέδου (ὡς εἵπωμεν τῆς γῆς) δὲν ὑπάρχει ποτὲ εἰς τὰς τοιαύτας μορφὰς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος, δηλαδὴ ἡ «γῆ» φέρει τὰς μορφὰς ἀπολύτως παθητικῶς.

II. 1. χαλκινὸν ἀγαλμάτ. πολεμιστοῦ ἐκ Δωδώνης Βερολίνου 7470 Neugebauer, Führer π. 8 Richter, *Sculpt.* εἰκ. 100. K.i.B.² 221, 4.

2. Pellegrini, *Mus. Civ. Bologna Collez. Palagi—Univers.* ἀρ. 322 εἰκ. 47 (ὁ ὅπισθεν τοῦ Ἡρακλέους πολεμιστῆς).

3. ἀγγεῖα Ἐπικτήτου π.χ. Pfuhl III 323.

4. ἀγαλμάτ. Biblioth. Nat. Παρις. Babelon-Blanchet ἀρ. 176. (Ἴσως καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ Εὐθυμίδου Pfuhl III 369 αὐτὴν τὴν παράδοσιν συνεχίζουν).

Ἡ νεωτέρα αὕτη ὁμάς, χωρὶς νὰ ἀρνῆται τὴν καταγωγὴν της ἀπὸ τὴν πρώτην, χαρακτηρίζεται ὅμως περισσότερον ἀπὸ τὴν θέλησιν τῶν μορφῶν της νὰ

¹ Langlotz, *Bildhauerschulen* σ. 64 καὶ 179 σημ. 20 (ἀέτωμα Κερκύρας).

κινηθοῦν πραγματικά πρὸς τὰ ἐμπρός· συνήθως τονίζεται τώρα περισσότερον ἢ γραμμὴ ποὺ ἐνώνει τὸν ὀπίσθιον πόδα μὲ τὸ ὀπίσθιον περιγράμμα τοῦ κορμοῦ καὶ ἀποκτᾷ ἀποφασιστικὴν φορὰν πρὸς τὰ ἐμπρός, αὐτὴν δὲ παρακολουθοῦν καὶ αἱ ἄλλαι γραμμαὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σχῆμα τῆς μορφῆς. Εἰς τὴν ἀκροτάτην τῆς ὁμῶς συνέπειαν φθάνει ἡ τάσις αὐτὴ μετ' ὀλίγα ἔτη εἰς τὰς μορφὰς ποὺ ἐδημιούργησαν οἱ χρόνοι τοῦ «καλοῦ Λεάγρου», γύρω ἀπὸ τὸ 510.

III. 1. Κύλιξ Εὐφρονίου μὲ παρὰστασιν Γηρυόνου - Ἡρακλέους Pfuhl III 391. Springer-Wolters¹² σελ. 222 εἰκ. 429.

2. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους Oppermann Biblioth. Nat. Παρισ. Bulle. Sch. Mensch² σελ. 165 εἰκ. 37. Br. - Br. π. 351a. Babelon, Bronzes Oppermann - Janzé π. XVI.

3. ἀνάγλυφον Σπάρτης A.M. 1904 π. 2. Langlotz π. 86a.

Ὁ Ἡρακλῆς Oppermann, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν χάρις εἰς τὴν ὁμοιότητά του ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν κύλικα τοῦ Εὐφρονίου καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ μορφὰς τῶν μετοπῶν τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων (Δελφῶν), εἶναι τυπικὸν ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ δυνατὸν παράδειγμα δυνάμενον νὰ μετρηθῇ μὲ τὰς καλυτέρας δημιουργίας τοῦ Εὐφρονίου. Ὅχι μόνον ἐπιτυγχάνει τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα τῆς ἀκατασχετοῦ πρὸς τὰ ἐμπρός ὁρμῆς μὲ τὸ νὰ τονίσῃ περισσότερον τὰ ἀπὸ τὴν προηγουμένην ὁμάδα κληρονομημένα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ πλουτίζει μὲ ἐνοποιήσιν τῶν γραμμῶν ὅλων σπανίαν εἰς τοὺς ἀρχαῖκους τούτους χρόνους (πρὸς τὸ αὐτοῦ Εὐφρονίου τὴν πελίκην τοῦ Λένινγκραντ μὲ τὴν χελιδόνα Arch. Anz. 1927 σελ. 70 κέ. Beil. II).

Μετὰ τὰ ἔργα ὁμῶς αὐτὰ ἡ ἀντίδρασις εἶναι ἀναπόφευκτος, ὅλαι αἱ δυνατότητες τῆς τάσεως ἐκείνης ἐξηντλήθησαν.

IV. 1. ἀγαλμάτ. Ὑβρίστα Fröhner, Coll. Tyszkiewicz π. XXI. Neugebauer, Bronzestatuetten εἰκ. 27.

2. πῆλινον ἀνάγλυφον ἀπὸ Μπέρεκλα Ἀρκαδ. E. M. Ἀθηνῶν. Jacobsthal, Melische Reliefs σελ. 185 π. 70.

(Πρὸς τὴν πελίκην Εὐθυμίδου Βιέννης Pfuhl III 370. Beazley 65 II 1).

V. 1. ἀγαλμάτ. Ἀθηνῶν ἐκ Δωδώνης 32, ἐδῶ εἰκ. 11.

2. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐξ Ὀλυμπίας E. M. Ἀθηνῶν 6196 Olympia Bronzen π. VII 46, ἐδῶ εἰκ. 12.

3. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους ἐκ Περαιώρας Arch. Anz. 1931, σελ. 258 εἰκ. 27.

(Βοηθητικὸν χρονολογίας ἀμφορ. Κλεοφράδους Μονάχου Pfuhl III 379, ὀλίγον μετὰ τὸ 500 ἴσως).

Τώρα ἀρχίζουν αἱ μορφαὶ νὰ ἀνορθώνονται σιγὰ - σιγὰ καὶ νὰ τοποθετοῦν τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῶν πάλιν σταθερώτερον μεταξὺ τοῦ ἀνοίγματος τῶν σκελῶν. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν διὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀντιδράσεως ἔργα ποιοτικῶς ὅμοια μὲ τὰ τῆς προηγουμένης περιόδου. Ἐδῶ ὁμῶς ἀνήκουν, νομίζω, τὰ κομμάτια IV 1 - 2 προερχόμενα ἐκ περιφερειακῶν σημείων τῆς καλλιτεχνικῆς δράσεως.

ἡ χρονολόγησίς των ἐξασφαλίζεται περίπου διὰ τῆς ὁμοιότητος τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν μετὴν μετόπην τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθην. F. D. XLI (K.i.B.² 217, 6). Ὅτι ὁμως καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ ἴδιον συνέβαινε μαρτυρεῖ, πιστεύω, τὸ ἀγγεῖον τοῦ «Εὐθυμίδου» Pfuhl 370. Τὰ ἐπόμενα ὁμως κομμάτια, Πελοποννησιακὰ ἐπίσης (τὰ V 2-3 συνδέονται τόσο στενὰ ὥστε θὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ αὐτοῦ καλλιτεχνικοῦ,

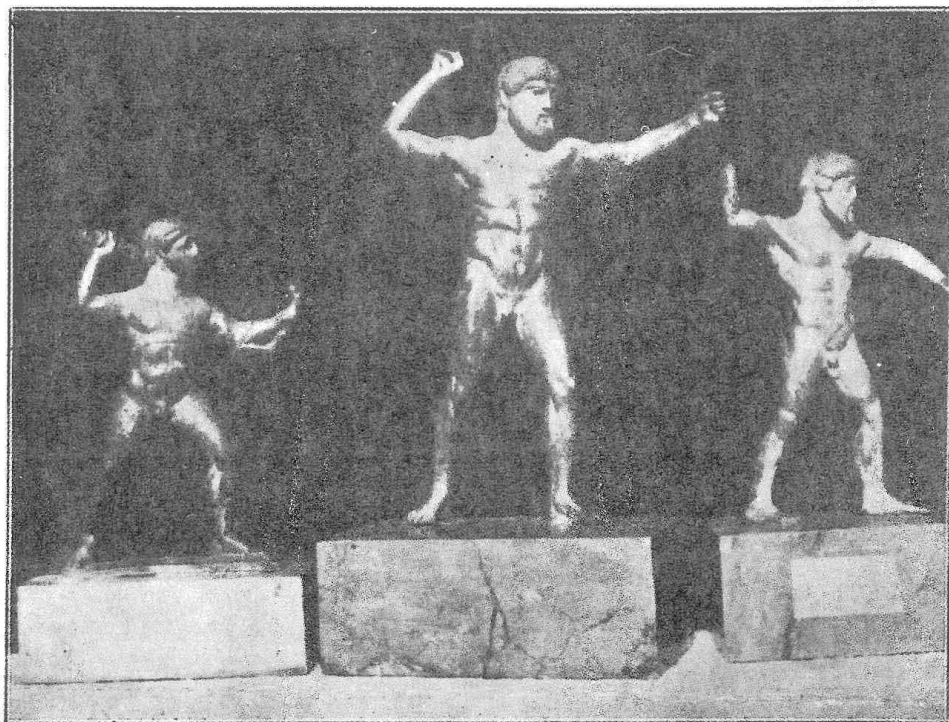
Εἰκ. 11. Χάλκινον ἀγαλμάτ. Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 12. Χάλκινον ἀγαλμάτ. Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

σικυωνικοῦ ἢ κορινθιακοῦ, ἐργαστηρίου), εἶναι καὶ καθ' ἑαυτὰ ἀξιόλογα ἔργα καὶ παρουσιάζουν μὲ πολὺ σαφῆ τρόπον τὰ νέα χαρακτηριστικά. Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν των δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκουν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ «καλοῦ Παναιτίου», εἰς τὴν δεκαετίαν 500 - 490 π. Χ., φθάνει νὰ παραβάλλει κανεὶς προχειρῶς τὰ ὄριμα ἀγγεῖα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Παναιτίου» ἢ τοῦ «ζωγράφου τοῦ Κλεοφράδου» ἢ ἀκόμη καὶ τὰς μορφὰς τῆς βάσεως Πουλοπούλου B. C. H. 1922 π. 1 - 3. Ὅλαι αὐταὶ αἱ μορφαὶ ἔχουν ἀναλογίας σώματος μᾶλλον ἐπιμήκεις καὶ ἐλαστικότητι ἐξαιρετικῇ· ὁμοιάζουν μὲ τόσον τὸ ὅποιον, ἀφοῦ ἐστηρίχθη κατὰ

γῆς τὸ ἐν ἄκρον του, λυγίζεται δυνατὰ διὰ νὰ περασθῇ ἡ χορδὴ εἰς τὸ ἄλλο, εἰς ὅμως λυγισθῇ ὀλίγον ἀκόμη ἐνδέχεται νὰ σπάσῃ. Ἄλλ' ἴσως τούτου ἀκριβῶς τοῦ γεγονότος συνέπεια εἶναι τὸ νέον στοιχεῖον μὲ τὸ ὅποιον ἡ ἐποχὴ αὕτῃ πλουτίζει τὴν τέχνην καὶ τὸ ὅποιον ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω: διὰ πρώτην φορὰν τώρα αἱ μορφαὶ πιέζουν πραγματικὰ μὲ τὸ ἓνα τουλάχιστον πόδι των τὸ φέρον αὐτὰς πεδῖον, τὴν «γῆν», ἡ ὁποία δὲν τὰς βαστάζει τώρα πλέον παθητικῶς, καὶ ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀντίστασίν της διὰ νὰ τὴν μεταμορφώσουν εἰς δύναμιν ἰδικήν των,

β

γ

α

Εἰκ. 13. Χάλκινα ἀγαλμάτια Λούβρου.

εἰς φορὰν πρὸς τὰ ἐμπρός· δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν χρησιμεύει καὶ τὸ συμμάζευμα τῶν ποδῶν, ἡ ἀνόρθωσις τοῦ κορμοῦ, τὸ ζύγισμα τῶν χειρῶν ἀντιθέτως ἢ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀκατάσχετος καὶ σχεδὸν ἀκαταλόγιστος ὁρμὴ τῆς ὁμάδος III, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη ἐλαττωθῇ εἰς τὴν IV, ἐδῶ ἐξαφανίζεται περὶπου ἐντελῶς.

VI. 1. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐξ Ἀμβρακίας E. M. Ἀθηνῶν Ἀρχ. Δελτ. 1920 - 21 παράρτημα σελ. 170 - 1.

2. κύλιξ Βερολίνου F. R. π. 135 (Beazley, Attische Vasenmaler 187, 2).

3. ἀγαλμάτ. ἐξ Ἀνδριτσαίνης Λούβρου 129 Ridder, Bronzes I π. 14· ἐδῶ εἰκ. 13α.

4. ἐπιτιθέμενος A. αἰτώματος Ἀφαίας δεξιὰ Ἀθηνᾶς, Γλυπτοθήκη Μονάχου A 72. Furtwängler, Aigina π. 25. K.i.B.² 222, 2.

5. Beazley, Vases in Poland π. 12, 2.

6. κάνθαρος Δούριδος Βρυξελλῶν C. V. III 1 c π. 6. (Beazley 208, 123).

7. κρατὴρ Βοστώνης A. J. A. 1916, 145 - 6 (Beazley 113, 1).

(Βοηθητικά χρονολογίας: Hartwig, Meisterschalen LV [Beazley 155 III 2]. B. S. A. 18 π. 13 [Beazley 94, 3], περὶ τὸ 490).

Τῆς ἐπομένης δεκαετίας τὰ ἔργα (490-80), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀφ' ἑνὸς χάρις εἰς τὸν δεξιὰ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπιτιθέμενον τοῦ Α. αἰετώματος τῆς Αἰγίνης καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι εἶναι προφανῶς διάφορα καὶ παλαιότερα τῶν κατὰ τὸ 477 στηθέντων Τυραννοκτόνων, δὲν λησμονοῦν τὴν νέαν κατάκτησιν τῆς προηγουμένης περιόδου, ἀλλὰ τὴν μεταμορφῶνουν ἀφ' ἑνὸς ἔχουν πάλιν ὀλίγην ἢ πολλὴν ὁρμὴν πρὸς τὰ ἑμπρός· ἀφ' ἑτέρου δὲ — καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον — ἀποβάλλοντα μέρος τῆς ἐλαστικότητος τῶν χρόνων τοῦ Παναιτίου, ἡ ὁποία διέτρεχε ἐνιαίως ὁλόκληρον τὸ σῶμα, θέλουν τώρα νὰ δείξουν τουναντίον ὅσον γίνεται καθαρώτερα τὴν λειτουργίαν ἐκτελεῖ τὸ κάθε μέλος τοῦ σώματος χωριστά· ἀπ' ἐδῶ προέρχεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ κομματιαστοῦ, τοῦ ἐξηθρωμένου ἀκόμῃ, ἀνθέλετε, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει καμμίαν ἀδυναμίαν ἀλλὰ τουναντίον ὠρισμένην θετικὴν ἀξίαν. Τῆς σειρᾶς ταύτης τὸ ἀρχαιότερον μέλος εἶναι, νομίζω, ὁ Ζεὺς τῆς Ἀμβρακίας, ἀνήκων εἰς τοὺς γύρω ἀπὸ τὸ 490 χρόνους (εἶναι ὀλιγώτερον ἀρχαῖος ἀπ' ὅ,τι φαίνεται), καὶ τὸ νεώτερον ἡ ἀγγειογραφία τῆς Βοστῶνης (VI 7) ἡ ὁποία, παρὰ τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα τῆς πτυχώσεως, δὲν δύναται ὅμως καὶ λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ χαρακτήρος τῆς κινήσεως καὶ λόγῳ τῶν κεφαλῶν τῶν γυναικῶν (πρβλ. Δαμαρτέιον νόμισμα Regling, Münze als Kunstwerk π. 18, 403) νὰ χρονολογηθῇ πολὺ πρὸ τοῦ 480.

Εἰκ. 14. Χάλκινον ἀγαλμάτιον Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

VIII. 1. ἀγαλμάτιον Διὸς ἐξ Ὀλυμπίας Ε. Μ. Ἀθηνῶν 6195. Olympia, Bronzen π. VII 45. Springer-Wolters¹² εἰκ. 446· ἐδῶ εἰκ. 14.

2. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους Λούδρου 159 Ridder, Bronzes I π. 17· ἐδῶ εἰκ. 136.

3. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐκ Δωδώνης E. M. Ἀθηνῶν 31. Carapanos π. 12, 4· ἐδῶ εἰκ. 15.
4. ἀγαλμάτ. Λούβρου 127 Ridder, Bronzes I π. 14.
5. Τυραννοκτόνοι Κριτίου καὶ Νησιώτου.
6. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους E. M. Ἀθηνῶν 7603· ἐδῶ εἰκ. 16.
7. ἀγαλμάτ Ἡρακλέους ἐξ Οἴτης M. Θηβῶν. Ἀρχ. Δελτ. 5, 1919, παράρτ. σ. 13. Langlotz π. 30α.

8. Ἡρακλῆς Λούβρου ἐκ Μαντινείας Monuments Piot 29, 1928 π. 4. Langlotz π.30 b· ἐδῶ εἰκ. 13γ.

9. Pellegrini, Mus. Civ. Bologna Collezione. Palagi - Univers. ἀριθμὸς 156 εἰκ. 30.

10. C. V. Gallatin π. 18, 2.

11. Ἄρτεμις τοῦ «ζωγράφου τοῦ Πανός» Pfuhl III 475 (Beazley 100, 1).

12. κρατὴρ τοῦ «ζωγράφου τοῦ Αἰγίσθου» Ασύβρου C. V. III 1 c π. 10 - 11. F. R. π. 164. (Beazley 290, 1).

(Βοηθητικὸν χρονολογίας F. R. III σελ. 279 εἰκ. 128, περὶ τὸ 480 - 70. Οἱ ἀνωτέρω ἀριθμοὶ 9 - 10 εἶναι διδακτικὸν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸ Α. ἀέτωματῆς Αἰγίνης λόγω τῆς ὁμοιότητος τοῦ μοτίβου. Τὸ ἀγαλμάτιον Ἀρχ. Ἐφημ. 1904 σελ. 185 εἰκ. 11 εἶναι προστυχότερον ἔργον τῶν ἐτῶν 490 - 470 περίπου).

Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην νομίζω ὅτι ἔχομεν τὴν πρώτην ἐμφάνισιν, μέσα εἰς τὰ πλαίσια πάντοτε τοῦ

αὐστηροῦ στίλ, ἐνὸς στοιχείου τοῦ ὁποίου ἡ πλήρης ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ οὐσιώδεις χαρακτηριστικὸν τῆς κλασσικῆς τέχνης: αἱ μορφαὶ συγκροτοῦνται μετὰ τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κινήσεως καὶ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω ἀδρανείας, ἡ κίνησις ἀποκτᾷ περισσότεραν ἐνότητα ἐν σχέσει μὲ τὴν προηγουμένην ὁμάδα, καὶ τοῦτο ἐκδηλώνεται καὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν ἐπὶ μέρους μελῶν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν φορὰν τοῦ περιγράμματος τοῦ σώματος. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι προσωπικὸν τὸ ἔργον τῶν Κριτίου καὶ Νησιώτου βλέπει ὁμως κανεὶς, ὅταν τὸ παραβάλῃ μὲ τᾶλλα μετριοφρονέστερα ἔργα τῆς μικροτεχνίας, ὅτι τὸ νέον αὐτὸ στοιχεῖον ἀνήκει εἰς τὴν αἴσθησιν ὁλοκλήρου τῆς ἐποχῆς. Ἡ ὁμὰς αὕτη χάρις εἰς τὸ σύμπλεγμα τῶν Τυραννοκτόνων τοποθετεῖται μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν εἰς τὴν δεκαετίαν 480 - 70, ἀλλὰ νομίζω ὅτι μὲ τὸ τελευταῖον ἀγγεῖον τῆς σειρᾶς (ἀριθ. 12) καὶ ἴσως μὲ τὸν Ἡρακλῆ τοῦ

Εἰκ. 15. Χάλκινον ἀγαλμάτιον E. M. Ἀθηνῶν.

Λούβρου (ἀριθ. 8) εἰσῆλθामεν ἤδη εἰς τὴν ἐπομένην, τῆς ὁποίας τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο ἔχει μερικὰ γνωρίσματα.

- VIII. 1. λήκυθος Gallatin C. V. π. 16, 1 (Beazley 138, 23;).
2. ἀγαλμάτ. Διὸς Βερολίνου ἐκ Δωδώνης Langlotz π. 37.
3. στάμνος κενταυρομαχίας Φλωρεντίας Pfuhl III 489. F. R. π. 166, 2 (Beazley 308, 1).
4. Witte, Coll. ant. Hôt. Lambert π. 19 (Beazley 287, 4).
5. χάλκ. ἀγαλμάτ. πολεμιστοῦ ἐξ Ἀφίνας Κερκύρας A. M. 1930 π. 12 (Bulle).
6. μετόπαι Σελινούντος ναοῦ E Br. - Br. K.i.B.² 245.
7. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους ἐκ Δωρίδος Λούβρου 157. Ridder, Bronzes I π. 17.

Ἡ δεκαετία αὐτή, ἡ ὁποία εἶδε γεννώμενα τὰ παλαιότερα γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας, εἶναι μία ἀπὸ τὰς κρισιμωτέρας τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ αὐστηρὸν στῖλ εἰς τὴν πρῶτον κλασικότητα συντελεῖται ἀνεπαίσθητα. Εἶναι ἡ περισσότερον ἀρχιτεκτονικὴ περίοδος τῆς πλαστικῆς, οἱ τεχνῖται τῆς ξέρουν καλύτερά ἀπὸ κάθε ἄλλοτε νὰ «κτίσουν» μίαν μορφήν καὶ τὸ κάμνουν, ἰδίως εἰς τὴν Πελοπόννησον, μὲ μαθηματικὸν φανατισμόν. Παρατηρήθη ἡδη (Buschor, Olympia 13 καὶ 21. F. R. III σελ. 288) ὅτι ἡ οὐσία τῶν χρόνων αὐτῶν ἐκφράζεται μὲ σοφῶς ὑπολογισμένον συνδυασμὸν ἀξόνων· κατὰ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ ἔχει ἡδη τὸ ἀγγεῖον ἀνωτέρω VII 12, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον τὴν σφραγίδα τοῦ φέρει τὸ τῆς Φλωρεντίας (VIII 3) καὶ τὸ χρονικῶς ἴσως ὀλίγον παλαιότερον ἀλλὰ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς κινήσεως ἐντελῶς ὅμοιον ἀγαλμάτιον τῆς Δωδώνης (VIII 2). Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι κατὰ τύχην μπορούμεν νὰ ἴδωμεν καὶ τὸ πῶς ἡ τάσις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς παρεξηγήθη εἰς τὰ περιφερειακὰ σημεῖα τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς: Αἱ μετόπαι τοῦ ναοῦ E τοῦ Σελινούντος παρὰ τὰ ἀρχαῖκά των στοιχεῖα δὲν εἶναι νοηταὶ πρὸ τῶν τῆς Ὀλυμπίας¹, νομίζω μάλιστα ὅτι ἔνεκα νεωτερικῆς τινοῦ λεπτομερείας εἰς τὴν στάσιν τοῦ ὀπισθοῦ ποδός, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγιναν καὶ μετὰ τὸ 460. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ τέχνη εἰς τὸν Σελινούντα παρουσιάζει τὸ περίεργον αὐτὸ φαινόμενον ἀναμιξεως παλαιότερων στοιχείων μὲ ἄλλα πολὺ προοδευτικά, κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετηρίδα τοῦ

Εἰκ. 16.
Χάλκινον ἀγαλμάτιον E. M. Ἀθηνῶν.

¹ Πρβλ. ἰδίως Ἀρτεμιν μετόπης Ἀκταίωτος μὲ A. μετόπας Ὀλυμπίας καὶ ἴδε Jacobsthal, Aktaions Tod (Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft V σελ. 10).

6ου αιώνας παρατηρήθη τὸ ἴδιον πρᾶγμα εἰς τὰς μετόπας τοῦ ναοῦ C¹. Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν τῆς κινήσεως καὶ τὸν ὑπερβολικὸν καὶ μονομερῆ τονισμὸν τῶν ἀξόνων, ὅπως καὶ εἰς τὰς μετόπας E τοῦ Σελινοῦντος, βλέπομεν καὶ εἰς τὸ ἐκ Δωρίδος χάλκινον ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους τοῦ Λούβρου.

Ἡ δεκαετία 460 - 447, οἱ χρόνοι τῆς πρωΐμου κλασικότητος καὶ τοῦ Δ. αἰετώματος τῆς Ὀλυμπίας, ἔχει εὖρει ὥς πρὸς τὸ ἦθος τῆς χαρακτηρισμὸν βαθὺν

καίθερμον ἀπὸ τὸν Buschor καὶ ἄλλους. Ἐδῶ παραθέτομεν ὀλίγα παραδείγματα χάλκινων ἀγαλμάτων ἀγγεῖα δὲ μὲ παρομοίας μορφὰς θὰ συναντήσωμεν ἐπίσης μετ' ὀλίγον.

IX. 1. ἀγαλμάτ. συλλογῆς Καμπάνη B. S. A. III (1896 - 7) πίν. X 1.

2. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐξ Ὀλυμπίας E. M. Ἀθηνῶν . . . Olympia, Bronzen π. VII, 43· ἐδῶ εἰκ. 17 καὶ 18.

3. κομμάτι χάλκινου ἀγαλματίου Διὸς ἐκ Φερρῶν E. M. Ἀθηνῶν, ἀνέκδοτον (νεώτερον, πρὸς τὸν Παρθενῶνα).

4. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους E. M. Ἀθηνῶν 14611· ἐδῶ εἰκ. 19 (ἐπίσης νεώτερον, πρὸς τὸ 440).

Ἦδη εἰς τὰ ἔργα τῆς ὁμάδος VIII παρατηρεῖτο μία καταφανὴς τάσις ἀνορθώσεως τοῦ σώματος· ἀλλ' ἐκεῖ ἡ ἐπιθυμία τῆς γεωμετρικῶς καθαρᾶς παραστάσεως τῶν ἀξόνων τοῦ σώματος

Εἰκ. 17. Χάλκινον ἀγαλμάτιον E. M. Ἀθηνῶν.

καὶ τῆς κινήσεως ἦτο τόσον ἰσχυρὰ ὥστε τὰ κάτω ἄκρα δὲν παρακολουθοῦσαν τὴν κίνησιν τοῦ κορμοῦ, ἀλλ' εἶχον ἰδικόν των ἄξονα. Τώρα ὁ «ἄξονισμὸς» αὐτὸς δὲν ἐκλείπει βέβαια ἐντελῶς, γίνεται ὅμως ἀφανέστερος, ἐπεὶ δὴ ἡ καλλιτεχνικὴ βούλησις τῶν χρόνων τούτων ζητεῖ κάτι διαφορετικόν: αἱ μορφαὶ των δεικνύουν πρόδηλον προσπάθειαν ἐξισώσεως ὅλων τῶν δυνάμεων ποὺ δημιουργεῖ μία κίνησις καὶ συγκεντρώσεώς των εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σώματος, γύρω ἀπὸ ἓν κέντρον, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο τοὺς προσδίδει ἓνα περίεργον χαρακτηῖρα μετέχοντα

¹ Bl. Langlotz, Zeitbestimmung σ. 37 παρὰ τὰ ἀντίθετα τοῦ Studniczka, Arch. Jahrbuch 1929, 190.

καὶ σταθερότητος καὶ ἀσταθείας, ἓνα εἶδος διαρκοῦς «ζυγιάσματος»· ἐξωτερικῶς ὁμως τὸ περίγραμμα εἶναι αὐστηρῶς συμμετρικὸν καὶ μᾶλλον ἤρεμον. Ἄλλο χαρακτηριστικὸν τῶν εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ εὐρύτης τῆς χειρονομίας, περὶ τῆς ὁποίας θὰ λεχθοῦν περισσότερα κατωτέρω. Ἡ ἐξελικτικὴ ὁμως αὐτὴ ἐπισκόπησις δείχνει, νομίζω, ὀλοφάνερα ὅτι ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου, τὸν ὁποῖον ἐχαρκτηρίσαμεν ἤδη ἐν ἀρχῇ, μόνον εἰς αὐτὴν τὴν ὁμάδα ἀνήκει ἀδιάστως καὶ εἰς καμμίαν ἄλλην ἐκ τῶν προηγουμένων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σχετικὴν χρονολογίαν τῶν δειγμάτων τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος, νομίζω ὅτι ὁ Ζεὺς τῆς Ὀλυμπίας (IX 2) εἶναι ὀλίγον ἀρχαϊκώτερος τοῦ Ποσειδῶνος· διότι ἡ λοξὴ φορὰ τοῦ κορμοῦ του πρὸς τὰ ὀπίσω, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον γίνεται φανερὸς ἀριστερὰ ὁ γλουτὸς καὶ ἡ στάσις τοῦ ὀπισθίου ποδὸς (βλέπε κατωτέρω) δείχνουν νοοτροπίαν ἐλαφρῶς ἀρχαϊκώτεραν τῆς τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ μὴ ταῦτα αὐστηρότερον ἐπιπεδικοῦ — ἀκόμη καὶ ἂν αἱ ἀπόλυτοι χρονολογίαι τῶν εἶναι αἱ αὐταί.

Εἰκ. 18. Λεπτομέρεια εἰκόνης 17*

Θὰ ἔπρεπε ἡ πάντως ἀτελὴς καὶ πρόχειρος αὐτὴ ἐπισκόπησις νὰ ἀποχωρίσῃ τὸ ἄγαλμά μας καὶ πρὸς τὰ κάτω, δηλαδὴ καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἠκολούθησαν μετ' αὐτό· ἀλλὰ πῶς νὰ προχειρολογήσῃ κανεὶς διὰ τοὺς χρόνους ποὺ ἐγέννησαν τὸν Παρθενῶνα; μὲ πλήρη συναίσθησιν τῆς ἀνεπαρκείας τῶν χαρακτηρισμῶν τούτων ἰδιαιτέρως διὰ τὴν περίοδον 447 - 433, σημειῶνω ἀπλῶς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ ἀντίληψις τῆς κινήσεως εἰς τὰς μορφὰς τοῦ Παρθενῶνος εἶναι πάντως κατὰ βάσιν οὐχὶ διάφορος τῆς τοῦ Ποσειδῶνος (τὸν ὁποῖον καὶ δι' αὐτὸν ἀκόμη τὸν λόγον δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἀπομακρύνω πολὺ ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα), δηλαδὴ σύρει τὰς τελευταίας συνεπειὰς ἐκείνης· εἶναι ὁμως ἀρκετὸν τοῦτο διὰ νὰ δώσῃ εἰς τὰς κινήσεις τοῦ Παρθενῶνος ἄλλην εἰκόνα· ἡ κίνησις ἐδῶ ἔχει ἔντασιν μεγαλυτέραν, ἐσωτερικὸν πλοῦτον περισσότερον, ἢ φόρμα εἶναι περισσότερον ρέουσα ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸ γενικὸν περίγραμμα τῆς μορφῆς· ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἡ σταθερότης εἶναι μεγαλυτέρα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συγκέντρωσις ἄνευ ὁμοίου προη-

γυμμένου ἢ ἐπομένου. Τὸ ἰσορροπημένον ὅμως τοῦτο ἀγώνισμα τῶν διαφόρων δυνάμεων δὲν διαρκεῖ φυσικὰ παρὰ ἐλάχιστον χρονικὸν διάστημα, διότι ἀκολουθοῦν κατόπιν ἄλλοι χρόνοι οἱ ὅποιοι ἐπιζητοῦν καὶ εἰς τὴν τέχνην ἄλλους σκοπούς. Ἡ ἐπισκόπησίς μας θὰ σταματήσῃ ἐδῶ, ἀλλὰ ἂν ρίψῃ κανεὶς ἓνα βλέμμα

εἰς τὰ γλυπτὰ τῆς Φιγαλείας π. χ. δὲν ἔχει ἀνάγκην πολλῶν λόγων διὰ νὰ κατανοήσῃ τὴν βαθεῖαν μεταβολήν.

Εἰκ. 19. Χάλκινον ἀγαλμάτιον Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

Ἡ εὐρύτης τῆς χειρονομίας καὶ τῆς ὅλης ἐμφανίσεως τοῦ θεοῦ εἶναι κάτι ποὺ κάμνει εὐθὺς ἀμέσως ἐκτάκτως ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν. Τὴν προκαλοῦν δὲ ἀφ' ἐνὸς τὸ τεράστιον ἄπλωμα τῶν χειρῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ, παρ' ὅλας τὰς ἐπὶ μέρους ἀποχρώσεις, ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον παράστασις τοῦ σώματος. Τὸ σημεῖον τοῦτο, τὸ πλάτος αὐτὸ τῆς ὅλης ὑπάρξεως, πιστεύω ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ κυριώτερα νέα στοιχεῖα ποὺ ξεχωρίζουν τὸν Ποσειδῶνα ἀπὸ τὴν τέχνην τῆς Ὀλυμπίας, ἢ ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀπόστασις ἄλλως δὲν εἶναι

μεγάλη. Τὰ μὲ τὴν Ὀλυμπίαν συγγενεύοντα ἔργα τέχνης, προετοιμάζοντα προφανῶς δημιουργήματα ὡσὰν τὸν Ποσειδῶνα, ὅσον καὶ ἂν ὁμοιάζουν μορφικῶς καὶ πνευματικῶς εἰς πολλὰ πράγματα μὲ αὐτόν, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διαφέρουν. Ἀρκεῖ νὰ παραβάλωμεν τὰς ἐξῆς ἀγγειογραφίας προερχομένης ὅλας ἐκ τῆς δεκαετίας '70 - '60 (τὸ κάτω ὄριον ληπτέον ὅχι αὐστηρῶς) κατὰ τὴν ἐξῆς περιόπου χρονολογικὴν σειρὰν:

Pfuhl III 510 (Beazley 333, 1).

F. R. π. 164 (Beazley 290, 1).

F. R. π. 166 = Pfuhl III 489 (Beazley 308, 1).

F. R. π. 165 Löwy, Polygnot II (Beazley 338, 9).

F. R. II σ. 247. Schrader, Phidias εἰκ. 151. Löwy, Polygnot II εἰκ. 4 (Beazley 337, 5).

Zannoni, Certosa di Bologna π. 39 (Beazley 338, 16).

Χαρακτηριστικὸν εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα καὶ εἰς ἄλλα ἀκόμη προηγούμενως μνημονευθέντα (χάλκινα ἀγαλμάτια) εἶναι ὅτι ἡ βαστάζουσα τὸ ὄπλον

δεξιὰ χεὶρ τῆς μορφῆς μὲ τὸ νὰ λυγίζεται περισσότερον ἢ ὀλιγότερον δυνατὰ πρὸς τὸ μέρος τῆς κεφαλῆς δὲν ἀφήνει νὰ γεννηθῇ ἡ ἐντύπωσις ἐκείνη τῆς εὐρύτητος καὶ τοῦ ἀπλώματος ¹.

Συγκρινόμενος ὁ Ποσειδῶν μὲ τὰ παραδείγματα αὐτὰ φαίνεται ὡσὰν νὰ ζῇ εἰς ἄλλον κόσμον, περισσότερον «ρεῖα ζώνοντα», ἕνα κόσμον ποὺ μᾶς γίνεται αἰσθητότερος χάρις πάλιν εἰς τὰ ἀγγεῖα τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρομεν ὡς χαρακτηριστικώτερα ἔχουν γίνει ὅλα μετὰ τὸ 460, μερικὰ δὲ καὶ μετὰ τὸ 50 ἴσως. Τὰς ὁμοιότερας μὲ τὸν Ποσειδῶνα μορφὰς ἔχει κάμει ὁ «ζωγράφος τῶν Νιοβιδῶν» (Beazley 336 κέ.), αὐτὸς ὁ ὁποῖος καὶ εἰς τόσα ἄλλα πράγματα καθρεφτίζει περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν μεγάλην τέχνην τῆς ἐποχῆς του.

Monumenti XI π. 14 (Beazley 337, 1).

F. R. I σελ. 128 (Beazley 337, 2).

Vente Collect. Lecuyer σελ. 61 ἀριθ. 379.

F. R. π. 26. Pfuhl III 505 (Beazley 337, 4).

F. R. π. 118. Pfuhl III 507 (Beazley 345).

F. R. π. 117 (Beazley 342 «Schule d. Niobidenmal.» 2).

F. R. I σελ. 128 - 9.

Καὶ δὲν εἶναι μόνον οἱ «σοβαροὶ» θεοὶ καὶ ἥρωες ποὺ ἀποκτοῦν τὸ πλάτος αὐτὸ τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ ὁ Διόνυσος καὶ οἱ εὐθυμοὶ σύντροφοί του, σιληνοὶ καὶ μαινάδες, ἀκόμη δὲ καὶ κοινοὶ θνητοὶ κυνηγοῦντες ἢ ὀπλιζόμενοι πρὸς ἀναχώρησιν ².

Τὸ αὐτὸ φαινόμενον ἐκδηλώνεται καὶ κατ' ἄλλον τρόπον. Ἄν π. χ. παραβά-
λωμεν τὸν κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἑριχθονίου παριστάμενον Ποσειδῶνα (;) ἐπὶ
τῆς στάμνου τοῦ Ἑρμῶνακτος τοῦ Μονάχου (F. R. π. 137. Beazley 300, 16) μὲ
τὴν ὁμοίας στάσεως δευτέραν ἐξ ἀριστερῶν μορφήν τοῦ ἐν Bologna ἀγγείου

¹ Ἄν ἔχωμεν ἐκ παλαιότερων χρόνων σπανίας τινὰς μορφὰς ἐπὶ ἀγγείων ποὺ παρουσιάζουν ἐπίσης εὐρείας χειρονομίας, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Εὐεργίδου τοῦ Castle Ashby (Papers Brit. Sch. Rome XI σ. 18, 13. Beazley 33, 26) ἢ εἰς τὸν ἐκ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δεκαετίας 480 - 70 κρατήρα τοῦ Λονδίνου A. J. A. 1916 σ. 148 (Beazley 114, 9), τοῦτο εἶναι μόνον φαινομενικόν: καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται διὰ μορφὰς βλεπομένας ἐκ τῶν ὀπισθεν, ὁ δὲ ἀρχαῖος ἢ αὐστηρὸς ἀγγειογράφος εἶναι προσκολλημένος τόσον φανατικὰ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ θέλει τόσον πολὺ νὰ εἶναι καθαρὸς καὶ νὰ ἀποφύγῃ κάθε βράχυνον, ὥστε ἀπλώνει τὸ ἐκ τῶν ὀπισθεν βλεπόμενον χεῖρ ὁλόκληρον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ δὲν τὸ κάμπτει πουθενά: εἶναι ἀνάλογον μὲ ἐκεῖνο ποῦ, καθὼς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κάμνει ὁ ζωγράφος τοῦ ἀγγείου Beazley, Vas. in Pol. π. 4b - 5b διὰ τὸ ἐκ τῶν ὀπισθεν ὁρώμενον πόδι.

² Π. χ. Pellegrini Bologna Vas. Felsin. σ. 131.

A. M. 1928 Beil. IV 2 a.

» » VI 2.

C. V. Hoppin πίν. 11, 3.

κροκόδιλος Σωτάδου J. H. St. IX σ. 220 - 1 (Beazley 318, 7).

σκῦφος τῆς Bibl. Nat. ἐδῶ εἰκ. 20 (Ridder ἀριθ. 845. A. M. 1928 σ. 13).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 1930 - 31

Monumenti X π. 54 (=Dedalo IX εικ. σελ. 330. Beazley 332, 3) βλέπομεν κυτπητήν τὴν διαφορὰν: εἰς τὴν στάμνον τοῦ Ἑρμῶνακτος ὑπερισχύει ἡ τάσις τῆς μορφῆς πρὸς συγκέντρωσιν εἰς αὐτήν, ἓνα κλείσιμον πνεύματος καὶ χώρου, ἐνῶ ἡ δευτέρα κατέχεται πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἐλευθέρας στάσεώς της ἐν τῷ χώρῳ. Ἡ ὁμοία μορφή τοῦ λεγομένου «κρατῆρος τῶν Ἀργοναυτῶν» τοῦ ἰδίου ζωγράφου ἐν Λούβρῳ (F. R. π. 108, Pfuhl III 492: μορφή 1^η ἐξ ἀριστερῶν) εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ αὐτήν, ἥτοι τῶν ὀλίγων μετὰ τὸ 460 χρό-

Εἰκ. 20. Σκύφος τῆς Biblioth. Nat. (Παρίσι).

νων, ὁ δὲ ἔξοχος Ἀχιλλεὺς τοῦ Βατικανοῦ (F. R. π. 167, Dugas, Aison . . .), ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἔχει πλέον ὁλοκληρώσει τὴν οὕτως ὑποδηλωθεῖσαν ἐξέλιξιν, δὲν ἤμπορεῖ νὰ εἶναι — καὶ δι' ἄλλους λόγους ἀκόμη — παρὰ ἐλάχιστα νεώτερος τοῦ Ποσειδῶνος μας.

Εἶναι ὥσάν ἡ τέχνη, ὅπως καὶ ἡ ζωή, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πειθαρχημένην ὑποταγήν της εἰς τοὺς περιορισμοὺς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὥσάν νὰ θέλῃ νὰ πάρῃ μίαν βαθεῖαν ἀναπνοὴν ποὺ θὰ τῆς φουσκώσει εὐεργετικὰ καὶ ἀνακουφιστικὰ τὸ στῆθος· καὶ αἱ μορφαὶ τὰς ὁποίας τελευταῖον ἀνεφέραμεν παρουσιάζονται μαζὶ μὲ τὸν Ποσειδῶνα τοῦ Ἀρτεμισίου ὡς αἱ πρῶται δημιουργηθεῖσαι μέσα εἰς τὸν νέον αὐτὸν ἀέρα. Φυσικὰ ὁμως δὲν λησμονοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸν αὐστηρὸν ρυθμὸν προέρχονται, ἐπομένως αἱ ἀπελευθερωτικαὶ τῶν κινήσεις δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἑξαλλον καὶ τὸ παιδικῶς ζωηρόν, ἀλλὰ γίνονται μὲ μέτρον καὶ σκέψιν. Εἶναι αἱ

μορφαὶ αὐταὶ οἱ ἀμεσώτατοι πρόδρομοι τῆς ἐξακουστῆς μετόπης τοῦ Παρθενῶνος N. XXVII (Smith π. 22, 1. K.i.B.² 269, 4· πρβλ. τὴν ἀγγειογραφίαν F. R. π. 140, Beazley 425, 2). Καὶ εἶναι ταυτοχρόνως τὸ πλαστικὸν φανέρωμα ἐνὸς κινήματος πολὺ βαθυτέρου, ποὺ τὸ βλέπομεν καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν ἔξαφνα¹.

Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἐπανερχόμεθα εἰς ἀρχαϊκώτερον στάδιον τῆς τέχνης, ὅπου ἡ ἐξάπλωσις τῆς μορφῆς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἦτο ἐπίσης ἀγαπητή. Ὁ Buschor (Olympia σελ. 8 - 9) παρέβαλε ὥραϊα τὴν εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ μιᾶς κύλικος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Παναιτίου» μὲ ἄλλην ὁμοίου θέματος τοῦ «ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας» διὰ νὰ δείξῃ πόση «συγκέντρωσις εἰς τὸν χῶρον καὶ εἰς τὴν ψυχὴν» χωρίζει τὴν τελευταίαν ἀπὸ τὴν πρώτην. Τὸ ἀπλωμα τῶν παλαιῶν ἐκείνων παιδικῶν χρόνων ἦτο καθαρὸν κόσμημα τῆς ἐπιφανείας, ἡ μορφὴ ἦτο καὶ αὕτῃ ἐπιφάνεια αὐστηρῶς παράλληλος μὲ τὸ φόντο ἢ διακοσμητικὸν μοτίβο ἐπιτιθέμενον ἐπ' αὐτοῦ. Ἀντιθέτως εἰς τὴν περίοδον περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦμεν ἡ μορφὴ, ὅσον καὶ ἂν λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει τῆς τὴν ἐπιφάνειαν ὡς ἀσφαλὲς ἔρεισμά της, χειραφετεῖται ὅμως μέχρις ἐνὸς σημείου ἀπ' αὐτῆς, γίνεται ὄν περισσότερον αὐθύπαρκτον καὶ κατορθώνει νὰ ἔλθῃ εἰς κάποιαν δημιουργικὴν σχέσιν μὲ τὴν φέρουσαν ἐπιφάνειαν (ποτὲ ὅμως εἰς ἀντίθεσιν ἢ σύγκρουσιν)· μόνον ἔτσι κατορθώνει νὰ συγκεντρωθῇ πραγματικῶς εἰς ἑαυτὴν ἢ πάλιν νὰ ἀπλωθῇ ἀκτινοβολοῦσα ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω. Εἰς τὸν Ποσειδῶνα τοῦτο θὰ ἴδωμεν ὅτι ἐκδηλώνεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴν στάσιν τῶν ποδῶν του.

*

Ἡ νέα ἀκατανίκητος ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους αἱ μορφαὶ (καὶ ἡμεῖς μαζί τῶν) νὰ κινηθοῦν μέσα εἰς εὐρυχωροτέραν ἀτμόσφαιραν καὶ ποὺ τὴν βλέπομεν νὰ ἀποπνέεται βαθέως ἀπὸ ὀλόκληρον τὸ σῶμα, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ περιλάβῃ μέσα της καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον στέκονται αἱ μορφαὶ αὐταὶ εἰς τοὺς πόδας των. Τὸ μοτίβο τῆς στάσεως τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀπλοῦν ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικόν: ὁ προβεβλημένος ἀριστερός του ποὺς παριστάνεται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ μηροῦ μέχρι τοῦ ἄκρου ποδὸς σχεδὸν ἐντελῶς εἰς προφίλ· ὁ δεξιὸς του ὅμως ποὺς εἶναι πλήρης μεταβατικῶν σταδίων: ὁ μηρὸς κατενώπιον, τὸ γόνυ ἐστραμμένον ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔξω, ἡ κνήμη κατὰ $\frac{3}{4}$ προφίλ καὶ ὁ ἄκρος ποὺς παρέχει πλαγίαν ὄψιν πρὸς τὰ ἔξω ἀλλ' ὄχι ἐντελῶς εἰς προφίλ· τοιοῦτοτρόπως, ἂν προσθέσωμεν τὰς ἐπὶ μέρους κινήσεις

¹ Πρβλ. Dornseiff, Pindars Stil σ. 8: «strenge gebundene Linie, archaische verschnörkelte Preziosität in der Ornamentierung der Oberfläche (ἡ χορική ποίησις), die später abgelöst wird durch eine freie geklärte strömende Klassik von breit ausladender Gebärde». Ἄφ' ἑτέρου ἀνάλογον ἐξέλιξιν τῆς χειρονομίας ἔχομεν καὶ εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως (Wölfflin, Klassische Kunst 2ον μέρος).

τάς οποίας θα εξετάσει ἕκαστον τμήμα τοῦ ποδὸς τούτου, βλέπομεν ὅτι διαγράφεται πρὸς τὸ μέρος τοῦ θεατοῦ τόξον νοητοῦ κύκλου ἀντιστοιχοῦν πρὸς γωνίαν ὑπερβαίνουσαν αἰσθητῶς τὰς 90° καὶ πλησιάζουσιν τὰς 135°. ἡ γωνία σχηματίζεται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῆς νοητῆς κατακορύφου ἐπιφανείας ἡ ὁποία, ὅπως τὸ φόντο εἰς τὸ ἀνάγλυφον, συγκρατεῖ ὀπισθεν τὴν μορφήν καὶ ἡ ὁποία εἶναι παράλληλος πρὸς τὸ στήθος π. χ. καὶ πρὸς τὸν προβεβλημένον ἀριστερὸν πόδα, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τῆς γραμμῆς τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδός· ἡ γωνία αὕτη ἀνμετρηθῇ ἀπὸ δεξιῶν (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) εἶναι ἀμβλεία. Τὸ καλλιτεχνικὸν ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι ὅτι ὁ Ποσειδῶν, ἂν καὶ ὁ κορμὸς του στέκεται αὐστηρῶς κατενώπιον καὶ ἐντελῶς παράλληλος πρὸς τὴν ρηθεῖσαν νοητὴν ἐπιφάνειαν, παρουσιάζεται ἐντούτοις διὰ τῆς κινήσεως τοῦ δεξιοῦ του ποδὸς κατέχων πολὺ περισσότερον «χώρον»¹ καὶ περιβαλλόμενος ὑπὸ περισσοτέρας ἀτμοσφαίρας. Καὶ διὰ τῶν ποδῶν του ἀκόμη ζῇ καὶ ἀναπνέει ἐλευθερώτερα. Καὶ ἐὰν δὲν ἐσώζετο ἀπὸ τὸ ἄγαλμα παρὰ μόνον τὸ κάτω ἡμισὺ του μὲ τοὺς πόδας ἐν τῇ ἀρχικῇ των θέσει, θὰ ἔπρεπε καὶ ἐκ μόνης τῆς στάσεώς των νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς δὲν ἀνήκει εἰς τὴν γενεὰν ποὺ ἐδημιούργησε καὶ ἐξεπροσώπησε καθαρὰ τὸ αὐστηρὸν στίλ, ἀλλ' ἐμφανίζει κάτι ἐντελῶς νέον ἀπέναντι αὐτῆς· ἀντιπροσωπεύει τὴν ἰδίαν ἀνάγκην ποὺ ἔφερε καὶ τὸν Πολύγνωτον, κατὰ τοὺς χρόνους ἀκριβῶς τούτους, νὰ ἀσχοληθῇ πρῶτος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς διευρύνσεως τοῦ χώρου, μέσα πάντοτε εἰς τὰ ὅρια τῆς κλασσικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν καλύτερα τὸ νέον τοῦτο ἀπόκρημα τῆς τέχνης θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ προσεκτικὰ ἡ ἐξέλιξις τῆς στάσεως τῶν ποδῶν ἀπὸ τῶν ὑστερῶν τουλάχιστον ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἡμπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ· θὰ περιορισθῶμεν πάλιν εἰς ὑπαινιγμούς.

Ἄς λάβωμεν ὡς ἀφετηρίαν τῆς συγκρίσεως τὴν στάσιν τῶν ποδῶν ἑνὸς παλαιότερου ἀγάλματος π. χ. τοῦ Ἀριστογείτονος τοῦ συμπλέγματος τῶν Τυραννοκτόνων, ἡ ὁποία εἶναι τυπικὴ διὰ τὸν ὑστερώτερον ἀρχαϊσμὸν καὶ ὁλόκληρον τὸν αὐστηρὸν ρυθμόν. Ὁ προβεβλημένος ἀριστερός του ποὺς εἶναι ἐντελῶς προφίλ, ὁ δὲ ὀπίσθιος δεξιὸς ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον καὶ δὴ οὕτως ὥστε ὁ ἄκρος ποὺς ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων καὶ κάτω νὰ ἀποτελῇ ἀκριβῆ συνέχειαν τῶν αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον ὀρωμένων κνήμης, γόνατος καὶ μηροῦ· τοιοῦτοτρόπως τὸ περίγραμμα τοῦ ἄκρου ποδὸς συνεχίζει σχεδὸν κατ' εὐθείαν γραμμὴν τὸ περίγραμμα τοῦ ἄνω ποδὸς καὶ ὁλόκληρος ὁ ποὺς τέμνει κατ' ὀρθὴν γωνίαν τὴν ὀπισθεν κατακόρυφον νοητὴν ἐπιφάνειαν· ἐπὶ πλέον τὸ ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων καὶ κάτω τμήμα παρουσιάζει

¹ Ἐννοεῖται φυσικὰ ὅχι ὁ ἄπειρος χώρος τῆς νεωτέρας τέχνης, ἀλλ' ὁ χώρος τὸν ὁποῖον δημιουργεῖ αὕτη αὐτὴ ἡ μορφή γύρω της μὲ τὸ νὰ ὑπάρχῃ ὡς σῶμα [βλ. τώρα Krahmer, *Figur und Raum in der ägyptischen und griechisch-archaischen Kunst*, 1930, passim].

ζεταί ἄνευ οὐδεμιᾶς βραχύνσεως προοπτικῆς μὲ ἐντελῶς καθαρά ὅλα τὰ στοιχεῖα του, ὥσάν νὰ τὸν ἐβλέπαμεν ἐκ τῶν ἄνω ἢ ὥσάν τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ποδὸς νὰ ἦτο κρεμασμένον κατακορύφως. Αὐτὴν τὴν σχέσιν βλέπομεν καὶ εἰς τὰ ἐν τῇ ὑποσημειώσει μνημονευόμενα παραδείγματα τυχαίως ἐκ πολλῶν ληφθέντα¹. Ἐπίσης κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον στέκονται ὅλα τὰ χάλκινα ἀγαλμάτια ποὺ ἐξετάσαμεν ἄνω-τέρω ὥς πρὸς τὴν κίνησίν των. Πλὴν τοῦ τρόπου τούτου (καὶ τοῦ ἄλλου, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ οἱ δύο πόδες εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κινήσεως) οἱ μέχρι τοῦ 460 περίπου χρόνοι δὲν γνωρίζουν ἄλλο εἶδος στάσεως τῶν ποδῶν. Ὅπου κατὰ τὴν πρώϊμον αὐτὴν ἐποχὴν παρουσιάζονται ἐξαιρέσεις εἶναι φαινομενικαὶ καὶ πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν διαφορετικά: π. χ. εἰς τὸν Ἐκτορα τοῦ ἀμφορέως τοῦ Würzburg F. R. π. 104 (Beazley 69, 4) καὶ εἰς τὸν Σίλην τοῦ ἐν Goluchow τῆς Πολωνίας ἀμφορέως τοῦ Εὐθυμίδου Beazley Vas. 1. Pol. π. 4 b-5 b (σελ. 13 κέ.) φαίνεται ὅτι ὁ ὀπίσθιος ποὺς ἀπλώνεται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας κατὰ τρόπον ἀνάλογον μὲ τὸν τοῦ Ποσειδῶνος, ἀλλ' ἡ ὁμοιότης εἶναι ἀπατηλή· ὁ πραγματικὸς λόγος εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις αἱ μορφαὶ βλέπονται ἐκ τῶν ὀπισθεν, ὁ δὲ ζωγράφος προσηλωμένος αὐστηρῶς εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐπιφανείας καὶ ἀποφεύγων καὶ τὰς κατὰ διάνοιαν ἔστω βραχύνσεις ἐπροτίμησε νὰ ἀπλώσῃ τοὺς πόδας ἐντελῶς, ὅπως ἔκαμαν καὶ κάποιοι ἄλλοι συνάδελφοί του διὰ τὰ χέρια (ἄνωτέρω σελ. 65 σημ. 1)².

Βέβαια παρουσιάζονται γενικῶς διάφοροι ποικιλίαι εἰς τὰς λεπτομερεῖας τῆς παραστάσεως τοῦ περὶ οὗ πρόκειται ποδός, π. χ. ἐνίοτε γίνεται ὁρατὴ ἡ πτέρνα³. ἀλλ' αἱ ἀποχρώσεις αὗται δὲν θίγουν τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ νὰ μὴ διασπασθῇ ἡ καθαρά ὄψις τῶν μελῶν τοῦ ποδός (παρουσιάζουν μόνον ποσοτικὰς διαφοράς, ἂν δηλαδὴ θὰ δεῖξουν κάτι περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον) καὶ τοῦ νὰ ἀπομακρύνεται ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον τῆς καθέτου ἢ γραμμῆ τοῦ ποδός ποὺ ἐνώνει τὰ δύο παράλληλα ἐπίπεδα τὰ περιλαμβάνοντα κατακορύφως ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν τὸ ἄγαλμα.

¹ J. H. St. 1907 π. 19. = C. V. Brit. Mus. III 1 c π. 3 : 2 b (μεσαία μορφή).

F. R. π. 16 (Beazley 103, 39).

F. R. π. 85 b = Pfuhl III 436 (Ἑλένη. Beazley 211, 3).

C. V. Βρυξελλῶν III 1 c π. 6 d-e (Beazley 208, 123).

Buschor, Olympia Text εἰκ. 14.

² Ἄς σημειωθῇ ὅτι δὲν λείπουν καὶ εἰς πολὺ πρώϊμον ἀκόμη ἐποχὴν τοιμηραὶ βραχύνσεις π. χ. αἱ δύο ἀκρίναι μορφῆ τοῦ ἀμφορέως J. H. St. 1907 π. XIX, τῶν χρόνων τοῦ Λεάγρου.

³ Π. χ. F. R. π. 104 b (Beazley 69, 4).

Ridder, Catal. vas. peints Bibl. Nat. σ. 273 (Beazley 138, 21).

F. R. π. 118 = Pfuhl III 475 (Ἀρτεμς. Beazley 100, 1).

F. R. π. 94 (Beazley 292 Oreithyia mal. 1).

Εἰς τοὺς περὶ τὸ 460 χρόνους ἀρχίζουν τὰ πράγματα καὶ ἐδῶ σιγὰ - σιγὰ νὰ ἀλλάζουν¹. Ἦδη εἰς τὸν Θησέα τῆς Φλωρεντινῆς στάμνου (F. R. π. 166, 2) ὁ ὀπίσθιος ποὺς ὑπακούει εἰς τὴν νέαν ἀνάγκην, ἔστω καὶ ἂν τὸ κάμνη ἀκόμη μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα: τὸ ἀπὸ τοῦ μηροῦ μέχρι τῶν ἀστραγάλων τμήμα εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον μὲ ἐλαφρὰν μάλιστα τάσιν στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) καὶ ἔξαφνα, χωρὶς καμμίαν ἐντελῶς ἐνδιάμεσον προετοιμασίαν, ὁ ἄκρος ποὺς στρέφεται δυνατὰ καὶ ἀπότομα πρὸς τὰριστερά· τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι φαίνεται μὲν ἡ πτέρνα πολὺ καὶ ὁ ταρσὸς δὲν παρουσιάζεται βλεπόμενος ἐκ τῶν ἄνω, ἀλλ' ὁ ζωγράφος δὲν κατώρθωσε νὰ συντήξῃ εἰς ἐνιαίαν μορφὴν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ νέου καὶ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ δεῖξῃ καθαρὰ καὶ σχεδὸν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ὅλας τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς γραμμὰς τοῦ ταρσοῦ· ὁ ζωγράφισας τὸν κρατῆρα τῆς Villagiulia καὶ τὴν ἀμαξονομαχίαν τοῦ Ruvo ἐδείχθησαν περισσότερον φρόνιμοι εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ νέου καὶ ἐπέτυχον περισσότερον.

Οἱ ἀκολουθοῦντες χρόνοι ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα ἐντονώτερα καὶ ἀποτελεσματικώτερα². Τοὺς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον πλέον νὰ παραστήσουν μορφὰς ἱσταμένας κατ' ἐνώπιον χωρὶς νὰ δώσουν εἰς τοὺς δύο πόδας στάσιν πολὺ εὐρυχωροτέραν παρὰ πρὶν. Αἱ λύσεις ποὺ δίδονται εἰς τὸ πρόβλημα εἶναι δύο: ἡ τοποθετοῦνται καὶ οἱ δύο ἄκροι πόδες προφίλ ἀλλ' ἀντιστρόφως ἢ τοποθετοῦνται ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὸν Ποσειδῶνα. Τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ μᾶλλον ταχυγραφικὸν τρόπον λύσεως τοῦ προβλήματος· τὴν δευτέραν λύσιν μᾶς δίδουν ἔργα πρώτης τάξεως: ἡ κύλιξ τῆς Bologna τοῦ «ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας (C. V. III 1 c π. 11, 1. Arch. Jahrbuch 1931 σελ. 21 εἰκ. 17), ὅπου ἄλλωστε ὅχι μόνον ἡ πρὸς τὸν βωμὸν φεύγουσα γυνὴ στρέφει τὸν ὀπίσθιον πόδα ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ποσειδῶν ἀλλὰ καὶ αἱ μακρουλαὶ ἀναλογίαι τῶν σωμάτων, ἡ ἐπιβλητικὴ κάθετος γραμμὴ τοῦ Διὸς καὶ ἡ ὅλη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπαρξὶς τῆς σκηνῆς ἐνθυμίζουν κατα-

¹ Π. χ. Beazley, Vas. 1. Amer. σ. 137 εἰκ. 85 (Beazley 298, 24).

F. R. π. 166, 2 (Pfuhl III 489. Beazley 305, 1).

F. R. π. 17 - 18, Dedalo 1922 εἰκ. σ. 87 (Beazley 349, 1).

F. R. π. 26 - 27 (Pfuhl III 505. Beazley 337, 4 μορφὴ 5ῃ ἐξ ἀριστερῶν).

Ἐδῶ ὑπάγονται κυρίως καὶ αἱ μετόπαι τοῦ ναοῦ Ε τοῦ Σελινοῦντος.

² Π. χ. F. R. π. . . . Pfuhl III 504 (2^a ἐξ ἀριστερῶν μορφή, 3^η ἐκ δεξιῶν ἀμαζῶν).

J. H. St. 1890 π. 12.

Pfuhl III 506 (Beazley 342, 2).

Pfuhl III 507 (Beazley 345).

A. J. A. 1899 π. 4 (Beazley 298, 33).

Bologna C. V. III 1 c π. 11, 1 (Beazley 273, 3).

Buschor, Krokodil des Sotades π. 1 (Beazley 318).

F. R. π. 167 Dugas Aison . . . (Beazley 371, 1).

F. R. π. 183, 2 Pfuhl III 559 (Beazley 396, 2).

F. R. π. 140 (Beazley 425, 2).

πληκτικὰ τὸν κόσμον τοῦ ἰδικοῦ μας Ποσειδῶνος· σημειωτέον ὅτι ἡ κύλιξ αὕτη εἶναι προφανῶς νεωτέρα ἀπὸ τὴν ἐν Μονάχῳ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου μὲ τὸ θέμα τῆς θανατώσεως τοῦ Τιτυοῦ (Pfuhl III 502) ποιηθεῖσαν, καθὼς γενικῶς ἀναγνωρίζεται, μετὰ τὸ 460 καὶ ἐπομένως θὰ ἔγινε ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 450. Ἐπίσης εὐρίσκω ὅτι ἐνθυμίζει τὸν Ποσειδῶνα καὶ μὲ τὴν στάσιν τῶν ποδῶν του ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς ἀπλᾶς μεγάλας γραμμὰς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του (βλέπε δόρυ!) ὁ θεῖος Ἀχιλλεὺς τοῦ γνωστοῦ ἀμφορέως τοῦ Βατικανοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Δ. ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος, ἐφ' ὅσον βέβαια εἶναι δυνατόν νὰ μαντεύσωμεν κάτι περὶ αὐτοῦ ἀπὸ τὸ «σχέδιον Carrey» (K.i.B.² 271, 1), ὁ Ποσειδῶν καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ κέντρου ἐστέκοντο πιθανώτατα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον—ὅπως ἄλλωστε καὶ αἱ μορφαὶ συγχρόνων του ἀγγείων, π.χ. τῆς κύλικος τῆς Θέμιδος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Κόδρου» (F. R. π. 140. Beazley 425, 2). Συνηθέστατον δὲ καὶ αὐτονόητον πλεόν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προστυχότερον γίνεται τὸ πρᾶγμα εἰς τὰ ὑστερώτερα ἔργα.

*

Ἐτονίσθη ἤδη ἀνωτέρω ἐπανειλημμένως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ποσειδῶν εἶναι ἐκ τῶν πρώτων ἔργων ὅπου βλέπομεν νὰ ἀνοίγουν δρόμον καὶ νὰ καθιερώνονται αἱ οὐσιαστικαὶ ἀρχαὶ τῆς κλασσικῆς τέχνης: ἀντίληψις τῆς μορφῆς καθολικώτερον καὶ πολυμερέστερον πλαστική, συνεπεία τούτου ἀνάγκη περισσοτέρας ἀτμοσφαίρας περὶ αὐτὴν καὶ μεγαλυτέρας συγκεντρωτικῆς ἐνότητος. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἐγίνετο εἰς παλαιότερας φάσεις, τώρα τὸ μέρος χάνει πολὺ ἐκ τῆς αὐθυπαρξίας του ἀπέναντι τοῦ ὅλου διὰ νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐνότητα, τὸν παρατακτικὸν τρόπον ἀντικαθιστᾷ βαθμιαίως ὁ ὑποτακτικός. Τοιοῦτοτρόπως καὶ αἱ λεπτομέρειαι τῆς παραστάσεως ἀλλάζουν πλεόν χάρις εἰς αὐτὸ κυρίως τὸ γεγονὸς καὶ ὄχι τόσον εἰς τὴν συνειδητὴν ἐπιθυμίαν τῶν καλλιτεχνῶν νὰ ἀντιγράψουν πιστότερα τὴν φύσιν· ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι βέβαια ὅτι τὰ πάντα τώρα φαίνονται φυσικώτερα—κρινόμενα μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ ὑστερωτέρου νατουραλισμοῦ—παρὰ τὰ ἀρχαιώτερα ἔργα ἢ καὶ τὰ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ.

Τοῦτο τὸ γεγονὸς διακρίνει καὶ τὴν ἀνατομίαν τοῦ Ποσειδῶνος. Ἐὰν διεξέλθωμεν τὰ μέχρι τοῦδε ἀπὸ ἄλλας ἀφορμὰς μνημονευθέντα μνημεῖα, πλαστικὰ καὶ ἀγγεῖα, βλέπομεν εἰς τὴν παράστασιν τῶν κοιλιακῶν π.χ. μυῶν τὴν ἐξῆς περίπου ἐξέλιξιν¹: κατὰ τὴν παλαιωτέραν βαθμίδα (διαρκοῦσαν περίπου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος μέχρι τῶν περὶ τὸ '50 χρόνων καὶ ἐμφανίζουσιν φυσικὰ διαφόρους ἐξελικτικὰς ἀποχρώσεις) τὸ μεταξὺ τῶν μαστῶν καὶ τοῦ ἐφηβαίου

¹ Πρὸβλ. σχετικῶς Bulle, Sch. Mensch² σ. 197 κέ. Della Seta, Il nudo nell' arte I.

ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἑκατέρωθεν πλευρῶν ἀφ' ἑτέρου τμήμα τοῦ κορμοῦ, ἔχον τὸ σχῆμα λύρας, διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ μιᾶς καθέτου γραμμῆς διηκούσης ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τοῦ ἐφηβαίου σχεδὸν καὶ δύο ὀριζοντίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία διέρχεται διὰ τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ ἡ ἄλλη ἀνωτέρω αὐτοῦ, εἰς 6 μικρότερα τμήματα χωρισμένα σαφέστατα τὸ ἓν ἀπὸ τὸ ἄλλο. Εἰς τὴν νεωτέραν φάσιν, ὅπου καὶ ὁ Ποσειδῶν ἀνῆκει, ἡ κοιλία παρουσιάζει ὅψιν πολὺν περισσότερον ἀπλοποιημένην καὶ ἐνιαίαν: ἡ κατακόρυφος γραμμὴ σταματᾷ τώρα εἰς τὸν ὀμφαλὸν καὶ δὲν προχωρεῖ μέχρι τοῦ ἐφηβαίου, ἐκ τῶν ὀριζοντίων δὲ γραμμῶν ἡ διὰ τοῦ ὀμφαλοῦ διερχομένη ἐξαφανίζεται ἐντελῶς (πίν. 3). Ὡς πρὸς τὸ ἀπὸ πότε ἀρχίζει ὁ τρόπος αὐτός, σημαντικὸν εἶναι ὅτι ἀγγειογραφίαι ὅπως αἱ μνημονευθεῖσαι τοῦ «ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν», αἱ ὁποῖαι ἄλλως τόσας ἀναλογίας παρουσιάζουν μὲ τὸν Ποσειδῶνα, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκολουθοῦν τὸν ἀρχαιότερον τρόπον (βλέπε καὶ γλυπτὰ Ὀλυμπίας). Ἀγγεῖα τινα τοῦ «ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας» ἔχουν ἤδη περιληπτικωτέραν ἀπόδοσιν τῆς ἀνατομίας (π. χ. A. J. A. 1915 σελ. 413-4 = Beazley Vas. 1. Amer. σελ. 130 εἰκ. 81). Ἀλλὰ ὁ Σωτάδης κυρίως παρέχει περισσότερα καὶ ὁμοιότερα παραδείγματα (Münchener Jahrbuch 1919 σελ. 21 εἰκ. 31. A. M. 1928 Beil. IV 2a. C. V. Compiègne π. 20, 10 κ. ο. κ.). Ἡ λήκυθος Riezler π. 40 = Pfuhl III 544 (χρονολογουμένη περὶ τὸ 440: F. R. III σελ. 295) χρησιμοποιοῖ πλέον ἐλεύθερα τὸν τρόπον τοῦ Ποσειδῶνος καὶ προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὴν ἀπλοποίησιν καὶ εἰς τὴν στιγμιαίαν σύλληψιν τῆς διὰ δὲ τοὺς ὑστερωτέρους ἀγγειογράφους, Πολύγνωτον καὶ ὅλους ὅσους ἀναφέρει μετ' αὐτὸν ὁ Beazley, τὸ πρᾶγμα εἶναι πλέον αὐτονόητον ὥς τὸ μόνον δυνατόν πλέον. Ὡστε φαίνεται ὅτι ὁ νέος περιληπτικώτερος καὶ μεγαλυτέραν ἐνότητα ἐπιδιώκων τρόπος ἀποδόσεως τῆς κοιλιακῆς ἐπιφανείας, ποὺ βλέπομεν εἰς τὸν Ποσειδῶνα, παρουσιάζεται εἰς τοὺς μετὰξὺ '60 καὶ '50 χρόνους.

Εἰς τὸν ἴδιον κύκλον σκέψεων ἀνῆκει καὶ τὸ ζήτημα τοῦ προφίλ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ποσειδῶνος. Προκειμένου περὶ πωγωνοφόρων κεφαλῶν τὸ προφίλ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ περιγράμματος μετώπου-ρινὸς καὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ γενείου, δηλαδὴ ὑπὸ τῆς σχέσεως ποὺ ἔχουν αἱ δύο αὐταὶ γραμμαὶ μετὰξὺ των. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδοκίδου ἡ γραμμὴ μετώπου-ρινὸς καὶ ἡ τοῦ γενείου εἶναι περίπου παράλληλοι εἰς τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς δυνατὴν προεξοχὴν των καὶ συνδέονται μετὰξὺ των μὲ τὴν ὀριζοντίαν γραμμὴν τῆς ρινὸς ἀποτελοῦσαι ἔτσι ἓν τριμερὲς περιγράμμα μὲ διακεκριμένα στοιχεῖα (π. χ. Pfuhl III 314). Ἀργότερα καὶ δὴ κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (περὶ τὸ 480) αἱ δύο αὐταὶ γραμμαὶ τέμνονται ἀμέσως κατὰ μικρὰν ἢ μεγάλην ἀμβλεῖαν γωνίαν (π. χ. F. R. π. 64. Ποσειδῶν ἀγγειογραφίας Würzburg, ἐδῶ εἰκ. 23). Ἐναντι τούτων τὸ ζήτημα τοῦ προφίλ τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι, ὥς ἦτο ἐπόμενο, πολυπλοκώτερον. Τὸ προφίλ τὸ ἀντι-

στοιχοῦν εἰς τὴν ἀποψιν τοῦ κορμοῦ ποὺ ἀνεγνωρίσθη ἀνωτέρω ὥς ἡ γονιμωτέρα (πίν. 1 - 2) φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὥς ἀνήσυχον μᾶλλον καὶ στερούμενον ἀρκετῆς ἐνότητος, ἔτι δὲ καὶ ἡ κινητικότης ποὺ παρουσιάζει εἶναι μᾶλλον ἄρρυθμος· ἀφ' ἐτέρου ἡ ὄψις αὐτῇ τῆς κεφαλῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν φαίνεται καὶ μέρος τῆς ὀπισθίας, ἔχει, τουλάχιστον διὰ τὸν νεώτερον θεατὴν, περισσοτέραν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν. Ἀλλὰ πάλιν τὸ προφίλ τῆς εἰκ. 1 (πρβλ. πίν. 5), τὸ ὁποῖον ὁμῶς πηγάζει ἐξ ὄψεως τοῦ κορμοῦ κάπως ἐλαττωματικῆς, εἶναι πολὺ περισσότερον ἐνιαῖον, δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι συνελήφθη καὶ ἐξετελέσθη μὲ μίαν μοναδικὴν πνοήν: ἡ γραμμὴ μετώπου - ρινὸς - γενείου, μολονότι διακόπτεται ἐλαφρὰ ὑπὸ τῆς ὀπισθίας ὀφρὺς καὶ τοῦ στόματος, ἔχει τὸ σχῆμα ἐνὸς ἀβαθοῦς τόξου ποὺ περικλείει μὲ μίαν ὠραίαν συνεχῆ γραμμὴν ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ περιγράμματος¹.

Δὲν ἤμπορῶ νὰ λύσω ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν ἀπορίαν αὐτήν, ἀλλὰ δὲν θέλω καὶ νὰ ὀμιλήσω περὶ ἐλαττώματος τοῦ ἔργου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, διότι δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι συνέλαβα τὴν θετικὴν βούλησιν τοῦ καλλιτέχνου τοῦ καθολοκληρίαν. Γεγονὸς παραμένει ὅτι εἰς τὸ ὅλον περιγρᾶμμα τῆς κεφαλῆς, καὶ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν (πίν. 4) καὶ ἐκ τῶν πλαγίων ὁρωμένης (πίν. 5, εἰκ. 1), ἀπὸ τοῦ τραχήλου ὀπισθεν ὑπὲρ τὸ κρανίον καὶ τὴν γραμμὴν τοῦ προσώπου μέχρι τῆς σφηνὸς τοῦ γενείου, εἰς τὴν κυκλικὴν αὐτὴν γραμμὴν μὲ τὰ σαφῶς ὑπολογισμένα ἐξέχοντα ἢ εἰσέχοντα τόξα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν καὶ τὰς ὀξείας γωνίας τῆς ρινὸς καὶ τοῦ γενείου ποὺ θέτουν τὸν τόνον ἐκεῖ ποὺ χρειάζεται, ἐνυπάρχει σπανία ἐπιθυμία ἐνότητος καὶ ἰσορροπίας. Καὶ ἀφοῦ εὐρισκόμεθα εἰς ἐποχὴν ὅπου ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ἡ πλαστικὴ ἔκφρασις νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως καὶ ἀξεδιάλυτα μὲ τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ἦθος, ὅπου οὐσιαστικῶς δὲν ὑπάρχει ἀκόμη καμμία διάστασις μεταξὺ σώματος καὶ νοῦ, ὅπου ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι ζωντανὸς ὁ πολῦτιμος ἐκεῖνος ἀρχαῖκός ἐλληνικὸς «μονισμὸς»² διὰ τὸν ὁποῖον μόνη βάσις εἶναι ἡ αἰσθητὴ καὶ ἀπτή ζωὴ, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συλλογισθῶμεν: ὁ Αἰσχύλος ποῦ ἄλλοι ἦτο δυνατόν νὰ φαντασθῇ κατοικοῦσαν τὴν «Διὸς ἁρμονίαν» (Προμηθ. 551) καὶ ἀπὸ ποῦ ἄλλοι ἀκτινοβολοῦσαν καὶ δρῶσαν παρὰ ἀπὸ ἑνα τέτοιον κεφάλι;

*

Τοιοιτοτρόπως ἡ προσπάθεια πρὸς οὐσιαστικώτερον χρονολογικὸν καθορισμὸν τοῦ Ποσειδῶνος, ἀπὸ διαφορῶν πλευρῶν ἐπιχειρηθεῖσα, μᾶς ἔφερεν ἐπα-

¹ Παραδείγματα τοιοῦτου προφίλ, μᾶλλον ἢ ἦσαν ὅμοια, εἶναι π. χ. Monumenti d. Lincei 17 σ. 446 εἰκ. 316 (Beazley 351, 26). *Él. ceram.* I π. 14 (Beazley 351, 27). J. H. St. 1914 σ. 186 (Beazley 372, 3). J. H. St. 1914 σ. 195 (Beazley 374, 31) κ. ο. κ. Ἡ αὐτὴ ἀρχὴ ἐξακολουθεῖ νὰ τηρεῖται καὶ κατόπιν μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ φορὰ τοῦ προφίλ γίνεται περισσότερον κάθετος, ὅπως εἰς τὸν Παρθενῶνα.

² Πρβλ. A. Riegl, *Spätromische Kunstindustrie* (1927) σ. 405 σημ. 1.

νειλημμένως εις τὸ μεταξὺ Ὀλυμπίας καὶ Παρθενῶνος μικρὸν διάστημα, εις τὴν δεκαετίαν 460-50, καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος της. Τὸ πόρισμα τοῦτο ἐπικυρώνει μία ἀκόμη, τελευταία, παρατήρησις ἀφορῶσα εἰς τὰς ἀναλογίας τοῦ σώματός του, ἥτοι εἰς τὴν σχέσιν τῶν μερῶν του πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ σύνολον, ἐκεῖνο ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν «συμμετρίαν». Κατανοεῖται σήμερον καλύτερον ἢ «θαυμαστή ἐσωτερικὴ νομοτέλεια μετὰ τὴν ὁποῖαν ναοί, κίονες, ἀγάλματα, ἀγγεῖα ἀλλάσσουν ἐκάστοτε τὴν οἰκοδομικὴν των καὶ τὸν ρυθμὸν των» (Buschor) καὶ εἰς τὴν παρακολούθησιν τοῦ γεγονότος τούτου ἔχουν ἤδη ἀφιερωθῇ γόνιμοι παρατηρήσεις, τὸ θέμα ὅμως εἶναι ἀκόμη πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὸ νὰ ἐξαντληθῇ¹.

Ἄν τεθῇ λοιπὸν ὡς βάσις τὸ σχῆμα τῆς ἐξελιξέως ποὺ ἔδωσεν ὁ Langlotz εἰς τὸ βιβλίον του καὶ ποὺ εἶναι βέβαια πρόχειρον ἀλλὰ βασιζέται στερεὰ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος τῶν ἀγγείων καὶ ἰδίᾳ τῆς στάμνου μέσα εἰς τὰς δεκαετίαις τοῦ 5^{ου} αἰῶνος (πρὸβλ. τὸν πίνακά του 14), συνάγονται διὰ τὸν Ποσειδῶνα τὰ ἑξῆς: ἡ βάσις διὰ τῆς ὁποίας στέκεται, δηλαδὴ τὸ ἀνοιγμα τῶν ποδῶν, εἶναι βέβαια πάντοτε εὐσταθὴς ἀλλὰ πάντως μικρὰ ἐν σχέσει μετὰ τὸ ἄπλωμα τῶν κυριῶν γραμμῶν· γεννᾶται δὲ αὐθόρμητα ἢ ἐντύπως ὅτι αἱ γραμμαὶ τοῦ περιγράμματος τῶν ποδῶν καὶ τοῦ κορμοῦ σπεύδουν νὰ ἀνέλθουν γρήγορα ἐπάνω διὰ νὰ κατασταλάξουν εἰς τὴν γειτονίαν τοῦ στήθους καὶ τῶν ἀνοιγμένων χειρῶν, ποὺ εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ ἐξ ἀρχῆς σκοπούμενον τέρας των καὶ ἡ πλήρωσίς των. Ἡ μετάθεσις αὐτῇ τοῦ βάρους πρὸς τὰ ἄνω ἔχει τὴν συνέπειαν ὅτι ἡ μορφή δὲν ἔχει τίποτε τὸ καθιστικὸν ἀλλὰ τουναντίον γίνεται πολὺ ἐπιμήκης καὶ διαπνέεται ἀπὸ μίαν νευρώδη ἀνάτασιν: ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι τὸ ἀντίθετον ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐνσαρκώνουν τὰ γλυπτὰ π. χ. τῆς Ὀλυμπίας, ἡ δὲ διαφορὰ αὕτη πιστεύω ὅτι δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν πιθανὴν διαφορὰν τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου ἀπ' ὅπου προῆλθαν τὰ ἔργα αὐτά, ἀλλὰ προσέτι καὶ εἰς τοὺς, ἔστω καὶ ὀλίγον, νεωτέρους χρόνους τοῦ Ποσειδῶνος. Καὶ νομίζω ὅτι τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει καλυτέρα ἐπικύρωσις ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τοῦ ἀγάλματός μας μετὰ τὴν παρὰ Langlotz πίν. 14 g ἀπεικονιζομένην στάμνον τοῦ Παλέρμου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀσφαλῶς εἰς τοὺς γύρω ἀπὸ τὸ 450 χρόνους καὶ τὴν ὁποῖαν ὁ Langlotz ξεχωρίζει ἀπὸ τὰς προηγουμένας βαθμίδας μετὰ τὰ ἑξῆς λόγια: «ἀντὶ τῶν κεκορεσμένων ἀπὸ δύνάμιν καὶ εὐπαγῶν σωμάτων μετὰ τοὺς ταυρεῖους αὐχένας ἐμφανίζονται τώρα μορφαὶ ὑπερλυγεραί, ὥσάν ἀλκυες, μετρημένην κάθε των κίνησιν, πλήρεις συλλογῆς καὶ σκέψεως περὶ τὸν ἑαυτὸν των, μετὰ μίαν τρυφερότητα σώματος ὅπως προσιδιάζει εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς ποὺ προαγγέλλουν τὴν ἐπερ-

¹ Π. χ. Buschor, F. R. III σ. 125 (εἰς πίν. 142). Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen σ. 13 κέ. (Die Tektonik von Solon bis Perikles).

χοιμένην κλασσικὴν τελείωσιν... ἔκεῖ μόνον φυσικὴ δύναμις — ἐδῶ ἐμφύχωσις ὁλοκλήρου τοῦ σώματος, λεπτὸν ζύγισμα τῶν μερῶν εἰς τὴν μεταξύ των σχέσιν καὶ τονισμὸς τοῦ στήθους ὡς τοῦ εὐγεστερέου μέρους τοῦ σώματος» (σελ. 20 - 22). Καὶ ὅταν ἀκόμη ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τὸν λεπτὸν τοῦτον χαρακτηρισμὸν τὰ πνευματικώτερα ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν μόνον εἰς τὸν μαγικὸν κόσμον τῶν Ἀττικῶν μορφῶν, εἰς τὰς ὁποίας κυρίως ἀναφέρεται ὁ χαρακτηρισμὸς, μένουν πάλιν ἀρκετὰ ποὺ ταιριάζουν πολὺ καλὰ εἰς τὸ ἄγαλμά μας. Φαίνεται ὅτι μετὰ τῆς πρωϊμωτάτης κλασσικῆς τέχνης (π. χ. Ὀλυμπία) καὶ τῆς τελειώσεώς της (Παρθενῶν) παρεντίθεται ἀναποφεύκτως μία περίοδος ὅπου τὸ νέον ποὺ προσφέρει ἡ μέση αὐτὴ τέχνη ἀπέναντι τῆς πρωϊμοῦ ἐκείνης (πληρεστερά συγκέντρωσις, μεγαλύτερα ἐλαστικότης καὶ ρευστότης τῆς φόρμας) ἐξαγοράζεται μὲ ἀπώλειαν σημαντικὴν τῆς σταθερότητος τῆς φόρμας (Formentfestigung) τὴν ὁποίαν ἐπανορθώνει ἡ ἀμέσως κατόπιν ἐπακολουθοῦσα κυρίως κλασσικότης. Τὴν μέσῃ αὐτὴν περίοδον ἐκπροσωπεῖ ἀναμφιβόλως ὁ Ποσειδῶν.

Ἀλλὰ καὶ λόγῳ ἤθους εὐρίσκεται ἀβίαστα εἰς τοὺς χρόνους τούτους ἡ θεϊκὴ μορφή του. Ἐβδομήκοντα περίπου ἔτη τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὴν κύλικα τοῦ Ὀλτου τοῦ Corneto μὲ παράστασιν συγκεντρώσεως τῶν θεῶν (Pfuhl III 360, Beazley 15, 49) ὅπου αἱ μορφαί, ἐντελῶς αὐθόρμητοι καὶ ἐνστικτώδεις, χωρὶς συνειδήσιν, ζοῦν εἰς ἓνα καθαρὸν καὶ στατικὸν κόσμον, ὅπου καὶ μὲ τὰ χειρονομίας των καὶ μὲ τὰ σύμβολά των καὶ μὲ ὅλην των τὴν ἐμφάνισιν δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν κάμνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ διηγῶνται ἱστορίας — ἀλλὰ χωρὶς ἐξέλιξιν. Τριᾶκοντα ἢ τεσσαράκοντα ἔτη μετ' αὐτὴν ὁ Μάκρων ἐξωγράφισεν ἐπὶ ἐνὸς σχύφου τὴν ἀποστολὴν τοῦ Τριπτολέμου ὅπου παραστέκονται καὶ ἄλλοι θεοί, μετὰ αὐτῶν καὶ ὁ Ποσειδῶν καὶ ἡ Ἀμφιτρίτη (F. R. π. 161 Pfuhl III 437, Beazley 211, 2) ὅσον ὅμως καὶ ἂν κρατοῦν ἀκόμη οἱ θεοὶ κατὰ τὸν ἀρχαῖκόν τρόπον τὰ σύμβολά των (δελφίνι κτλ.) ἀνήκουν τώρα εἰς πολὺ διαφορετικὸν κόσμον, ἡ συνειδήσις ἔχει ξυπνήσει, ἡ δρᾶ-

Εἰκ. 21.
Χάλκινον ἀγαλμάτιον Δούβρου.

σις έχει παραμερίσει την διήγησιν παρουσιάζουσα μάλιστα αρχὰς ἐξελιξέως, τὸ ζωϊκὸν ἔνστικτον πλουτίζεται σιγὰ-σιγὰ μὲ κάποιας δυνατότητας πνευματικοῦ ἥθους καὶ οὐσιαστικωτέρας συμμετοχῆς εἰς τὰ δρώμενα. Δὲν εἶναι δύσκολον τὰ προηγουμένως μνημονευθέντα ἔργα, τῆς μικροτεχνίας ἰδίως, νὰ κατανεμηθοῦν εἰς τοὺς δύο κόσμους ποὺ συμβολίζουν αἱ δύο αὐταὶ ἀγγειογραφίαι. Εἰς τὸ μεταίχ-

Εἰκ. 22. Ἀμφορεὺς εἰς τὸ Würzburg.

μιὸν των στέκονται δύο γλυπτικὰ μνημεῖα ποὺ παριστάνουν ἀσφαλῶς τὸν Ποσειδῶνα, ἀνίσου σημασίας ἀλλ' ἴσου ἐνδιαφέροντος, ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας καὶ τὸ ὡραῖον χάλκινον ἀγαλματάκι τοῦ Λούβρου (Ridder Bronzes, I 115 πίν. 13· Langlotz σελ. 39 ἀριθ. 20· ἐδῶ εἰκ. 21). Γλυπτικὰ μνημεῖα ἄλλα ἀσφαλῆ δὲν ὑπάρχουν, τὰ δὲ ἀγγειογραφικὰ εἶναι πάρα πολλὰ ὥστε νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐδῶ. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ ὡραιότατου Ποσειδῶνος τοῦ ἀγγείου τοῦ Würzburg (Gerhard, Auserl. Vas. πίν. 11, 1· ἐδῶ εἰκ. 22-23) ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς ἀνήκει εἰς προχωρημένον σημεῖον τοῦ ἀνωτέρω χαρακτηρισθέντος νεωτέρου κόσμου, ὀλίγον μετὰ τὸ 470 π. X., ἀλλὰ πάλιν ἔχει τόσην βαθεῖαν ζωϊκότητα (vitalité) ὥστε εὐχαρίστως θὰ ἐφαντάζετο κανεὶς

ὅμοιον εἰς τὸ ἦθος τὸν Ποσειδῶνα τῆς σατυρικῆς «Ἀμυμώνης» τοῦ Αἰσχύλου, μολονότι κατὰ εἴκοσι τουλάχιστον ἔτη παλαιότερας τοῦ ἀγγείου.

Ὅτι εἰς τοὺς ἐπομένους χρόνους ποὺ προετοιμάζουν τὸν Παρθενῶνα αἱ μορφαὶ γίνονται ἐσωτερικώτεραι, πνευματικώτεραι, ἐν μέρει εἰς βάρος τῆς πρωθορμήτου ζωϊκότητος ἀλλὰ μὲ βαθυτέραν συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ συγκέντρωσιν, ὅτι ὁσάκις μάχονται πολεμοῦν ὅχι τόσον μὲ ὅπλα πραγματικὰ ὅσον μὲ τὸν πνευματικόν των κόσμον, τοῦτο ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ καὶ ἐτονίσθῃ καὶ ἀνωτέρω. Ἡ ἐνέργειά των εἶναι ἀποφασιστικὴ καὶ σφοδρά, τίποτε δὲν ἡμπορεῖ νὰ τῆς ἀντι-

σταθῇ: «δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος» (Ἀγαμέμ. 182). Ἡ ἀφ' ἑτέρου τὸς διακρίνει μία πρᾶος σοβαρότης, ὅπως ἤδη τὰς μορφὰς τῆς ὀλίγον πρὸ τοῦ 460 πεποιηθείσης στάμνου τοῦ Ἑρμῶνακτος μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἑριχθονίου (F. R. π. 127, Beazley 300, 16). Τὸ τέλος καὶ τὸ στεφάνωμα τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς εἶναι ἡ ἀπόλυτος ταύτισις βαθείας πνευματικότητος καὶ μορφικῆς ἰσορροπίας, ἡ σχεδὸν ἀπρόσιτος ἡμερότης, ὁ θαῖας ἐξανθρωπισμὸς τοῦ Παρθενώου. Κάτι ἀπὸ τοῦ κόσμου τοῦ τὴν ἀνταύγειαν μᾶς δείχνει καὶ ὁ μικρὸς χάλκινος ἐξ Εὐβοίας Ποσειδῶν τοῦ Μονάχου (ἐδῶ εἰκ. 24, Münchner Jahrbuch 1907 σελ. 137, Roscher Lex. Myth. III 2877 εἰκ. 12), ὁρατὸν ἂν καὶ ὄχι μεγάλων ἀξιώσεων ἔργον τῶν μετὰ τὸ 440 χρόνων. Ὁ νέος Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου — ὅπως καὶ ὁ κάπως παλαιότερος Ζεὺς μιᾶς λιγυρῆτος τοῦ Ἑρμῶνακτος τῆς Bibl. Nat. τοῦ Παρισιοῦ, ἐδῶ εἰκ. 25 (Beazley 302, 46), καὶ ὅπως καὶ ὁ μικρὸς Ζεὺς τῆς Ὀλυμπίας εἰκ. 17 — εὐρίσκεται κατὰ μέσα εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν προτοῦ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν τελειωτικὴν τῆς μορφῆς. Ταυτοχρόνως εἶναι ὀλοφάνερρον ὅτι τὸ ἀρχαῖκόν σύμβολον τοῦ θεοῦ, τὸ ψάρι του, ἦτο διὰ τὴν νέαν αἴσθησιν ἀνυπόφορος πλέον μικρολογία καὶ ἀπλοϊκότης καὶ φυσικὰ ἔπρεπε νὰ λείπῃ ἀπὸ τὸ ἄγαλμά μας.

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια εἰκόνης 22.

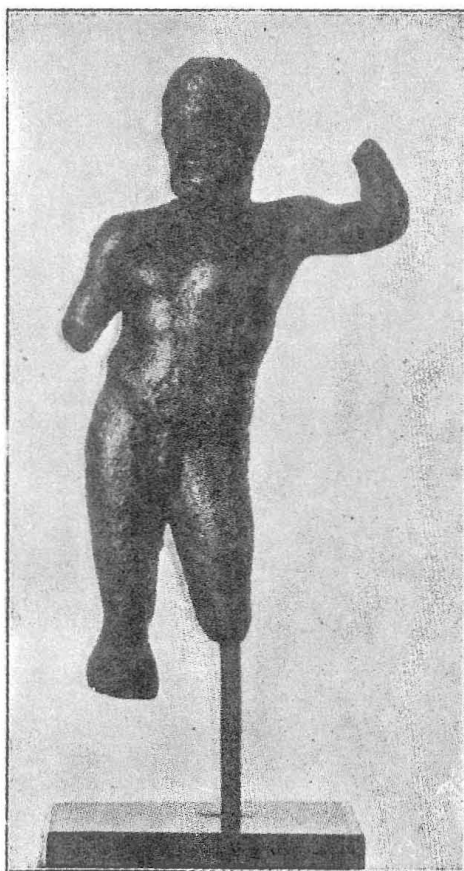
*

Μεταξὺ τῶν μορφικῶν λεπτομερειῶν αἱ ὁποῖαι ἰδιαίτερος ἀξίζουν τὴν προσοχήν μας εἶναι ἀσφαλῶς ἡ κόμμωσις τοῦ Ποσειδῶνος. Βλέπομεν πάλιν καθαρὰ τὸν ἴδιον τρόπον τῆς αἰσθήσεως ποὺ εὗρομεν ἀνωτέρω νὰ ἐμψυχώνει τὴν μορφικὴν ἀπόδοσιν καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν καὶ τοῦ συνόλου καὶ ὁ ὁποῖος προϋποθέτει ἓνα ἐνιαῖον ἐσώτερον κέντρον: τὰ στοιχεῖα τῆς κόμης διατάσσονται σύμφωνα με βούλησιν πηγάζουσιν ἐκ τῶν ἔσω καὶ μεταδίδει καὶ εἰς αὐτὰ ζωὴν. Φανερόν γίνεται τὸ πρᾶγμα ἂν παραβάλωμεν π. χ. τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς τοῦ κατὰ 20 περί-

που ἔτη παλαιότερου Δελφικοῦ ἡνιόχου, ὅπου αἱ τρίχες ἐπιτίθενται διακοσμητικῶς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κρανίου, ἀλλὰ δὲν φαίνονται ἐκφυόμεναι ἔσωθεν.

Ἀλλὰ καὶ ὡς μοτίβο ἢ κόμμωσις εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Εἶναι ἓνας ὁρισμένος τρόπος τοῦ φέρειν τὴν μακρὰν κόμην κατὰ τὸν ὅποιον οἰκονομεῖται αὕτη δι' ἀπλοῦ ἢ διπλοῦ πλόκου καὶ ὁ ὁποῖος ἐπικρατεῖ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐστη-

Εἰκ. 24. Χάλκινον ἀγαλμάτιον εἰς τὸ Antiquarium τοῦ Μονάχου.

ροῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς πρωΐμου κλασσικότητος¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος οὗτος παρουσιάζει διαφόρους παραλλαγὰς χρονικὰς καὶ τοπικὰς, αἱ ὁποῖαι εἶναι κρῖμα ὅτι δὲν ἐξητάσθησαν ἀκόμη σοβαρὰ ἕως τώρα ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως. Οὔτε ἐδῶ πρόκειται γίνῃ τὸ πρᾶγμα τοῦτο. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῆς προχείρου ἐπισκοπῆσεως τῶν μνημείων ὅπου ἀπαντᾷ ἢ κομμωτικὴ παραλλαγή τοῦ Ποσειδῶνος — νὰ σχηματίζονται δηλαδὴ ἐκ τῆς ὀπίσω κόμης δύο πλόκοι ἀρχόμενοι ἐκάτερος ὀπισθεν τῶν ὠτων καὶ νὰ φέρονται ἔπειτα κάθε ἓνας κατ' ἀντίστροφον φορὰν ἐπὶ τοῦ κρανίου, κατ' ἀρχὰς πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κατόπιν πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπου καὶ δένονται ὑπὲρ τὸ μέτωπον ἔξω τῶν ἐπ' αὐτοῦ πιπτόντων βοστρύχων (βλέπε εἰκόνας 26-28 καὶ πίν. 4-5) — ἡ παραλλαγή λοιπὸν αὕτη δὲν ἀπαντᾷ ἐπὶ οὐδενὸς βεβαίου ἀττικοῦ μνημείου· καὶ τοιαῦτα εἶναι τὰ ἀγγεῖα² καὶ πιθανώτατα καὶ τὸ κεφάλι τοῦ ξανθοῦ ἐφήβου τῆς Ἀκροπόλεως³.

Ἡ ἐπὶ τῶν ἀσφαλῶς ἀττικῶν μνημείων ἀπαντῶσα παραλλαγή διαφέρει τῆς τοῦ Ποσειδῶνος προπάντων κατὰ τὸ ὅτι οἱ ὑπὲρ τὸ μέτωπον δενόμενοι πλόκοι σκεπάζονται κατὰ κανόνα ὑπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ μετώ-

¹ Βλ. A. M. 1893 σ. 246 κέ. Arch. Jahrbuch 1896 σ. 248 κέ. Curtius ἐν Br.-Br. π. 601-604 κείμενον σ. 25 σημ. 3. Bremer, Haartracht des Mannes (1911) σ. 73 κέ. R. E. λ. Haartracht VII σ. 2117, A. J. A. 1929 σ. 47 κέ.

² Π. χ. Elite ceram. III π. V. Monumenti I π. 52 (Beazley 158, 2).

F. R. π. 16. (Beazley 371, 1).

F. R. π. 85. Pfuhl III 435 (Beazley 211, 3).

Pfuhl III 415-416 (Beazley 259, 4-5).

Akrop. Vas. II π. 19 ἀρ. 321,

Jahrbuch 1896 σ. 259 (Beazley 176, 7).

(Πρβλ. Jacobsthal, Melische Rel. π. 58).

³ Ἀλλῶς ὁ Langlotz, Bildhauerschulen σ. 78 (πίν. 39).

που πιπτόντων βοστρύχων οὕτως ὥστε τὸ τέλος των, ὁ κόμβος των, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει φαίνεται, ἐνῶ εἰς τὴν περὶ τὸν Ποσειδῶνα ὁμάδα εἶναι καθ' ὅλην των τὴν διαδρομὴν μέχρι καὶ τοῦ κόμβου ὁρατοί¹. Ἐν μόνον ἔργον εὑρεθὲν ἐν Ἀττικῇ συμφωνεῖ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὲ τὴν ὁμάδα τοῦ Ποσειδῶνος, τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως εὑρεθὲν κομμάτι κεφαλῆς (Lechat, *Sculpt. att.* σελ. 363 εἰκ. 28), ἀλλὰ συμφωνεῖ τόσον πολὺ ὥστε θὰ ἐπίστευε κανεὶς εὐλόγως ὅτι πρέπει καὶ ἄλλως, στιλιστικῶς δηλαδή, νὰ μὴ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν συντροφίαν του· ἡ κακὴ του ὁμῶς διατήρησις δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ γνώμην.

Δυστυχῶς καὶ ἡ ὁμὰς τοῦ Ποσειδῶνος δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ἀναντιρρή-

¹ Χάλκινον ἀγαλμάτιον ἐκ Τεγέας εἰς τὸ Holyoke (Ἀμερικῆς) A. J. A. 1929 π. 4.

Τεμάχιον κεφαλῆς Μουσ. Ἀκροπόλεως Lechat, *sculpt. Att.* σελ. 363 εἰκ. 28.

Κεφαλὴ ἐκ Κύπρου J. H. St. 1913 π. I.

Πηλινὴ κεφαλὴ Arch. Studien Brunn σ. 15 εἰκ. 14.

Πηλινὴ κεφαλὴ Arch. Jahrbuch 1891 Anzeiger σ. 120 ἀρ. 4.

Χαλκινὴ κεφαλὴ Νεαπόλεως Langlotz πίν. 22 f. Br. - Br. 506, Monum. IX π. 18.

Ἀπόλλων Ὀμφαλοῦ.

Ἑνίοχος Καπιτωλίου. ἐδῶ εἰκ. 29-30.

E. A. 1109-1110 (Villa Albani).

Κεφαλὴ Λονδίνου Br. - Br. 517.

Κεφαλὰὶ Βερολίνου κατάλογος Blümel IV K 135 καὶ K 138.

Εἰκ. 25. Λήκυνθος τῆς Biblioth. Nat. (Παρίσι).

τως καὶ πιθανῶς δὲν εἶναι καὶ ἐνιαία, ἐκτὸς δὲ τούτου ἀποτελεῖται ἀτυχῶς κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ ἀντίγραφα. Ἐκ τῶν πρωτοτύπων μελῶν τῆς σειρᾶς ἡ κεφαλὴ τῆς Κύπρου εἶναι κάκιστα γνωστή, διότι ἡ δημοσιευμένη εἰκὼν τῆς ἐπιτρέπει μόνον νὰ διακρίνη τις ὅτι πρόκειται περὶ τοιούτου εἴδους κομμώσεως ἀλλ' ἀποκλείει

Εἰκ. 26. Κεφαλὴ Ποσειδῶνος Ἀρτεμισίου.

Ἴσως λοιπὸν νὰ ἀποτελῇ καὶ ἡ ὠρισμένη αὐτὴ παραλλαγὴ τῆς κομμώσεως τῶν διπλῶν πλόκων μίαν ὅχι ἐντελῶς ἀσήμαντον ἔνδειξιν διὰ τὸν γενικώτερον στιλιστικὸν ἐντοπισμὸν τῶν σχετικῶν ἔργων τέχνης, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι ἡ κόμμωσις αὕτη εἶναι κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ σπίτι τῆς ἐν τῇ βορείᾳ Πελοποννήσῳ· ἀλλ' ἐπειδὴ

κάθε σύγκρισιν. Ὡς πρὸς τὸ ἐκ Πιαλὶ ἀγαλμάτιον Holyoke¹ δύναται νὰ λεχθῇ μετὰ μεγάλης βεβαιότητος μόνον ὅτι ἀνήκει καὶ λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς στάσεως καὶ λόγῳ ἥθους εἰς ἓν ἐκ τῶν βορείων Πελοποννησιακῶν ἐργαστηρίων (ὅχι εἰς τὸ Ἀργεῖον)². Αἱ μνημονευθεῖσαι πῆλιναι κεφαλαὶ εἶναι καὶ αὐταὶ πολὺ ἐλλιπῶς γνωσταί· ἡ χαλκίνη ὅμως κεφαλὴ τῆς Νεαπόλεως εἶναι ὀλοφάνερον ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν κατὰ Langlotz «σικυωνικήν» ὁμάδα. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνηκόντων ἀντιγράφων εἶναι πλέον ἢ βέβαιον σήμερον ὅτι δὲν ἀνάγονται εἰς ἀττικὰ ἔργα, ἀλλὰ πιθανώτατα εἰς καλλιτέχνην ποὺ ὑπέστη δυνατὴν τὴν Πελοποννησιακὴν ἐπίδρασιν (βλ. τελευταῖον Langlotz σελ. 49-50, 174, 181 σημ. 40).

¹ Τὸ γνωρίζω μόνον ἀπὸ τὰς ἀνεπαρκεῖς φωτογραφίας τοῦ A. J. A., διότι τὸ βιβλίον τοῦ Cl. Kennedy, *Studies in the History and Criticism of Gr. Sculpture* δὲν ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις.

² Πάντως δὲν εἶναι ἰωνικὸν καὶ ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν κατορθῶνω νὰ εὔρω καμμίαν ὁμοιότητα μετὰ τὸν Ἀπόλλωνα Chatsworth (R. M. 1930 σ. 25 σημ. 4).

τὸ ὑλικὸν εἶναι τόσον ὀλίγον καὶ πλήρες κενῶν, ὃ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι φυσικὰ πολὺ πρόωρος γενίκευσις. Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ὁμάδος τοῦ τὴν μεγαλυ-

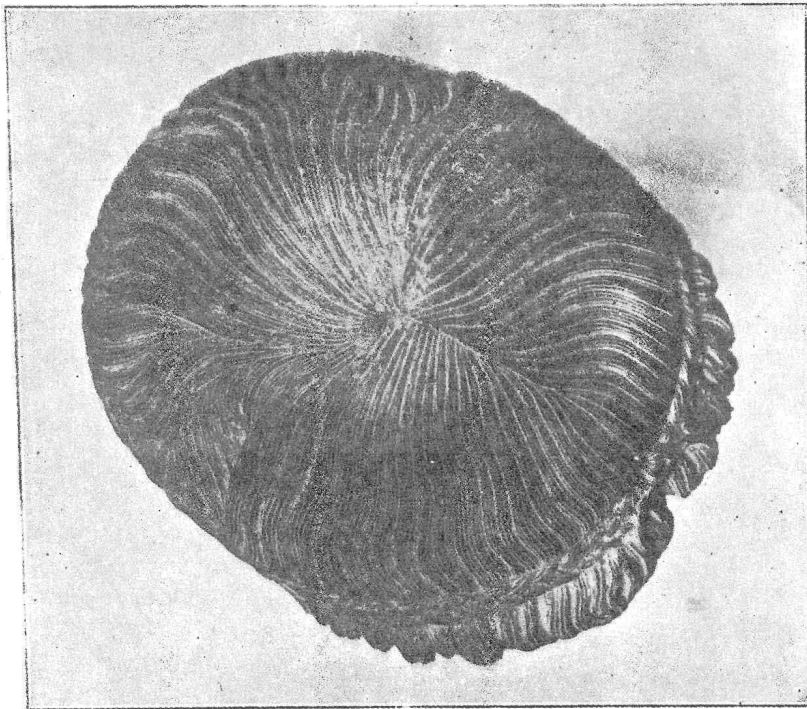

Εἰκ. 27. Πλαγία ὄψις κεφαλῆς Ποσειδῶνος.

τέραν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ κόμμωσις τοῦ Ποσειδῶνος μετὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ «ἡνιόχου» τοῦ Καπιτωλίου. Αἱ ἀπεικονιζόμεναι λεπτο-

μέρειαι κάμνουν περιττὰς τὰς μακρὰς περιγραφὰς καὶ συγκρίσεις (εἰκ. 26-30). Αἱ σημαντικώτεραι διαφοραὶ εἶναι ὅτι: εἰς τὸν Ποσειδῶνα οἱ πλόκοι ἀναχωροῦν καὶ οἱ δύο ἐκατέρωθεν τῶν ὧτων ἀκριβῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕψους, διασταυρώνονται δὲ ὀπισθεν ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ αὐχένος καὶ εἶτα ἀρχίζουν ἀνερχόμενοι πρὸς τὰ ἔμπρὸς· ἐνῶ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ (ὅπως τουλάχιστον τὸν παρουσιάζουν τὰ σχετικῶς ἀξιοπιστότερα ἀντίγραφα τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ

Εἰκ. 28. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ τῶν ἀνω.

Museo Nazionale τῆς Ρώμης, καὶ ὅχι ὅπως ὁ τύπος Choiseul-Gouffier, Städel-Jahrbuch I 1921, σελ. 31 εἰκ. 10) οἱ πλόκοι ἀρχίζουν φνύμενοι παρὰ τὰ ὦτα ἀλλ' εἰς διαφορετικὸν ὕψος ἀριστερὰ (ὕψηλότερα) παρὰ δεξιὰ (χαμηλότερα), ἀντιπαρέρχονται δὲ ἔτσι ὁ ἓνας τὸν ἄλλον ὀπισθεν ὑπὲρ τὸν αὐχένα χωρὶς νὰ διασταυρωθοῦν πουθενά. Ἄλλη διαφορὰ σημαντικὴ εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κατέρχονται οἱ βόστρυχοι τῆς κόμης ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ κρανίου πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ τὰ πλάγια: εἰς τὸν Ποσειδῶνα αἱ τρίχες αὐταὶ ὅπως καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι συνενώνονται πρῶτον εἰς μικρὰς ομάδας· ἔπειτα τὸ μὲν ἔμπρόσθιον τμήμα, πού καταλήγει εἰς τοὺς ἐπὶ τοῦ μετώπου πίπτοντας βοστρύχους, κατέρχεται μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς ὁμαλῶς πρὸς τὰ ἔμπρὸς· τὸ ὀπίσθιον ὅμως τμήμα, καὶ ἰδίως εἰς τὰ σημεῖα ὅπου δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀρχίζουν νὰ γεννῶνται παρὰ τὰ ὦτα οἱ πλόκοι, παρουσιάζει ζωηροτέραν κίνησιν, αἱ ομάδες τῶν τριχῶν κάμνουν κυματι-

σμούς μεγαλυτέρου πλάτους, ἐν μικρὸν μέρος των δὲ χώνεται καὶ καλύπτεται ὑπὸ τὸ ἐμπρόσθιον τμήμα τῶν βοστρύχων. Εἰς τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὁμφαλοῦ ἡ ἰδία ἀρχὴ τῆς διαθέσεως τῶν τριχῶν ἐπῆρε μορφὴν πολυπλοκωτέραν καὶ ἐντεχνοτέραν, σχεδὸν ἐξεζητημένην. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ σημεῖα κατὰ τὰ ὅποια ὁ Ἀπόλλων τοῦ Ὁμφαλοῦ ἀποκλίνει ἀπὸ τοῦ Ποσειδῶνος, ὁ «ἡνίοχος» τοῦ Καπιτωλίου συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα.

Ὅχι ὀλιγώτερον σημαντικὸν κέρδος εἶναι ὅτι τώρα ἐπὶ τέλους διὰ πρώτην φορὰν βλέπομεν τὴν ὄψιν πρέπει νὰ εἶχεν ἓνας πρωτότυπος πώγων τῶν πρώτων

Εἰκ. 29.

Κεφαλὴ τοῦ «Ἠνίοχου» τοῦ Καπιτωλίου.

Εἰκ. 30.

Κεφαλὴ τοῦ «Ἠνίοχου» τοῦ Καπιτωλίου.

κλασσικῶν χρόνων (πρβλ. καὶ εἰκ. 31). Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἀντεγράφη εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους πάρα πολύ, ἀλλ' ἀκριβῶς οἱ πώγωνες τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων εἶναι κατὰ κανόνα ἀνεξαίρετον τὸ ὀλιγώτερον εὐχάριστον καὶ τὸ ὀλιγώτερον ἀξιόπιστον σημεῖον των: ἐδῶ οἱ ἀντιγραφεῖς ἐδείχθησαν ἢ πολὺ κατώτεροι τοῦ σκοποῦ των ἢ πολὺ αὐθαίρετοι¹. Ὁ πώγων τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι φανερόν ὅτι ἀνάγεται κατὰ τελευταῖον λόγον διὰ μέσου τῆς πρωΐμου κλασσικότητος εἰς τὴν λαμπρὰν περίοδον τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὅτι συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῶν Τυραννοκτόνων καὶ τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας (πρβλ. μάντιν Α. ἀετώματος Buschor-Hamann π. XXIV καὶ προπάντων τεμάχιον Δ. ἀετώματος Buschor-Hamann π. XLIX). Ἀλλὰ βέβαια ἡ νέα ἐσωτερικὴ ζωὴ ποὺ διαπερνᾷ ὁλόκληρον τὴν μορφὴν ἐκδη-

¹ Βλέπε π. χ. τὴν ἐρμαϊκὴν κεφαλὴν τοῦ Βρετ. Μουσείου Arch. Jahrbuch 1913 π. 1-2, ὅπου ὄχι μόνον ἡ σχηματοποίησις τοῦ πώγωνος κατὰ τὸν ὑπερβολικὸν τοῦτον τρόπον εἶναι ἄγνωστος εἰς τὸν 5ον αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ πώγων ἔχει προστεθῇ αὐθαίρετως καὶ ὅλως ἐξωτερικῶς εἰς κεφαλὴν ἄλλην, τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Τιθέρεως (Lippold R. M. 1917, 104): ἐπομένως τὸ σύνολον εἶναι ἀπολύτως ἄχρηστον διὰ τὸν 5ον αἰῶνα (Buschor, Olympia σ. 30).

λώνεται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ γενείου μὲ τὸ νὰ δίδῃ πλουσιωτέραν, ἀλλὰ πάντοτε ἔρρυθμον καὶ σύμμετρον κίνησιν εἰς τοὺς βοστρύχους τοῦ πώγωνος, τὸν

Εἰκ. 31. Λεπτομέρεια τοῦ γενείου τοῦ Ποσειδῶνος.

ὁποῖον ἀρχιτεκτονικῶς κτίζει πάντοτε κατὰ τὰς ἰδίας ἀρχὰς ὅπως καὶ ὁλόκληρον τὴν μορφήν. Τὸ αὐτὸ ἐντελῶς ἰσχύει καὶ διὰ τὰς τρίχας τῆς ἡβης.

Περίεργον εἶναι ὅτι ἓνα σύγχρονον μὲ τὸν Ποσειδῶνα μας ρεῦμα τῆς τέχνης ἀρχαῖον, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἐπιβάλλοντα κάθε ἐπιφύλαξιν, ἀποδίδει ἀρκετὰ πιστὰ τὴν «σχηματοποίησιν» τοῦ πώγωνος τοῦ Ποσειδῶνος: εἶναι ἡ ἐρμαϊκὴ κεφαλὴ τοῦ τύπου τοῦ λεγομένου «Simonetti - Torlonia - Μονάχου» (E. Schmidt, *Archaische Kunst* σελ. 44 κέ. Wrede ἐν A.M. 1928 σελ. 79 κέ. βλέπε ἰδίως τὸ ἀντίτυπον τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Σταδίου Arch. Jahrbuch 1917 σελ. 82 κέ. εἰκ. 50 - 52). Ἡ δὲ Wrede ἐχρονολόγησε ὀρθῶς τὸν τύπον αὐτὸν τοῦ γενείου εἰς πρωῒμους φειδιακοὺς χρόνους (ἐνῶ ὁ Schmidt εἶχεν ἀνέλθει μέχρι τοῦ 470, πολὺ ἐνωρίς). Ἀντιστέκομαι ὁμως εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ συναγάγω κάτι ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν πατρίδα τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἑρμαϊκῆς στήλης χρησιμοποιῶν τὰς σκέψεις τοῦ E. Schmidt αὐτ. σελ. 45 - 6 (καὶ Buschor, *Olymp.* σελ. 31)¹.

*

Ἡ κατανόησις τοῦ ἀγάλματός μας δὲν θὰ εἶναι πλήρης ἂν δὲν προσπαθήσωμεν νὰ συλλάβωμεν τὴν ἀτομικότητα τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἢ τουλάχιστον τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου ὅπου ἐπλάσθη. Ἀλλ' ἐδῶ προσκρούομεν εἰς δυσκολίας ἐξαιρετικὰ μεγάλας, διότι τὰ κενὰ τῆς γνώσεώς μας τῆς πρωτοτύπου τέχνης τῶν ἐτῶν 470 - 40 εἶναι σχεδὸν ἀτελειστικά. Ἐκ τῆς μνημειώδους τέχνης μᾶς διεσώθησαν ἐλάχιστα πράγματα καὶ ἀντεγράφησαν μὲν κατὰ κόρον ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων τὰ περιφημότερα ἔργα τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἀλλ' ἡ πηγὴ αὕτη εἶναι τόσον θολή ὥστε καταντᾷ διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος πρὸς τὸ παρὸν ἄχρηστος περίπου. Πρέπει δὲ νὰ τὸ πάρωμεν τελοσπάντων ἀπόφασιν ὅτι ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα τῶν ὑστέρων ἀντιγράφων δὲν ἔχει ἐξετασθῇ ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ καὶ κατὰ βάσιν, ἐφ' ὅσον τὰ ἀντίγραφα δὲν ἔχουν καταταχθῇ χρονολογικῶς καὶ κατανοηθῇ κατὰ πρῶτιστον λόγον ὡς δημιουργήματα τῆς ἰδικῆς τῶν ἐποχῆς, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἀγνοοῦμεν μὲ τί ὕλικὸν ἔχομεν νὰ κάμωμεν, δὲν ἔχει καμμίαν οὐσιαστικὴν ἀξίαν τὸ νὰ ἐπικαλούμεθα ἐν δεδομένῃ περιπτώσει, κατ' αὐθαίρετον ὑποκειμενικὴν ἐπιλογὴν τῆς στιγμῆς, τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀντίγραφον καὶ νὰ στηρίζωμεν ἐπ' αὐτοῦ συμπεράσματα διὰ τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα τὸ φρονιμώτερον πρὸς τὸ παρὸν εἶναι νὰ κρατῶμεν αὐστηρῶς κεχωρισμένα τὰ πρωτότυπα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα, νὰ μὴν ἀνακατώνωμεν τὰς δύο πηγὰς. Καὶ λέγω ταῦτα, μολονότι εἶναι πολὺ γνωστὰ καὶ μολονότι κατωτέρω δὲν κατορθώνω νὰ ἀποφύγω οὔτε ἐγὼ ὁ ἴδιος ἐντελῶς τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐκφράσω

¹ Πρὸς περαιτέρω τοὺς ὀλιγότερον ἀξιοπίστους πῶγωνας E. A. 2656 καὶ Stuart Jones, Mus. Capitol. π. 26, 13. καθὼς καὶ τὸν Ἑρμῆν Ny - Carlsberg, Joubin Sculpt Gr. Eik. 26-27 Arndt, Ny - Carlsberg πίν. 11.

ἔτσι ρητὴν καὶ ἰσχυρὰν ἐπιφύλαξιν ὥς πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τῶν κατωτέρω ἐκτεθησομένων τοιούτων ἰσχυρισμῶν μου.

Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ἰσχύει καὶ διὰ μίαν ἄλλην πηγὴν τῆς γνώσεώς μας, τὴν ἀρχαίαν καλλιτεχνικὴν φιλολογίαν. Καὶ ἐδῶ πάλιν δὲν ἐπεξητήθη ἀκόμη συστηματικῶς νὰ κατανοηθοῦν πλήρως αἱ γραφαὶ πηγαί μας καθ' ἑαυτὰς καί, κατ' ἀρχὰς τουλάχιστον, ἀσχέτως πρὸς τὰ γνωστά μας ἢ ἄγνωστα καλλιτεχνήματα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται· ἀλλὰ χωρὶς νὰ εἴμεθα πάντοτε βέβαιοι ὅτι κατανοοῦμεν τὴν τεχνικὴν ὁρολογίαν τῶν ἀρχαίων ὀρθά, χωρὶς νὰ τακτοποιήσωμεν πλήρως χρονολογικῶς καὶ ἔπειτα καὶ ἀτομικῶς τὰς πηγὰς μας, ἐπικαλούμεθα, ὅταν μᾶς χρειάζεται, τὸ ἐν ἧ τὸ ἄλλο χωρίον δίδοντές του τὴν ἐρμηνείαν ἢ ὁποῖα ταιριάζει περισσότερον μὲ τὴν προσωπικὴν μας ἀποψιν περὶ τοῦ ζητήματος. Πῶς εἶναι δυνατόν π. χ. ἀπὸ τὰς καθαρῶς ἱμπρεσιονιστικὰς ὥς πρὸς τὴν ὑφήν των καὶ μὲ εἰδικὰς λογοτεχνικὰς ἀξιώσεις γραμμένας κρίσεις καὶ πληροφορίας τοῦ Λουκιανοῦ νὰ συμπεράνωμεν κάτι ἀκριβὲς καὶ ἀναντίρρητον εἴτε ὥς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῶν καλλιτεχνημάτων εἴτε ὥς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς τέχνης των; βλέπε τὰς περὶ τῆς περιφήμου Σωσάνδρας τοῦ Καλάμιδος συζητήσεις. Εἶναι φανερόν ὅτι καὶ ἡ πηγὴ αὕτῃ εἶναι ἀκόμη πολὺ θολή καὶ μόνον μὲ μεγάλας προφυλάξεις ἡμποροῦμεν νὰ τὴν χρησιμοποιοῦμεν.

Δὲν μένει ἄλλο μέσον διὰ νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐρευνάν μας παρὰ τὰ πραγματικὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα· ἂν ἀπὸ τὴν μνημειώδη τέχνην ἔχωμεν ἐλάχιστα πράγματα, ἀπὸ τὴν μετριωτέρων ὁμως ἀξιώσεων μικροτεχνίαν ἐσώθησαν πολὺ περισσότερα· τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶναι ἀσυγκρίτως προτιμότερα καὶ πάντως ἀσφαλέστερα ἀπὸ τὰ καλύτερα ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα. Τοῦ γεγονότος δὲ τούτου ἔγινεν ἤδη ἀποτελεσματικὴ καὶ ἐπιτυχὴς χρῆσις (κυρίως Buschor καὶ Langlotz εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἔργα των).

Εὐκολώτερον εἶναι νὰ καθορισθῇ πρῶτον ἀρνητικῶς τὸ ἀγαλμὰ μας, ποῦ δηλαδὴ δὲν ἀνήκει. Ὅτι δὲν φέρει κανὲν ἵχνος ἰωνικότητος, ὅχι μόνον τῆς ἀνατολικῆς τῆς Μ. Ἀσίας ἀλλ' οὔτε καὶ τῆς πλησιεστέρας πρὸς τὴν ἑλλαδικὴν αἰσθησιν κυκλαδικῆς, θεωρῶ ἐκτὸς πάσης συζητήσεως. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἀττικὸν κύκλον φαίνεται ἀσφαλὲς ὅτι δὲν ἀνήκει. Βεβαίως ἔχομεν ἐλάχιστα πράγματα ἀπὸ τὴν ἀττικὴν πλαστικὴν τῶν χρόνων τούτων. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἔργων δὲν δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν παρὰ τὴν κατὰ εἰκοσι περίπου ἔτη παλαιότεραν ὥραιαν κεφαλὴν τοῦ Διονύσου τοῦ Βερολίνου (Α. Μ. 1928 π. 2 - 3. Blümel κατάλογ. III ἀριθ. Κ 2) καί, δι' αὐτῆς ἐμμέσως, τὰ ἀντίγραφα τοῦ συμπλέγματος τῶν Τυραννοκτόνων· ἐπίσης τὴν σύγχρονον περίπου μὲ τὸν Ἀριστογείτονα κεφαλὴν ἐκ Ραμνοῦντος τοῦ Ε. Μ. Ἀθηνῶν (Ε. Α. 1266/7. Buschor, Olympia σελ. 29). Θὰ ὁμολογηθῇ ὅτι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μορφικῆς καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικοῦ περιε-

χομένου ὁ Ποσειδῶν δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ἐξελέξεως τὴν διερχομένην διὰ τῶν ἀττικῶν τούτων ἔργων· ἐνῶ ἀντιθέτως ἐδῶ ἀνήκει κατὰ μεγίστην πιθανότητα ἡ περίπου σύγχρονος μὲ τὸν Ποσειδῶνα κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος Chatsworth (Furtwängler, *Intermezzi* π. 1 - 4. *Ant. Denkm.* 4 π. 21 κέ. Langlotz π. 12) καὶ πιστεύω ὅτι ἔχει δίκαιον ὁ Langlotz ποὺ τὴν κατατάσει εἰς τὰ ἀττικά ἔργα¹. Συγκρινομένη μὲ αὐτὸν ἡ κεφαλὴ τοῦ Ποσειδῶνος φαίνεται ἀληθῶς κάπως ἀμβλεῖα· ὁ ἐσωτερικὸς πλοῦτος, ἡ μορφικὴ καὶ πνευματικὴ ἀβρότης καὶ διαφοροποιήσεις ἐκείνου εἶναι τὰ πολύτιμα ἀττικά στοιχεῖα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὴν ἀπλὴν καὶ γερὴν ἀλλὰ ἐνστικτώδη ἀρχιτεκτονικὴν αὐστηρότητα τοῦ Ποσειδῶνος. Τὴν διαφορὰν αὐτὴν τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ ὅταν τὸν συγκρίνωμεν μὲ τὸ ἀττικὸν χάλκινον ἀγαλμάτιον τοῦ Cabin. d. Médailles, Langlotz π. 99. Καὶ ὅσοι ὅμως ἀκόμη ἀρνοῦνται τὴν ἀττικὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἀπόλλωνος Chatsworth θὰ παραδεχθοῦν ὅτι τίποτε δὲν συνδέει τὸν Ποσειδῶνα μὲ τὴν κατὰ μίαν δεκαετίαν περίπου νεωτέραν ὥραϊαν κεφαλὴν τοῦ Μ. Ἀκροπόλεως ἀριθ. 699 (Br. - Br. 461. Schrader, *Phidias* εἰκ. 113-115, 119. Buschor· σελ. 29) καὶ μὲ τὰς ἄλλας μεγάλας δημιουργίας τῶν Περικλείων χρόνων. Διὰ τὰ συνήθως εἰς τὴν περίστασίν μας χρησιμοποιούμενα ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἀττικῶν ἔργων προτιμῶ νὰ μὴν ὁμιλήσω.

Εἰς τὸ αἰγινητικὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παράδοσιν θὰ ἤμπορούσε κατ' ἀρχὴν νὰ διεκδικήσῃ σοβαρῶς ἀξιώσεις καλλιτεχνικῆς πατρότητος ἐπὶ τοῦ Ποσειδῶνος, θὰ ἐπανέλθω κατωτέρω, διὰ νὰ καταλήξω ὅμως εἰς ἀρνητικὸν συμπέρασμα· ὡς πρὸς δὲ τὰ ἐργαστήρια τῆς Μ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας νομίζω ὅτι, καθὼς θὰ φανῇ προπάντων ἐκ τῆς ἀλληλουχίας τῶν θετικῶν ἀποδεικτικῶν λόγων εἰς τοὺς ὁποίους ἀμέσως θὰ μεταβῶμεν, δὲν πλανῶμαι ἂν τὰ παρέλθω σιωπηρά.

Ἀπομένουν αἱ πελοποννησιακαὶ σχολαί. Ἐξ αὐτῶν ἐκείνη τῆς ὁποίας ἤμποροῦμεν καθαρώτερα νὰ ξεχωρίσωμεν τὴν ἀτομικότητα καὶ εἶναι περισσότερον ἀπ' ὅλας ἀπηλλαγμένη ἀμφισβητήσεων εἶναι ἡ Ἀργεῖα· ὅπως μᾶς τὴν παρουσίασεν ὁ Langlotz (σελ. 55-67, πίν. 23-32) εἶναι ἡ συνεπεστέρα ὁμὰς τοῦ βιβλίου του. Τὸ φυσικὸν βάρος τοῦ σώματος εἴτε ἡσυχῶς ἵσταμένου εἴτε ἐν κινήσει εὐρισκομένου καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει, ἡ κατανομή τοῦ βάρους εἰς τὰ μέλη τοῦ σώματος (*pondération*), ἡ καθαρά — ὅπως εἰς τὸν δωρικὸν κίονα — ἔκφρασις τῆς σχέσεως τοῦ βαστάζοντος μέλους (ποδῶν) πρὸς τὸ βασταζόμενον (κορμόν), ἐκίνησαν πάντοτε ζωηρὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν καὶ εἶναι φυσικὸν ὅτι αἱ τάσεις τοῦ ἐργαστηρίου τούτου κορυφώνονται καὶ

¹ Ἄλλως ὁ Buschor σ. 37 καὶ ὁ L. Curtius R. M. 1930 σ. 25 (ἰωνικὸν ἔργον).

όλοκληρώνονται εἰς τὰς δημιουργίας τοῦ μεγάλου Πολυκλείτου. Τὰ σώματα εἶναι κοντόχοντρα εἰς τὰς ἀναλογίας, ἡ γενικὴ ὄψις τῶν μορφῶν «τετράγωνος».

Καὶ πρόχειρος ὁμως σύγκρισις τοῦ Ποσειδῶνος μὲ τὰ παρὰ Langlotz εἰκονιζόμενα ἔργα (καὶ μὲ τὰ κατὰ τελευταῖον λόγον πλησιέστατα πρὸς τὰργεῖα γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας) δείχνει ὅτι, ἂν καὶ δὲν εὐρίσκεται πολὺ μακράν των, ἀσφαλῶς ὁμως δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτά. Εἰς τὸν Ποσειδῶνα βλέπομεν πολὺ περισσότερον νὰ τονίζεται καὶ νὰ ἐκφράζεται μὲ ἐξαιρετικὴν σαφήνειαν ἡ οἰκοδομικὴ, ἣς εἵπωμεν, λειτουργία τῶν μερῶν τοῦ σώματος, ὁ εἰδικὸς ρόλος ποὺ ἀναλαμβάνει ἕκαστον αὐτῶν διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὅλης μορφῆς· οἱ διάφοροι ἄξονες ἀπαρτίζουν ἓνα ὁρατὸν σκελετὸν περὶ τὸν ὁποῖον κτίζεται ἡ μορφή καὶ ἡ σύνθεσις, ἡ κεφαλὴ του δείχνει τὸν ἴδιον χαρακτῆρα. Τὸ πρόβλημα τοῦ βάρους δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ ὑπάρχει μᾶλλον εἰς λανθάνουσαν κατάστασιν· αἱ ἀναλογίαι εἶναι μᾶλλον ἐπιμήκεις καὶ τὴν ὅλην μορφήν διαπερνᾷ μία ἐξαιρετικὴ ἐλαστικότητα. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τὰ ἐπανευρίσκομεν, μὲ τὴν ἰδίαν συνέπειαν, μόνον εἰς μίαν ἄλλην ὁμάδα βορειοπελοποννησιακῶν ἔργων, τὴν κατὰ τὸν Langlotz «σικυωνικὴν» — ὅπου πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι δὲν ἔχει τόσον πολλὴν σημασίαν ὁ εἰδικὸς ἐντοπισμὸς εἰς ἓν ὠρισμένον κέντρον ὅσῃν ἡ κατάταξις τῶν συγγενῶν ἔργων εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα· καὶ ὁμολογῶ ὅτι, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, τὰ ἔργα ποὺ συνεκέντρωσεν ὁ Langlotz ὑπὸ τὸ Σικυωνικὸν ἐργαστήριον συνδέουν μετὰ τῶν στενὰ κοινοὶ χαρακτῆρες¹. Ὁ ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος Ἀπόλλων τοῦ Piombino (Langlotz π. 19), ὁ ἐκ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ μικρὸς χάλκινος νεανίας τῶν Ἀθῶν (Mélanges Perrot π. III, Langlotz π. 21 α), ὁ ὀλίγον παλαιότερος τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ Καβειρίου δισκοβόλος τοῦ E.M. 7412 (Langlotz π. 20 γ), δυστυχῶς πολὺ φαγωμένος ἀλλὰ πάντως ἐπιτρέπων διὰ τῆς γενικῆς του στάσεως καὶ ὄψεως παραβολήν, καὶ — καθὼς ἐγὼ πιστεύω — τὸ ἀγαλμάτιον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου E 514 (Monuments Grecs II 1895 - 97 π. 15. Joubin, Sculpt. Gr. σελ. 121 κέ. εἰκ. 35), εἶναι κατάλληλα νὰ φωτίσουν τὰς σχέσεις τῆς καταγωγῆς τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ τοῦ ἰδίου μὲ αὐτὰ ἐργαστηρίου· φθάνει μόνον νὰ ἔχωμεν πάντοτε εἰς τὸν νοῦν μας ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἔγινεν ἀπὸ προσωπικὸν καλλιτέχνην, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀτομικότης ἐγονιμοποιήθη ἀσφαλῶς καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐπιδράσεις, ἐνῶ ἐκεῖνα εἶναι ἔργα πολὺ μετριώτερα. Καὶ ἐν ἄλλο ἔργον εἶναι κατάλληλον διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιθαδόστρας (Ἀρχ. Ἐφημ. 1899 π. 5 - 6) καὶ ἰδιαιτέρως, ἐπειδὴ τὸ σῶμα του εἶναι κακὰ διατηρημένον καὶ βαναύσως διὰ γύψου συμπληρωμένον, ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ (Buschor, Olymp. εἰκ. 35, Langlotz π. 22 h). Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ «σικυ-

¹ [Βλ. τώρα καὶ τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ Payne, Necrocorinthia].

ωνικοῦ» ἐργαστηρίου τὰ ἐμφανίζει τὸ κεφάλι τοῦτο μὲ τὴν πλέον εὐκαταίαν καθαρότητα ἢ οἰκοδομική του, ἢ λειτουργία τῆς κάθε μίας καμπύλης διὰ τὸ κτίσιμον τοῦ θόλου του, παρουσιάζεται μὲ γεωμετρικὴν σαφήνειαν καὶ ἀπλότητα. Παρὰ τὰ 40 περίπου ἔτη πού χωρίζουν τὴν κεφαλὴν αὐτὴν ἀπὸ τὴν τοῦ Ποσειδῶνος μας βλέπομεν ὅτι αἱ ἴδιαι ἐντελῶς ἀρχαὶ διέπουν τὴν κατασκευὴν καὶ τῆς τελευταίας, πλουτισμέναι μόνον μὲ τὴν νέαν ἐκείνην εὐκαμψίαν καὶ ρευστότητα πού ἔφεραν οἱ κλασσικοὶ χρόνοι. Ὁ ρόλος τοῦ στρογγυλοῦ περιγράμματος τοῦ κρανίου, τῆς γραμμῆς τῶν ὀφρύων (ποσοτικῶς ὀλιγώτερον καμπύλης παρὰ εἰς τὸν Ποσειδῶνα τῆς Λιβαδόστρας, ἀλλὰ κατὰ βάθος τῆς ἰδίας λειτουργίας), τοῦ πώγωνος καὶ τοῦ μύστακος, τῶν σαρκίνων ἀκόμη ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου εἶναι, νομίζω, ἐντελῶς ὁ ἴδιος· καὶ μία λεπτομέρεια, πού ἐπρόσεξεν ὁ Langlotz (σελ. 101) ὅτι ξεχωρίζει τὸν «σικυωνικὸν» Ποσειδῶνα ἀπὸ συγχρόνους αἰγινήτικας π. χ. κεφαλὰς, ἐπανευρίσκεται εἰς τὸν ἰδικὸν μας Ποσειδῶνα καὶ ἴσως δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας: τὸ ἐπὶ τῶν παρειῶν ἄνω περίγραμμα τοῦ πώγωνος κατευθύνεται καὶ εἰς τοὺς δύο Ποσειδῶνας κυκλικῶς πρὸς τὰ πτερυγία τῆς ρινὸς καὶ ὄχι εὐθυγράμμως μᾶλλον πρὸς τὰς γωνίας τοῦ στόματος. Γενικῶς παραμένει ἰσχυρὰ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἐκ τῆς βασικῆς αἰσθήσεως τοῦ «σικυωνικοῦ» ἐργαστηρίου ἐπήγαγεν καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ἀρτεμισίου. Σημειωτέον ὅτι, καθὼς παρατηρήθη ἤδη, καὶ ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας καὶ ἄλλα ἔργα τῆς σχολῆς αὐτῆς εὐρέθησαν ἐν Βοιωτίᾳ, πρᾶγμα πού ἔχει κάποιαν σημασίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς τοπικῆς περιοχῆς ὅπου εἶχεν ἐξαπλωθῇ ἡ ὁμάς αὕτη ἢ τουλάχιστον αἱ ἐξ αὐτῆς ἀπότοκοι ἐπιδράσεις.

Διὰ νὰ προχωρήσωμεν τώρα περισσότερον εἰς τὴν ἔρευναν θὰ χρησιμοποιήσωμεν ἀναποφεύκτως, ἀλλὰ ὑπενθυμίζοντες τὰς ρητὰς ἐπιφυλάξεις πού ἐκάμαμεν ἤδη, καὶ μερικὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἔργων εὐρισκομένων χρονολογικῶς καὶ στιλιστικῶς πλησίον εἰς τὸν Ποσειδῶνα μας. Ἡ λεγομένη «Ἀσπασία» (R. M. 1900 π. 3 - 4. K.i.B.² 236, 5 - 6. Blümel κατάλογος Βερολίνου IV K 166 - 167) εἶναι ἐν τοιοῦτον ἔργον. Ἡ κεφαλὴ τῆς εἶναι συγγενοῦς τύπου· ἀλλὰ προπάντων ὁ καθαρὸς τρόπος μὲ τὸν ὅποιον συνθέτονται αἱ μεγάλαι γραμμαὶ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου τῆς καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἱκρίωμα διὰ νὰ κτισθῇ ἡ μορφή εἶναι ὁ ἴδιος καὶ δικαίως κατετάχθη εἰς τὸν σικυωνοβοιωτικὸν κύκλον (Langlotz σελ. 174 VI, παράβαλέ την μὲ τὸ χάλκινον ἀγαλμάτιον τῆς Κοπεγχάγης Langlotz π. 17 b)¹. Ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴν, ἡ σύγκρισις τοῦ Ποσειδῶνος μας μὲ τὴν κεφαλὴν Townley τοῦ Βρετ.

¹ Ἀντιθέτως πρέπει ὀριστικῶς νὰ χωρισθῇ ἀπ' αὐτὴν ἡ ἀργεῖα «Ἑστία» Giustiniani K.i.B.² 236, 4 (Langlotz σ. 174 VI), μολονότι ἡ κεφαλὴ τῆς ἔχει προσλάβει κάποιαν ὁμοιότητα μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ - σύνολον ὑποπτον; νέον ἀντίγραφον, ἀκέφαλον δυστυχῶς, ἐξ Ἑφέσου Österr. Jahreshefte 1929 Beibl. σ. 46 εἰκ. 23.

Μουσείου, της οποίας ή συγγένεια με τὸν Ποσειδῶνα της Λιβαδόστρας καὶ ἡ ἀναγωγή εἰς τὸ «σικυωνικὸν» ἐργαστήριον ἀνεγνωρίσθη ἤδη (Langlotz σελ. 33 ἀριθ. 43 καὶ σελ. 39 κέ.), δεικνύει ἐπίσης εἰς τὴν γενικὴν κατασκευὴν καὶ εἰς ἄλλας λεπτομερείας, ποὺ εἶναι περιττὸν νὰ ἐπαναλάβωμεν, σημαντικὰς ὁμοιότητας.

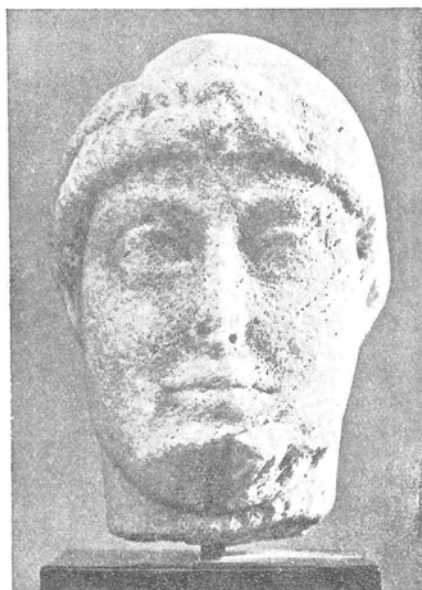
Ἐν ἄλλο ἔργον ὅμως εὐρίσκεται ἀκόμη πλησιέστερον πρὸς τὸν Ποσειδῶνα, ὁ λεγόμενος Ἀπόλλων τοῦ Ὀμφαλοῦ, τὸσον πλησίον ὥστε ὁ πρῶτος ἰδὼν τὸν Ποσειδῶνα μετὰ τὴν ἐκ τῆς θαλάσσης ἀνέλκυσίν του ἐνεθυμήθη ἀμέσως τὸν Ἀπόλλωνα, κυρίως βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς κομμώσεώς του. Ἄλλ' ἀρχίζουν ἀμέσως αἱ συμφυεῖς μετὰ τὴν φύσιν τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων καὶ μέχρι τῆς στιγμῆς ἄλντοι ἀκόμη δυσκολίαι. Τοῦ τύπου τούτου τοῦ Ἀπόλλωνος διεσώθησαν, ὡς γνωστόν, πολλὰ ἀντίγραφα ὁμοιάζοντα ἐξωτερικῶς ἀλλὰ καὶ παρουσιάζοντα εἰς κρίσιμα σημεῖα οὐσιώδεις ἐσωτερικὰς διαφορὰς (βλ. τελευταῖον Blümel κατάλ. Βερολίνου IV K 136-137). Ἰδίως ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴν τὰ περισσότερον ἐνδιαφέροντα ἀντίγραφα, τῶν Ἀθηνῶν (E. A. 625-626 = Antike V 1929 σελ. 215 εἰκ. 1), τοῦ Museo Nazionale τῆς Ρώμης (Bullet. Comunale 1904 π. 10) καὶ τοῦ Λούβρου (Monuments Piot I π. 8-9), ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικὴν κατασκευὴν καὶ ἔκφρασιν. Τὰ δύο πρῶτα ἐξ αἰτίας τοῦ ἐπιμήκους σχηματισμοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, τῆς βαθείας ἐγκοιτάσεώς των καὶ τῆς συσφίξεως τῶν χειλέων παίρνουν ἓνα χαρακτηριστικὴν αἰσθηματικῆς καὶ φευγαλέας στροφῆς πρὸς τὰ ἔσω δῆθεν, ἡ ὁποία ὅμως δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον εἶναι πολὺ ὑποπτος¹ καὶ ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ Λούβρου· ἡ δὲ κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος Choiseul-Gouffier εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς ἀναξιόπιστος (κόμμωσις: Städel-Jahrbuch I σελ. 31 εἰκ. 10). Ποῖον λοιπὸν ἀντίγραφον νὰ χρησιμοποιήσωμεν ὡς βάσιν τῆς συγκρίσεως; τὸ κεφάλι τοῦ Λούβρου, ποὺ καὶ εἰς τὸν Furtwängler εἶχε φανῇ περισσότερον ἀξιόπιστον (Intermezzi σελ. 7 σημ. 2), τὸ πιστεύω καὶ ἐγὼ προτιμότερον, ἀλλὰ βεβαίως ἡ κατὰ διαίσθησιν προτίμησις αὕτη, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι ἕως τώρα, δὲν ἔχει καμμίαν ἀποδεικτικὴν σημασίαν²

¹ Πρὸβλ. ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰς πρωτοτύπους κεφαλὰς Langlotz π. 32α, 87α (= Buschor εἰκ. 34, 33), τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χαλκίνου ἀγαλματίου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἢ τὰ νομίσματα τῆς Αἴνου π. χ. Regling, die Münze als Kunstwerk ἀριθ. 352-4.

² Ἡ περίπτωσις εἶναι ὁμοία ὅπως καὶ προκειμένου νὰ εὐρωμεν τὴν κεφαλὴν ποὺ ἀρμόζει εἰς τὴν πεπλοφοροῦσαν γυναῖκα τοῦ τύπου Museo Nazionale τῆς Ρώμης (Ludowisi) Helbig³ ἀριθ. 1287. Ὁ Langlotz παρατηρεῖ σωστά (σελ. 174 VI), ὅτι ἡ κεφαλὴ τοῦ Λατερανοῦ (Helbig³ 1151. Atti d. R. Accademia d. Napoli 1905 σελ. 172 κέ. εἰκ. 6-7), μετὰ τὴν ὁποίαν συνήθως συμπληρῶνουν τὸ ἄγαλμα, δὲν ταιριάζει μετὰ τὸ οὐσιωδῶς διαφόρου χαρακτῆρος καὶ καθαρῶς ἀργεῖον ὑπόλοιπον ἄγαλμα καὶ ὅτι εἰς τὸ μόνον μετὰ συνανηκούσης κεφαλῆς εὐρεθὲν ἀντίτυπον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης (Bullet. Comun. 1892 π. 12-13) αὕτη εἶναι πολὺ πλατυτέρα καὶ βαρυτέρα, ἀρμόζουσα πραγματικῶς τὴν φορὰν αὐτὴν εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα. Καὶ ὅμως αἱ ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες τῆς κεφαλῆς τοῦ Λατερανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου εἶναι τὸσον μεγάλα ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν δύο διαφορετικὰ πρότυπα, ἡ δὲ ἐσχάτως προστεθεῖσα παραλλαγή τῆς κεφαλῆς

Ὡς πρὸς τὸ ἐργαστήριον ἀπ' ὅπου εἶναι δυνατόν νὰ ἐξῆλθε ὁ Ἀπόλλων τοῦ Ὀμφαλοῦ ὁ Furtwängler εἶχεν ἤδη παρατηρήσει (Münchner Jahrbuch 1906 σελ. 9), καὶ ἐπανελάβεν ὁ Buschor (σελ. 33) καὶ ὁ Langlotz (σελ. 102), ὅτι ἔχει στενὴν σχέσιν μὲ τὴν ὠραίαν Σφίγγα τῆς Αἰγίνης (Münchner Jahrbuch ἔ. ἀ. π. I-IV. Bulle, Sch. Mensch π. 244). Τὴν τελευταίαν ταύτην δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ Langlotz θεωρεῖ ἄχρηστον διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ αἰγινήτικου ἐργαστηρίου· εὗρισκω ἀντιθέτως ὅτι, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ σαρκίνου περιβλήματος τῶν ὁσίων τοῦ προσώπου καὶ τὴν σχέσιν ἐκείνου πρὸς ταῦτα, συνεχίζει γνησίως ἔργα ὅπως π. χ. ἡ κατὰ 20 ἔτη παλαιότερα χαρακτηριστικὴ κεφαλὴ ἐξ Αἰγίνης τοῦ E. M. Ἀθηνῶν 1940 (Furtwängler, Aigina π. 84. Buschor σελ. 33. Langlotz σελ. 90 ἀριθ. 11). Ἐπίσης ὁμως δὲν κατορθώνω, ἐγὼ τουλάχιστον, νὰ ἐννοήσω τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ συνδέει τὴν Σφίγγα μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ, πλὴν τῶν γενικῶν ὁμοιοτήτων ποὺ ἔχουν ἔργα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐν πρώτοις ὅτι πρὸς σύγκρισιν ἐπικαλοῦνται μόνον τὸ ἀντίτυπον τοῦ Museo Nazionale τῆς Ρώμης. Ἄλλ' ἔπειτα τοῦ Ἀπόλλωνος ἡ κεφαλὴ ἔχει ἔκδηλον τὸν αὐστηρῶς τεκτονικὸν χαρακτῆρα τῆς κατασκευῆς της καὶ εἶναι περισσότερον γεμάτη εἰς σάρκα, ἐνῶ εἰς τὴν Σφίγγα ἡ κεφαλὴ εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον αὐστηρὰ εἰς τὸ πρῶτον σημεῖον, παρουσιάζει περισσότερον πλοῦτον καὶ διαφοροποιήσιν γραμμῶν καὶ περιγράμματος καὶ ἡ σὰρξ κεῖται περισσότερον λιτὴ ἐπάνω εἰς τὰ ὁστιά. Νομίζω ὅτι τὰ δύο ἔργα — ἐφ' ὅσον εἶναι κατ' ἀρχὴν θεμιτὴ ἡ σύγκρισις πρωτοτύπου μὲ ἀντίγραφον — πρέπει νὰ χωρισθοῦν κατὰ βάσιν, ἡ δὲ Σφίγξ νὰ μείνῃ εἰς τὸ αἰγινήτικὸν περιβάλλον της. Ὁ Langlotz εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ὑποδείξῃ καὶ μίαν ἄλλην κεφαλὴν, τοῦ Μουσείου τοῦ Cleveland (Bulletin of the Cleveland Museum of Art 1929

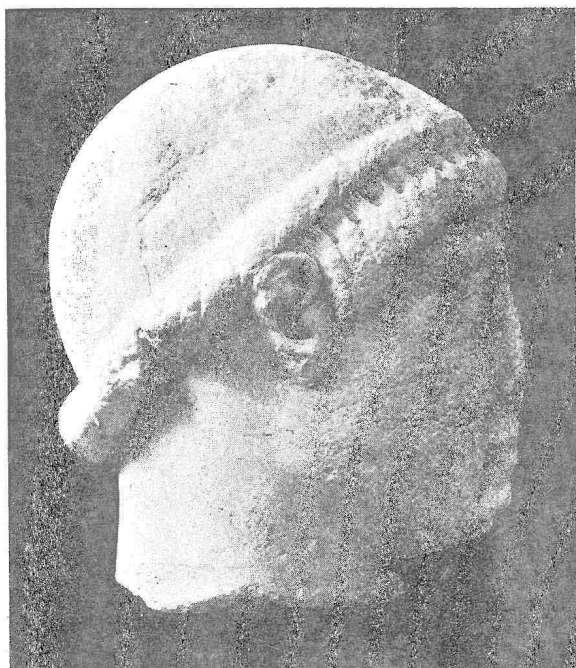
Εἰκ. 32.

Κεφαλὴ τοῦ Μουσ. τοῦ Cleveland (Ἀθηναϊκή).

ἐκ Tivoli (Notizie d. Scavi 1927 π. 27, Arch. Anzeiger 1928 σελ. 184 εἰκ. 33) περιπλέκει μόνον τὸ ζήτημα, διότι ἀπομακρύνεται ἀκόμη περισσότερον. Τὸ ὑπὸ τοῦ Metropolitan Museum τελευταίως ἀποκτηθὲν ἀντίγραφον (Bulletin 1931 σελ. 95 κέ.) δείχνει εἰς τὸ προφίλ (αὐτόθι εἰκ. 2 καὶ 4) μίαν λεπτομέρειαν εἰς τὴν διάταξιν τῆς κόμης ποὺ θυμίζει πολὺ τὸν Ποσειδῶνα, τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ τὸν νέον τοῦ Καπιτωλίου· λοιπὸν συμφυρμὸς πάλιν;

January, σελ. 7, ἐδῶ εἰκ. 32 - 33), μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι τὴν θεωρεῖ πρῶτον ἔργον τοῦ τεχνίτου τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ. Εἶναι ἔργον τῶν περὶ τὸ 470 χρόνων. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν ἤμπορῶ νὰ διακρίνω καμμίαν σημαντικὴν ὁμοιότητα καὶ εὐρίσκω ὅτι ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν συγγένειαν μὲ ἀργείας κεφαλὰς ὅπως τοῦ ἐκ Λυκαίου χαλκίνου ἀγαλματίου τοῦ E. M. 1319 (Ἐφημ. 1904 π. 10, Langlotz π. 31) ἢ μὲ τὰς ἐξ Ὀλυμπίας Langlotz π. 30 b - c.

Τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ σύρει τελικῶς μαζί του ὁ Ποσειδῶν. Τὸ σῶμα τοῦ ἐπιμελοῦς ἀντιγράφου τῶν Ἀθηνῶν (Bulle, Sch. Mench π. 105 δεξιὰ)

Εἰκ. 33. Πλαγία ὄψις τῆς κεφαλῆς εἰκ. 32.

δείχνει, παρὰ τὰς ἐλαφρὰς ἐκ τῆς ἀλλοίας στάσεως διαφορὰς, γενικὴν αἰσθησιν πολὺ συγγενικὴν ὑπάρχουν καὶ λεπτομερειακαὶ ὁμοιότητες, ἡ ἀπόδοσις καὶ διάθεσις τῶν κοιλιακῶν μυῶν καὶ τῆς ἥβης, ἡ ἐγκοίτασις τοῦ Ὀμφαλοῦ. Ὁ δὲ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον διατάσσεται ἡ κόμη εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἐσώτερόν της χαρακτῆρα πραγματικῶς τόσον ὅμοιος ὥστε πρέπει νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνου. Μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ συνδέεται στενῶς ὁ «ἡνίοχος» τοῦ Καπιτωλίου (Helbig³ 973. S. Jones, Pal. Conservat. σελ. 211 ἀριθ. 4 καὶ 372 add.), τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλὴ ἐνώπιον καὶ προφίλ, ἡ κόμμωσις καί, ἐφ' ὅσον ἡμ-

ποροῦμεν νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀνεπαρκῶν ἀπεικονίσεων, τὸ σῶμα παρουσιάζουν καὶ μὲ τὸν Ποσειδῶνα μεγάλας ὁμοιότητας· βλέπει ὅμως πάλιν κανεὶς ἂν συγκρίνῃ τὰς ἀνωτέρω ἀπεικονίσεις πῶς εἰς τὴν κόμμωσιν π. χ. ὁ πρωτόδητος χαρακτῆρ τῶν γραμμῶν τῶν βοστρύχων μεταφράζεται ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ νέου τοῦ Καπιτωλίου εἰς σχολικὴν καλλιγραφίαν¹

Συνοψίζοντες πιστεύομεν ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἄρκετὰ ἀσφαλὲς ὅτι ὁ Ἀπόλλων τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ ὁ νέος Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου ὄχι μόνον ἔχουν τὴν

¹ Θὰ ἤμποροῦσε κανεὶς νὰ συγκρίνῃ τὸν Ποσειδῶνα καὶ μὲ ἄλλα ἔργα, εἴτε πρὸς διάκρισιν εἴτε πρὸς συσχετίσιν, π. χ. μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Br. - Br. 517 (Arch. Jahrbuch 1927 σελ. 144 εἰκ. 8. Buschor, Olympia σελ. 32) ἢ μὲ κάποιον τύπον Ἀμμωνος Arch. Jahrbuch 1926 σελ. 258 εἰκ. 12 κ.τ.τ. (πρὸς J. H. St. 1929, 142), ἀλλ' ἐδῶ ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐδάφους εἶναι ἐλαχίστη.

αὐτὴν γενικωτέραν καλλιτεχνικὴν πατρίδα, ἀλλ' ὅτι ἐξηλθον καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσωπικοῦ ἐργαστηρίου καὶ ὅτι, ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον, ὑποστηρίζουν ἀμοιβαίως τὸν ἐν τῇ Συκωνοβοιωτικῇ περιοχῇ ἐντοπισμόν των, ἀφοῦ οὗτος εἶχε γίνει ἤδη διὰ τὸν Ἀπόλλωνα (Langlotz 174 IV). Νὰ ἀποπειραθῶμεν τώρα νὰ ὀνομάσωμεν τὸν δημιουργόν των χρησιμοποιοῦντες τὰς ὅχι πολὺ καθαρὰς πληροφορίας τῶν ἀρχαίων περὶ τῶν καλλιτεχνῶν τῶν χρόνων ἐκείνων; τὸ πρᾶγμα εἶναι βέβαια πολὺ δελεαστικὸν καὶ διὰ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ ἐπροτάθη ἤδη ὁ Κάλαμις, ὁ περίφημος καὶ ἀσφαλῶς πολὺ προσωπικὸς ἀλλὰ μέχρι τῆς στιγμῆς μᾶλλον ἀσύλληπτος καλλιτέχνης τῶν πρώτων κλασικῶν χρόνων (βλ. τελευταῖον Amelung, Arch. Jahrbuch 1926, 247 κέ.). Ἦτο κατὰ μεγίστην πιθανότητα Βοιωτὸς (Studniczka, Kalamis σελ. 38 κέ.) καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ εὐάρεστον μὲ τὸν ἐκ λόγων καθαρῶς ἐσωτερικῶν συναγόμενον συκωνοβοιωτικὸν χαρακτῆρα τῶν ἔργων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἐν ἄλλο του ἔργον, ὁ Ἑρμῆς Κριοφόρος, τὸν ὁποῖον δυστυχῶς γνωρίζομεν πολὺ ἑλλιπῶς ἀπὸ μόνον τὸ καθ' ἑαυτὸ ἀναξιόλογον ἀντίγραφον Barracco (Collection Barracco π. 31. Studniczka ἔ.ἀ. π. 6. K.I.B.² 233, 3), προστίθεται καὶ

Εἰκ. 34.

Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοῦ. Μονάχου ἀριθ. 187.

αὐτὸ ὡς ἐπιχείρημα, διότι ἀφ' ἐνὸς συνεχίζει γνησίως βοιωτικὴν παράδοσιν (Buschor σελ. 31, Langlotz σελ. 48-50 καὶ 181 σημ. 40), ἀφ' ἑτέρου δέ, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἔχει ἄρκετὰ κοινὰ μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ πάντως δὲν παρουσιάζει κανὲν στοιχεῖον ποὺ νὰ ἀποκλείῃ τὴν συσχέτισιν. Ἀλλ' ἀρχίζομεν πλέον νὰ παρασυρόμεθα εἰς ἔδαφος κάθε ἄλλο παρὰ στερεὸν καὶ διὰ τοῦτο προτιμῶ νὰ σταματήσω, ἀποσιωπῶν καὶ ἄλλας συσχετίσεις τὰς ὁποίας αἰσθάνεται κανεὶς τὸν πειρασμόν νὰ κάμῃ καὶ αἱ ὁποῖαι ἐν μέρει ἔγιναν ἤδη ἀπὸ ἄλλους. Ἐπίσης ἐπανειλημμέναι ἔγιναν ἕως τώρα ἀπόπειραι νὰ συνδυασθοῦν αἱ ὅχι ἐλεύθεραι ἀντιφάσεις κρίσεις τῶν ἀρχαίων περὶ τῆς τέχνης τοῦ Καλάμιδος μὲ ὅ,τι μᾶς διδάσκουν τὰ εἰκαζόμενα ἔργα του εἰς μίαν λογικὴν καὶ πιθανὴν συνολικὴν

εἰκόνα· ἀλλὰ, ὅπως ἦτο ἐπόμενον διὰ τοὺς λόγους ποὺ εἶδαμεν ἐν ἀρχῇ, καμμία ἀπὸ τὰς ἀποπείρας αὐτὰς δὲν ἱκανοποιεῖ. Καὶ ὁμολογῶ ὅτι καὶ τὸ νέον πρωτότυπον ἄγαλμα δὲν φωτίζει πολὺ περισσότερον τὰς κρίσεις τῶν ἀρχαίων. Ἐὰν ὅπως-δήποτε μείνῃ τελικῶς συνδεδεμένος ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου μὲ τὸ ὄνομα κάποιου καλλιτέχνου, π. χ. τοῦ Καλάμιδος, ὁ μόνος γόνιμος τρόπος διὰ νὰ συλλάβωμεν τὴν ἀτομικότητα τοῦ καλλιτέχνου αὐτοῦ θὰ εἶναι νὰ ξεκινήσωμεν ἀπὸ

Εἰκ. 35.

Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 186.

ρίζω κανὲν τὸ ὁποῖον νὰ ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τὸ ἄγαλμά μας. Ἡ πωγωνόφορος κεφαλὴ τῆς Villa Albani (E. A. 1109-1110. Joubin, Sculpt Gr. σελ. 104 σημ. 1. Buschor, Olympia σελ. 30) μοῦ φαίνεται, ἐφ' ὅσον ἤμπορῶ νὰ κρίνω ἀπὸ τὰς

τὸ νέον πρωτότυπον ἄγαλμα ποὺ ἀπεκτήσαμεν καὶ ποτὲ ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα ἢ ἀπὸ τὰς πληροφορίας καὶ τὰς κρίσεις τῶν ἀρχαίων.

*

Θὰ ἐπερίμενε κανεὶς κατ' ἀρχὴν ὅτι ἓνα τόσο σπουδαῖον ἔργον ἑνὸς ἀσφαλῶς περιφήμου καλλιτέχνου τῶν πρωΐμων κλασσικῶν χρόνων θὰ εἶχε κινήσει τὴν προσοχὴν τῶν ὑστέρων θαυμαστῶν τῆς τέχνης ἐκείνης (δι' αὐτὸ δὰ ἀκριβῶς ἠθέλησαν νὰ τὸ μεταφέρουν, ποιὸς ξέρει ποῦ) καὶ θὰ εἶχε ἴσως καὶ ἀντιγραφῇ προτοῦ ἐξαφανισθῇ εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης¹. Ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ εἰς ἀντίγραφα ὑλικοῦ μας ἐγὼ τουλάχιστον δὲν συμβαίνει νὰ γνω-

¹ Τὸ ζήτημα τοῦ δυνατοῦ τόπου τῆς προελεύσεως τοῦ Ποσειδῶνος (πρβλ. J. H. St. 1929, 141) καὶ τῆς πιθανῆς χρονολογίας τοῦ ναυαγίου θὰ πραγματευθῶ ἰδιαιτέρως, ὅταν καθαρισθοῦν ἐντελῶς καὶ συγκολληθοῦν τὰ ἐν τῷ πυθμένι τῆς θαλάσσης εὑρεθέντα ἀγγεῖα καὶ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησίς των. Πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἀνήκουν εἰς ἑλληνιστικούς χρόνους ἀρκετὰ πρωΐμους. Ἐκτὸς τῶν διαφορῶν πιθανῶν ἢ ἀπιθάνων δυνατοτήτων, αἱ ὁποῖαι ἐσημειώθησαν ἤδη ὑπὸ ἄλλων, μνημονευτέα καὶ ἡ ἐνδειξις τῆς ἐπιγραφῆς Inschriften v. Pergamon VIII, 1 σελ. 41 κέ. ἀρ. 50 (βάθρον ἀγάλματος μὲ ἐπιγραφὴν «ἐξ Ὁρεοῦ»), κατὰ τὴν ὁποίαν, ἐπὶ Ἀττάλου τοῦ I πιθανῶς καὶ συνεπείᾳ ἴσως τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ὑπ' αὐτοῦ τὸ 200 π. Χ., μετεφέρθη εἰς Πέργαμον ἄγαλμα «ἐξ Ὁρεοῦ» ὅπως καὶ ἐκ τόσων ἄλλων μερῶν (πρβλ. Lippold, Korien σελ. 239 II σημ. 30).

φωτογραφίας, ὅτι παρουσιάζει πάρα πολὺ στενὰς ὁμοιότητας μὲ τὴν τοῦ Ποσειδῶνος, ὥστε θὰ ἔκλινα εἰς τὸ νὰ τὰς συσχετίσω ὡς πρότυπον καὶ ἀντίγραφον· εἶναι ὅμως φοβερὰ κακὰ διατηρημένα καὶ πολὺ ἄσχημα συμπληρωμένα, ὥστε χωρὶς αὐτοψίαν δὲν ἠμπορῶ τίποτε βέβαιον νὰ εἶπω.

Πιστεύω ὅμως ὅτι μίαν ἀπήχησιν, τουλάχιστον, ἀρκετὰ πιστὴν ἔχομεν εἰς ἄλλο μνημεῖον, ἐν πῆλινον ἀνάγλυφον τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου φέρον ὡς παράστασιν κεφαλὴν Ποσειδῶνος. Ἀποτελεῖ μέλος μιᾶς σειρᾶς ἐξ ὁμοίων ἀναγλύφων κοσμούντων ἄλλοτε τὰ φατνώματα τῆς ὀροφῆς μιᾶς ρωμαϊκῆς βίλλας εἰς τὸ Porcigliano (σημερινοὶ ἀριθμοὶ Γλυπτοθήκης 185-189. Furtwängler, Beschreibung d. Glypt.² σελ. 74 κέ. ἀριθ. 62-66. Hundert Tafeln π. 17. ἐδῶ εἰκ. 34-38)¹. Εἶναι κλασσικιστικὰ προϊόντα τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (Furtwängler, Gemmen III σελ. 350) καὶ εἰδικώτερον, νομίζω, τοῦ κλασσικισμοῦ τοῦ κύκλου τῆς Ara Pacis, ἀποδίδουν δὲ—θὰ ἴδωμεν ἂν καὶ κατὰ πόσον πιστὰ—κεφαλὰς ἀγαλμάτων τοῦ αὐστηροῦ στίλ καὶ τῶν πρώτων κλασσικῶν χρόνων. Τοῦτο δὲν εἶναι μοναδικὴ περιπτώσις· ἄλλο γνωστότατον παράδειγμα εἶναι τὸ ἐπὶ μαρμαρίνου φατνώματος ἐκ τοῦ Σεραπείου τῆς Μιλήτου ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τοῦ Φιλησίου Ἀπόλλωνος τοῦ Κανάχου (Langlotz π. 22 e σελ. 46. Arch. Anz. 1911 σελ. 425 εἰκ. 5). Ποῦ κατεσκευάσθησαν τὰ τοιαῦτα πῆλινα φατνώματα δὲν γνωρίζομεν, πιθανώτατα βέβαια εἰς τὴν Ἱταλίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἴσως ἀρχικῶν τύπων ἐλληνικῶν, ἀλλ' ἴσως εἰσήγοντο ἐνίοτε καὶ ἔτοιμα ἐξ Ἑλλάδος².

Εἰκ. 36.
Πῆλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 189.

¹ Τὰς νέας φωτογραφίας χρεωστῶ εἰς τὴν φροντίδα τοῦ κ. Weickert, τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ καθηγητοῦ κ. Wolters.

² Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Κικέρων π. χ. παραγγέλλει εἰς τὸν φίλον του Ἀττικὸν νὰ τοῦ φέρῃ ἐξ Ἑλλάδος διὰ νὰ στολίῃ τὴν βίλλαν του τοιαῦτα ἔργα τέχνης: «praeterea tyros tibi mando quos in tectorio

“Οτι αἱ κεφαλαι εἶναι ἐλεύθεραι μεταπλάσεις κεφαλῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀνεγνωρίσθη ἤδη πρὸ πολλοῦ καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν γυναικεῖαν κεφαλὴν ἀριθ. 187 ὠνομάσθη καὶ τὸ πρότυπόν της, ἡ «Ἀσπασία» (Furtwängler, Beschreibung² σελ. 75). Διὰ τὴν ὑπ’ ἀριθ. 186 κεφαλὴν τῆς Ὀμφάλης εἶναι πολὺ ἀμφίβολον ἂν ἀνάγεται πραγματικὰ εἰς πρότυπον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἐπειδὴ εἶναι ἐκ πνευματικῶν λόγων ἀπιθανώτατον ὅτι ἡ κλασσικὴ τέχνη παρέστησε ποτὲ τὸν θηλυκὸν Ἡρακλῆ

Εἰκ. 37.

Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 188.

(πρβλ. Ashmole, Anc. Marbles Ince Blundell ἀρ. 94) καὶ ἀφοῦ μάλιστα ἡ κεφαλὴ αὕτῃ τῆς Ὀμφάλης ὁμοιάζει γενικῶς μὲ τὴν ἄλλην τῆς «Ἀσπασίας» ἀρ. 187 τόσον, ὥστε δὲν εἶναι παρά- ξενον νὰ ἐχρησιμοποίησεν ὁ ἀντιγραφεὺς ἓνα οἰονδήποτε γυναικεῖον τύπον τῆς πρωΐμου κλασσικότητος εἰς τὸν ὁποῖον νὰ ἐπέθεσεν σύμφωνα μὲ τὸ ρωμαϊκὸν γοῦστο μίαν λεον- τήν. Ἡ ὑπ’ ἀριθ. 189 πλᾶξ εἶναι συντεθειμένη εἰς νεωτέρους χρό- νους ἐκ 2 διαφόρων πλακῶν, τοῦ κάτω τμήματος μιᾶς Ἀθη- νᾶς καὶ ἐνὸς μικροῦ προσθίου τμήματος προσώπου ἀνδρικῆς κεφαλῆς (ἐπὶ τῆς εἰκόνης δια- κρίνεται καθαρὰ ὅτι ὅλον τὸ

ὑπόλοιπον εἶναι νεωτέρα συμπλήρωσις). Ἡ ἀπόδοσις τῆς κομμώσεως δὲν εἶναι ἐντελῶς κατανοητή, ὁ συνδυασμὸς τοῦ πλόκου μὲ τοὺς ἄλλους ἐπὶ τοῦ μετώπου βοστρύχους κάπως ὑποπτος. Εἶναι δυνατὸν ὁ ἀντιγραφεὺς, ἂν πραγματικῶς ἐσκέ- φθη κάποιον ὠρισμένον πρότυπον, νὰ εἶχεν ὑπ’ ὄψει του π.χ. τὸν τύπον τοῦ Ἀπόλ- λωνος Pitti (Br. Br. π. 304. E. A. 208 - 9. Studniczka, Kalamis π. 10. Buschor Olympia σελ. 31), τὸν ὁποῖον ὁμως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν ἠκολούθησε πιστά.

Ἡ ὑπ’ ἀριθ. 188 κεφαλὴ εἶναι πολὺ περίεργος λόγῳ τῆς κομμώσεώς της, ἡ ὁποία ἔχει συσσωρεύσει τρία εἶδη ἀρχαϊκῆς ἢ αὐστηρᾶς κομμώσεως, καὶ ἤδη ὡς ἐκ τούτου τοῦ γεγονότος πολὺ ὑποπτος· δὲν ὑπάρχει τουλάχιστον κανὲν πρωτότυ-

atrioli possim includere et putealia sigillata duo» (ad Atticum I 10, 3· πρβλ. v. Rohden - Winnefeld, Ter- rakotten IV σελ. 11).

πον μνημεῖον ποὺ νὰ παρουσιάξῃ τὴν συσσώρευσιν αὐτὴν τῶν ἀρχαϊκῶν μοτίβων, ἢ ὁποία ἄλλωστε εἶναι καὶ λογικῶς ἀνόητος. Καὶ ὁ μὲν πλόκος καὶ οἱ ἐπὶ τοῦ μετώπου κοχλιοειδεῖς βόστρυχοι δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἰδιαίτερον, πολὺ περίεργος ὅμως εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον οἱ κάτωθεν τοῦ πλόκου βόστρυχοι συγκεντρώνονται ὀπισθεν καὶ δένονται εἰς ἓνα εἶδος κρωβύλου (τὸ τέλος του εἶναι νεωτέρα συμπλήρωσις, ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τοῦ σχοινίου εἶναι ἀρχαία, ὥστε ἡ συμπλήρωσις εἶναι πολὺ πιθανή). Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοιάζει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὲ τὴν μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς κόμμωσιν τῆς μικρᾶς ὁμάδος τῶν σικελικῶν, πιθανώτατα, κεφαλῶν ποὺ ἐπραγματεύθη ὁ Amelung, Arch. Jahrbuch 1920 σελ. 49 κέ. π. IV-VI, Langlotz π. 22 I (πρὸς Buschor σελ. 31 — Original und Kopie — καὶ σελ. 38. Langlotz σελ. 42 καὶ σημ. 19). Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῆς κομμώσεως ταύτης εἶναι ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὸν κρωβύλον βόστρυχοι ἀρχίζουσιν ἀκριβῶς ὀπισθεν τῶν ὠτων, ἀποχωρίζονται καθαρὰ ἀπὸ τῶν ἄλλων τριχῶν τῆς ὀπισθίας κόμης, τῶν ὁποίων οὐδαμοῦ ἀποτελοῦν συνέχειαν καὶ μετὰ τῶν ὁποίων δὲν συνενώνονται εἰς μίαν μᾶζαν, καὶ δένονται χωρὶς νὰ πίπτουν ἐπὶ τοῦ αὐχένος ἀλλὰ στέκονται ἀλύγιστοι μακρὰν αὐτοῦ· πῶς ἀκριβῶς κατορθώοντο ταῦτα δὲν δυνάμεθα ἐντελῶς νὰ τὸ ἐννοήσωμεν. Ἐκ τῶν ἄλλων παραδειγμάτων ποὺ ἀναφέρει ὁ Langlotz, διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ κόμμωσις αὕτη δὲν εἶναι μοναδικὴ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν σικελικῶν κεφαλῶν, τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Κοπεγχάγης (Rayet, Monuments de l'art antique I π. 22. Langlotz π. 17 σελ. 52) ἔχει κόμμωσιν διαφορετικὴν παρὰ ἐκεῖναι, ἔχει δηλαδὴ τὸν συνήθη ἀρχαϊκὸν «θυλάκον» (Haarbeutel) ὁ ὁποῖος σχηματίζεται ἀμέσως ὑπὸ τὴν συγκρατοῦσαν τὰς τρίχας ταινίαν ἐξ ὀλοκλήρου τῆς μάζης αὐτῶν καὶ καταπίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος (περίπου ὅπως π. χ. εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Piombino K.i.B.² 221, 1)· τοιαύτην δὲ κόμμωσιν ἔχει, φαίνεται, καὶ ἡ τετρακόττα τῆς Κοπεγχάγης Ny - Carlsberg J IV 11681 (φωτογραφίαν τῆς χρεωστῶ εἰς τὸν Langlotz), ἡ τοῦ Λούβρου Monum. Piot IV π. 18, ἑτέρα τοῦ Λούβρου M.N.C. 235 (τὴν γνῶσιν τῆς ὑπάρξεώς τῆς χρεωστῶ εἰς τὸν Langlotz, φωτογραφίαν εἰς τὸν κ. Jacobsthal) καὶ ἡ τῆς συλλογῆς Loeb, Sieveking, Terrakotten I π. 15, 1. Εἰς ταῦτα τὰ παραδείγματα προσθετέα καὶ ἡ ἐκ Ραμνοῦντος κεφαλὴ τοῦ E.M. Ἀθηνῶν (E. A. 1266-7. Buschor σελ. 29, ἐνταῦθα ἄνω σελ. 86), ὡραῖον πρωτότυπον τῶν χρόνων τῶν Τυραννοκτόνων, μολονότι ἐδῶ τὸ τέλος τοῦ «θυλάκου» δὲν σώζεται· ὥστε αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν ὡς πρὸς τὴν κόμμωσιν μὲ τὰ πραγματικῶς παρὰμερα ἀπομένοντα σικελικὰ κεφάλια. Περισσότερον ὁμοιάζει μὲ αὐτὰ ἡ κόμμωσις χαλκίνου ἀγαλματίου τῆς Κων/πόλεως (Br. Br. Text zu Taf. 698 εἰκ. 17-19. Langlotz σελ. 179 σημ. 19), τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ κρωβύλος στέκεται ἀλύγιστος ὑψηλὰ καὶ μακρὰν τοῦ αὐχένος, διότι ἄλλως ἡ κόμη τοῦ ἀγαλματίου ἔχει πολὺ περιληπτικὰ ἀποδοθῇ· ἀλλὰ ἡ ἐκ τῶν εἰκόνων ἐντύπωσις εἶναι ὅτι καὶ

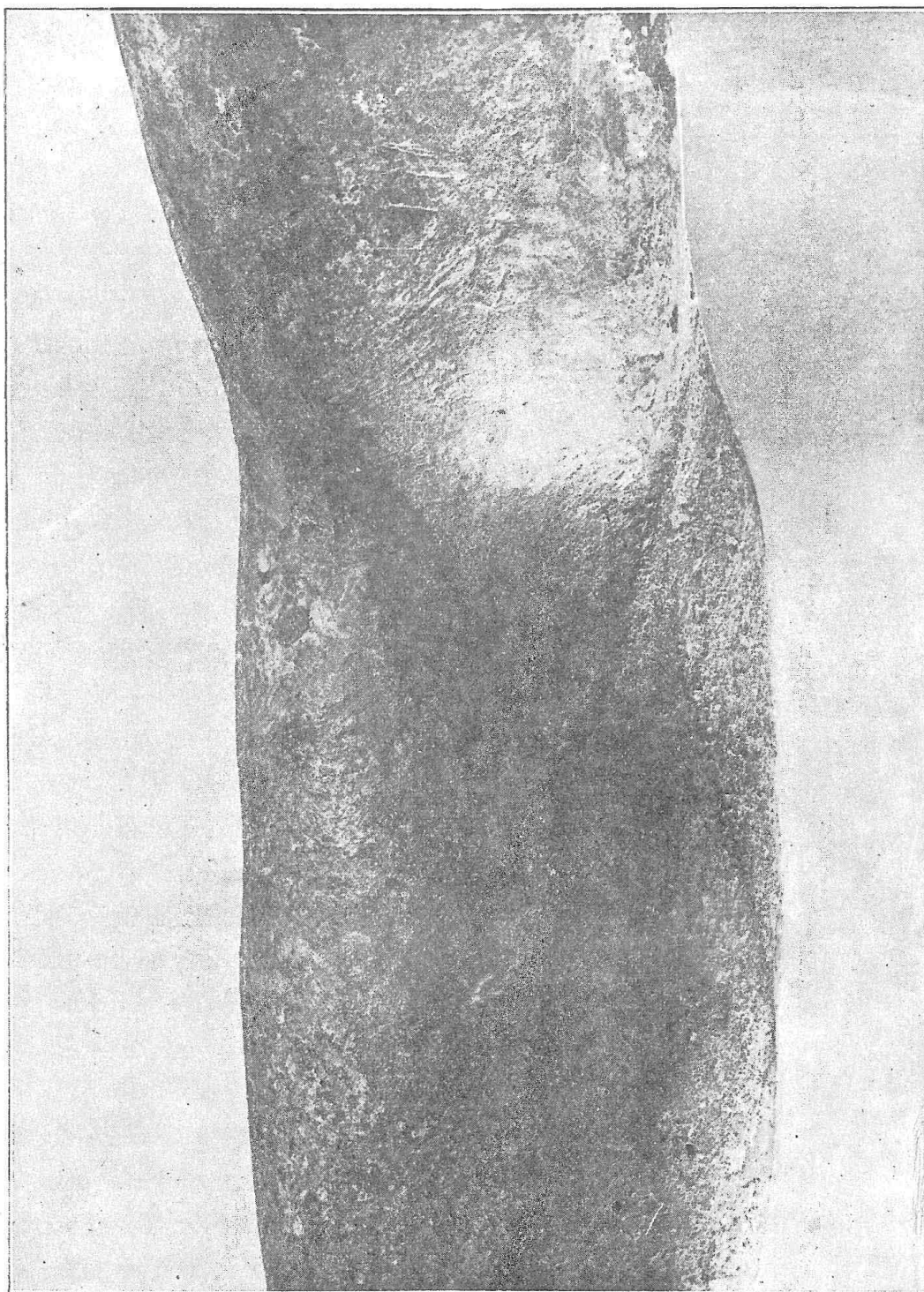
ἐδῶ ὁ κρωβύλος ἀποτελεῖται ἐκ τῆς μάζης ὅλης τῆς κόμης καὶ ὄχι μόνον ἐξ ὠρισμένων βοστρύχων παρὰ τὰ ὦτα, ὅπως εἰς τὰ σικελικὰ ἐκεῖνα. Ποίαν ἐξ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀποχρώσεων ἐννοεῖ ὁ κατασκευαστὴς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 188 πηλίνου ἀναγλύφου τοῦ Μονάχου; εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ τὸ εἴπωμεν, διότι μὲ τὸ νὰ προσθέσῃ ἀνοήτως καὶ τὸν πλόκον ἐσκότισε τὴν γένεσιν τοῦ κρωβύλου· ἐνδέχεται ἀκρι-

Εἰκ. 38. Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθήκης Μονάχου ἀριθ. 185.

βῶς λόγῳ τῆς σπανιότητός της νὰ ἐννοῇ τὴν εἰδικὴν ἐκεῖνην κόμμωσιν τῶν σικελικῶν κεφαλῶν· ἀλλ' ἤμπορεῖ καὶ νὰ μὴν ἐννοῇ τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν συνήθη ἀρχαϊκὸν «θύλακον» τὸν ὅποιον πρὸ ὀλίγου εἶδομεν, δηλαδή τὸ ἴδιον πρᾶγμα ποὺ παριστάνει καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἀρχαῖστικοῦ προστομιαίου φρέατος τοῦ Museo Capitolino ὡς κόμην τοῦ Ποσειδῶνος του (S. Jones, Mus. Capitol. π. 29, 31 B 5) ἢ τοῦ κλασσικιστικοῦ χαλκίνου ἀγαλματίου τῆς Νεαπόλεως Arch. Anz. 1930 σελ.

398 εἰκ. 43. Ὅπωςδήποτε εἶναι φανερόν ὅτι καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν ἀναγλύφων τοῦ Μονάχου ἢ ἡ πηγὴ του εἶχε διὰ τὴν πλάκα 188 ὠρισμένον πρό-

Εἰκ. 39. Λεπτομέρεια τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τοῦ Ποσειδῶνος.

τυπον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, εἰργάσθη ὅμως ἔτσι ὥστε εἶναι πολὺ δύσκολον τώρα νὰ τὸ ταυτίσωμεν ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ εὕρωμεν τὰ γνήσια στοιχεῖα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Τὰ ἀνωτέρω κάμνουν βέβαια καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ποσειδῶνος τῆς σειρᾶς (ἀριθ. 185, εἰκ. 38) κατ' ἀρχὴν ὑποπτον, ἀλλ' ὅμως, νομίζω, ἀδίκως. Ἡ κεφαλὴ

εἶναι κλασικιστική φυσικά· βλέπει τὴν κλασσικὴν τέχνην μὲ τὰ μάτια τῶν αὐγουστέων χρόνων, εἰς τὰς τρίχας δίδει κινητικότητα καὶ καλλιγραφικὸν τέλος, τὸ στόμα τὸ ἀνοίγει ἐλαφρὰ ὅπως ὁ Ἀσπασίος τὸ στόμα τῆς Παρθένου ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ λίθου του· ἄλλως ὅμως κάμνει γενικῶς καθαρὰν ἐντύπωσιν, ὅπως καὶ ἡ «Ἀσπασία» τῆς σειρᾶς, καὶ δὲν παρουσιάζει ὑπόπτους συμφυρμούς. Τώρα δὲ

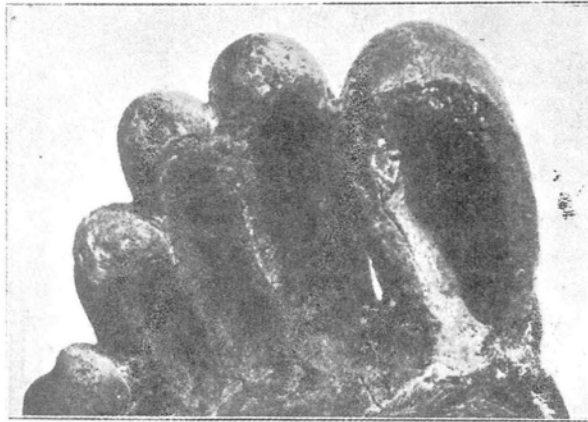
Εἰκ. 40. Δεξιὸς ποὺς Ποσειδῶνος.

μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ἀρτεμισίου ἡ μεγάλη ὁμοιότης κυτπᾷ πλέον εἰς τοὺς ὀφθαλμούς· πράγματι, πλὴν τῶν κλασικιστικῶν στοιχείων, ἀντικειμενικὴν διαφορὰν δὲν ἔχει καμμίαν ἐκτὸς ὅτι τὸ αὐτὸ εἰς τὸ ἀνάγλυφον σκεπάζεται ἀπὸ τὴν κόμην. Ἀντιθέτως ὅμως ἔχει πολὺ χαρακτηριστικὰς ὁμοιότητας εἰς τὴν κόμμωσιν· ἡ διαδρομὴ τῶν πλόκων, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀνέρχονται ἐκ τῆς ρίζης τῆς κόμης αἱ τρίχες πρὸς τὰ ἄνω ὑπὸ τοὺς πλόκους, ὁ κυματισμὸς καὶ διχασμὸς τῶν ἐκ τοῦ κρανίου πρὸς τοὺς πλόκους καὶ τὰ ὦτα κατερχομένων τριχῶν εἶναι τόσον ὁμοιωστέ, ἀφοῦ δὲν ἐπανευρίσκονται εἰς κανὲν ἄλλο ἄγαλμα μὲ τοιαύτην κόμμωσιν καὶ ἀφοῦ εὐρίσκομεν τώρα ἐν πρωτότυπον ἄγαλμα ποῦ ἔχει ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, δὲν ἐννοῶ διατὶ πρέπει νὰ χωρίσωμεν τὰ δύο μνημεῖα.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη βέβαια ὁ κατασκευαστὴς ἀκριβῶς τῶν πηλίνων τούτων ἀναγλύφων ἢ καλύτερον τῆς μήτρας ὁπόθεν ἐχύθησαν αὐτὰ νὰ εἶδε τὸ ἴδιον τὸ ἄγαλμά μας· ὁ «τύπος» των, ποῦ μπορεῖ καὶ νὰ εἰσῆχθῃ ἐξ Ἑλλάδος (βλ. ἄνω σελ. 94 σημ. 1), ἐνδέχεται νὰ ἔγινε ἐπὶ τῇ βάσει ἢ ἀμέσως τοῦ Ποσειδῶνος ἢ ἄλλου ὀλογλύφου ἀντιγράφου του — τὸ τελευταῖον μάλιστα τοῦτο πρέπει ὑποχρεωτικὰ νὰ παραδεχθῶμεν ἂν ἐξακριβωθῇ ὅτι τὸ ναυάγιον ἔγινεν ἀρκετὰ ἐνωρὶς κατὰ τοὺς μέσους ἐλληνιστικοὺς χρόνους (βλ. ἄνω σελ. 95 σημ. 1). Τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς (ἐμμέσου

μᾶλλον παρὰ ἀμέσου) ἀναγωγῆς τῆς ἀναγλύφου κεφαλῆς τοῦ Μονάχου εἰς τὸν νέον Ποσειδῶνα νομίζω ὅτι δὲν ἤμπορεῖ νὰ κλονισθῇ, διότι θὰ ἦτο περιεργός καὶ **μοναδική** σύμπτωσης ἂν ὁ ρωμαῖος ἀντιγραφεὺς μεταπλάττων μίαν κεφαλὴν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἢ, ἀκόμη χειρότερον, ἀνακατώνων διάφορα κλασσικά στοιχεῖα ἐπετύγχανε ἀποτέλεσμα σχετικῶς τόσον καθαρὸν καὶ τὸ ὅποιον νὰ ὁμοιάζῃ ἀντικειμενικῶς τόσον καταπληκτικὰ μὲ ἐν πρωτότυπον ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος.

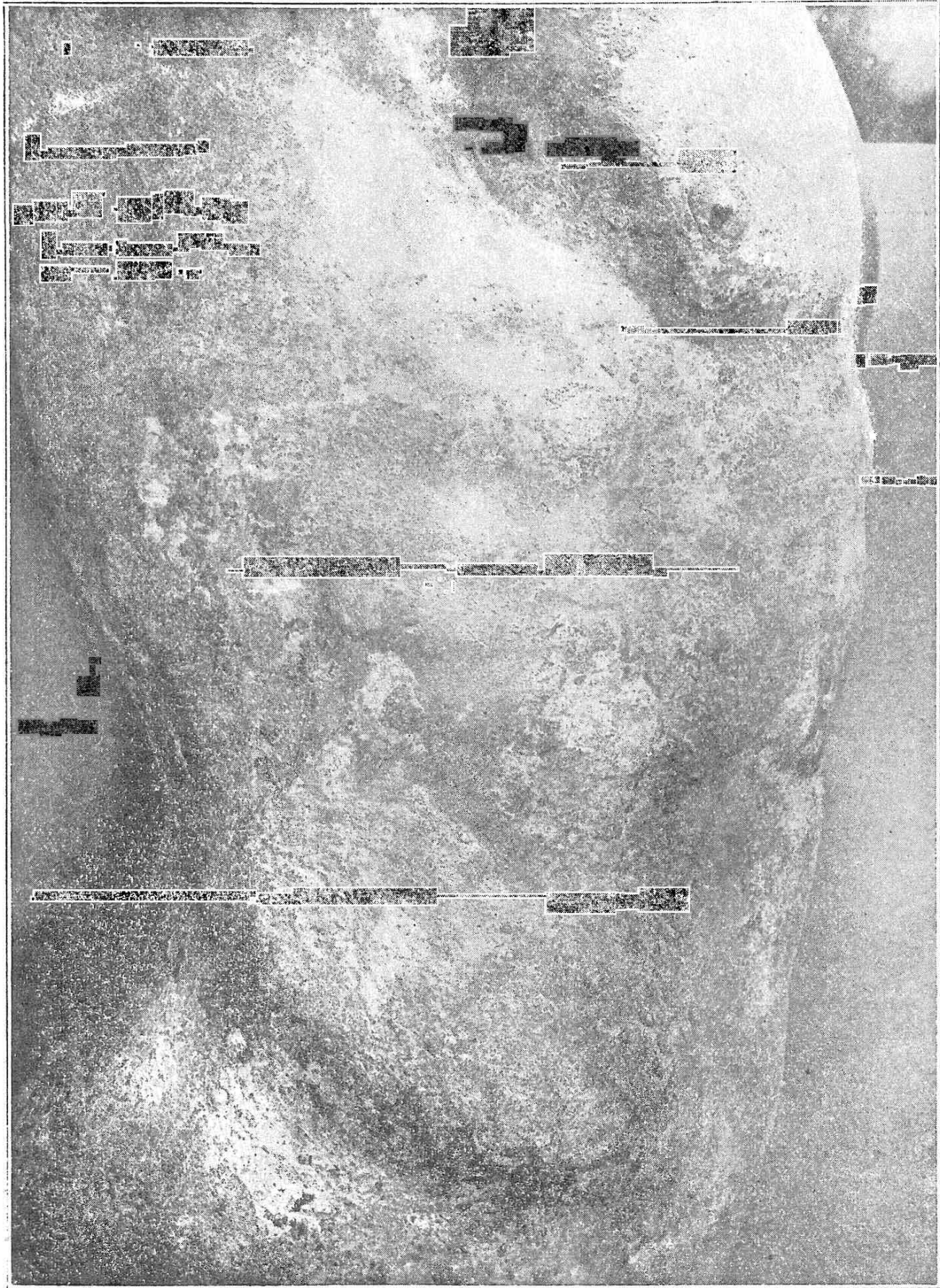
Ἄλλο ζήτημα εἶναι βέβαια ἂν τὸ πρωτότυπον ἄγαλμα ποὺ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου ἀπηχεῖ ἦτο ἀρχικῶς πράγματι Ποσειδῶν, διότι ἐκ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου συμβόλου δὲν ἤμπορεῖ **κατ' ἀρχὴν** νὰ συναχθῇ τίποτε ὡς πρὸς τὸ πρωτότυπον. Εἶναι γνωστὴ ἡ αὐθαιρεσία τῶν ρωμαίων ἀντιγραφέων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἐντὸς τῆς σειρᾶς μας δὲ εἶδομεν ἀνωτέρω ἐν πιθανὸν τοιοῦτον παράδειγμα, τὴν Ὀμφάλην. Καὶ ἐπανερχεται μὲν ἡ ἰδίᾳ κεφαλὴ ὡς Ποσειδῶν ἐπὶ τοῦ γεγλυμμένου λίθου Furtwängler, Gemmen π. 40, 4, ἐπὶ ἐνὸς ὁμοίου τοῦ Μονάχου (Münchener Jahrbuch 1923 Neuerwerbungen σελ. 179, Taf. B ἀριθ. 9) καὶ ἴσως

Εἰκ. 41. Δεξιὸς ἄκρος ποὺς Ποσειδῶνος, ἐκ τῶν κάτω.

καὶ ἐπὶ ἄλλων τοιούτων μνημείων· ἀλλὰ τὴν ἐπανευρίσκομεν ὁμοίαν περίπου (πλὴν ὡς πρὸς τοὺς ἐπὶ τοῦ αὐχένος ἐλευθέρως πίπτοντας βοστρύχους) καὶ ἄνευ συμβόλου εἰς λίθους τοῦ Βρετ. Μουσείου (Catal. of the engr. Gems a. Cameos ἀριθ. 1553 - 4 π. XXI, ὅπου ἐρμηνεύεται ὡς Διόνυσος) καὶ ἐπὶ ἐνὸς λίθου τοῦ Βερολίνου (Furtwängler, Beschr. d. Geschnitt. Steine ἀριθ. 4820 π. 25, ὅπου μετ' ἀμφιβολίας ἐρμηνεύεται ὡς Ζεὺς). Ἐπὶ μιᾶς δὲ ἀρχιτεκτονικῆς τετρακότας τοῦ Museo Nazionale τῆς Ρώμης (ἀριθ. 62746) φερούσης τέσσαρας προτομὰς θεῶν, προστύχου ἄλλως, ἐπαναβλέπομεν ἀμελέστερον ἀποδοδομένον τὸν τύπον τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς κεφαλῆς ἐπὶ προτομῆς ἱματιοφορούσης τὴν ὁποίαν τὴν φορὰν αὐτὴν τὸ σκηπτρον χαρακτηρίζει ἀσφαλῶς ὡς Δία (v. Rohden-Winnefeld, Terrakotten IV CXIV 3. Helbig³ 1685). Συνεπῶς ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἀναξιοπιστία τῶν δευτερευόντων τούτων ρωμαϊκῶν ἔργων εἰς τὰ σύμβολα φέρει εἰς τὸ λογικὸν συμπέρασμα ὅτι διὰ τὸ ζήτημα τῆς ὀνομασίας τοῦ ἀγάλματός μας ὀλίγα πράγματα διδάσκουν. Ἐν τούτοις νομίζω ὅτι τὸ καθ' ἑαυτὸ ὄχι πολλῆς πίστεως ἄξιον ἀνάγλυφον τοῦ

Μονάχου, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἀνάγεται εἰς τὸν τύπον τοῦ ἀγάλματός μας (θὰ ἦτο ὑπερβολικὸν νὰ δεχθῶμεν δύο ἐντελῶς ὅμοια ξεχωριστὰ ἀγάλματα Διὸς καὶ

Εἰκ. 42. Πλαγία ὄψις κορμοῦ Ποσειδῶνος.

Ποσειδῶνος τῆς αὐτῆς ἐποχῆς), προστιθέμενον εἰς τὰς ἄλλας ἐνδείξεις ποὺ ἀνεφέρ-
ραμεν ἀνωτέρω δὲν στερεῖται κάθε σημασίας διὰ τὸ ζήτημα ἂν τὸ ἄγαλμα εἶναι
Ζεὺς ἢ Ποσειδῶν. Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν εἶναι ὅλως διόλου ἀσήμαντον

κέρδος ὅτι κατέχομεν μίαν ἀπήχσιν τοῦ ἀγάλματός μας εἰς τὴν ὑστερωτέραν κλασικιστικὴν τέχνην καὶ ὅτι μπορούμεν εἰς μίαν ἀκόμη, ἔστω καὶ δευτερεύουσαν, περίπτωσιν νὰ μετρήσωμεν πῶς οἱ ἀντιγραφεῖς ἐχρησιμοποίησαν τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα ¹.

*

Ἔτσι λοιπὸν ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου ἀποτελεῖ ἓνα πολύτιμον κομμάτι τῆς τέχνης τοῦ 5^{ου} αἰῶνος καὶ μᾶς κάμνει γνωστήν, κυρίως τώρα πρῶτην φορὰν, μίαν σπουδαίαν καλλιτεχνικὴν προσωπικότητα. Ἄς κοιτάξωμεν ἄλλην μίαν φορὰν τὸ ἄγαλμα προτοῦ νὰ τὸ ἀποχαιρέσωμεν. Στέκεται εὐσταθῶς, ἀλλὰ ἡ στάσις του περιέχει ἓν δυνάμει καὶ περαιτέρω ἐνέργειαν· ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του εἶναι καθαρὰ καὶ ἀπλῆ, δὲν ἐκφράζεται ὅμως μὲ ἀλύγιστον μαθηματικὸν φανατισμόν, ἀλλὰ ζωντανεύεται μὲ κάποιαν ρευστότητα γραμμῶν· ἡ κίνησίς του ἔχει ὀρμὴν ποὺ μετριάζεται ἀπὸ κάποιο ἐσωτερικὸν βάρος καὶ ζύγισμα, ἔχει ἐσωτερικὴν ἐνότητα ἡ ὁποία ὑποτάσσει εἰς ἑαυτὴν ὅλα τὰ μέλη, μίαν ἀνάτασιν ποὺ μᾶς σύρει πρὸς τὰ ἐπάνω· πηγάζει ὁλόκληρος ἀπὸ ἓνα μεγαλοπρεπὲς πλάτος ὑπάρξεως πνευματικῆς καὶ μορφικῆς· ἡ πλαστικὴ σύλληψις τῆς μορφῆς δὲν εἶναι μόνον θεμελιώδης ἀρχὴ καὶ γενικὸν πλαίσιον, ἀλλὰ καὶ χαρίζεται εἰς τὰς ἐπιφανείας — πάντοτε ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω, εἰς διάκρισιν ἀπὸ παλαιότερων φάσεων — μέγαν πλοῦτον πλαστικῶν λεπτομερειῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, μὲ τὴν εἰδικὴν μορφήν ποὺ ἔχουν εἰς τὸν Ποσειδῶνα, τὸν ἀπομακρύνουν χρονικῶς καὶ τοπικῶς ἀπὸ τὴν ἄλλην κολοσσιαίαν δημιουργίαν τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας (ἔστω καὶ ἂν μερικὰ εὐρίσκονται ἤδη εἰς αὐτὰ) καὶ τὸν φέρουν πλησιέστερον πρὸς ἓνα ἄλλον κόσμον, πρὸς τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα καὶ τὸν Παρθενῶνα. Δὲν ταυτίζεται ὅμως ὁ Ποσειδῶν ἀπολύτως μὲ αὐτὰ· καὶ θὰ ἀναφέρωμεν ἐδῶ, ἐκτὸς τῶν λόγων ποὺ εἶδαμεν προηγουμένως, καὶ ἓνα ἄλλον ἀκόμη· ἡ κάπως βασανιστικὴ καὶ ἀρκετὰ φανερὰ προσήλωσις τοῦ τεχνίτου τοῦ εἰς τὰ μορφικὰ προβλήματα, ὁ ἐλαφρὸς δηλαδὴ φορμαλισμός του, ἡ ματιὰ του ἡ ὁποία βλέπει μὲν εὐρέως ἀλλὰ προσέχει ἐξαιρετικὰ καὶ τὴν λεπτομέρειαν καὶ τὴν ἐξεργάζεται μὲ καταφανῆ ἰδιαιτέραν ἀγάπην, δείχνουν νοοτροπίαν κάπως περισσότερον παλαιαῖκὴν καὶ ὅχι ἀττικὴν· ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς θὰ ἦτο πολὺ ὑπερήφανος διὰ τὴν ὑπομονητικὴν καὶ ἐπιμελὴ ἐργασίαν του, διὰ τοὺς

¹ [Τοῦ βιβλίου τοῦ L. Curtius, Zeus und Hermes, 1931, λαμβάνω γνώσιν κατὰ τὰς διορθώσεις μόνον, ὥστε δὲν ἠμπορῶ πλέον νὰ συζητήσω εἰς τὸ κείμενον τὴν ἐνδιαφέρουσαν γνώμην του σελ. 7·14· κατὰ ταύτην ἡ κεφαλὴ τῆς Γλυπτοθήκης Ny - Carlsberg, Arndt πίν. 15, τῆς ὁποίας διαπιστώνει τρία ἀντίγραφα, εἶναι ἡ ἰδιόχειρον ἐργὸν τοῦ τεχνίτου τοῦ Ποσειδῶνος μας ἢ ἐνὸς συντρόφου τοῦ ἐργαστηρίου του. Δυστυχῶς δὲν ἠμπορῶ νὰ ποδεχθῶ τὴν γνώμην αὐτήν· διότι καὶ ἂν ἡ κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης ἦτο ἀναμφισβητήτως πρωτότυπος ἐργασία τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, πρᾶγμα ποὺ δὲν τὸ πιστεύω, ἀνήκει ὅμως ἀσφαλῶς εἰς τὸ ἀττικὸν ἐργαστήριον (ἐνθυμίζει ἔργα ὅπως ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀκροπόλεως 699, Schrader, Phidias εἰκ. 113 κέ.), ὅπου ὁ Ποσειδῶν, ἐπίσης ἀσφαλῶς, δὲν ἀνήκει].

σοφούς και ἀκλονήτους ὑπολογισμούς του ἢ, ὅπως και ὁ πιθανώτατα συμπατριώτης του Πίνδαρος, διὰ τὴν «μελέταν» καὶ τὴν «καρτεράν μερίμναν» του (Νεμ. 6, 54. Ἰσθμ. 8, 13).

Πρέπει νὰ προσπαθήσωμεν (οἱ περισσότεροι βέβαια μὲ τὴν διανόησίν μας μόνην καὶ ὀλίγοι μόνον μὲ ὁλόκληρον τὸ εἶναι των) νὰ βυθισθῶμεν εἰς τὸν κόσμον τῶν παλαιῶν ἐκείνων δημιουργῶν καὶ νὰ ἐννοήσωμεν τὴν θετικὴν σχέσιν των μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν θετικὴν προσφορὰν των εἰς αὐτήν, τὸ τί δηλαδὴ ἠθέλησαν νὰ ἐκφράσουν καὶ πῶς τὸ ἐξέφρασαν, ἔχοντες πάντοτε εἰς τὸν νοῦν μας τὸ ἐνιαῖον τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας (βουλήσεως καὶ δυνάμεως) καὶ τὴν στενὴν συνάρτησίν της μὲ τὴν ὑπόλοιπον ζωὴν. Ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος νὰ παραγνωρίσωμεν τὸ ἔργον ἐντελῶς θὰ ἦτο νὰ κομματιάσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν καλλιτεχνικὴν λειτουργίαν, θεωροῦντες π. χ. ὡς θεμελιώδη τάσιν της τὴν ἐξέλιξιν πρὸς τὴν φυσικότητα καὶ προσθέτοντες ἔπειτα εἰς αὐτήν ἐκ τῶν ἔξω διαφόρους ἄλλας τεχνικὰς ἱκανότητος καὶ ιδιότητος ἐξιδανικεύσεως κ.τ.τ., καὶ νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅτι ἔλεγαν κάποιοι ἀρχαῖοι τεχνοκρίται τοῦ ἐλληνιστικοῦ νατουραλισμοῦ ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ διὰ τὰ φειδιακὰ ἔργα: «ἔχει τι καὶ *μεγαλεῖον* καὶ *ἀκριβὲς ἅμα*»¹ — ἀφ' ἐνὸς μεγαλοπρέπεια, ἀφ' ἑτέρου φυσικότης!

Ὅτι ὅμως, πέραν τῶν ἀρχαιολογικῶν τούτων συλλογισμῶν, ὁ Ποσειδῶν εἶναι ἓνα μεγάλο ἔργον τέχνης βαθύτατα εἰλικρινές, ὅτι ὁ καλλιτέχνης ποὺ ἐπλούτισε τὴν ζωὴν μας μὲ ἓνα κορμὶ ὅπως τοῦ πίνακος 3 εἶναι μεγάλος πλάστης, τοῦτο τὸ αἰσθάνεται κανεὶς καὶ τὸ ζῆ μᾶλλον παρὰ τὸ δείχνει μὲ λόγια.

X. I. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

[Τὰς φωτογραφίας τῶν πιν. 1-5, τῶν πλείστων ἐν τῷ κειμένῳ ἀπεικονιζομένων λεπτομερειῶν τοῦ ἀγάλματος καὶ ὅλων τῶν χαλκίνων ἀγαλμάτων τοῦ Ἑθν. Μουσείου ἔκαμε ὁ ἐν Ἀθήναις Γερμανὸς φωτογράφος κ. H. Wagner].

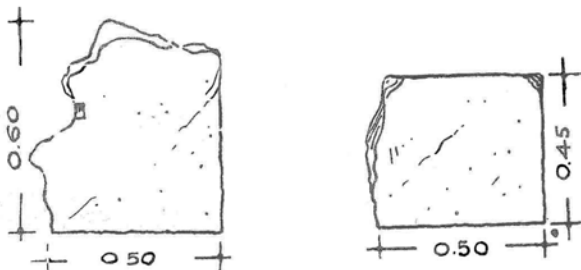
¹ [Δημητρίου] «περὶ ἐρμηνείας» 14. Overbeck Schriftquellen 794. (Πρβλ. Schrader, Phidias σελ. 35).

ΑΝΑΘΗΜΑ [ΚΟΡΩ]ΝΕΩΝ ΕΝ ΘΗΒΑΙΣ

Ο ΛΕΥΚΙΟΣ ΜΟΜΜΙΟΣ ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1929 ἔν τινι τῶν στενῶν ὁδῶν τοῦ νοτίου μέρους τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν παρὰ τὸ μικρὸν ἐκκλησίδιον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, πρὸ τοῦ ὁποίου συνελέγησαν καὶ βυζαντινοὶ λίθοι, ἐξήγαγον ἐκ τῶν χωμάτων τῆς ὁδοῦ μόλις ὁρατὸν λίθον μέλανα ἐνεπίγραφον, οὗ ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ καὶ ἡ ὀπισθεν εἶνε ἀποκεκρουμέναι καὶ ἐλλιπεῖς.

Ὁ μέλας ἢ βαθυκύανος λίθος, οὗ ἡ χρῆσις ἦτο συνήθης ἐν τοῖς παλαιοῖς χρόνοις ἐν Βοιωτίᾳ, κυρίως δὲ κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα καὶ πέραν, καταφανῶς δὲ σπανία τὸν Δ΄ καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Δ΄ αἰῶνος πρὸς τε ἐπιτάφια καὶ πρὸς ἀναθηματικά μνημεῖα, εὐρίσκεται μὲν, ὡς ἔγραψα ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1920, σελ. 1, ἐν πάσῃ τῇ Ταναγραϊκῇ, τῇ Θηβαϊκῇ καὶ τῇ Πλαταϊκῇ χώρᾳ, ἀλλ' ἐγγὺς τῶν Θηβῶν εὑρηται ἀρχαῖον λατομεῖον τοιοῦτου λίθου ἐν θέσει Κοτσιλιά, ἣτις, κειμένη πέραν τῆς θέσεως Περιστεριῶνας εἶνε προσήλιον μέρος τοῦ ΒΔ ἀπέναντι τῶν Θηβῶν μείζονος λόφου ἢ ὄρους Κότσικας ἀνήκον τῇ κοινότητι Βαγίων

Εἰκ. 1. Α. Κάτοψις καὶ πρόσοψις τοῦ λίθου τοῦ ἀναθήματος τῶν [Κορω]νέων ἐν Θήβαις.

καὶ προσιτὸν ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν κλιτὸν τοῦ Κότσικα ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

Ἐνταῦθα, ὡς μ' ἐβεβαίωσαν, ὑπάρχουσι λελατομημένοι πάλοι τοιοῦτοι λίθοι μὴ ἀποκομισθέντες, καὶ ἐγγὺς αὐτῶν αἱ θέσεις τῆς ὀρύξεως ὡς καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῶν ὀπῶν πρὸς ἐνθεσιν σφηνῶν χάριν ἐξορύξεως ἄλλων. Συνήθως ἔχομεν πλάκας ἐκ τοιοῦτου λίθου μεταβληθείσας εἰς στήλας ἐπιταφίους, ὧν πολλαὶ ἐν τῷ μουσεῖῳ Θηβῶν καὶ τῷ τῆς Τανάγρας, ἀλλὰ καὶ βάθρα ἀναθημάτων εἶνε πολλὰ (πρβλ. π. χ. Κεραμοπούλλου *Θηβαϊκὰ* σελ. 401 σημ., 476 σημ.).

Ὁ εὑρεθεὶς νῦν λίθος (εἰκ. 1 καὶ 2) ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας πρὸς ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ κρημνοῦ τῆς αὐτόθι θραύσεως καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ μὲν τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς 0.35 μ. ἀπὸ δὲ τῆς δεξιᾶς 0.40, ἔχει ὀπὴν βάθ. 0.09 μῆκ. 0.05 καὶ πλάτ. 0.04, ἀλλὰ τὸ πλάτος ἡδύνατο νὰ εἶνε μείζον οὐχὶ ὅμως εἰς σχῆμα πέλματος ποδός. Δύο εἶνε αἱ ἐπιγραφαί, ἃς φέρει, ἀμφοτέραι ἐπὶ τῆς προσόψεως· ἡ ἄνω εἶνε

τοῦ Ε΄ αἰῶνος π. Χ., ἡ ἄλλη τῶν χρόνων τῆς πτώσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους.

Ἡ πρώτη τρίστιχος ἐπιγραφὴ ἄρχεται 0.02 μ. ὑπὸ τὸ ἄνω χεῖλος τῆς προσόψεως, τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων αὐτῆς εἶνε 0.025 τὸ διάστιχον 0.02. Ἡ δευτέρα εἶνε μονόστιχος κεῖται 0.02 ὑπὸ τὴν πρώτην, τὸ δὲ ὕψος τῶν γραμμάτων

Εἰκ. 2. Α. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀναθήματος τῶν [Κορω]νέων καὶ εἶτα τοῦ Μομμίου ἐν Θήβαις.

αὐτῆς εἶνε 0.01 μ. Ὑπ’ αὐτὴν ἡ ὄψις τοῦ λίθου καταλείπεται κενὴ (ὕψ. 0.295). Μεταγραφομένη ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει οὕτως:

Η	Ι	Σ	Μ	Ε	Ν	Ι	Λ		Ἀπόλλωνι] Ηισμεινίο[ι				
Λ	Ο	Α		Υ	Ο	Ν	Τ	Ο	Σ	. . . . μο ἄρχοντος			
Ν	Ε	Ι	Ε	Σ	Α	Μ	Ε	Θ	Ε	Ι	Α	Ν	. . . . νεῖες ἀνέθειαν
ΥΚΙΟΥΣΤΡΑΤΗΓΟΣΥΠΑΤΟΣΡΩΜΑΙΩΝΑΠΟΛΛΩΝ													

Τοῦ Η τοῦ α΄ στίχου ἡ ἄνω ὀριζοντία γραμμὴ ἀπεκρούσθη. Τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ δευτέρου εἶνε Μ, ἔπονται δὲ Ο Α καὶ ἔπειτα φθορά τις τοῦ λίθου ἐγγὺς τοῦ Α δεικνύει χαμηλὰ μικρόν τι ο, οὗ πέραν ὁ λίθος εἶνε βεβλαμμένος ἀκριβῶς ἐκεῖ, ἔνθα ἔδει νὰ κεῖται τὸ ἐλλεῖπον γράμμα, ὥστε νὰ ἀπέχη κανανονικῶς ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν. Ἴσως τὸ δεξιὸν μέρος ἐκείνου τοῦ δυσαναλόγως μικροῦ ο εἶνε μέρος τῆς κατακορύφου γραμμῆς τοῦ ἀναγκαίου Ρ. Τὸ τρίτον γράμμα τοῦ γ΄ στίχου εἶνε Ι καὶ ὄχι Τ, ὡς θὰ ἐνόμιζέ τις ἀπατῶμενος ὑπὸ τῆς εἰκόνος τοῦ ἐκτύ-

που. Οἱ μέλανες οὗτοι λίθοι τῆς Βοιωτίας, ἐνέχοντες πυρίτιον, πάσχουσι φθοράς ἐκ τῆς ἐνώσεως τοῦ πυριτίου μετὰ τοῦ ὀξυγόνου τῆς ἀτμοσφαίρας. Ἐντεῦθεν παράγονται αὐλακες, αἷς ἐπιτείνει τὸ ἐπιρρέον ὕδωρ. Τοιαύτην αὐλακα εἶχεν ἡδη παλαιὰν ὁ λίθος τοῦλάχιστον μίαν, ἐκείνην δηλ., ἣτις ἠνάγκασε τὸν χαράκτην τῆς β' ἐπιγραφῆς νὰ χαράξῃ τὸ Ω τοῦ ΡΩΜ χαμηλότερον τοῦ δέοντος.

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ δύναται, νομίζω, νὰ συμπληρωθῇ ἀσφαλῶς (πρβλ. IG VII 2478, 2478α) **Δεύκιος Μόμμιος Δε]υκίου, στρατηγὸς ὑπατος Ῥωμαίων Ἀπόλλων[ι**. Ἐὰν δὲ ἤρχετο ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου τοῦ λίθου καθὼς καταλήγει εἰς τὸ δεξιόν, τότε παρέχει τὸ πιθανὸν πλάτος τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς καὶ δίδει βάσιν πρὸς συμπλήρωσιν τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς. Τὰ ἐλλείποντα πρὸς ἀριστερὰ 16 γράμματα τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς ἀπαιτοῦσιν ἔκτασιν 0.20 - 0.22 μ. Τόσῃν ἔκτασιν τοῦλάχιστον πρέπει νὰ προσθέσωμεν εἰς τὸν β' καὶ γ' στίχον τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς, οἵτινες, ὅσον σφῶνται, εἶνε ἰσομήκεις πρὸς τὴν β' ἐπιγραφὴν. Ὁ πρῶτος στίχος εἶνε περισσότερον βεβλαμμένος, ἂν δέ, ὡς εἶνε εὐλογον, συμπληρώσωμεν ἐν ἀρχῇ [ΑΠΟΛΛΟΝΙ], τότε τὰ τρία πρῶτα γράμματα ΑΠΟ πίπτουσιν ἐπὶ τῆς συμπληρωτέας τῶν 0.20 μ. ἐκτάσεως· ἀλλὰ διὰ τούτων δὲν καλύπτονται τὰ 0.22 μ., ὥστε ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ δὲν ἤρχιζεν ἐγγὺς τοῦ ἀριστεροῦ χεῖλους τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς. Ἀξιοσημείωτον εἶνε, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη διαιρεῖται εἰς τρία, ὅσοι καὶ οἱ στίχοι, νοητικὰ μέρη κατὰ τὸ περιεχόμενον: ὁ πρῶτος στίχος περιέχει τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, ᾧ γίνεται ἡ ἀνάθεσις, ὁ δεύτερος τὴν χρονολογίαν τῆς ἀναθέσεως (ἐπὶ τίνος ἄρχοντος) καὶ ὁ τρίτος τὸ ὄνομα τῶν ἀναθετῶν. Ἐπειδὴ εἰς τὸ τέλος ἕκαστος στίχος καταλήγει ἐκεῖ, ὅπου ἀπαιτεῖ τὸ νόημα αὐτοῦ, ἐν ᾧ τὰ γράμματα, χωρὶς νὰ εἶνε στοιχηδόν, εὐρίσκονται δι' ἕκαστον στίχον εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, θὰ ἡδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτῶν, θὰ ἦτο ὅπου ἀπῆτει τὸ μῆκος τῶν λέξεων τοῦ οἰκείου νοήματος. Ἀλλ' εἰς τὸν δεύτερον στίχον, ὅστις καταλείπει ἐν τέλει κενὸν χῶρον, οὐδεὶς λόγος συνέτρεχεν, ὥστε ὁ χαράκτης νὰ μὴ σεβασθῇ τὸ ἔμφυτον αἶσθημα τῆς τάξεως καὶ νὰ μὴ ἀρχίσῃ τὸν στίχον ἐκεῖ, ὅπου εἶχε τὴν ἀρχὴν καὶ ὁ πρῶτος. Τοιοῦτοτρόπως τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τριῶν γραμμάτων ἐν ἀρχῇ, ὥστε νὰ εἶναι τι, οἶον Κάδ]μο, Χάρ]μο, Σάμ]μο.

Εἰς τὸν τρίτον στίχον πιθανώτατα ἔχομεν ἔθνικὸν ὄνομα καταλήγον εἰς -νεῖς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διάλεκτος τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε βοιωτικὴ (πρβλ. ἀνέθειαν) τὸ ἔθνικὸν τοιαύτης καταλήξεως πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἐν Βοιωτίᾳ. Τοιαῦτα δὲ ὀνόματα ἔχομεν Χαι(η;)ρω]νεῖς, Λαρυμ]νεῖς, Κορω]νεῖς. Ἄν δεχθῶμεν ἐν τῶν δύο πρώτων ἔθνικῶν, θὰ συμπληρώσωμεν πέντε γράμματα· ἐπομένως ὁ τρίτος στίχος θὰ ἤρχιζεν ἀνωμάλως ἥτοι ἀριστερώτερα ὡς πρὸς τοὺς δύο πρώτους στίχους. Ἄν δεχθῶμεν τὸ τρίτον ἔθνικόν, θὰ συμπληρώσωμεν τέσσαρα μόνον γράμματα, ἅτινα

δύνανται νὰ εὗρωσι θέσιν ὑπὸ τὰ τρία τῶν προηγουμένων στίχων διὰ μικρᾶς πυκνώσεως, οἷαν ἔχει ὁ στίχος καὶ ἐν τέλει τῆς λέξεως «ἀνέθειαν», ὡς ἔχει γενικῶς ἀραϊώσιν ὁ δεύτερος. Κατ' ἀκολουθίαν δέχομαι ὡς συμπληρωτέον τὸ ὄνομα τῶν Κορωνέων. Ὡστε οἱ στίχοι ἤρχοντο οὐχὶ μὲν ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ χεῖλους, ἀλλ' ἐκ τῆς αὐτῆς κατακορύφου ἀριστερά, καὶ ἔλεγον:

Ἀπόλλωνι] *Ἡισμενίοι*
π. χ. Σάμ]μω ἄ[ρ]χοντος
Κορω]νεῖς ἀνέθειαν.

Ὅτι καὶ ἀναθέσεις ἐχρονολογοῦντο, μαρτυρεῖ ὁ κολοβὸς πῶρινος ἀρχαῖκός ῥαβδωτὸς κίων IG VII 2526 (Πύρο ἀρχοντος), εὗρισκόμενος νῦν ἐν τῷ μουσεῖῳ Θηβῶν, βαστάζων δέ ποτε ἀνάθημά τι, ἐδραζόμενον ἐπὶ τοῦ συστήματος λαξευτῶν κοιλοτήτων τῆς σωζομένης ἄνω ἐπιφανείας αὐτοῦ. Ὁ ἀρχων ἐν τῇ νέᾳ ἐπιγραφῇ εἶνε, νομίζω, τῶν Θηβῶν καὶ οὐχὶ τῆς Κορωνείας, ἐπειδὴ ξένη χρονολογία θὰ ἔδει νὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς, καὶ πάλιν δὲ θὰ ἦτο ἄγνωστος ἐν τῷ τεμένει τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος ἐν Θήβαις.

Εἶπον, ὅτι τὸ «ἀνέθειαν» μαρτυρεῖ βοιωτικὴν τὴν διάλεκτον· μετέγραψα δὲ «Σάμμω» «Ἡισμενίοι» (πρβλ. Bechtel, *Die griech. Dialekte* 218 ἑξ.). Τὸ «Κορωνεῖς» (=Κορωνέες) δεικνύει ἓνα τῶν πολλῶν τρόπων (Ε, ΕΙ, Ι, Ι), καθ' οὓς γράφεται πρὸ φωνήεντος ἐν τῇ ἐπιχωρίῳ γραφῇ τὸ ὑπὸ τῆς ἐτυμολογίας ἀπαιτούμενον Ε (πρβλ. Bechtel ἑ. ἄ. 231).

Ἐπιγραφικῶς τὰ σχήματα πάντων σχεδὸν τῶν γραμμάτων τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς εὗρηνται τῷ 424 π. Χ. εἰς τοὺς λίθους τοῦ Θεσπικοῦ πολυανδρίου καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους τῆς Τανάγρας καὶ τῶν Θηβῶν (IG VII 585, 1888. Πρβλ. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἑταιρ.* 1911, 153 ἑξ. *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1921 ἀρχῇ). Τὸ σ ἐν μὲν τῷ Ταναγραϊκῷ καὶ τοῖς Θεσπικοῖς λίθοις εἶνε τρισκελές, ἐν δὲ τοῖς Θηβαϊκοῖς τετρασκελές. Ἐπίσης εἰς τοὺς συγχρόνους ἰδιωτικὸς ἐπιτυμβίους λίθους δύο τῶν νεκρῶν ταναγραίων τοῦ πολυανδρίου, τοῦ Σαυγένους καὶ τοῦ Κοιράνου εἶνε τρισκελές (Κεραμόπουλλος, *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1921 σελ. 8 εἰκ. 2 καὶ πίν. 2), ἀλλ' ἐπὶ τοῦ συγχρόνου ὡσαύτως λίθου τοῦ Θηβαίου Μνάσωνος καὶ ἐπὶ ἄλλων θηβαϊκῶν λίθων ἐξελθόντων ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου εἶνε τετρασκελές (αὐτ. σελ. 24). Ἄν δ' ἢ ἐν τῇ Ἀρχ. Ἐφημ. ἑ. ἄ. γνώμη μου, ὅτι πάντες οὗτοι οἱ χαρακτᾶς παραστάσεις φέροντες μέλανες ἐπιτύμβιοι λίθοι ἐξῆλθον ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Θηβαίου Ἀριστείδου, εἶνε ἀληθής, δεικνύει, ὅτι ὅχι μόνον ἐν Θήβαις, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ἐργαστηρίῳ ἐγράφετο τότε ἀκόμη τὸ σ ἄλλοτε τρισκελές καὶ ἄλλοτε τετρασκελές. Ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀποτελεῖ ἐν Βοιωτίᾳ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς πρώτης μορφῆς εἰς τὴν δευτέραν.

Τὸ θ' ὅμως κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον γράφεται ἤδη Θ. Ἐπομένως ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Κορῶνέων εἶνε παλαιότερα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ δὲ μορφὴ Θ ἀνάγει τὴν ἐπιγραφὴν πρὸς τὸν 6^{ον} αἰῶνα π. Χ. Ὡστε ἴσως δὲν πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ γνωστὸν εὐτυχὲς γεγονὸς τῆς βοιωτικῆς ἱστορίας, τὴν κατὰ τῶν Ἀθηναίων παρὰ τὴν Κορώνειαν βοιωτικὴν νίκην τῷ 447¹, δι' ἧς ἀπηλλάγη πᾶσα ἡ Βοιωτία τῆς Ἀθηναϊκῆς πίεσεως καὶ δυναστείας. Τότε (Θουκ. 1,113) «τὴν Βοιωτίαν ἐξέλιπον Ἀθηναῖοι πᾶσαν, σπονδὰς ποιησάμενοι... καὶ οἱ φεύγοντες Βοιωτῶν κατελθόντες καὶ οἱ ἄλλοι πάντες αὐτόνομοι πάλιν ἐγένοντο». Τὶ ἀνέθεσαν εἰς τὸν Ἰσμήνιον Ἀπόλλωνα οἱ Κορωνεῖς καὶ διατὶ ἀνέθεσαν καὶ πότε ἀκριβῶς, δὲν εἶνε φανερόν οὔτε ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς οὔτε ἐκ τῆς μικρᾶς — ὡς φαίνεται — κοιλότητος τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λίθου, οὗ τὸ ὀπισθεν μέρος λείπει.

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ — ὀνομάζω αὐτὴν Α — δὲν λέγει, ἂν ἐπὶ τοῦ λίθου ἴστατο ἀνδριὰς τοῦ Μομμίου ἢ ἀνάθημα. Ἀλλ' ἐπειδὴ τοὺς ἀνδριάντας τοῦ Μομμίου θὰ ἀνέθετον αἱ ἑλληνίδες πόλεις πρὸς τιμὴν ἢ κολακείαν, ὡς ἡ πόλις τῶν Ἡλείων ἐν Ὀλυμπίᾳ (*Inscr. von Olympia* 319=Dittenberger *Syll.*³ 676), εἶνε πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος ἐβάσταζεν ἀνάθημά τι ἄλλο τοῦ Μομμίου. Ἐν ἄλλοις λίθοις προσθέτει ὁ Μόμμιος εἰς τὸ κείμενον, ὃ ἔχουσιν οὗτοι ὅμοιον πρὸς τὸν νῦν δημοσιευόμενον, τὰς λέξεις «τοῖς θεοῖς» (πρβλ. IG VII 2478, 1808), ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν λέξεων τούτων δὲν σημαίνει, ὅτι ἀνδριὰς τοῦ Μομμίου ἴστατο ἐπάνω, ἐπειδὴ καὶ ὁ ἀνδριὰς θὰ ἦτο ἀνάθημα θεῷ τινι ὑπὸ τοῦ Μομμίου, ἀφ' οὗ δὲν δύναται νὰ εἶνε ἀνάθημα τῶν πόλεων.

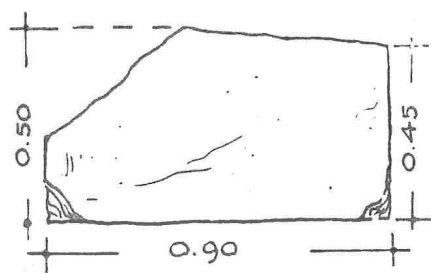
Ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ δηλοῖ ἀνάθημα εἰς τὸν Ἰσμήνιον Ἀπόλλωνα, προφανὲς εἶνε, ὅτι εἰς τὸ τέμενος τοῦ θεοῦ τούτου εὔρε τὴν βάσιν ὁ Μόμμιος καὶ ἐκεῖ ἀνέθηκε καὶ τὸ ἑαυτοῦ ἀνάθημα.

Ἀλλὸ τοῦτο δὲν εἶνε τὸ μόνον ἐν Θήβαις· ὁ Μόμμιος εἶχεν ἀναθέσει ἐνταῦθα καὶ ἄλλα δύο ἀναθήματα, ὧν τὸ μὲν — ὀνομάζω αὐτὸ Β — λέγει (IG VII 2478) «*Δ]εύκιος Μόμμιος Δευκίου/ σ]τρατηγὸς ὑπατ[ος Ρω]μαίων τοῖς θε[οῖς]*», τὸ δὲ — ἔστω τοῦτο Γ — (αὐτ. 2478α) «*Δεύκιος Μόμμιος Δευκίου σ]τρ[α]τηγὸς ὑπατος Ρωμαίων*».

Τὸν πρῶτον τούτων τῶν δύο λίθων, τὸν Β, δὲν εὔρον ἐν τῷ μουσεῖῳ Θηβῶν πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ἀντεγράφη κείμενος πρὸ οἰκίας τινὸς κατὰ τὰ ταπεινὰ δυτικὰ μέρη τῆς πόλεως, ἀλλ' ὀρίζεται ὡς «*ara inversa*», ἥτοι, ἂν ὀρθῶς ἐννοῶ, ὅτι ἤτ' ὅποτε βωμὸς καὶ ἀναστραφεὶς ἐχρησιμοποιήθη χάριν τοῦ ἀναθήματος τοῦ

¹ Καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐξ Ὀλυμπίας ἀναθηματικοῦ τῶν ἐκ Βοιωτίας Ὀρχομενίων κρᾶνους (*Δεχ. Ἐφ.* 1925 - 6, σελ. 87) μοι φαίνεται παλαιότερα τοῦ 447 π. Χ. καὶ ἐπομένως ἄσχετος πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους τούτου.

Μομμίου. Ὁ δεύτερος λίθος, ὁ Γ (εἰκ. 3 καὶ 4), εὑρηται ἐν τῷ μουσεῖῳ καὶ εἶνε μέλας ἢ βαθυκύανος, ὡς ὁ νῦν ἐκδιδόμενος, ἐπομένως δὲ παλαιότερος τοῦ Μομμίου, ἐφ' ὅσον τοιοῦτοι λίθοι δὲν ἦσαν ἐν χρήσει μετὰ τὸν 5^{ον} καὶ 4^{ον} αἰῶνα. Ἐχει δὲ ὁ λίθος οὗτος τὴν ὄψιν διαβεβρωμένην περισσότερον ἢ ὁ τῶν Κορωνέων καὶ φέρει ἐκατέρωθεν καὶ ἀναθύρωσιν, ὥστε ἀνῆκε πρότερον εἰς ἄλλο μνημεῖον,

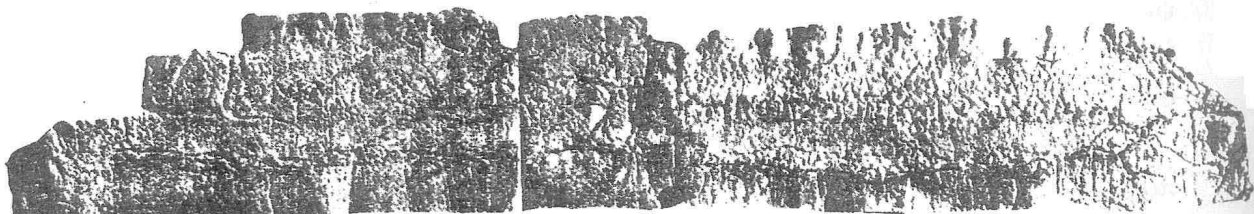
Εἰκ. 3. Γ.

Κάτωψις λίθου παλαιῦ ἀναθήματος καὶ εἶτα τοῦ Μομμίου ἐν Θήβαις.

ἢ δ' ἐπιγραφὴ τοῦ Μομμίου εἶνε γεγραμμένη διὰ μικρῶν γραμμάτων καὶ στενοχωρεῖται ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ἑνὸς τούτου λίθου. Ὡστε καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Μομμίου ἐπὶ παλαιότερας βάσεως.

Υπῆρχεν ὁμως καὶ ἐν Θεσπιαῖς ἀνάθημα τοῦ Μομμίου (IG VII 1807-1808) - ἔστω τοῦτο Δ - διττὴν φέρον καὶ τοῦτο ἐπιγραφὴν (εἰκ. 5 καὶ 6), ὡς τὸ νῦν δημοσιευόμενον· λέγει δηλ.: α') «*Ἰσμεινόδω[ρος].... / ἀγωνοδευτεί-*

σας [... / τοῖς θεοῖς]». β') «*Λεύκιος Μόμμιος Δευκίου στρατηγός / ὑπάτος Ρωμαίων τοῖς θεοῖς*». Εἶνε προφανές, ὅτι καὶ ἐν τούτῳ ἔχομεν λίθον παλαιότερον, χρησιμοποιηθέντα χάριν ἀναθήματος τοῦ Μομμίου. Δὲν γνωρίζω τοὺς

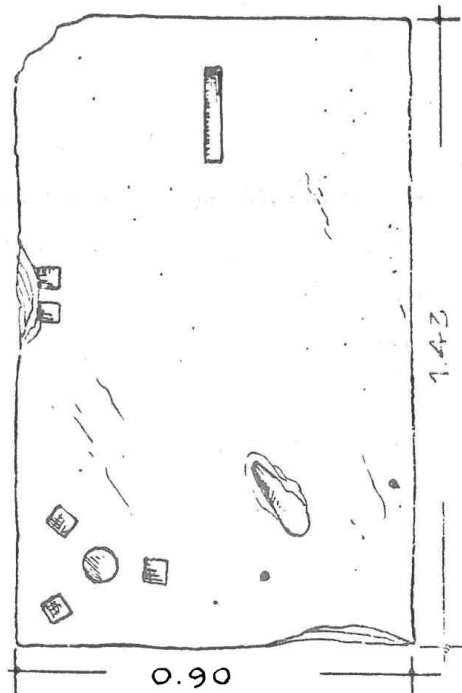
Εἰκ. 4. Γ. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μομμίου ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ λίθου εἰκ. 3.

λίθους τῶν ἀναθημάτων τοῦ Μομμίου ἐν Ὠρωπῷ (IG VII 433) καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ (*Inscr. v. Olymp.* 278-281).

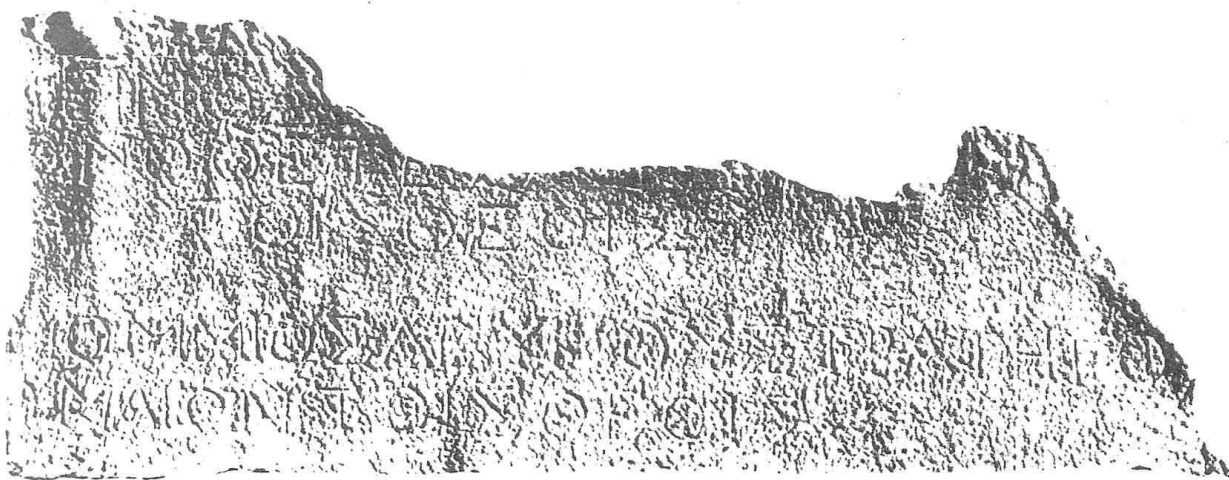
Ἀλλὰ πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ, τὸ ὅτι ὁ πανίσχυρος ὑπάτος, ὅστις εἶχεν ὑπὸ τὰς πτέρνας αὐτοῦ σύμπασαν τὴν Ἑλλάδα, ἔστησεν ἀναθήματα, πάντως δαπανηρά, χάριν τῶν ὁποίων ὁμως ἐχρησιμοποίησε τὰς τυχούσας ξένας βάσεις γλίσχρος, ἀτόπως, ἀσυνήθως, ἀναξίως καὶ παντὸς ιδιώτου εὐσεβοῦς Ἑλληνας; Καὶ πῶς νὰ ἐξηγηθῇ, ὅτι αὐτὸς ὁ τοσοῦτον σκληρῶς καταστρέψας τὴν καταληφθεῖσαν ἄνευ ἀντιστάσεως Κόρινθον, ἐν μέρει δὲ καὶ τὰς συμμάχους αὐτῆς Θήβας καὶ Χαλκίδα (*Liv. epit.* 52 *Πρακτ. τῆς Ἀρχ. Ἑταιρ.* 1930, 73), ὁ τοσοῦτον ἀσεβῶς λεηλατήσας τὴν Ἑλλάδα, μάλιστα δὲ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Βοιωτίαν, ἀνέθηκεν ἀναθήματα εὐσεβῶς εἰς τὰς χώρας ταύτας ἀκριβῶς, πρὸς αἷς ὑπῆρξε τόσον

σκληρός; Ἄν δ' οἱ λίθοι οἱ μὴ φέροντες τὰς λέξεις «τοῖς θεοῖς» ἀνείχον ἀνδριάντας αὐτοῦ καὶ ἦσαν ἀναθήματα τῶν πόλεων, πῶς θὰ ἐξηγηθῇ, ὅτι ἐστάθησαν οὗτοι ἐκεῖ ἀκριβῶς, ἔνθα ἐξετάθη ἡ μαρτυρουμένη λεηλασία αὐτοῦ οὐχὶ δ' ἐν πόλεσιν, ἅς ἀφῆκεν αὕτη ἀθίκτους; Καὶ διατὶ τότε θὰ εἶχομεν, ὅχι ἓνα μόνον, ἀλλὰ δύο ἀνδριάντας αὐτοῦ ἐν Θήβαις (τοὺς μὴ φέροντας τὰς λέξεις «τοῖς θεοῖς»), ἐπὶ ξένων δὲ βάσεων ἀμφοτέρους καὶ μετ' ἐπιγραφῶν διὰ μικρῶν γραμμάτων, ὕψους ἐνὸς ἑκατοστοῦ τοῦ μέτρου, ὅπερ εἶνε ἀνάρμοστον καὶ ἂν αὐτὸς ὁ Μόμμιος ἀνέθετε τὰ ἀναθήματα, εἰκονίζοντα εἴτε αὐτὸν εἴτε θεόν τινα εἴτε ὅτιδήποτε ἄλλο; Καὶ ἂν οἱ λίθοι ἐβάσταζον ἀναθήματα τοῦ Μομμίου, πότε πρέπει νὰ παρήγγειλεν οὗτος αὐτά, — θὰ ἦσαν βεβαίως πολλὰ — πότε ἐξετελέσθησαν ταῦτα, καὶ πότε ἐφρόντισεν ὁ Μόμμιος περὶ τῆς ιδρύσεως αὐτῶν; Τὰ ἀπορήματα ταῦτα, ζητοῦσι, νομίζω, διασάφισιν τινα. Πόσον σκληρὸς ὑπῆρξε πρὸς τὴν Κόρινθον καὶ τὰ καλλιτεχνήματα αὐτῆς ὁ Μόμμιος, φαίνεται ἐκ τοῦ Πολυβίου κατὰ Στράβ. 8,380 ἐξ.

Ὁ Στράβων ἐν 8,381 ἐπαναλαμβάνει πῶς ὁ Πολύβιος, «τὰ συμβάντα περὶ τὴν ἄλωσιν (τῆς Κορίνθου) ἐν οἴκτου μέρει λέγων, προστίθῃσι καὶ τὴν **στρατιω-**

Εἰκ. 5. Δ. Κάτοψις τοῦ Θεσπικοῦ λίθου ἀναθήματος Ἰσμηνοδώρου καὶ εἰτα τοῦ Μομμίου (νῦν ἐν τῷ μουσείῳ Θηβῶν).

Εἰκ. 6. Δ. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ἰσμηνοδώρου καὶ τοῦ Μομμίου.

τικὴν ὀλιγωρίαν τὴν περὶ τὰ τῶν τεχνῶν ἔργα καὶ τὰ ἀναθήματα· φησὶ γὰρ **ἰδεῖν παρὼν** ἐρριμένους πίνακας ἐπ' ἐδάφους, πεττεύοντας δὲ τοὺς στρατιώτας ἐπὶ τούτων. ὀνομάζει δ' αὐτῶν Ἀριστείδου γραφὴν τοῦ Διονύσου (ἐφ' οὗ τινες,

εἰρησθαί φασι τὸ «οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον») καὶ τὸν Ἡρακλέα τὸν καταπονούμενον τῷ τῆς Δηϊανείρας χιτῶνι. Τοῦτον μὲν οὖν οὐχ ἑωράκαμεν ἡμεῖς, τὸν δὲ Διόνυσον ἀνακείμενον ἐν τῷ Δημητρεῖ τῷ ἐν Ρώμῃ κάλλιστον ἔργον ἑωρῶμεν ἐμπρησθέντος δὲ τοῦ νεῷ συνηφανίσθη καὶ ἡ γραφὴ νεωστὶ. σχεδὸν δέ τι καὶ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων τῶν ἐν Ρώμῃ τὰ πλεῖστα καὶ ἄριστα ἐντεῦθεν ἀφῖχθαι· τινὰ δὲ καὶ αἱ κύκλῳ τῆς Ρώμης πόλεις ἔσχον. **μεγαλόφρων γὰρ ὢν μᾶλλον ἢ φιλότεχνος ὁ Μόμμιος, ὥς φασι**, μετεδίδου ῥαδίως τοῖς δεηθεῖσι. Λεύκολλος δὲ κατασκευάσας τὸ τῆς Εὐτυχίας ἱερὸν καὶ στοάν τινα, χρῆσιν ἡτήσατο ὃν εἶχεν ἀνδριάντων ὁ Μόμμιος, ὥς κοσμήσων τὸ ἱερὸν μέχρι ἀναδείξεως, εἰτ' ἀποδώσων· οὐκ ἀπέδωκε δέ, ἀλλ' ἀνέθηκε κελεύσας αἶρειν εἰ βούλεται· **πρῶως δ' ἤνεγκεν ἐκείνος οὐ φροντίσας οὐδέν**, ὥστ' ἠυδοκίμει τοῦ ἀναθέντος μᾶλλον».

Εἶνε ἀξιοσημεῖωτος ἡ προσοχὴ καὶ τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Στράβωνος ἀποδιδόντων τὴν καταστροφὴν τῶν καλλιτεχνημάτων ἀπλῶς εἰς «ὀλιγορίαν στρατιωτικὴν», ἣν ἀνάγουσιν οἶονεἰ εἰς γενικὸν κανόνα, ὥστε νὰ μὴ βαρύνῃ μόνον τὸν Μόμμιον καὶ τὸν στρατὸν αὐτοῦ. Ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς ἔγραφον ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ μετὰ δυσκολίας καὶ προσχημάτων λέγουσι τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ὅταν ὁ Στράβων κατὰ τὸν Πολύβιον λέγῃ, ὅτι ὁ Μόμμιος δὲν ἦτο φιλότεχνος — ἦτο λοιπὸν ἀπλῶς καταστροφεὺς καὶ ἄρπαξ — προσθέτει οὐ μόνον τὸ φρόνιμον ἐκείνο «ὥς φασι» ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἦτο κατὰ τᾶλλα «μεγαλόφρων». Διὰ τοῦτο, τῶν σκληρῶν μαλακῶς λεγομένων, «πρῶως ἤνεγκε» τὴν διαγωγὴν τοῦ Λουκούλλου καὶ δὲν ἐφρόντισε νὰ ἀναλάβῃ τὰ δανεισθέντα αὐτῷ ἔργα τέχνης. Ἴσως οὕτω πρῶως ἢ ἀναισθήτως κατεχαρίσατο τὰ ἄρπαγέντα, ὥστε καὶ ὁ Κικέρων (de off. II 76) καὶ ὁ Λίβιος (epit. 52) νὰ βεβαιῶσιν, ὅτι οὐδὲν κατεῖχεν ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ.

Ὅτι ὁμως ἀπήγαγε πολλὰ ἔργα τέχνης, βεβαιοῖ καὶ ὁ Πλίνιος (34, 12. 35, 24) καὶ ὁ Λίβιος (ἐ. ἄ.) καὶ ὁ Κικέρων (ἐ. ἄ.) καὶ ὁ Πολύβιος (Στράβ. 381) καὶ ὁ Πaus. 7, 16, 8: «ἀναθημάτων δὲ καὶ τοῦ ἄλλου κόσμου τὰ μὲν μάλιστα ἀνήκοντα εἰς θαῦμα ἀνήγετο, τὰ δὲ ἐκείνοις οὐχ ὁμοίου λόγου Φιλοποίμενι ὁ Μόμμιος τῷ παρ' Ἀττάλου στρατηγῷ δίδωσι. καὶ ἦν Περγαμηνοῖς καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι λάφυρα Κορίνθια». Πιστεύω, ὅτι, ὅσα ἔλαβεν ὁ Φοιλοποίμην, θὰ ἦσαν καλύτερα ἐκείνων, ἅτινα ἐστέλλοντο εἰς Ρώμην, ἂν ἀπλῶς ἡ ἐκλογὴ τούτων ἐγίνετο καθ' ἀπλοῦν θαυμασμὸν καὶ ὑπ' ἀνθρώπων μὴ φιλοτέχνων. Ὁ Πολύβιος (11, 17) διδάσκει προσέτι, ὅτι, ὅσα ἐθεωρήθησαν ὥς μὴ πολύτιμα κατεστράφησαν ἢ ἐδόθησαν ὥς δῶρα ἢ ἐπωλήθησαν κατὰ πλειοδοσίαν.

Περὶ ἐνὸς τῶν ἔργων τούτων παρέχει διδακτικὰς εἰδήσεις ὁ Πλίν. 35, 24· ὅτι δηλ. τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀριστείδου φιλοτεχνηθεῖσαν εἰκόνα τοῦ Διονύσου, ἠγόρασαν ὁ Ἀτταλὸς ἀντὶ 600 χιλ. δραχμῶν καὶ ὅτι ὁ Μόμμιος ἐκπλαγεὶς ἐκ τῆς τιμῆς ταύτης καὶ ὑποπτεύσας ὅτι ἡ εἰκὼν ἐνεῖχε δύναμιν τινα μυστικὴν, ἣν αὐτὸς ἠγνόει

(*susplicatus aliquid in ea virtutis, quod ipse nesciret*), ἠκύρωσε τὴν πώλησιν καὶ ἀνέλαβε τὴν εἰκόνα, ἣτις ἔπειτα ἐκομίσθη εἰς Ρώμην καὶ ἦτο ἡ πρώτη ἐλθοῦσα ἐκεῖσε ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς γραφῆ. Οἱ λόγοι οὗτοι μαρτυροῦσι τὸν βαθμὸν τῆς ἀπειροκαλίας καὶ τῆς περὶ τὰ τοιαῦτα ἀγροικίας τοῦ Μομμίου.

Ἐν ᾧ δὲ ὁ Πολύβιος 40, 11, λέγει, ὅτι ὁ Μόμμιος ἐγένετο μετριοπαθὴς καὶ ἠνώρθωσε τὰ ἱερὰ τοῦ Ἰσθμοῦ, ἐτίμησε δὲ δώροις τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ τὸ ἐν Δελφοῖς, ὁ δὲ Πausanίας βεβαιοῖ (5, 24, 4), ὅτι «Ρωμαίων οὔτε ἄνδρα ιδιώτην οὔτε ὁπόσοι τῆς βουλῆς οὐδένα Μομμίου πρότερον ἀνάθημα ἴσμεν εἰς ἱερὸν ἀναθέντα ἑλληνικόν, Μόμμιος δὲ ἀπὸ λαφύρων ἀνέθηκε τῶν ἐξ Ἀχαΐας Δία εἰς Ὀλυμπίαν χαλκοῦν... παρὰ τὸν πρῶτον... τοῦ ναοῦ κίονα», μνημονεύει δὲ (5, 24, 8), ὅτι: «ἔστι καὶ πρὸς τῷ τείχει τῆς Ἀλτεως Ζεὺς ἐπὶ ἡλίῳ τετραμμένος δυσμᾶς, ἐπίγραμμα οὐδὲν παρεχόμενος· ἐλέγετο δὲ καὶ οὗτος Μομμίου τε καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀχαιῶν εἶναι πολέμου» — εἰς ἡμᾶς ἐγείρεται ἡ ὑπόνοια, μήπως καὶ τὰ ἀναθήματα ταῦτα ἦσαν ἐπὶ ξένων παλαιότερων βάσεων ἢ μήπως ἦσαν σύνολα, ἀγάλματα καὶ βάσεις, λάφυρα ἀπὸ τοῦ κατὰ τῶν Ἀχαιῶν πολέμου, σφετερισθέντα αὐτόθι ἢ ἀπαχθέντα ἄλλοθεν ποθεν καὶ ἀνατεθέντα ἐκεῖ, ὡς ἦσαν αἱ 21 ἐπίχρυσοι ἀσπίδες, ὥς εἶδεν ὁ Paus. 5, 10, 5 «τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ναοῦ τῆς ὑπὲρ τῶν κίωνων περιθεούσης ζώνης κατὰ τὸ ἐκτὸς... ἀνάθημα στρατηγοῦ Ῥωμαίων Μομμίου κρατήσαντος Ἀχαιῶν πολέμου καὶ Κόρινθόν τε ἐλόντος καὶ Κορινθίους τοὺς Δωριέας ποιήσαντος ἀναστάτους».

Τὴν ὑπόνοιαν ταύτην ἐνισχύουσιν καὶ διασαφοῦσιν οἱ λίθοι τοῦ μουσείου τῶν Θηβῶν: Ὁ νῦν δημοσιευόμενος Α ἔχει σφζόμενον μὲν πλάτος 0.50, ἀρχικὸν δὲ μέχρι 0.72, ἐπειδὴ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Μομμίου, μονόστιχος οὔσα καὶ καταλήγουσα εἰς τὸ δεξιὸν χεῖλος τῆς ὄψεως τοῦ λίθου, θὰ ἤρχιζεν ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ. Τὸ σφζόμενον βάθος αὐτοῦ εἶνε 0.60 ἢ ὀλιγώτερόν τι — διὰ φθορὰν — ἐν τῇ ἄνω ἐπιφανείᾳ, δὲν εἶνε δὲ πιθανόν, ὅτι θὰ ὑπερέβαινε τὸ πλάτος αὐτοῦ, ὥστε ἔχομεν οὕτω τὸ κέντρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας, καὶ ἔπρεπεν, ἂν ὁ λίθος εἶχε δεχθῇ δεύτερον ἀνάθημα μετὰ τὸ τῶν Κορωνέων, νὰ εἶχομεν ἴχνη καὶ λαξεύσεις πολλαπλᾶς. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ὅμως εἶνε καθαρὰ, ἔχουσα μόνον τὴν βαθεῖαν ὀπήν, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος, ὥστε νὰ φαίνεται, ὅτι ὁ λίθος δὲν ἐταλαιπωρήθη ἐπάνω ἐκ τῆς δευτέρας ἀναθέσεως, ὡς εἰ τὸ παλαιὸν ἀνάθημα νὰ μετεγράφη εἰς τὰ βιβλία τοῦ ναοῦ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μομμίου, οὔτινος ἡ ἐπιγραφή, προστεθεῖσα, δανείζεται οὕτω καὶ τὸ ἐπίθετον τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναθέσεως ἐκ τῆς προηγουμένης ἐπιγραφῆς τῶν Κορωνέων.

Ὁ θηβαϊκὸς μέλας λίθος Γ δὲν σφζεται ὀπισθεν ὁλόκληρος. Ἐχει πᾶχ. 0.20 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἔχει τὴν κάτωσιν εἰκ. 3. Ἐὰν ὁ λίθος οὗτος ἀπετέλει ὁλόκληρον τὴν βάσιν τοῦ ἀναθήματος τοῦ Μομμίου, δὲν θὰ εἶχε πολὺ μέγα βάθος

καὶ ἐπομένως τὰ ἴχνη τοῦ ἀναθήματος ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας. Ἀλλ' αὕτη εἶνε ἐντελῶς καθαρά. Ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μομμίου ἐτέθη ἐπὶ ξένου ἀναθήματος μετὰ βάσεως συνθέτου, ἀποτελουμένης δηλ. ὑπὸ πλειόνων λίθων, ὡς δεικνύουσι καὶ αἱ σφζόμεναι ἐκατέρωθεν ἀναθυρώσεις. Ἄν δ' ἐστενοχωρήθῃ διὰ μικρῶν γραμμάτων (ὑψ. 0.015) ἐπὶ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου τούτου λίθου ἀμελῶς γραφεῖσα μεθ' ἐνὸς μάλιστα σφάλματος ($\rho\omega\mu\alpha\iota\alpha\overset{\text{ON}}{\Omega\text{N}}$) διωρθωμένου προχείρως, τοῦτο ἐγένετο διὰ λόγον, ὃν θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Τὸ πρῶτον ἀνάθημα τοῦ λίθου τούτου, ἐπὶ μακρᾶς βάσεως ἰδρυμένον, ἴσως ἦτο ἔφιππός τις ἀνδριᾶς ἐπιτρέπων ἀραιὰ ἴχνη ποδῶν, θὰ εἶχε δὲ τὴν ἀρχικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸ πρόσωπον, ἐν ᾧ ἡ τοῦ Μομμίου ἐτέθη εἰς τὴν πλευράν.

Τὸ πρᾶγμα γίνεται βεβαιότερον ἐκ τοῦ Θεσπικοῦ λίθου Δ, ὅστις ἐβάσταζε τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἰσμηνοδώρου. Ὁ λίθος οὗτος ἔχων πάχος ἤτοι ὕψος 0.365 καὶ πάντοθεν ὦν καλῶς εἰργασμένος, ἔχει ἐπάνω τὴν κάτοψιν τῆς εἰκ. 5. Λεῖπει ἡ ὀπισθεν ἀριστερὰ γωνία, καὶ δύο ἀποθραύσεις ἐπιπόλαιαι εἶνε ἀριστερὰ καὶ ἐμπρός, ἔνθα λεῖπει καὶ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τοῦτο. Ὅπισθεν εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς ἄνω πλευρᾶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.10 μ. ἀπὸ τῆς ὀπισθίας εἶνε αὐλαξ μήκ. 0.22, πλάτ. 0.04 καὶ βάθ. 0.06. Εἰς ἀπόστασιν 0.57 μ. ἀπὸ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς καὶ 0.04 ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς εἶνε ὁπὴ τετράγωνος, πλευρᾶς 0.04 καὶ ἐντεῦθεν αὐτῆς 0.03 ἄλλη παράλληλος ὁμοία. Κατὰ τὴν ἀριστερὰν προσθίαν γωνίαν εἶνε σύστημα ὁμοίων ὁπῶν, ὧν αἱ τρεῖς δεικνύουσι πλευρὰν οὐχὶ πρὸς τὰς πλευρὰς τοῦ λίθου (αἱ δύο ἀριστεραὶ ἀπέχουσιν ἐκάτερα τῆς ἐγγὺς πλευρᾶς 0.04, ὡς αἱ δύο πρῶται), ἀλλὰ πρὸς μείζονα στρογγύλην ὁπὴν ἐν μέσῳ αὐτῶν κειμένην εἰς ἀπόστασιν 0.05 ἀφ' ἐκάστης καὶ ἔχουσαν διάμετρον μὲν 0.10, βάθος δὲ ἴσον πρὸς τὰς ἄλλας. Πρὸς τὴν δεξιὰν γωνίαν εἶνε πέλμα χαλκοῦ ἀγάλματος κατατεῖνον πρὸς τὴν γωνίαν, ἔχον μῆκος 0.20 μ., βάθ. 0.04 καὶ ἀπέχον ἀπὸ τε τῆς προσόψεως καὶ ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς 0.25, ἀπὸ δὲ τῆς δεξιᾶς τῶν τριῶν μικρῶν ὁπῶν 0.28.

Τὸ ἐν τῇ ἀριστερᾷ γωνίᾳ σύστημα τῶν τριῶν τετραγώνων μικρῶν ὁπῶν περὶ τὴν μείζονα στρογγύλην προφανῶς προέρχεται ἐκ τρίποδος, ὅθεν γίνεται πιθανόν, ὅτι τὸ πέλμα ἀνῆκεν εἰς ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐπειδὴ δὲ ἄλλου ποδὸς ἴχνος δὲν ὑπάρχει, αἱ δ' ἄλλαι λαξεύσεις εὐρίσκονται μακράν, διατηρεῖται δ' ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλευρᾶς ἄριστα, εἶνε βέβαιον, ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος ἱστάμενον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἐκούφιζε τὸν δεξιὸν κατ' ἄγνωστον μὲν τρόπον, ἀλλ' οὕτως ὥστε νὰ μὴ πατῇ οὗτος. Ἐπειδὴ δὲ δὲν θὰ εἶχεν οὕτω ἱκανὴν εὐστάθειαν, ὁ τεχνίτης ἐφρόντισε νὰ συνάψῃ πρὸς αὐτὸ κατὰ τινα τρόπον τὸν μετὰ κεντρικοῦ κίονος ὑψηλὸν τρίποδα καὶ ἄλλας τινὰς προσθήκας στηριζομένας ἐπὶ τοῦ ζεύγους τῶν ὁπῶν καὶ τῆς ὀπισθίας αὐλακος, ἣτις φαίνεται, ὅτι ἐδέχετο

πολλὴν ὥθησιν ἢ πίεσιν καὶ διὰ τοῦτο ἔχει μέγα βάθος ἐν παραβολῇ πρὸς τὰς ἄλλας. Τοῦτο ἦτο τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἰσμηνοδώρου καὶ ἐπειδὴ οὐδὲν ἄλλο ἐτέθη ἐπὶ τοῦ λίθου, συνάγεται, ὅτι ὁ Μόμμιος μετέγραψεν αὐτὸ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ ὀνόματος.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Premierstein παρατήρησε τὸ αὐτὸ εἰς τὸ ἐν Τεγέᾳ ἀνάθημα (*Oesterr. Jahreshefte* 1912, 199), προκύπτει, ὅτι, ἂν μὴ πάντα, ἀλλὰ πολλὰ τῶν ἀναθημάτων τῶν φερόντων τὸ ὄνομα τοῦ Μομμίου εἶνε δι' ἡμᾶς σήμερον ἐξευτελιστικὸς διασυρμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ στρατηγοῦ τούτου, ὃν πρῶτος ὁ Σύλλας ἐμιμήθη, καὶ δὴ καὶ ἐν Θεσπιαῖς, ἔνθα (Πανσ. 9, 30, 1) «τὸ ἄγαλμα ἀνέθηκε Σύλλας τοῦ Διονύσου τὸ ὀρθόν, ἔργον τῶν Μύρωνος, θέας μάλιστα ἄξιον μετὰ γε τὸν Ἀθήνησιν Ἐρεχθέα· ἀνέθηκε δὲ οὐκ οἴκοθεν, Ὀρχομενίους δὲ ἀφελόμενος τοὺς Μινύας· τοῦτό ἐστι τὸ ὑπὸ Ἑλλήνων λεγόμενον Ὀυμιάμασιν ἄλλοτριόις τὸ θεῖον σέβεσθαι».

Πότε ὅμως καὶ πῶς ἐγένοντο αἱ ἀναθέσεις αὗται;

Ὁ Λίβιος epit. 52 λέγει ὅτι «*Thebae quoque et Chalcis, quae auxilio fuerant, dirutae*», ὁ δὲ Πλίνιος 34, 12, ὅτι «*Mummii victoria Corinthum quidem diruit, sed e compluribus Achajae oppidis simul aera dispersit*». Ὁ δὲ Κικέρων in Verr. 4, 4 ἀναφερόμενος εἰς τὰς Θεσπιάς καὶ πολυπραγμονῶν λέγει: ... «idem, opinor, artifex (Praxiteles) ejusdem modi Cupidinem fecit illum, qui est Thespiis, propter quem Thespieae visuntur nam alia visendi causa nulla est. Atque ille L. Mummius, cum *Thespiadas*, quae ad aedem Felicitatis sunt, *ceteraque profana ex illo oppido signa tolleret*, hunc marmoreum *Cupidinem, quod erat consecratus, non attigit*». Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Κικέρωνος δηλοῦσι πρῶτον, ὅτι αὐτοπροσώπως ὁ Μόμμιος ἐξέλεγε τὰ ἀπακτέα ἔργα τέχνης, καὶ δεύτερον ὅτι ἦτο ἀπλοῦς καὶ δεισιδαίμων ἀληθῶς, ὥς δεικνύουσι καὶ τὰ περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἀριστείδου εἰρημένα, ἀντιθέτως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Colin *Rome et la Grèce* 631 ἐξ. πειρωμένου νὰ ἀναιρέσῃ κατηγορίας ἐξενεχθείσας κατὰ τοῦ Μομμίου ὑπὸ ὁμοεθνῶν αὐτῷ ἀνδρῶν στηριχθέντων εἰς γεγονότα.

Διὰ νὰ εἶνε παρὼν ὁ Μόμμιος, ἡ ἐκλογὴ τῶν ὑπ' αὐτοῦ προτιμηθέντων ἔργων εἴτε πρὸς δωρεάς εἴτε πρὸς ἀπαγωγὴν πρέπει νὰ ἐγένετο κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 145 π. Χ., ὅτε, φυγόντων εἰς Ἱταλίαν τῶν ἐκεῖθεν ἐλθόντων 10 συγκλητικῶν, ὁ Μόμμιος ἡμερώτερος γενόμενος καὶ ἴσως καὶ εἰς εἰσηγήσεις τοῦ Πολυβίου ἐνδίδων, ἐδείχθη εὐσεβὴς πρὸς τὰ ἱερὰ τοῦ Ἰσθμοῦ, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν καὶ (Πολύβ. 40, 11) «ταῖς ἐξῆς ἡμέραις ἐπεπορεύετο τὰς πόλεις, τιμώμενος ἐν ἐκάστη καὶ τυγχάνων τῆς *ἀρμοζούσης χάριτος*. Εἰκότως δὲ τιμᾶσθαι συνέβαιεν αὐτὸν καὶ κοινῇ καὶ κατ' ἰδίαν· καὶ γὰρ ἐγκρατῶς καὶ καθαρῶς ἀνεστράφη, καὶ πράως ἐχρήσατο τοῖς ὅλοις πράγμασι, μέγαν καιρὸν ἐν τοῖς Ἑλλήσιν ἔχων καὶ μεγάλην ἐξουσίαν. Καὶ γὰρ ἐν οἷς ἐδόκει παρεωρακέναι τι τῶν καθηκόντων,

ἐμοὶ μὲν οὐκ ἐφαίνετο δι' ἑαυτὸν τοῦτο πεποιημέναι, διὰ δὲ τοὺς παρακειμένους φίλους· τοῦτο δ' ἦν καταφανέστατον ἐν τοῖς τῶν Χαλκιδέων ἱππεῦσιν, οὓς ἀνεῖλε» (καθὼς καὶ ἕνα τοῦλάχιστον, ὃν γινώσκουμεν, Βοιωτὸν καὶ Θηβαῖον τὸν Πυθέαν Πολύβ. 40, 3 πρβλ. Πaus. 7, 14, 6. 15, 10).

Εἰς τοὺς λόγους τοῦ Πολυβίου δύναται τις νὰ θαυμάσῃ τὴν διπλωματίαν τῶν φοβερῶν ἐκείνων διὰ τὴν Ἑλλάδα καιρῶν. Οἱ ἄνθρωποι ἀπέδιδον εἰς τὸν Μόμμιον αὐτὸν σκληρὰς καὶ σκαιὰς πράξεις, ὁ Πολύβιος δὲ μνημονεύει ἐντέχνως τούτου ἐξ ἱστορικοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ, σφῶζων ἑαυτῷ τὴν ῥωμαϊκὴν εὐνοίαν, περιβάλλει τὸν Μόμμιον δι' ἐγκωμιαστικῆς κενολογίας, προσθέτων καὶ τὴν πρὸς τὸν πορθητὴν «*ἀρμόζουσαν* χάριν» τῶν ἐλληνίδων πόλεων, αἵτινες ὅμως, πλὴν τῆς Ἡλίδος, οὐδένα ἀνδριάντα ἔστησαν αὐτῷ. Ἡ πραγματικότης λοιπὸν κεῖται οὐχὶ εἰς τὰς γραμμὰς τοῦ Πολυβίου ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν.

Ἄλλ' ἂν περὶ τῶν ἀπαχθέντων εἶνε ὁπωσδήποτε φανερόν, ὅτι ἡ προτίμησις τοῦ Μομμίου παρόντος ἔσχε ῥοπήν, δὲν εἶνε φανερόν τις ἐξέλεξε τὰ ἔργα τὰ πωληθέντα διὰ δημοπρασίας. Περὶ τούτων πιστεύω, ὅτι τὰ πλείστα ἦσαν Κορίνθια καὶ ἀνετράπησαν κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ ὁρμῇ τῆς εἰσβολῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων στρατιωτῶν, τὰ δ' ἄλλα, ὅσα ὑπῆρχον ἔξω τῆς Κορίνθου, θὰ προῆλθον ἐξ ὁμοίας τινὸς βιαίας διαγωγῆς τοῦ στρατοῦ, τοῦλάχιστον ἐν Θήβαις καὶ Χαλκίδι, ἃς ἔπληξε καταστροφή (dirutae) πιστωθεῖσα ἐν Θήβαις (Πρακτ. τ. Α'. Ε. 1930, 69).

Ὑπῆρχεν ὅμως καὶ ἄλλη τις κατηγορία καλλιτεχνημάτων ἢ ἀπλῶς ἀντικειμένων πλειστηριασθέντων, ἀποτελουμένη ἐξ ἐκείνων, ἅτινα ἀνῆκον εἰς ἐχθροὺς τῆς Ῥώμης εἴτε ζῶντας εἴτε τεθνεώτας. Ὁ Πολύβιος 40, 8 ἀφηγεῖται πῶς ἔσωσε τὰς εἰκόνας τοῦ Ἀχαιοῦ, τοῦ Ἀράτου καὶ τοῦ Φιλοποίμενος. Ἀλλὰ 40, 9 λέγει πῶς διετάχθη ὑπὸ τῶν 10 συγκλητικῶν ὁ ταμίας (quaestor), ἵνα «ἐπιπορευόμενος τὰς πόλεις πάντων τῶν τῷ Διαίῳ κοινωνησάντων» πωλῇ τὰς οὐσίας τῶν καὶ κατακριθέντων, ὅσοι μὴ παῖδας ἢ γονέας εἶχον», καὶ πῶς ὑπεχρεοῦτο νὰ χαρίσῃται τῷ Πολυβίῳ ὅ,τι οὗτος ἠθέλην ἐπιθυμήσει ἐκ τῶν τοῦ Διαίου, καὶ πῶς αὐτὸς ὁ Πολύβιος οὐδὲν ἐδέχθη, ἀλλὰ «καὶ τοὺς φίλους παρεκάλεσε καθ' ὅλου μηδενὸς ἐπιθυμῆσαι τῶν ὑπὸ τοῦ ταμίου πωλουμένων», καὶ πῶς «οἱ κατακολουθήσαντες τῇ συμβουλίᾳ καλλίστην δόξαν ἐξηνέγκαντο παρὰ τοῖς πολίταις» (δηλ. τοῖς Ἑλλησι). Ἀλλὰ διὰ νὰ δύναται ὁ Πολύβιος νὰ παρεμβαίνει κατὰ τὴν πώλησιν καὶ διὰ νὰ δύναται νὰ παρακαλῇ τοὺς φίλους νὰ μὴ ἐπιζητήσωσι τὴν ἀπόκτησιν μηδενὸς καθ' ὅλου τῶν ὑπὸ τοῦ ταμίου πωλουμένων, ἔπρεπε νὰ εἶνε παρὼν καὶ νὰ συνοδεύῃ τὸν ταμίαν ἐπιπορευόμενον τὰς πόλεις πάντων τῶν τῷ Διαίῳ κοινωνησάντων. Ἦσαν δ' οἱ κοινωνήσαντες καὶ πόλεις ὅλαι καὶ ἄτομα ἐξέχοντα καὶ πρωτοβουλίαν σχόντα ἕκασταχοῦ, ὥς ὁ Θηβαῖος Πυθέας καὶ οἱ ἱπποβόται τῆς Χαλκίδος.

Νομίζω λοιπόν, ὅτι ὁ Πολύβιος ἀληθῶς συνώδευε τὸν ταμίαν. Διότι, καθ' ὃν χρόνον οἱ 10 συγκλητικοὶ (ἔαρ τοῦ 145) παρήγγελλον τάνωτέρῳ τῷ ταμίᾳ, «ἐνετείλαντο τῷ Πολυβίῳ, (40, 10) χωριζόμενοι, *τὰς πόλεις ἐπιπορευθῆναι* καὶ περὶ ὧν οἱ ἄνθρωποι ἀμφιβάλλουσι διευκρινῆσαι, μέχρι οὗ συνήθειαν ἔχωσι τῇ πολιτείᾳ καὶ τοῖς νόμοις (δηλ. πρὸς τὸ νέον πολιτικὸν καθεστώς)· ὁ *δὲ καὶ μετὰ τινα χρόνον ἐποίησε* πρὸς τοὺς ἀνθρώπους στέρεσαι τὴν δεδομένην (πολιτείαν)». Ὁ Πολύβιος ἐπεφορτίσθη οὕτω ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων διὰ σπουδαιότητος ἀποστολῆς, χρησιμώτατος ἀποφαινόμενος καὶ ἄξιος πάσης ἀμοιβῆς, ἴσως δὲ καὶ ἐξεμαίευσεν τὴν ἀποστολὴν ταύτην, τὸ μὲν ἵνα φαίνεται εὖνους τοῖς Ῥωμαίοις, τὸ δὲ ἵνα εὖρη καιρὸν πρὸς μετριάσμον ἢ θεραπείαν δεινῶν τινων καὶ παρηγορήσῃ τοὺς Ἕλληνας — ἐτίμησαν δ' αὐτὸν εὐγνωμονοῦντες οἱ Ἕλληνες «κατὰ πόλεις καὶ ζῶντα καὶ μεταλλάξαντα» — ἐκανόνισεν δὲ τὸ ταξιδίον του, ὥστε νὰ συμπέσῃ πρὸς τὸ τοῦ ταμίου «μετὰ τινα χρόνον», δηλ. ἀφ' οὗ θὰ ἐπερατοῦτο ἡ δημοπρασία τῶν ἐν Κορίνθῳ πωλητέων.

Προχωροῦντες νῦν δυνάμεθα, προδιοικοῦντες τὰ περαιτέρω, νὰ εἰπώμεν, ὅτι αἱ ἀναθέσεις τοῦ Μομίου ἐν Θήβαις καὶ Θεσπιαῖς, δὲν ἐγένοντο ἐπιπορευομένου τὰς πόλεις αὐτοῦ τούτου, διότι ἐν τοιαύτῃ ἐκδοχῇ ἔδει τὰ γράμματα αὐτῶν νὰ εἶνε παλαμιαῖα καὶ οὐχὶ ἴσα (λίθος Δ) ἢ πολλῶ μικρότερα τῶν τῆς παλαιότερας ἀναθέσεως (λίθος Α) ἢ δυσαναλόγως μικρὰ ὥς πρὸς τὸ μέγεθος τῆς βάσεως καὶ τοῦ ἀναθήματος καὶ ἀμελῶς κεχαραγμένα μετὰ σφαλμάτων (λίθος Γ), ἀφ' οὗ ὁ Μόμιος «εἶχε μέγαν καιρὸν ἐν τοῖς Ἕλλησι καὶ μεγάλην ἐξουσίαν» δὲν ἦτο δὲ «ante portas» ἀλλ' «intra muros» τῶν ἐπτοημένων πόλεων.

Ἐγιναν λοιπὸν βραδύτερον αἱ ἀναθέσεις καί, καθὼς φαντάζομαι, ἔγιναν ὡς ἐξῆς: ὁ ταμίας ἐπεχειρεῖ τὴν πώλησιν τοῦ ἀναθήματος τῶν ἐχθρῶν τῆς Ῥώμης Κορωνέων, ὁ δὲ Πολύβιος ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, ἣν εἶχε λαβὼν παρὰ τῶν 10, ἔσφζεν αὐτὸ καὶ δὴ καὶ ὑπὲρ τοῦ Μομίου, ἀναλαμβάνουσης τῆς πόλεως τῶν Θηβαίων ἢ τῶν Κορωνέων νὰ μεταγράψῃ αὐτὸ προσφόρως. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐγίνετο βεβαίως ὄχι αὐθωρεὶ ἀλλὰ μετὰ τινος ἡμέρας, ἀναχωρήσαντος τοῦ ταμίου· οἱ δὲ μεταγραφεῖς ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς τυπικῆς ταύτης ὑποχρεώσεως ἐξεδήλουν τὸ ἐκδικητικὸν αἰσθημὰ των διὰ μικροτήτων, διὰ τῶν μικρῶν καὶ δυσαναλόγων γραμμάτων σχετικῶς πρὸς τὴν παλαιότεραν ἀνάθεσιν ἢ πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ λίθου ἢ τοῦ ὅλου βάθρου, διὰ τῆς ἀποδεδειγμένης ἀπροσεξίας περὶ τὴν χάραξιν καὶ τῆς προχειρότητος περὶ τὴν διόρθωσιν τοῦ παρεισδύσαντος λάθους καὶ διὰ τῆς χαράξεως τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς εἰς δευτερεύουσιν πλευρὰν τοῦ ἀναθήματος.

Τὸ ἀνάθημα ὅμως τοῦ Ἰσμηνοδώρου ὑποθέτει οἶκον ἢ ἄνδρα καταδικασθέντα ὡς ἐχθρὸν τῆς Ῥώμης, ἐπικμένως δὲ ἢ ζῶντα ἢ οὐχὶ πρὸ πολλοῦ ἀποθιγνόντα. Ὅτι τοιοῦτόν τι συνέβαινεν, ἀποδεικνύει ἡ ὁμοιότης τῆς γραφῆς ἐν ἀμφο-

τέραις ταῖς ἀναθέσεσι τοῦ λίθου. Ἡ δευτέρα γραφή, ἡ τοῦ Μομμίου, δὲν εἶνε πολὺ νεωτέρα τῆς τοῦ Ἰσμηνοδώρου παρὰ τὰ ἰσχυρῶς διάφορα σχήματα, ἅτινα δίδει εἰς αὐτὰς τὸ Corpus. Ὅτι δὲ ἐνδιαφερόμενος καὶ πεφοβισμένος ιδιώτης ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν τῆς μεταγραφῆς, δεικνύει τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων αὐτῆς ἴσων πρὸς τὰ τῆς πρώτης ἀναθέσεως. Ὅταν δὲ βλέπομεν, ὅτι ἡ ἀνάθεσις γίνεται ἐπὶ ἀνεστραμμένου βωμοῦ (λίθος Γ), τοῦτο σημαίνει, ὅτι καὶ ὁ βωμὸς καὶ τὸ ἀνάθημα εἶχον πάθει βιαίαν ἀνατροπὴν (*dirutae!*), ἐσώθη δὲ κατὰ τάνωτέρω τὸ καλλιτέχνημα τῇ τελευταίᾳ στιγμῇ ὑπὸ τῶν φροντιζόντων περὶ αὐτοῦ εὐσεβῶν καὶ φιλοτέχνων ἀνθρώπων Ἑλλήνων καὶ ἐτοποθετήθη ἐπὶ τοῦ ἀτυχήσαντος βωμοῦ πρὸς δόξαν τοῦ κατακτητοῦ.

Ἀξιοσημεῖωτον δ' εἶνε καὶ τοῦτο, ὅτι ἀναθέσεις τοῦ Μομμίου δὲν γίνονται πρὸς ὠρισμένον θεόν, ὃ δηλοῖ, ὅτι δὲν ἦτο γνωστὴ ἀκριβῶς ἡ θέλησις τοῦ Μομμίου, ἐπεδιώκετο δὲ ἡ ἐπίτευξις αὐτῆς διὰ τῆς γενικῆς ῥήσεως «τοῖς θεοῖς» ἢ διὰ σιωπῆς.

Δὲν γνωρίζω εἰς τίνα πορίσματα θὰ κατέληγεν ἐπιμελὴς μελέτη τῶν λίθων τῆς Ὀλυμπίας καὶ τοῦ Ὠρωποῦ, ἀλλ' εἰς τὰς Θεσπιάς καὶ τὰς Θήβας αἱ ἀναθέσεις τοῦ Μομμίου δεικνύουσιν οὐχὶ τί ἔδωκεν ἀλλὰ τί δὲν ἔλαβεν οὗτος, ἢ τί δὲν ἐπωφελήθη εἰς ὄφελος ἑαυτοῦ ἢ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

Ο ΚΑΘΗΜΕΝΟΣ ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΣ

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1931 γινομένης ἐπεκτάσεως πρὸς τὴν ὁδὸν Σαχτούρη τῆς ἐν τῇ πλατειᾷ Ἐλευθερίας οἰκίας Κουμουνδούρου εὐρέθη εἰς τὰ ἀνοιγόμενα θεμέλια ὁ καθήμενος ἐκ μαρμάρου ἀρχαϊκὸς ἀνδριάς, ὃν κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκόμισα εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Θησείου, εὐθὺς ἀμέσως εἰδοποιηθεὶς ὑπὸ τῶν αὐτόθι ἐργαζομένων περὶ τῆς εὐρέσεως αὐτοῦ, μετὰ τὴν πρώτην δ' αὐτοῦ μελέτην μετ' ὀλίγας ἡμέρας λόγῳ τῆς μεγάλῃς αὐτοῦ σπουδαιότητος εἰς τὸ κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Ὁ μαρμάρινος οὗτος ἀρχαϊκὸς καθήμενος ἀνδριάς μετὰ τὴν φωτογράφησιν καὶ λεπτομερῇ σχεδιάσιν αὐτοῦ ἐν φωτεινῇ αἰθούσῃ ὑπὸ τοῦ κ. Αἰμιλ. Ζιλλερὸν, ἰδρῦθη ἀμέσως ἐν τῷ Μουσείῳ καταλαβὼν θέσιν ἐν τῇ πρώτῃ αἰθούσῃ τῶν ἀρχαϊκῶν ἔργων παρὰ τὸν ἔτερον τῶν κιόνων αὐτῆς καὶ ὑπὸ τὸν ἀριθ. 3711 τοῦ εὐρετηρίου (εἰκ. 1 - 4).

Ὁ ἀνδριάς εἶναι ἐκ Παρίου μαρμάρου καὶ τὰ μέτρα τῶν σφζομένων μερῶν αὐτοῦ εἶναι:

Τὸ μέγιστον ὕψος αὐτοῦ μετρούμενου ὀπισθεν ἀπὸ τοῦ τραχήλου μέχρι καὶ τῆς βάσεως, ἐφ' ἧς στηρίζονται οἱ λεοντόποδες τοῦ δίφρου, μ. 1.11.

Τὸ μέγιστον πλάτος τοῦ δίφρου ὀπισθεν 0.57.

Τὸ μέγιστον πλάτος ὀπισθεν εἰς τὸ τέρμα τῆς ῥάχεως καὶ εἰς τὸ σημεῖον τῶν γλουτῶν 0.41.

Πλαγίως δὲ τὸ μέγιστον πλάτος ἀπὸ τῶν γονάτων μέχρι τῆς καμπῆς τῶν γλουτῶν 0.60.

Τοῦ δὲ δίφρου τὸ ὕψος πλαγίως ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ μέχρι τῶν λεοντοπόδων 0.47.

Τοῦ καθήμενου ἀνδριάντος ἐλλείπουσιν ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ λαιμοῦ, ὁ καρπὸς τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ὁλόκληρος ἡ δεξιὰ χεὶρ μετὰ τῆς μασχάλῃς καὶ ὀπισθεν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἔχει ἀποτριβῇ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ῥάχεως μετὰ τοῦ περικλειόντος αὐτὴν ἱματίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος πρὸς τὰ κάτω ἔχει ἀποκρουσθῇ μέρος τοῦ καταπίπτοντος ἄκρου τοῦ ἱματίου. Ἐρευνα ἐπὶ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως ὑπ' ἐμοῦ γενομένη πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἀποκοπείσης κεφαλῆς δυστυχῶς ἀπέβη ματαία καὶ ἄνευ ἀποτελέσματος.

Ἐπὶ δίφρου ὀκλαδίου, οὕτινος οἱ πόδες καταλήγουσιν εἰς χηλὰς λέοντος, κάθεται κατὰ μέτωπον ἀνὴρ περικεκαλυμένον ἔχων τὸ σῶμα μόνον διὰ τοῦ μεγάλου

λου πολυπτύχου Ἰωνικοῦ ἱματίου, ὅπερ ἐχέσαρκον ὄν, ἀφίνει γυμνοὺς μόνον τοὺς πόδας ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων, μέρος τοῦ δεξιοῦ στήθους μετὰ τῆς ἐλλειπούσης δεξιᾶς χειρὸς καὶ τὸ κεντρικὸν κατώτατον μέρος τῆς ῥάχεως αὐτοῦ.

Εἰκ. 1. Ὁ καθήμενος Διόνυσος ἔμπροσθεν.

ὥς συμβαίνει εἰς ἄλλους παραπλησίους καὶ τοῦ αὐτοῦ τύπου καθημένους ἀνδριάντας, περὶ ὧν κατωτέρω γίνεται λόγος, τὴν δὲ δεξιὰν χεῖρα, ἐλλείπουσαν ὅλως

Καταπίπτει δὲ τὸ ἱμάτιον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, καλύπτει τὸν ἀριστερὸν βραχίονα, ὅστις ὀλίγον ἀνυψούμενος συγκρατεῖ τὸ ὕφασμα, διέρχεται ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην καὶ ἀφίνει ὀλόκληρον τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐλευθέραν πρὸς δρασιν.

Οἱ πόδες αὐτοῦ στηρίζονται ἐπὶ ὑψηλοτέρου σημείου ἢ οἱ πόδες τοῦ δίφρου, πρὸς δήλωσιν τοῦ ὑποποδίου, ὅπερ ὁμῶς οὐδὲν ἕτερον ἴδιον γνώρισμα ἔχει καὶ ὅπερ ἐδηλοῦτο ἄλλοτε διὰ χρώματος ἐρυθροῦ.

Ἀνδριὰς καὶ δίφρος καὶ ὑποπόδιον εἶναι κατεργασμένα ἐπὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τμήματος μαρμάρου. Τοῦ αὐτοῦ λίθου ἐστὶν ὁ ἀνδριὰς καὶ τὸ σφέλας (πίναξ 6 καὶ 7).

Καὶ τὴν μὲν ἀριστερὰν αὐτοῦ χεῖρα καμπτομένην εἰς τὸν ἀγκῶνα διευθύνει ὀριζοντίως πρὸς τὰ πρόσω, χωρὶς ὁ ἐλλείπων αὐτῆς καρπὸς νὰ ἐφάπτεται τοῦ μηροῦ,

ἀπὸ τῆς μασχάλης, θὰ ἐξέτεινεν ὡσαύτως πρὸς τὰ πρόσω ἀλλ' ὑψηλότερον τῆς ἀριστερᾶς καὶ θὰ ἐκράτει ἀντικείμενόν τι, ὅπερ θὰ ἦτο καὶ τὸ κυριώτατον γνῶρισμα, ἐξ οὗ θὰ ἀνεγνωρίζομεν ἀσφαλῶς, τίνα εἰκονίζει τὸ καθήμενον ἄγαλμα.

Οἱ πόδες φέρουσι πέδιλα, οἱ δὲ ἱμάντες αὐτῶν ἐδηλοῦντο διὰ δύο ἐπιπολαίων ἐγχαράκτων γραμμῶν μεταξὺ τῶν δύο πρώτων δακτύλων ἐκάστου ποδός. Τὸ μεταξὺ τῶν γραμμῶν στενὸν μέρος ἦτο κεχρωσμένον, ἀλλὰ τὸ χρῶμα ἐγένετο ἐξίτηλον (εἰκ. 1).

Ὁ ἀνδριὰς εἶχε πολλαχοῦ χρώματα, τὰ ὅποια ἐνιαχοῦ μόνον ἀμυδρῶς διετηρήθησαν. Ἄπασα ἡ ἐξωτάτη παρυφὴ τοῦ πλουσίου ἱματίου καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν γῦρον ἦτο κεχρωσμένη, τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ὁ δίφρος ἵσταται, ὡς καὶ τὰ ὑποκείμενα μέρη αὐτοῦ ἦσαν ἐρυθρὰ καὶ τὸ ὕφασμα τοῦ δίφρου, ἀμφοτέρωθεν τοῦ καθημένου σώματος, διασφίξει πλούσια συμπλέγματα μαιάνδρων διπλῶν καὶ σταυροειδῶν κοσμημάτων, ἀναλόγων ἰδίᾳ πρὸς τὰ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 682 κόρη τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (εἰκ. 1).

Κατὰ μῆκος τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου εἶναι ἐκτεταμένον δέρμα πάνθηρος, ἐφ' οὗ κάθηται ὁ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ. Τοῦ πάνθηρος τούτου τὰ ἄκρα, ἀφ' ἑνὸς

Εἰκ. 2. Ὁ καθήμενος Διόνυσος ὀπισθεν.

μὲν ἢ οὐρὰ μετὰ τῶν ὀπισθίων ποδῶν (εἰκ. 4), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κεφαλὴ μετὰ τῶν ἐμπροσθίων (εἰκ. 3), πίπτουσιν ἑκατέρωθεν τοῦ δίφρου πλαγίως καὶ πληροῦσι τὰ

Εἰκ. 3. Ὁ καθήμενος Διόνυσος ἐκ δεξιῶν.

ἡμετέρος καθήμενος ἀρχαϊκὸς ἀνδριὰς ἀνήκει εἰς τὸν γνωστὸν ἤδη εἰς ἡμᾶς ἐκ πολλῶν περισωθέντων ἔργων γενικὸν τύπον τῶν καθημένων ἀνδριάντων

κενὰ τῶν τριγώνων τὰ ὅποια σχηματίζουν οἱ διαπτυχθέντες τοῦ δίφρου πόδες, αἱ κλειδώσεις τῶν ὁποίων κοσμοῦνται διὰ ῥοδάκων.

Χρώματα διακρίνομεν τὸ ἐρυθρόν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ πράσινον τὸ ὁποῖον πιθανῶς νὰ εἶναι τὸ ἀρχικῶς κυανοῦν ὠξειδωμένον.

Αἱ τρίχες τοῦ δέρματος σαφῶς δηλοῦνται ἄνωθι τῆς κεφαλῆς κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς σπονδυλικῆς στήλης πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐμφανίζονται ἑτέρωθεν μὲ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν πρὸς τὰ κάτω μέχρι τῆς οὐρᾶς, ἥτις ἀπολήγει εἰς θύσανον (εἰκ. 5 - 7).

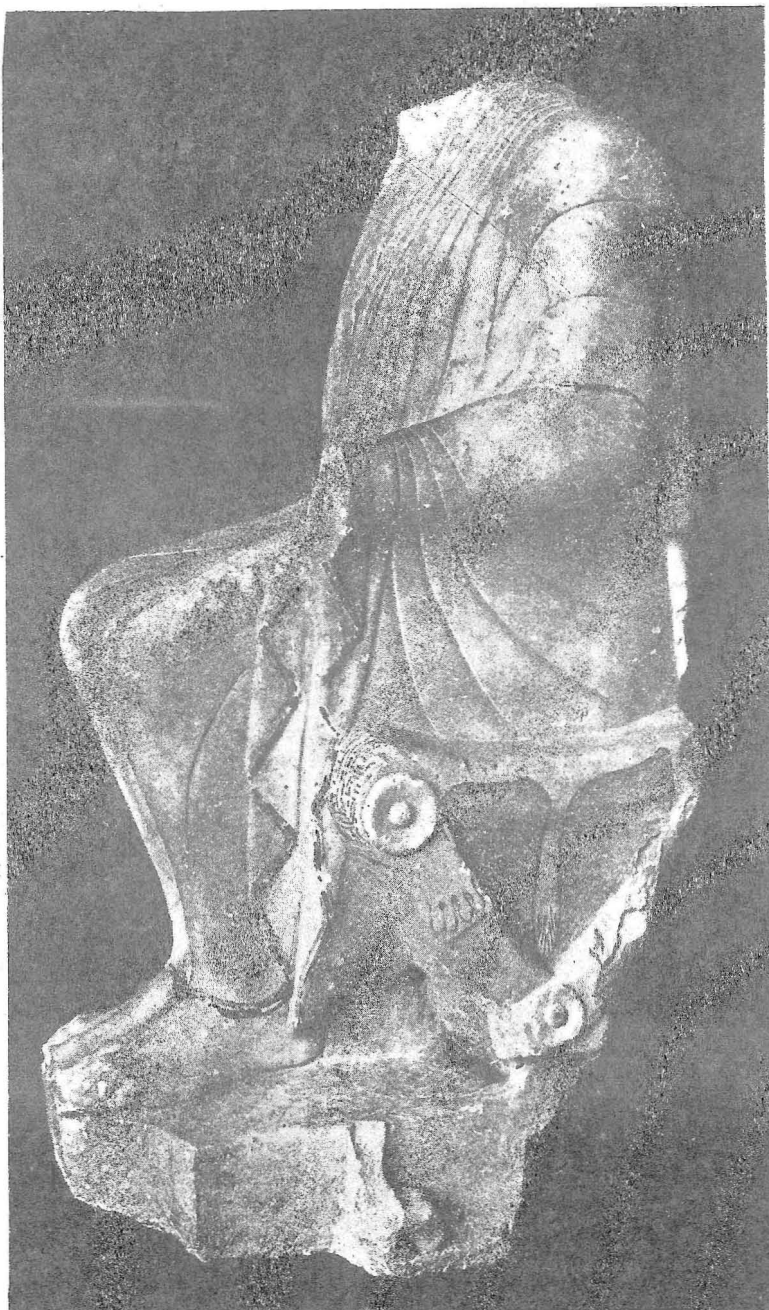
Ἐκατέρωθεν τῶν τριχῶν ἐπὶ τῆς δορᾶς κατὰ διαστήματα συστάδες μικρῶν κύκλων ἀνὰ τρεῖς δίδουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ γνῶρισμα τοῦ πάνθηρος (εἰκ. 5 - 6) σαφῶς.

Ὡσαύτως τὰς διακοσμήσεις τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου ἐν μεγενθύσει δύναται τις νὰ ἴδῃ ἀκριβέστερον εἰς τὰς εἰκόνας 8 καὶ 9.

ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὅστις ἔχει σαφῶς πλέον καθορισθῇ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης¹ καὶ μάλιστα μετὰ τὴν δημοσιευθεῖσαν περὶ τούτου πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Haus Möbius, διδάκτορος τῆς φιλολογίας καὶ ὑφηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Marburg «περὶ τῆς μορφῆς καὶ σημασίας τοῦ καθημένου προσώπου ἐν τῇ τέχνῃ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν Ἑλλήνων» (ἐν τῷ περιοδικῷ AM, XLI, 1916 σελ. 119 - 219, τυπωθέντι τῷ 1927).

Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἀνδριαντοποιίαν εἰσάγεται ὁ τύπος οὗτος τοῦ καθημένου ἀνθρώπου κατ' ἀρχὰς συγχρόνως μὲ τὸν τοῦ ἱσταμένου καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν σωθέντων ἔργων κρίνοντες βλέπομεν ὅτι ἦτο μᾶλλον διαδεδομένος ἐν τοῖς ἀρχαῖοις χρόνοις ἢ ἐν τοῖς νεωτέροις.

Καὶ τοῦτο διότι ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη τὰς ἀρχὰς τῆς πλαστικῆς τέχνης παρέλαβεν παρὰ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς, τῶν δεσποτικῶς διοικουμένων

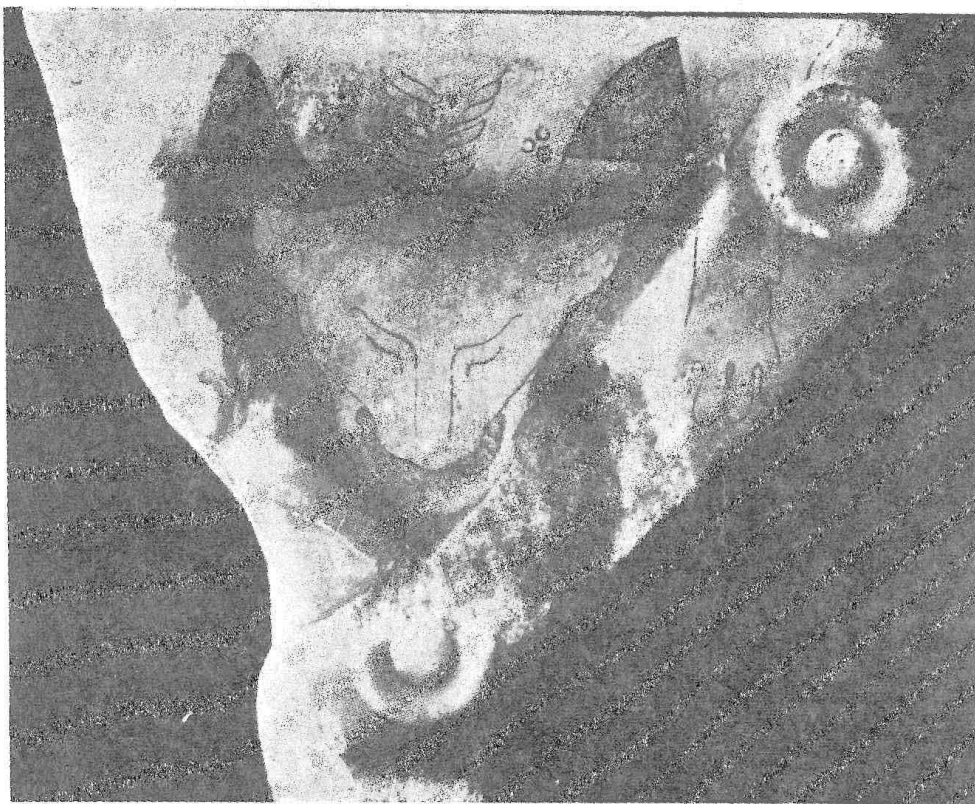
Εἰκ. 4. Ὁ καθημέμενος Διόνυσος ἐξ ἀριστερῶν.

¹ Ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα συγγράμματα καὶ εἰδικαὶ μελέται περὶ τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς λεπτομερῆ γνῶσιν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως αὐτῆς. Τοιαῦτα ἔργα, τὰ ὅποια εἶχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν,

χωρῶν, ἐν αἷς ἡ παράστασις τοῦ δεσπότης καθημένου ἦτο τὸ σύμβολον τῆς ὑψίστης δυνάμεως. Ὅταν ὁμως βραδύτερον ἐξέπεσεν ἡ Ἑλληνικὴ τυραννίς, ἔμεινεν ὁ θρόνος σύμβολον μόνον τῶν θεῶν (H. Möbius, ἄνω σελ. 164).

Ἐνεκα τούτου ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον θεοὶ καθήμενοι, ἐν ᾧ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς τέχνης παρίστανται ὄρθιοι, ὡς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Διόνυσος καὶ ἐν γένει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης ἡ παράστασις

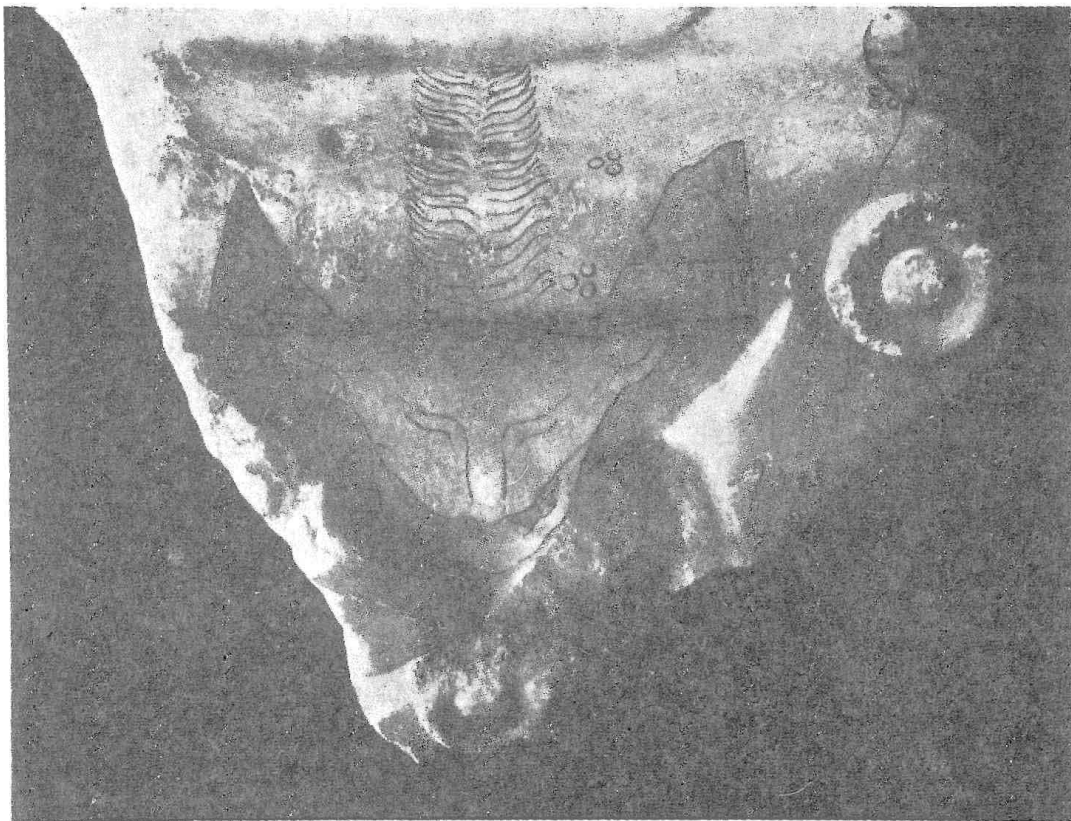
Εἰκ. 5. Ἡ δορὰ μετὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ πάνθηρος.

τοῦ καθημένου εἶναι παράστασις τοῦ δεσπότης καὶ τοῦ θεοῦ μόνον, ἐν ᾧ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ πέμπτου αἰῶνος π. Χ. ἐγενικεύθη αὕτη καὶ ἡδύνατο πᾶς πολίτης νὰ παραστήσῃ ἑαυτὸν καθήμενον εἴτε ἐπὶ λίθου εἴτε ἐπὶ ἀγγειογραφίας.

εἶναι τοῦ W. Deonna «Les Apollos archaïques 1908» καὶ Rev. des études Grecques 1917 σελ. 337, τοῦ Lange «Die Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst, 1899», τοῦ Lechat «La sculpture attique avant Phidias, 1904» καὶ «Au Musée de l'Acropole d'Athènes κ.λ. 1903», τοῦ Poulsen «Der Orient und die frühgriechische Kunst 1912», τοῦ Schrader «Archaische Marmorsculptur im Akropolismuseum zu Athen» 1909 κ.λ. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖον καὶ νεώτατον σύγγραμμα τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης κ. W. Deonna «Dédale ou la statue de la Grèce archaïque» 1930. ἐμβριθὲς καὶ περισπούδαστον μετὰ σαφηνείας καὶ θαυμαστῆς μεθοδικότητος ἀναπτύσσει τὰς ἀρχὰς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀρχαϊκῶν ἀγαλμάτων καὶ λύει πλεῖστα αἰσθητικὰ καὶ τεχνικὰ προβλήματα αὐτῶν. Εἶναι κοῦμα ἀληθῶς διότι δὲν ἐπροφθασεν ὁ κ. Deonna νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν εἰς τὸ σύγγραμμά του καὶ τὸν ἡμέτερον καθήμενον ἀνδριάντα, ἀνακαλύφθέντα ἐν ἔτος μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν ἐκείνου.

Ἐν τῇ Πλαστικῇ ἡ μορφή τοῦ καθήμενου προσώπου ἔχει ἀφθονα παραδείγματα κυρίως ἐν Αἰγύπτῳ, ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ, ἐν τῇ Φοινίκῃ, ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ εἶτα ἐν τῇ Ἑλλάδι τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (W. Deonna «Dédale» σελ. 199).

Ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος πρὸς τοὺς λοιποὺς περισωθέντας ἀρχαίους καθήμενους ἀνδριάντας καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἴωνικοῦ ἐργαστη-

Εἰκ. 6. Ἡ δορὰ μετὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς ῥάχews του πάνθηρος.

ρίου δυνάμεθα σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν τὴν χρονολογίαν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν αὐτοῦ.

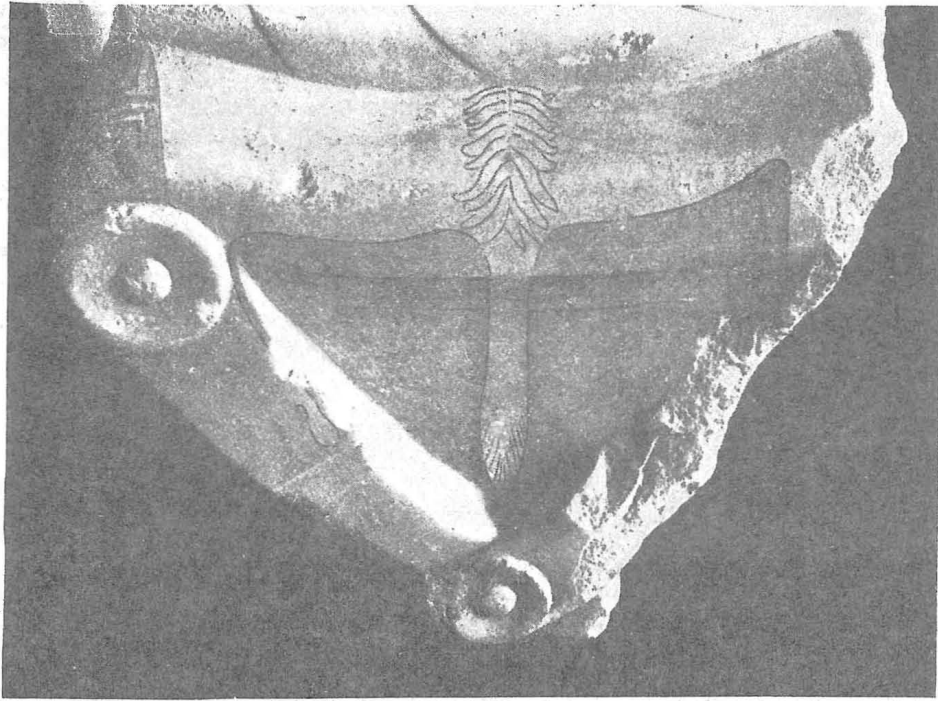
Τὰ κυριώτατα τῶν ἐν λόγῳ ἔργων εἶναι τὰ εὐρεθέντα κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης τοῦ Πανόρμου εἰς Βραγχίδας ἄγουσαν ὁδὸν καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς κατὰ τὸν Αἰγυπτιακὸν τρόπον μετὰ λέοντος καὶ σφιγγὸς ἰδρυμένα πρὸς τιμὴν τοῦ ἐν Διδύμοις ἱεροῦ τοῦ Διδυμαίου Ἀπόλλωνος, ἅτινα ἐκομίσθησαν καὶ ἀποκινεῖται νῦν εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον.

Τούτων τὸ ἓν φέρει καὶ τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν «Χάρης εἰμὶ ὁ Κλείσιος (Κλέσιος) Τειχιούσης (τειχιόσης) ἀρχός, ἄγαλμα τοῦ (τῷ) Ἀπόλλωνος», ἐν ᾗ ἡ λέξις ἄγαλμα ἔχει τὴν πρώτην καὶ κυριολεκτικὴν αὐτῆς σημασίαν.

Ἐν τούτῳ κάθηται ἀνὴρ ἐπὶ μεγάλου θρόνου ἐν πλήρει ἡρεμίᾳ, ἡμφιεσμένος

βαρεῖαν ἀμφίεσιν ἐκ ποδήρους χιτῶνος καὶ ἱματίου· καὶ τοῦ μὲν χιτῶνος αἱ πτυχαὶ εἶναι κάθετοι τοῦ δὲ ἱματίου πλάγιοι, ἀλλὰ λίαν ἐπιπόλαιοι ἢ ἀκριβέστερον γραμμικαί. Τὰ μέρη τοῦ σώματος εἶναι σαρκώδη καὶ στρογγύλα καὶ περιβάλλονται ὑπὸ τῆς ἀμφιέσεως ὥς τις ὄγκος ἀκατέργαστος ἄνευ ζωῆς.

Εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους ἰδίᾳ τῶν ἀνδριάντων τούτων τοῦ Ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου ἢ παράστασις τοῦ καθημένου εἶναι τόσον βαρεῖα, τόσον συννυφασμένη μετὰ

Εἰκ. 7. Ἡ δορὰ μετὰ τῆς οὐρᾶς τοῦ πάνθηρος.

τοῦ θρόνου, ὥστε παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι οὗτος οὐδέποτε πλέον σκοπεύει νὰ ἐγερεθῇ (Möbius σελ. 166).

Τοῦτο δὲ ὡς καὶ ὁ βαρὺς ἱματισμὸς ἔτι δὲ καὶ ἡ ἀκρίβεια ἐπουσιωδῶν μερῶν δεικνύουσιν ἐπίδρασιν τῆς Ἀσσυριακῆς τέχνης. Πρὸς τούτοις δὲ ἡ τεχνοτροπία αὐτῶν καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δεικνύουσιν ὅτι οἱ ἀνδριάντες οὗτοι ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} αἰῶνος π. Χ.

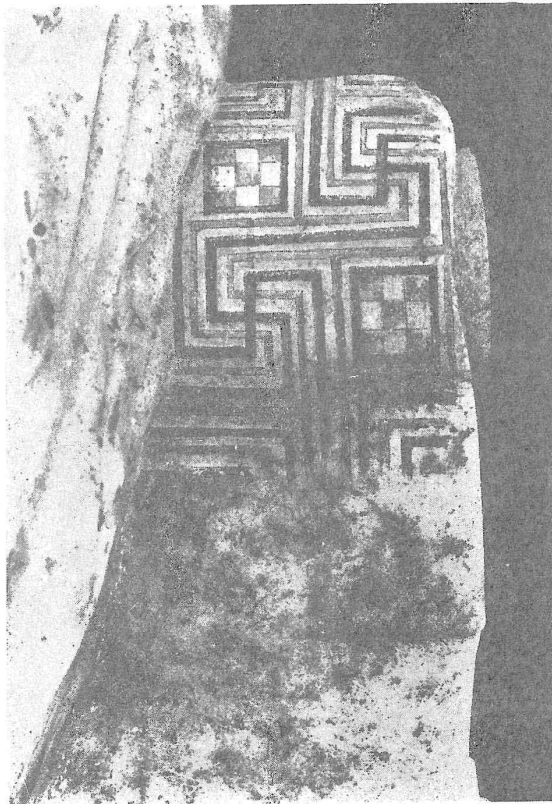
Δὲν συμβαίνει δ' ὅμως τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα.

Ὁ τύπος τοῦ καθημένου ἐν αὐτῷ εἶναι λίαν ἐξειλιγμένος καὶ ἀποπνέει ζωὴν καὶ κίνησιν ἐμφυσηθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῆς δημιουργοῦ πνοῆς τῆς Ἀττικῆς τέχνης.

Ὁ παρακολουθῶν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου τῶν ἱσταμένων ἀρχαϊκῶν ἀνδριάντων καὶ βλέπων πῶς ἡ Ἀττικὴ τέχνη μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀπηλλάγη τῆς κατὰ

παράδοσιν ἐπιδράσεως, πῶς ἡλευθέρωσε τὰς πρότερον καθειμένας καὶ ταῖς πλευραῖς προσκεκολλημένας χεῖρας, πῶς διεχώρισε τοὺς πόδας καὶ εἰς τὰ πρότερον σύμποδα καὶ ἀκίνητα ἔργα μετέδωκε κίνησιν, πῶς εἰς τὰ ἀπεσφιγμένα καὶ νευρώδη καὶ σκληρὰ καὶ ἀκριβῶς ἀποτεταμένα ταῖς γραμμαῖς μέχρι τότε ἔργα ἐνεφύσησε διὰ τοῦ μειδιάματος ζωὴν, πῶς διὰ τῆς μελέτης καὶ ἀποδόσεως τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (ἐπιγονατῖς, πούς, μυῶνες) ἔφθασεν ἀπὸ τοῦ πλακοειδοῦς εἰδώλου εἰς τὸν τύπον τοῦ Τενεάτου Ἀπόλλωνος, οὗτος δύναται νὰ κατανοήσῃ καὶ τὴν παραπλησίαν καὶ ἀνάλογον διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος καὶ τῶν ἄλλων τῶν περισσθέντων ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἰωνίας. Ὁ ἡμέτερος ἀνδριάνς ἔχει ἤδη ἀπαλλαγὴν τοῦ βαρέος ποδήρου χιτῶνος τῆς Ἀσσυριακῆς ἐπιδράσεως ἐν μαρμαρίνοις ἔργοις καὶ ἐν ἀγγειογραφίαις, τοῦ ὀρθοσταδίου ἄνευ ζωστήρος χιτῶνος, δὲν στηρίζει τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων κατὰ τρόπον ξηρὸν καὶ νεκρὸν, οὐδ' ἐξάγει ὑπὸ τὸν χιτῶνα τοὺς πόδας αὐτοῦ ὡς ἀποφύσεις ἀπλῶς πρὸς δήλωσιν τῶν ποδῶν.

Εἰκ. 8. Τὰ κοσμήματα τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου δεξιὰ.

Ὁ ἡμέτερος ἀνδριάνς περιβάλλεται μόνον διὰ πλουσιωτάτου μὲν εἰς μέγεθος ἀλλ' ἐλαφροτάτου εἰς τὴν ἀπόδοσιν ἱματίου, κάτωθι τοῦ ὁποίου ἡ δημιουργὸς Ἀττικὴ τέχνη κατώρθωσεν ἤδη νὰ διαγράψῃ τὸ σῶμα καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν γονάτων μέχρι τῶν ποδῶν, ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ λεπτομέρειαι μυῖκαί τῶν κνημῶν καθαρώτατα νὰ διαφαίνωνται. Οἱ πόδες τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος ἀνατομικῶς ἔχουσιν ἀποδοθῆ τελείως, ὁ δὲ μικρὸς δάκτυλος ἔχει κάμψιν τινά, ἣτις παρατηρεῖται εἰς τὸν Τενεάτην Ἀπόλλωνα καὶ τῆς ὁποίας στεροῦνται τὰ ἔργα τοῦ ὁμοίου τύπου τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης καὶ τὰ ἀρχαιότερα τῆς Ἑλληνικῆς.

Διέμειναν βεβαίως πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὸν ἡμέ-

τερον ἀνδριάντα, ἀλλὰ ταῦτα διὰ τῆς Ἀττικῆς τέχνης ἔλαβον μείζονα ζωὴν καὶ δικαιολογοῦνται φυσικώτερον. Διέμεινεν εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα, ὁρώμενον πλαγίως (εἰκ. 3), τὸ σαρκῶδες καὶ λιπαρόν, δηλούμενον δι' ὑπερβολικῆς στρογγυλότητος, διατηρεῖται εἰσέτι ἐν αὐτῷ ὁ τύπος τῆς κατὰ μέτωπον παραστάσεως τοῦ καθημένου, τὸν ὅποιον ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη μόλις κατὰ τὸ 500 π. Χ. ἀρχίζει νὰ

Εἰκ. 9. Τὰ κοσμήματα τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου ἀριστερά.

ἀπορρίπτῃ (W. Deonna «Dédale» σελ. 209), ἀμφότεροι οἱ πόδες αὐτοῦ βαίνουνσιν ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ πέλματος ἔτι καὶ αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου εἶναι ἔτι ἐπιπόλαιαι καὶ σχεδὸν γραμμικαί. Ἀλλ' αἱ πτυχαὶ αὗται, καίπερ γραμμικαί, δὲν ἔχουσι τὴν γεωμετρικὴν ἐμφάνισιν, ἀλλ' εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ὑφάσματος καὶ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ σώματος καὶ ποικιλώταται οὔσαι διὰ τῆς ποικιλίας αὐτῶν ἐμβάλλουσι ζωὴν καὶ κίνησιν εἰς τὸ ἄγαλμα.

Ὅμοίως ἡ καθημένη Ἀθηνᾶ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ εἰς τὸν Ἐνδοῖον ἀποδιδόμενη, ἥς μάλιστα ὁ ἕτερος πούς πατεῖ ἐπὶ τῶν δακτύλων ἤδη, δεικνύει κίνησιν τινα καὶ ζωὴν καὶ νομίζεις ὅτι μέλλει νὰ ἀναστῇ.

Ἡ ἀπουσία ἔτι τῶν κυμάτων τῆς κόμης τῶν καταπιπτόντων ὀπισθεν ἐπὶ τοῦ τραχήλου καὶ τῆς ῥάχεως καὶ διαιρουμένων δι' ἐγκοπῶν καθέτων ἢ ὀριζοντίων, ἐκ τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος, τὰ ὅποια ὑπάρχουσι καὶ εἰς τὸν κορμὸν τοῦ ἐν Ἰκαρίᾳ εὑρεθέντος Διονύσου (AM. XLI, 1916 Taf. XI, Papers of Amer. School of Class. Stud. at Athens. 5, 1886 - 90, 6. 111 καὶ 114) δηλοῖ τὴν τάσιν τῆς Ἀττικῆς τέχνης πρὸς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ τύπου τῆς παραδόσεως καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀκαμψίας τὰ κατ' ἀνάγκην ἐπὶ γενεᾶς ἀπὸ τεχνίτου εἰς τεχνίτην διὰ πολλοὺς λόγους παραδιδόμενα καὶ ἀναγκαιῶς ὑπ' αὐτῶν ἐπαναλαμβανόμενα.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι τοῦ αὐτοῦ λίθου ἐστὶν ὁ ἀνδριὰς καὶ τὸ σφέλας, ὅτι

δηλ. ἅπας ὁ ἀνδριὰς μετὰ τοῦ δίφρου καὶ τοῦ ὑποποδίου (ἢ τῆς πλίνθου) εἶναι κατειργασμένος ἐφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄγκου μαρμάρου, παρὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, τῆς ὁποίας τὰ ἔργα συνήθως δὲν εἶναι μονόλιθα. Διότι πλεῖστα μέρη αὐτῶν ἰδιαιτέρως κατειργασμένα προσαρμόζονται κατόπιν εἰς τὸν κορμὸν (κεφαλὴ, βραχίονες, τὰ ἔσχατα κράσπεδα τῶν ἐνδυμάτων, βόστρυχοι, αἰδοῖα ἀνδρικά κλπ.) καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἀγάλματα τῶν γυναικῶν. Ἄλλ' εἰς τὰ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος π. Χ., εἰς χρόνους, καθ' οὓς ἐγκαταλείπονται πλέον οἱ τρόποι τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, δὲν παρατηρεῖται τοῦτο, ὥς εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ ἀετώματος τῶν χρόνων τῶν Πεισιστρατιδῶν, ἡ κόρη τοῦ Ἀντήνορος κλπ. Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς κατ' ἰδίαν ἐπεξεργασίας τῶν μερῶν τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς κατόπιν εἰς ἓν προσαρμογῆς αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἀρχὴν της ἐκ τῶν ἔργων τῆς ξυλογλυφίας, τὰ ὁποῖα εἶτα μετεφέροντο χάριν μεΐζονος διαρκείας εἰς τὸν πῶρον ἢ εἰς τὸ μάρμαρον. Τινὲς ἀνάγουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὴν χαλκοπλαστικὴν, τῆς ὁποίας τὰ ἔργα εὐκολώτερον κατὰ μέρη ἦτο δυνατόν νὰ χύνωνται καὶ εἶτα νὰ προσαρμόζωνται.

Ἡ μέθοδος αὕτη ἐκλείπουσα κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἀναφαίνεται εἰς τὴν ἀνδριαντοποιίαν τῶν χρυσελεφαντίνων ἀγαλμάτων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἁκμῆς, λόγῳ τῆς ποικιλίας τῆς ὕλης, ἐξ ἧς ἀπετελοῦντο τὰ ἔργα αὐτῆς.

Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη ἐξηρτάτο ἐκ τοῦ εἶδους τῆς ὕλης, ἣν θὰ κατειργάζετο ὁ τεχνίτης καὶ ὅτι ἐφηρμόζετο μᾶλλον εἰς τὰ ἐκ μαλακωτέρας ὕλης (ξύλου, ἐλέφαντος, πώρου) ἔργα ἢ εἰς τὰ ἐκ μαρμάρου.

Ἐν τούτοις καίτοι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἁκμῆς τῆς Τέχνης, καθ' οὓς ὑπῆρχεν εἰς τοὺς καλλιτέχνας ἀσφαλεστέρα πεποιθήσις εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων των, ἐλαττοῦται ἡ χρῆσις τῆς μεθόδου αὐτῆς, δὲν ἐξέλιπεν ὁμως αὕτη ἐντελῶς, διότι ἔχομεν ἱκανὰ παραδείγματα αὐτῆς περισωθέντα ἐκ τῶν τῆς ἁκμῆς χρόνων. Ἡ μέθοδος αὕτη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς περιόδου κερδίζει ἔδαφος καὶ τὰ παραδείγματα αὐτῆς πολλαπλασιάζονται ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τῶν τεχνιτῶν, ὅπως κερδίσωσι χρόνον, διότι ἠδύναντο οὕτω πολλοὶ βοηθοὶ τοῦ τεχνίτου νὰ ἐργασθῶσιν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἄγαλμα.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ δὴ ἐν τῇ προίῃσει τῶν ἐπιταφίων ἀνδριάντων συνηθέστερον εἰργάζοντο οἱ τεχνῖται ἐφ' ἑνὸς καὶ μόνον λίθου τὸ ὅλον τοῦ ἀγάλματος καὶ μόνον τὴν κεφαλὴν συνήθως ἐποιοῦν ἔνθετον, διὰ νὰ δύνανται εἰς τοὺς ἐκ τῶν προτέρων κατεσκευασμένους κορμούς νὰ προσαρμόζωσι κατόπιν τὰς εἰκονιστικὰς κεφαλὰς κατὰ βούλησιν καὶ κατ' ἐκλογὴν τῶν πελατῶν των (W. Deonna «Dédale» σελ. 139 κ.ε.).

Ἡ Γλυπτικὴ, ἡ ἐλευθερία τέχνη, εἶχε μεταβληθῇ ἤδη εἰς βιομηχανίαν. Ἄλλ' εἰς τὸν ἡμέτερον καθήμενον ἀνδριάντα δὲν ἐφηρμόσθη ἡ μέθοδος αὕτη. Ἡ Γλυ-

πτική κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6^{ου} αἰῶνος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐντονωτέραν περίοδον τῆς δημιουργικῆς τῆς δυνάμεως. Ἀποβάλλει τὰς παλαιὰς παραδεδομένας συνηθείας, ἀποτινάσσει τὰς κατ' ἀνάγκην μεθόδους τῶν προτέρων χρόνων, ὥς εἶναι ἢ κατ' ἀνάγκην λόγῳ ἀδυναμίας ἐπεξεργασία κατ' ἰδίαν τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ εἴτα ἢ ἐφαρμογὴ αὐτῶν εἰς ἓν, μελετᾷ ἀνατομικῶς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἰς βαθμὸν ἀνυπέρβλητον καὶ ἔχουσα πλέον πεποιθήσιν εἰς τὰς δυνάμεις τῆς προβαίνει εἰς τὴν ποίησιν τοῦ ἔργου τῆς συλλήψεώς τῆς, ὅσονδήποτε πολλαπλοῦν καὶ ἂν εἶναι τοῦτο, ἐφ' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄγκου μαρμάρου.

Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται μὲν ὁ ἡμέτερος ἀνδριὰς νὰ εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 525 π. Χ. ἀλλ' οὐδὲ νεώτερος τοῦ 500 π. Χ. λόγῳ τῆς πλήρους εἰσέτι κατὰ μέτωπον συμφώνως τῇ παραδόσει παραστάσεως.

Εἶναι γενικὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἀγαλμάτων ἀνατολικῶν θεῶν, ὅτι ὁ θρόνος αὐτῶν κοσμεῖται ὑπὸ ζῶων (Möbius ἄνω σελ. 160). Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τέχνῃ ἢ παράστασις ζῶων εἶναι τι σύνηθες. Ἀλλὰ τούτων τὰ μὲν (κρίος, ταῦρος, μόσχος, γλαυξ, κύων, ἵππος) εἶναι γηγενῆ καὶ ἐπιχώρια, τὰ δὲ (πάνθηρ, λέων) ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τέχνῃ διασφύζονται μόνον ὡς ἀνάμνησις τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Αἰγαίου (W. Deonna «Dédale» σελ. 63).

Ἀλλὰ τὸ ζῶον, δι' οὗ ἔκοσμεῖτο τὸ ὑποπόδιον τῆς θεᾶς εἰς Ἀσσυριακὰ ἀνάγλυφα, ὁ πάνθηρ ὁ ὑπάρχων ὑπὸ τὸν ὀκλαδίαν δίφρον τοῦ Ἀρκεσίλα ἐν τῇ περιφήμῳ ὁμωνύμῳ κύλικι καὶ τὰ παρόμοια, εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα μετεβλήθη ἀπλῶς εἰς δέρμα πάνθηρος γραπτῶς δεδηλωμένον, ἵνα ἀναπαυτικώτερον κάθεται ἐπ' αὐτοῦ ὁ εἰκονιζόμενος δεσπότης εἴτε θεός. Διότι εἶναι δυσχερὴς ἡ διάκρισις αὐτοῦ.

Ἐπειδὴ ἡ ἀρχαῖκή τέχνη διακρίνει τὸν θεὸν δι' ἰδιαίτερων ἀντικειμένων καὶ δὲν χωρίζει αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θνητοῦ διὰ λεπτοτέρων γνωρισμάτων ἢ ἄλλων χαρακτηριστικῶν τῆς ὑπάρξεώς του (Möbius ἄνω σελ. 175) ἐν τῷ ἡμετέρῳ δὲ ἀνδριάντι τὰ ἰδιαίτερα ταῦτα γνωρίσματα ἀπώλονται ἐν μέρει, ἐλλειπουσῶν τῶν χειρῶν, ἐν αἷς θὰ ὑπῆρχον, δὲν δυνάμεθα μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν τίνα εἰκονίζει ὁ καθήμενος ἀνδριὰς, ὡς δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν καὶ τὴν καθημένην ἀρχαῖκὴν θεὰν τοῦ Βερολίνου, ἐλλειπουσῶν τῶν χειρῶν αὐτῆς, ἴδι' ὧν θὰ ἐκράτει τὰ σύμβολα, ἔξ ὧν θὰ ἀνεγνώριζετο ἄνευ ἀμφισβήτησεως.

Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει διάκρισις μεταξὺ τῶν ἐνδυμάτων τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν, οἵτινες διακρίνονται κυρίως ἐκ τοῦ μεγέθους καὶ ἐκ τῶν συμβόλων αὐτῶν. Διότι ἄλλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λάβωμεν τοῦλάχιστον τοῦτο ὑπ' ὄψιν εἰς τὸν καθορισμὸν αὐτοῦ. Ὡσαύτως γνωρίζομεν ὅτι ἡ μεγάλη πλαστικὴ ἀποδέχεται

τὴν ιδεώδη γυμνότητά διὰ τὴν ἀπεικόνισιν θνητοῦ καὶ ὅτι τὰ ἐνδεδυμένα ἄρρενα ἀγάλματα εἶναι ἐξαιρέσεις, ὥς εἶναι λ. χ. ὁ Μοσχοφόρος τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ καθήμενοι ἀνδριάντες τῆς Μιλήτου ἐν τῇ ὁδῷ τῶν Βραγχιδῶν καὶ οἱ τῆς Σάμου καὶ οἱ καλούμενοι γραφεῖς τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἄλλ' ἡ ἐξαιρέσις αὕτη εἶναι Ἰωνικῆς τέχνης ἴδιον καὶ ἐπίδρασις μόνον τοῦ Ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου (W. Deonna «Dédale» σελ. 425).

Γνωρίζομεν πρὸς τούτοις ὅτι τὰ ἱερὰ τεμένη καὶ οἱ ναοὶ δὲν δέχονται μόνον τὰ λατρευτικὰ τῶν θεῶν ἀγάλματα, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἡ πόλις καὶ οἱ πιστοὶ προσφέρουσιν ὡς ἀναθήματα εἰς τοὺς θεοὺς, τοποθετούμενα γενικῶς ἐν τῷ περιβόλῳ τῶν ναῶν. Οἱ Ἕλληνες καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ Ἀθηναῖοι ἀνεγνώριζον ὡς τὴν μεγίστην τῶν τέρψεων τῶν θεῶν τὴν ἀνάθεσιν εἰς αὐτοὺς ἀγαλμάτων, ἐφ' οἷς οὗτοι ἠγάλλοντο. Διὰ τοῦτο ἀνέθετον οὐ μόνον ἕν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ ἐνίοτε πλεῖστα ἀγάλματα εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν θεόν. Ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς ἐν τῷ κατ' ἐξοχὴν τεμένει αὐτῆς, ἐν τῇ Ἀκροπόλει, πλεῖστα ἦσαν ἰδρυμένα ὡς ἀναθήματα εἴτε συμπάσης τῆς πόλεως εἴτε καὶ ἀπλῶν ιδιωτῶν.

Ἄλλ' εἰς τὰ ἱερὰ τεμένη ἀνετίθεντο καὶ εἰκονιστικοὶ ἀνδριάντες αὐτῶν τούτων τῶν ἀναθετῶν, οἵτινες οὕτως ἀφιέρωνον ἑαυτοὺς τῷ θεῷ, ὥς εἶναι ὁ ἀνδριὰς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Τειχιούσης, τοῦ Χάρητος, τοῦ υἱοῦ τοῦ Κλείσιος. Οἱ τοιοῦτοι ἐνεπίγραφοι ἀνδριάντες ἀντιπροσωπεύουσι τοὺς ἀναθέτας εἰς τὸ διηνεκὲς καὶ ἀποτελοῦσι πλέον μέρος τοῦ ἱεροῦ καὶ εἶναι μὲν ὑπὸ τὴν διαρκῆ προστασίαν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπευθύνουν διηνεκῇ σεβασμὸν πρὸς τὸν θεόν.

Ἄλλ' ὑπάρχουσι καὶ πλήθη ἀνωνύμων ἀγαλμάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, τὰ ὅποια ἀφιερώνουσιν οἱ θνητοὶ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεάς καὶ δὴ κατὰ γενικὸν κανόνα οἱ μὲν ἄρρενες εἰς τοὺς θεοὺς τὰ τῶν ἀνδρῶν ἀγάλματα, αἱ δὲ γυναῖκες εἰς τὰς θεάς τὰ τῶν γυναικῶν, μὲ ἀραιὰς μόνον ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου.

Τὸ πλῆθος τῶν κορῶν τῆς Ἀκροπόλεως πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστροφῆς προέρχεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου. Εἶναι δ' ὅμως δυνατόν νὰ ἀφιερῶσιν καὶ ἄνδρες γυναικῶν ἀγάλματα εἰς τὴν θεὰν ὡς εἶναι ἡ Κόρη, τὴν ὁποίαν ὁ Εὐθύδικος, ὁ υἱὸς τοῦ Θαλιάρχου, ἀνέθηκε τῇ Ἀθηνᾷ ἐν τῇ Ἀκροπόλει (W. Deonna «Dédale» σελ. 56 - 57).

Εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα τὸ μέγεθος αὐτοῦ ὑποβοηθεῖ ἡμᾶς μόνον, ἵνα θεωρήσωμεν αὐτὸν ὡς λατρευτικὸν ἄγαλμα καὶ οὐχὶ ὡς ἀναθηματικόν, δι' οὗ ἀφιέρωσέ τις ἑαυτὸν τῷ θεῷ, ὡς ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν ὁ Χάρης τῷ Διδυμαίῳ Ἀπόλλωνι.

Καὶ μὲ τοιαύτην προϋπόθεσιν ὁ καθήμενος ἀνδριὰς εἶναι ὁ θεὸς Διόνυσος κρατῶν εἰς τὴν ἐκτεινομένην καὶ μικρὸν ὑψουμένην δεξιὰν τὸν κἀνθαρον πιθωνῶς ἐκ τοῦ ποδός, ὡς ὁ καρπὸς τῆς χειρὸς τοῦ κορμοῦ τοῦ Διονύσου ἐν Ἰκαρίᾳ τῆς Ἀττικῆς δηλοῖ εἰς ἡμᾶς ἢ ἐκ τοῦ ὠτός, ὡς διδάσκει ἡμᾶς τὸ ἀνάγλυφον τῆς

Χρυσάφας και ἄλλαι σχετικαὶ ἀγγειογραφίαι καὶ τὸ πρὸ ἡμερῶν εὑρεθὲν μέγα ἀνάγλυφον τοῦ Διονύσου ¹.

Ἀλλὰ εἰς πλείστας ἀγγειογραφίας ὁ Διόνυσος διακρίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὀκλαδίου δίφρου (ἴδε Hans Möbius σελ. 188), ὃν ἔχει πάντοτε ἐν χερσίν, ὅπερ δεικνύει τὸν μαλθακὸν καὶ τρυφηλὸν τοῦ Διονύσου βίον.

Οὕτω πάντοτε ἐν χερσίν ἔχοντες τοὺς ὀκλαδίας δίφρους οἱ παῖδες (=οἱ ὑπηρέται) ἠκολούθουν τοὺς Μαραθωνομάχους Ἀθηναίους, ἵνα μὴ καθίζωσιν, ὥς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετὰ τινος μαλθακότητος καὶ τρυφηλότητος, διότι τὸ μεθ' ἡδονῆς καὶ τρυφῆς διάγειν εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸν ἐλευθέριον καὶ μεγαλόψυχον βίον, ὥς διδάσκει ὁ φιλόσοφος Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός (παρ' Ἀθην. XII. 512 C).

Καὶ ἐνταῦθα παρὰ τῷ Διονύσῳ τὸ καθῆσθαι εἶναι ἔκφρασις τῆς τρυφηλότητος καὶ μαλθακότητος αὐτοῦ (Hans Möbius σελ. 192).

Εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος ὡς Διονύσου ὑποβοηθεῖ ἡμᾶς πιθανῶς καὶ ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως αὐτοῦ, εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ὁποίου κατ' ἀνάγκην θὰ εἰσέλθωμεν.

Ὡς εἶδομεν ἐν ἀρχῇ τῆς διατριβῆς ἡμῶν (σελ. 119) ὁ καθήμενος ἀνδριάς εὐρέθη ἐν τῇ ὁδῷ Σαχτούρη καὶ δὴ ἐν τῇ οἰκίᾳ Κουμουνδούρου κειμένη ἐν τῇ γωνίᾳ τῆς ὁδοῦ Σαχτούρη καὶ τῆς πλατείας τῆς Ἐλευθερίας.

Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀρχαίας πόλεως κεῖται ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως ὥς σημειοῖ ὁ Judeich εἰς τὴν τοπογραφίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει Plan 1, 2 E, πρὸς ὃν συμφωνοῦσιν αἱ παρατηρήσεις ἡμῶν παρακολουθησάντων τὸ ἀρχαῖον τεῖχος καὶ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ὁδῷ Σοφοκλέους, ὅταν ᾤκοδομεῖτο ἢ νέα πρὸς τὴν ὁδὸν ταύτην ἐπέκτασις τοῦ μεγάρου τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἐν τῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Σοφοκλέους καὶ Ἀθηνᾶς καὶ ἐν τῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Σοφοκλέους καὶ Μενάνδρου (ἴδ. Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, παράρτημα σελ. 51 καὶ ἐξ.).

Ὡσαύτως τὸ τεῖχος τοῦτο κατερχόμενον πρὸς τὸν Κεραμεικὸν συνηντήσαμεν ἐν τῇ ὁδῷ Διπύλου, ὅπου ἀνασκάψαντες καὶ ἐρευνήσαντες εὗρομεν πολλὰς ἐπιγραφὰς ἐντετειχισμένας εἰς ἐπισκευὴν τινα τοῦ τεύχους ἢ εἰς μεταγενεστέραν προσθήκην ἢ ὀχυρωματικὴν ἐπέκτασιν αὐτοῦ, ἴσως χάριν ὑπερασπίσεως τῶν αὐτόθι ὑπὸ τοῦ Judeich πρότερον τοποθετημένων Θριασίων πυλῶν (ἴδ. Ἀρχ. Δελτ. τόμ.

¹ Μέγα ἀνάγλυφον Διονύσου φυσικοῦ μεγέθους μὲ τὸν κύνθαρον εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν Διονυσιακὸν θύρσον εἰς τὴν ἀριστερὰν εὑρεθὲν εἰς θέσιν Λοῦτσες μεταξὺ Χαλανδρίου καὶ ἀγίας Παρασκευῆς τῆς Ἀττικῆς, ἐκομίσθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὸ Κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι ἀρχαῖστικῆς τεχνουργίας, ἀλλ' ἐποieh εἰς χρόνους ἀκμῆς τῆς Τέχνης, καθ' οὓς οἱ τεχνῖται ἤρχισαν νὰ μιμῶνται καὶ νὰ ἐκτελῶσι τὰ ἀρχαϊότερα καὶ ἀποτελεῖ κατ' ἀκολουθίαν πιστοτέραν ἀπόδοσιν τοῦ ἀρχαϊκοῦ προτύπου, ἐν ᾧ ἄλλα ἀντίγραφα αὐτοῦ εἶναι ὀλιγώτερον πιστὰ (ἴδ. Ed. Schmidt Archaische Kunst σελ. 26 καὶ Taf. XII, 1). Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο θέλομεν δημοσιεύσει λεπτομερῶς προσεχῶς.

11, Παράρτημα σελ. 57-58), ἢ δι' ἄλλον γενικώτερον λόγον ἐπισκευῆς τοῦ τείχους εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο κατὰ τὸν τρίτον μ. Χ. αἰῶνα.

Ὁ Judeich ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐν Plan 1, D 3, τοποθετεῖ τὰς Θριασίας πύλας ἐν τῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ βασιλέως Ἡρακλείου (καὶ οὐχὶ Ἡρακλείδου ὡς σημειοῖ ὁ Judeich ἐν τῷ ἄνω αὐτοῦ χάρτῃ ἢ Ἡρακλειδῶν ὡς γράφει ὁ Κεραμοπούλλος ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, σελ. 118). Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931, ὁ Judeich παρέλιπε νὰ σημειώσῃ τὰς Θριασίας πύλας ἐν τῷ χάρτῃ (Plan 1, D 3), νομίζων πλέον ὅτι τὸ Δίπυλον καὶ αἱ Θριάσαι πύλαι εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ συμφώνως πρὸς τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου (Πλ. Περ. 30 «παρὰ τὰς Θριασίας πύλας, αἱ νῦν Δίπυλον ὀνομάζονται» κλ.) ὡς ῥητῶς λέγει ἐν τῇ σημειώσει τῆς σελ. 138 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο δὲν ἔχει ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Κεραμοπούλλου «τὸ βουλευτήριον τῶν Τεχνιτῶν ἐν Ἀθήναις» δημοσιευθείσης εἰς τὸν 11 τόμον τοῦ Ἀρχ. Δελτ. σελ. 111-122, οὐδ' ἐπὶ τῶν ἐμῶν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Κεραμοπούλλου ὁρμηθεισῶν κατωτέρω σκέψεων, διότι καὶ τὸ Δίπυλον καὶ ἡ πρὶν κατὰ Judeich θέσις τῶν Θριασιῶν πυλῶν εἶναι λίαν ἐγγὺς ἀλλήλων.

Ἀλλὰ καὶ αἱ Θριάσαι πύλαι ἂν δὲν τοποθετηθῶσιν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς γωνίας τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ βασιλέως Ἡρακλείου, πάντως αὐτόθι ὑπῆρχε πύργος τις σημειούμενος καὶ ἐν τῷ χάρτῃ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ Judeich, παρὰ τὸν ὁποῖον τὸ ὑφ' ἡμῶν εὑρεθὲν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Διπύλου καὶ ἔναντι τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου τμῆμα τοῦ τείχους καταστραφέν ἐπεσκευάσθη πιθανώτατα κατὰ τὸν τρίτον μ. Χ. αἰῶνα, ὡς ἀπέδειξαν οἱ ἐν αὐτῷ ἐντετειχισμένοι ἐνεπίγραφοι λίθοι, χρονολογούμενοι ἀπὸ τοῦ 500 π. Χ. μέχρι τῶν Αὐτοκρατορικῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων καὶ τῶν ὁποίων τὰς μὲν ἀπλουστεράς καὶ νεωτέρας ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη, τὰς δὲ ἀρχαιότεράς καὶ σπουδαιότεράς θὰ δημοσιεύσωμεν λίαν προσεχῶς (Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, Παράρτημα σελ. 58).

Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀνασκαφῆς ἡμῶν καὶ τῶν προτέρων Θριασιῶν πυλῶν ἀπὸ μὲν τοῦ Διπύλου ἀπέχει ὀλίγα μέτρα, περὶ τὰ διακόσια δὲ βήματα ἀπὸ τῆς γωνίας τῆς ὁδοῦ Σαχτούρη καὶ πλατείας Ἐλευθερίας, ὅπου εἰς τὰ θεμέλια τῆς οἰκίας Κουμουνδούρου εὑρέθη ὁ καθήμενος Διόνυσος.

Ἐὰν διὰ τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἀπὸ τῆς γωνίας τῆς ὁδοῦ Σαχτούρη μέχρι τῆς ὁδοῦ Ἀσωμάτων σχηματίσωμεν σχεδὸν τετράγωνον μὲ διεύθυνσιν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Ἀσωμάτων καὶ δὴ τὴν θέσιν, ὅπου εὑρέθη ἡ βάσις τοῦ μνημείου τοῦ Εὐθουλίδου καὶ μὲ ἀντίστοιχον παράλληλον πλευρὰν ἀκολουθούσαν τὴν ὁδὸν Σαρή πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἔχομεν ἕνα μέγαν χώρον ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ζητήσωμεν ἱερὸν τοῦ Διονύσου, ἵνα

δικαιολογήσωμεν τὴν εὐρεσιν τοῦ εὐρεθέντος λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ καθημένου Διονύσου.

Κατὰ τὸν Πausανίαν (1, 4, 5) ὑπῆρχε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς περιηγήσεώς του ἐντὸς τῆς ἄνω περιοχῆς οἶκημα ἀφιερωμένον εἰς τὸν Διόνυσον, τὸν ὅποιον ἐκάλουν Μελπόμενον, ὡς ἐκάλουν Μουσηγέτην τὸν Ἀπόλλωνα. Καὶ τὸ τέμενος τοῦτο, ὡς τὸ ὀνομάζει εὐθὺς κατωτέρω ὁ Πausανίας, ἦτο ἢ πρὶν οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν Ἀθηναίων διεκωμώδησαν τὴν τελετὴν τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων καὶ τὴν ὁποίαν ἔνεκα τούτου οἱ Ἀθηναῖοι δημεύσαντες, ὡς ἐδήμυσαν καὶ πᾶσαν τὴν περιουσίαν τῶν Ἑρμοκοπιδῶν, παρέχωρησαν ἔκτοτε εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ἐκεῖ που λατρευομένου Διονύσου, εἰς ὃν τὴν τοῦ Μελπομένου προσωνυμίαν ἀπένειμαν.

Οὕτω τὸ ἱερὸν τοῦ Διονύσου διὰ τῆς παραχωρηθείσης οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος, ἐμεγεθύνθη καὶ ἀπετέλεσεν οὕτω παμμέγιστον ἱερὸν χῶρον, ὃν ὀνομάζει ὁ Πausανίας τέμενος.

Ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος ζητῶν διὰ τῆς ἀνωτέρω μνημονευομένης κριτικωτάτης αὐτοῦ μελέτης «τὸ βουλευτήριον τῶν τεχνιτῶν ἐν Ἀθήναις» νὰ καθορίσῃ τὴν θέσιν αὐτοῦ καταλήγει εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα.

1) Ὅτι τὸ βουλευτήριον τῶν Τεχνιτῶν ἔκειτο ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως καὶ πλησίον τῶν πυλῶν τοῦ Κεραμεικοῦ (Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, σελ. 113).

2) Ὅτι τοῦτο ἔκειτο πρὸ ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἀπαιτοῦσιν αἱ εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἡρακλείου καὶ Διτύλου κείμεναι Θριάσαι πύλαι (αὐτόθι σελ. 118).

3) Ὅτι οἱ τεχνῖται οἱ ἔχοντες τὸ βουλευτήριον ἐν Ἀθήναις ἦσαν οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται (αὐτόθι σελ. 111).

4) Ὅτι τὸ βουλευτήριον τῶν τεχνιτῶν καὶ ἡ οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος ἦτοι τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ καθίδρυμα (αὐτόθι σελ. 118), πρὸς δὲ ταυτίζεται καὶ «τὸ τέμενος τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν» (αὐτόθι σελ. 120).

5) Ὅτι καὶ ὁ μελετεὼν ἢ μελετῶν (οἶκος) ταυτίζεται πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου (αὐτόθι σελ. 122) καὶ

6) Ὅτι ἡ οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος ἦτο παμμέγιστη (αὐτόθι σελ. 116).

Πρὸς τὰ συμπεράσματα ταῦτα ἡμεῖς τοῦλάχιστον οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν, τοῦναντίον μάλιστα διὰ τῆς εὐρέσεως τοῦ καθημένου Διονύσου ἱκανῶς ἐνισχύομεν αὐτά.

Συμπληρωματικῶς μόνον ἡμεῖς παραδεχόμεθα ὅτι καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους (λ. χ. κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα π. Χ. ὡς ἀπαιτεῖ τὸ εὐρεθὲν τοῦ καθημένου Διονύσου ἄγαλμα) ὑπῆρχε πλησίον τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος ἱερὸν τοῦ Διονύσου, τὸ ὅποιον βραδύτερον κατέστη διὰ τῆς δημεύσεως τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος μέγα τέμενος, ἐν ᾧ οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται εἶχον οὐ μόνον τὴν κοινὴν ἐστίαν

αὐτῶν καὶ τὸ βουλευτήριον ἀλλὰ καὶ ἄλλας αἰθούσας συνόδων καὶ γευμάτων καὶ ὑποδοχῆς ξένων καὶ ῥητορικῶν ἢ ἄλλων ἐπιδειξέων καὶ ἀσκήσεων, περὶ ὧν ὁ Κεραμόπουλλος ὁμιλεῖ (αὐτόθι σελ. 120).

Κατὰ ταῦτα ἡμεῖς παραδεχόμεθα ὅτι τὸ εὖρεθὲν ἄγαλμα λόγῳ τοῦ μεγέθους του εἶναι λατρευτικὸν καὶ εἰκονίζει τὸν Διόνυσον, τὸν θεόν, ὅστις μὲ τὸ κυριώτατον γνώρισμά του, τὸν κἀνθαρον εἰς τὰς χεῖρας, κατ' ἐξοχὴν ἐμέλπετο (ἐξυμνεῖτο, ἐλατρεύετο) ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν αὐτοῦ.

Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου τούτου ἦτο ἀρχαιοτάτη καὶ ἐτελεῖτο αὐτόθι κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου γένους τῶν Εὐνειδῶν, εἶτα δὲ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν, οἵτινες, ὥς καὶ οἱ Εὐνεῖδαι, ἐξέλεγον ἴδιον ἐξ ἑαυτῶν ἱερέα τοῦ Διονύσου (ἴδ. Judeich, *Top. von Athen*, 6' ἔκδοσις σελ. 364 καὶ τὴν αὐτόθι παραπομπὴν IG. 274, 278).

Ἐπειδὴ δὲ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Ἀθήναις μικρὸν κατὰ μικρὸν ἔλαβε μεγίστην ἔκτασιν καὶ σημασίαν διὰ τῆς ἀπὸ ταύτης ἀναπτύξεως τοῦ θεάτρου εἰς βαθμὸν ἀνυπερβλήτον ἐξελίξεως καὶ προόδου καὶ τοῦ δράματος, τοῦ ἐξοχωτάτου τούτου προϊόντος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πνεύματος, κατ' ἀνάγκην μετὰ τὴν τιμωρίαν τῶν Ἑρμοκοπιδῶν, παρεχωρήθη εἰς τὸ ἐκεῖ που πρότερον μικρὸν ἱερὸν τοῦ Διονύσου ἢ πλησίον αὐτοῦ μεγίστη οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος, πρὸς ἐγκατάστασιν αὐτόθι τῶν ἀναπτυχθεισῶν πολλαπλῶν τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου ἀναγκῶν, αἵτινες μόνον διὰ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος ἦτο δυνατόν νὰ ἱκανοποιηθῶσιν.

Ὅτι τὸ μέγεθος τῆς οἰκίας αὐτῆς ἦτο παροιμιωδῶς μέγα καὶ δὴ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων εἰς ἔκτασιν (ἴδ. Κεραμόπουλλον αὐτόθι σελ. 116), διδάσκει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Ἑρξία 400 Β, παραβάλλον τὸν κτήτορα τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος, πρὸς τὸν κατὰ τύχην κτήτορα ὀλοκλήρου τοῦ Λυκαβηττοῦ (ἴδ. Judeich αὐτόθι σημ. τῆς σελ. 364).

Οὕτως ἀνεπτύχθη τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου, περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ Πausanίας, εἰς ὃ εὖρον καταφύγιον οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται, ὧν τὸ ἔργον, μελπόντων τὸν Διόνυσον, πιθανῶς συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δοθῇ ἡ προσωνυμία αὕτη ἔκτοτε εἰς τὸν ἀνέκαθεν ἐκεῖ πλησίον λατρευόμενον Διόνυσον.

Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν Θριασίων πυλῶν ὑπὸ τοῦ Judeich, ταῦτιζομένων νῦν ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸ Δίτυλον, δὲν δύναται νὰ μεταβάλῃ τὰ πορίσματα τοῦ Κεραμοπούλλου οὐδὲ τὰ ἰδικά μου συμπεράσματα, λόγῳ τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως ἀμφοτέρων ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς θέσεως, ὅπου ἦτο ἰδρυμένον τὸ μνημεῖον τοῦ Εὐβουλίδου, τὸ ὁποῖον τοπογραφικῶς ἔχει σπουδαιότητα σημασίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ βουλευτηρίου τῶν τεχνιτῶν καὶ τῆς παμμεγίστης οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος.

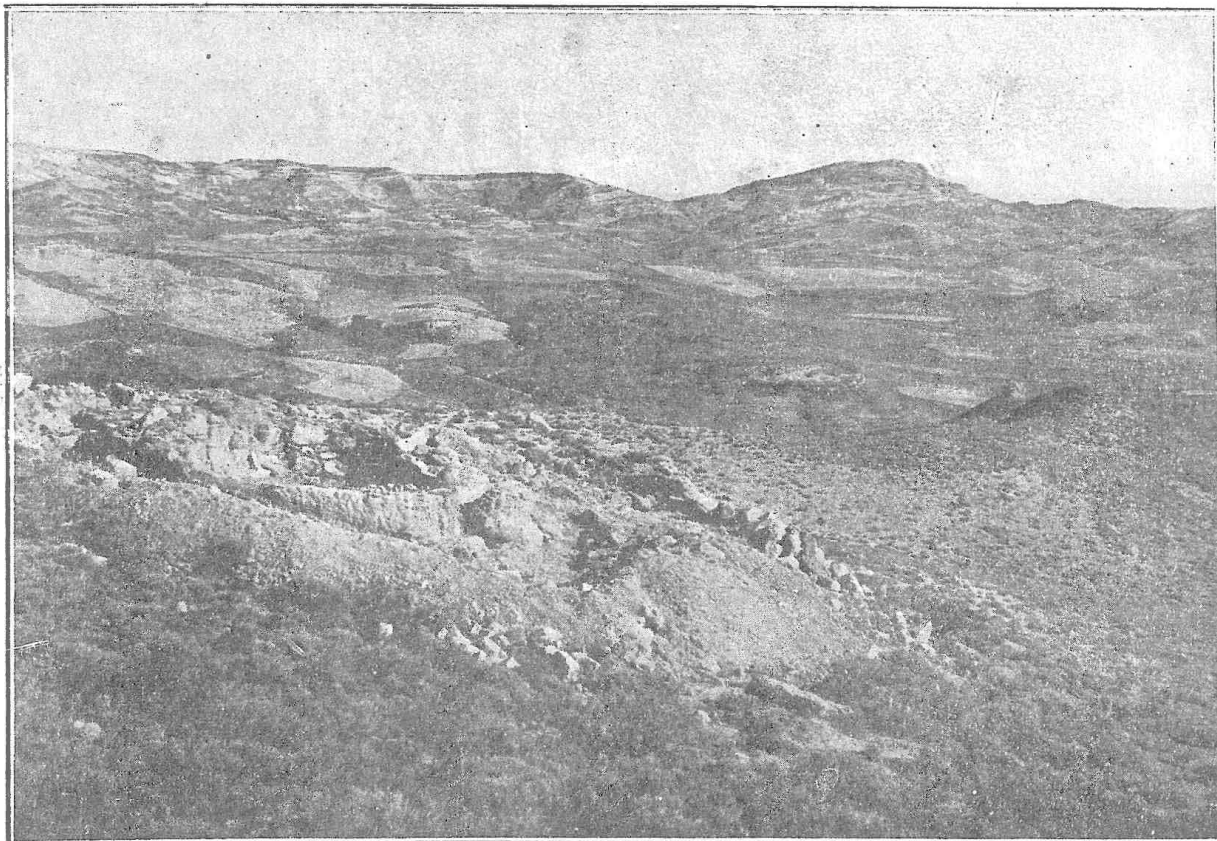
Ὡς χρονολογίαν τῆς κατάσκευῆς τοῦ ἀγάλματος ὀρίζομεν τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ ἔκτου π. Χ. αἰῶνος, μὴ δυνάμενοι, καθ' ἃ ἀνεπτύξαμεν, νὰ καταδιβάσωμεν αὐτὸ κάτω τοῦ 500 π. Χ. καὶ λόγῳ τῆς κατὰ μέτωπον εἰσέτι παραστάσεως τοῦ καθημένου καὶ λόγῳ τῆς ἐκ τῆς ῥάχεως ἀπουσίας τῆς καταπιπτούσης ὀπισθεν ἀρχαϊκῆς τεχνοτροπίας κόμης (ἴδ. ἄνω σελ. 128).

Ὡσαύτως καὶ τὸ μονόλιθον αὐτοῦ κωλύει ἡμᾶς πρὸς τοῦτο.

Κατ' ἀκολουθίαν πάντων τούτων ὁ καθήμενος ἀρχαϊκὸς Διόνυσος εἶναι ἔργον πρωτότυπον τῆς προηγμένης τέχνης τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, ἔργον ἔχον μὲν ἐν τῇ συνολικῇ του συλλήψει τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀκτῶν τῆς Ἰωνίας ἀλλ' ἐν τῇ λεπτομερειᾳ του ἐκτελέσει ἔργον καθαρὸν Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, ἐμψυχωθὲν ὑπὸ τῆς δημιουργικῆς πνοῆς τῆς ἀλματωδῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀναπτυσσομένης Ἀττικῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον λόγῳ τοῦ καθορισμοῦ τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος ὡς βουλευτηρίου τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν καὶ λόγῳ τῆς ἐκεῖ πλησίον εὐρέσεως τοῦ ἀγάλματος ταυτίζομεν πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Πausανίου μνημονεύμενον ἄγαλμα τοῦ Μελπομένου Διονύσου.

Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ ἐπειδὴ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μελπομένου Διονύσου εἶναι τὸ κάλλιστον τῶν σφζομένων τοῦ ὁμοίου τύπου ἀγαλμάτων, ὡς ἀνεπτύξαμεν ἤδη, τὸ ἔργον τοῦτο διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Τέχνης εἶναι σπουδαιότατον καὶ ἀποτελεῖ ἀληθῆ ἀρχαιολογικὸν θησαυρὸν διὰ τὰ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος.

Εἰκ. 1. Ἀπομυκισ τοῦ τάφου Α (ἀριστερὰ) μετὰ τοῦ πρὸς Βορρᾶν τοπίου.

ΔΥΟ ΠΡΩΙΜΟΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΕΚ ΒΟΡΟΥ ΜΕΣΑΡΑΣ

Παρήλθον τριάκοντα καὶ πλέον ἔτη, ἀφότου ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Μεσαρᾶς ἐν Κρήτῃ παρατηρήθησαν οἱ πρῶτοι μεγάλοι κυκλικοὶ ΠΜ τάφοι, ὅκτῳ δ' ἔτη ἀφότου ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης ἐξέδωκε τὸ περὶ τούτων βιβλίον του¹. Οἱ τάφοι οὗτοι πάντοτε περιεγράφησαν ὡς θολωτοὶ καὶ οὕτως ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζωνται, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δηλοῖ ἤδη ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Ξανθουδίδου. Κατὰ τῆς θολωτῆς στεγάσεως τῶν τάφων τούτων ὑπάρχουσι σοβαραὶ ἀντιρρήσεις, ὥς ἐξήνεγκον ἤδη ἐν περιλήψει ἀλλαχοῦ², αὐτὸς δ' εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἐνταῦθα ἀποφεύγω νὰ τιτλοφορήσω τοὺς δύο κατωτέρω δημοσιευομένους τάφους «θολωτούς».

¹ Xanthudides - Droop, the Vaulted Tombs of Mesarà, 1924. Μεσαρά εἶναι περιληπτικὸς ὄρος, διότι τόσον τάφοι ἐρευνήθεντες ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου (λ. χ. ὁ τῶν Καλαθιανῶν) ὅσον καὶ οἱ ἡμέτεροι δὲν κεῖνται πλέον ἐντὸς τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς, ἀλλ' ὅπως δῆποτε εὕρισκονται πλησίον ταύτης.

² Deutsche Lit. Zeitung 1928, 1569. Ἀρχ. Δελτ. 1929, 140 - 141.

Οἱ τάφοι οὗτοι δὲν κεῖνται κυρίως εἰπεῖν ἐντὸς τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς¹, ἀλλὰ δὲν δύναται τις νὰ ἀρνηθῇ ὅτι εὐρισκόμεθα ἔτι ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς. Στοῦ Βοροῦ² καλεῖται μικρὸς ἐκ τεσσάρων-πέντε οἰκιῶν συνοικισμὸς (μετόχι κατὰ τὴν κρητικὴν διάλεκτον), ἀνήκων διοικητικῶς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μονοφατίου. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ Ἀγίων Δέκα (Γόρτυνος) εἶναι διὰ ζώου 2 ὥραι καὶ τι πλεον πρὸς ΒΑ. Κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως κεῖται τὸ χωρίον Γκαγκάλες, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὁποῦ ἐγκαταλείπομεν καὶ τὴν πεδιάδα Μεσαρᾶς, ἀνερχόμενοι διαρκῶς ἥπια ὑψώματα μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τοῦ Βοροῦ. Οἱ τάφοι ἀνεκαλύφθησαν εἰς ὀλίγην ἀπόστασιν δυτικῶς καὶ βορειοδυτικῶς τοῦ χωρίου, ἐντὸς ἐρήμου ἐκτάσεως, ἥτις κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι βοσκότοπος, ὀλίγοι δὲ μόνον ἀγροὶ ἀροτριοῦνται. Ἡ τοποθεσία ὅπου εὐρέθη ὁ τάφος Α, ἥπια κορυφὴ λοφίσκου πρὸς ἣν συνάπτονται βορειοανατολικῶς καὶ ἄλλαι αἰχμηρότεραι (εἰκ. 1), καλεῖται Τουρλωτὸ Παπούρι. Ὁ τάφος Β ἀνεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν χιλιομέτρου περίπου νοτίως τοῦ Α, εἰς τοποθεσίαν Ἁγίος Ἡλίας. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ὀνόματα γνωρίζει μόνος ὁ ιδιοκτήτης τοῦ χώρου ἀρχιποιμὴν Παντουβάς καὶ τὸ πολὺ δύο-τρεῖς ἔτι ἐκ τῶν πέριξ ποιμένων. Γενικῶς ἡ περιοχὴ εἶναι γνωστὴ ὡς «Βορινά». Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ τάφου Α ἔδωκεν ὁ ῥηθεὶς Παντουβάς, ὅστις θελήσας νὰ κατασκευάσῃ μάνδραν εὗρε καὶ κατέστρεψε μερικὰς σαρκοφάγους καὶ «μαρμάρινα πιάτα». Τὸν τάφον Β ἀνεκάλυψε κατόπιν μόνος μου, εἶναι δὲ σχεδὸν βέβαιον ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι.

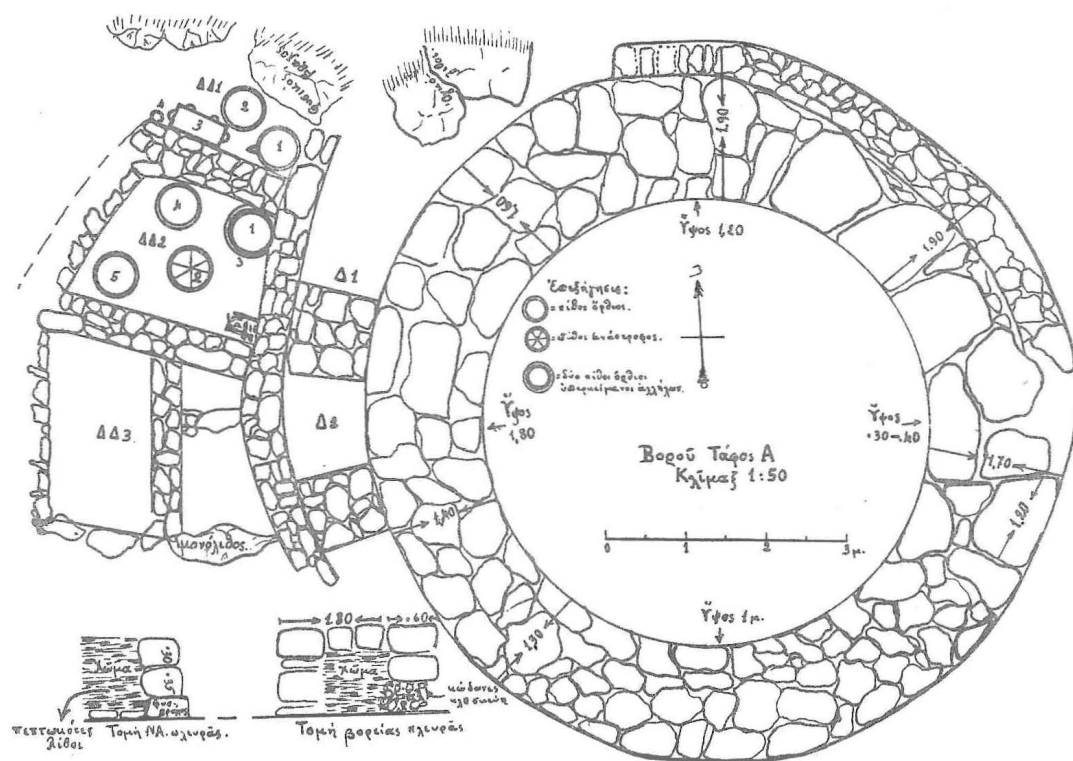
Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων. Ἐκ τῶν δύο τάφων ὁ Α εἶναι ὁ μεγαλύτερος καὶ ἐπιμελέστερον ἐκτισμένος. Ἡ ἐσωτερικὴ του διάμετρος εἶναι 5.50 μ., τὸ δὲ πάχος τῶν τοίχων δὲν εἶναι πανταχοῦ κανονικὸν (Σχέδιον εἰκ. 2). Κατὰ τὴν Ν. καὶ Δ. πλευρὰν ποικίλλει μεταξὺ 1.30 - 1.60, κατὰ δὲ τὴν βορείαν φθάνει εἰς 1.90, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ μέγιστον πάχος. Ἰδιαίτερος πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτη φαίνεται ὡς νὰ ἐπερρώσθη συμπληρωματικῶς ἔξωθεν διὰ προσθέτου τοίχου (δρὰ τὸ σχέδιον), δι' ὃ καὶ φέρει μεγαλύτερον πάχος. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται, ὀλιγώτερον σαφῶς, καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου Β, ἐξηκριβώθη δ' ἔτι καὶ ἐπὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Κράσι Πεδιάδος³. Ἐπειδὴ πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ τάφου Α ἐχρησιμοποιήθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, ἥτις καὶ ἐκοιλάνθη πρὸς τὸν σκοπὸν

¹ Ὡς γνωστόν, οἱ «θολωτοὶ» τάφοι ἀπῆνταν μόνον ἐν Μεσαρᾷ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐτονίσθη ἰδιαίτερος ὡς ἀπόδειξις τῆς λιθυκῆς καταγωγῆς των. Ἐν τῇ μεταξὺ ἀνεσκάφη ὑπ' ἐμοῦ ὁ σπουδαῖος τάφος Κράσι (Ἀρχ. Δελτ. ἐ. ἀ.), ὅστις εἶναι ὁ πρῶτος καὶ μόνος μέχρι τοῦδε κατὰ τὰ βόρεια τῆς νήσου παρατηρηθεὶς.

² Βορὸς λέγεται εἰς τινὰς ἐλληνικὰς διαλέκτους ἡ μάνδρα, ἐν Κρήτῃ ὁμως ἴσως ἢ λ. εἶχε προσηγορικὴν σημασίαν, ἂν καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω τοῦτο τελείως.

³ Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 108 καὶ εἰκ. 2 ἐν σελ. 104. Ἐκεῖ παρατήρησα διὰ πρώτην φοράν τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἀνοργάνου συνδέσεως τοῦ προσθέτου ἔξωτερικοῦ τοίχου, ὅπερ ἐπαναλαμβάνεται εἰς ἀμφοτέρους τοὺς παρόντας τάφους.

τοῦτον ἀρκούντως, φυσικὸν εἶναι ὅτι τὸ μέγιστον ὕψος τῶν τοίχων διετηρήθη κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος, ὅπου φθάνει μέχρις 1.80. Εἰς τὸ βόρειον μέρος εἶναι 1.20, εἰς τὸ νότιον 1 μ., εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν μόνον 30-40 ἑκατοστὰ (ἐννοεῖται, πάντοτε, ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς). Οὐδὲν λείψανον θύρας ἐξηκριβώθη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος, ὅπου κατὰ κανόνα κεῖται ἡ θύρα τῶν κυκλικῶν τάφων, ἐκτὸς ἂν ὡς κατώφλιον ταύτης θεωρηθῶσιν οἱ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο περισωθέντες τρεῖς

Εἰκ. 2. Σχέδιον τάφου Α.

ἢ τέσσαρες εὐμεγέθεις πλακωτοὶ λίθοι (ὄρα τὸ σχέδιον). Τῶν μεγαλιθικῶν συνήθων παραστάδων δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω ἵχνος οὔτε εἰς τὰ πέριξ. Πρὸ τῆς ὑποτιθεμένης θύρας ἀρχίζει ἀποτόμως ὁ κατήφορος μιᾶς χαράδρας, ὅπου πιθανὸν ἐκυλίσθησαν αἱ παραστάδες ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν λίθων τῆς λίαν κατεστραμμένης ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Εἰς ἓν σημεῖον τῆς νοτίας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς εὐρέθησαν ἐν σωρῶ οἱ λίθοι, ὡς εἶχον καταπέσει πρὸς τὰ ἔξω, πιθανῶς ὡς ἀποτέλεσμα σεισμοῦ (εἰκ. 3). Τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ κατὰ τὴν βορείαν πλευράν, ἐνθα οἱ λίθοι ἦσαν ἔτι πλείονες.

Τὴν οἰκοδομικὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου Α δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 1 (ἀριστερά), καὶ 3-4. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ ἰδίως τὴν ΒΑ πλευράν, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν ΝΑ τοιαύτην, ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸ παντὸς λίθοι μεγάλοι, καταλαμβάνοντες ἐνίστε ὁλόκληρον τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Συνήθως ἦσαν λογάδες λίθοι ἐκ

τῆς κοίτης τῆς παρακειμένης χαράδρας, ὡς ἀποδεικνύει τὸ σχῆμα των, ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ποταμίων χαλίκων. Ἐσωτερικῶς ἐπελεκῶντο ἵνα ἀποκτήσῃ πρόσωπον ὁ τοῖχος. Ἡ φροντὶς αὕτη περὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου διὰ μεγάλων λίθων ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐνταῦθα ἐχρειάζετο στερεὰ οἰκοδομή, ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι ἦσαν γυμνοὶ καὶ ἐκτεθειμένοι. Τούναντίον εἰς τὸ δυτικὸν μέρος, ὅπου ὁ τοῖχος ἦτο κεχωσμένος καὶ ἡ λάξευσις τοῦ λόφου ἐβοήθει εἰς τὴν στερεότητα, ὁ τοῖχος κατεσκευάσθη ἀμελέστατα, διὰ λίθων μικρῶν καὶ

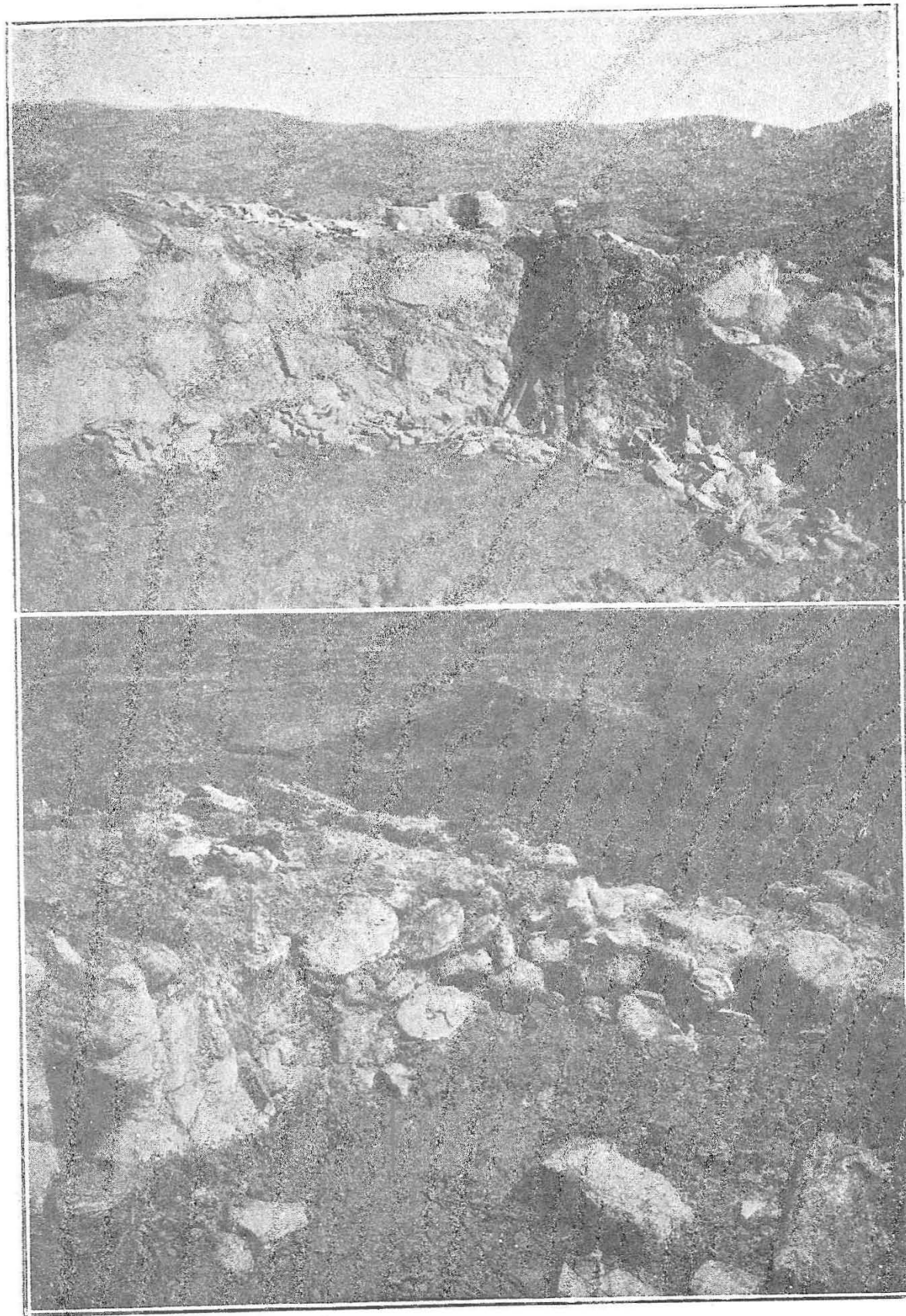

Εἰκ. 3. Λίθοι ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τάφου Α πεσόντες πρὸς τὰ ἐξω.

μεγάλων ἀναμείξ, μετὰ μεγάλων κενῶν διαστημάτων μεταξύ των, τὰ ὅποια σήμερον εἶναι πλήρη χώματος, τότε εἶχον ἴσως πληρωθῇ πηλοῦ. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 3 καὶ 4 φαίνονται οἱ τρόποι τῆς οἰκοδομῆς.

Κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου ἐλάχιστοι λίθοι, πάντες δὲ πλακωτοὶ καὶ εὐμεγέθεις, εὑρέθησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου. Ἡ κατόπιν ἐπίχωσις συνέκειτο ἐκ χώματος καὶ ἀραιῶν λίθων, εἶτα ἐκ καθαροῦ χώματος. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου εἶναι ἐντελῶς κάθεται, χωρὶς νὰ παρατηρῇται καμμία πρὸς τὰ ἔσω φορὰ τῶν λίθων, ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ὑψηλότατον σφζόμενον δυτικὸν μέρος. Κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν μέρος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἀνεκαλύφθησαν διαμερίσματα, τὰ ὅποια μεταγενεστέρως κτισθέντα ὡς ἐπιβοηθητικά, ἵνα δεχθῶσι νέας ταφάς, φέρουσι γενικῶς εὐτελέστερον οἰκοδομικὸν χαρακτῆρα, χρησιμοποιουμένων ἐν μέρει

Εἰκ. 4. Οἰκοδομικὴ τοῦ τάφου Α. (Ἀπόψεις ἐξ Ἀνατολῶν, ἄνω, καὶ ἐκ Νότου, κάτω).

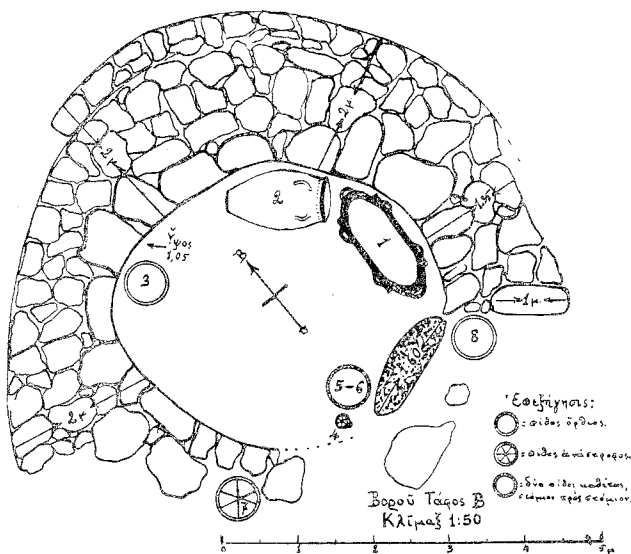
ἀκατεργάστων μεγάλων λίθων ὡς εὑρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των¹. Ἐπίσης τὰ δια-

¹ Τοιαῦτα διαμερίσματα εἶναι ἤδη γνωστὰ ἐκ τῶν τάφων Μεσαρᾶς (Πορτὶ καὶ Κουμάσα), ἐνταῦθα ὅμως οὐχὶ κατὰ τὸ δυτικόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀνοτολικόν μέρος τῶν τάφων, πρὸ τῆς θύρας (Xanthudides, Vaulted Tombs πίν. 62), ἔτι δ' ἐκ τῆς μεγάλης «θόλου» Ἀγ. Τριάδος, ὅπου ταῦτα ἔκλειντο ΝΑ, συγκοινωνοῦντα κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸν «δρόμον» (Halbherr, Mem. Inst. Lombardo 31, 249 καὶ εἰκ. 18-19). Τούναντίον εἰς τὸν τάφον Κράσι παρατηρήθησαν πάλιν κατὰ τὴν δυτικὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν ἀθρόαι ταφαί, ἀλλὰ χωρὶς νὰ κτισθῶσιν ἐπίτηδες διαμερίσματα: Ἀρχ. Δελτ. 1929, 110, 113 ἐξ.

μερίσματα ταῦτα ἴστανται εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἢ τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως τάφου, μὴ κριθέντος ἀναγκαίου νὰ ἐκσκαφῇ τόσον βαθέως ὁ λόφος.

Κατ' ἀρχὰς ἐκτίσθη ἐν σχήματι τόξου καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου, τοῖχος πλάτους 0.50 περίπου. Δι' ἐγκαρσίων τοιχαρίων εἶτα, ἐχόντων διπλάσιον πάχος, ἐσχηματίσθησαν τὰ Δ(ιαμερίσματα) 1 καὶ 2 (Δ1 καὶ Δ2 ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2). Ἐτι δυτικώτερον τούτων ἐπανελήφθη ἡ αὐτὴ περίπου μέθοδος καὶ οὕτως ἐσχηματίσθησαν οἱ χῶροι, οὓς ἀποκαλῶ Δ(υτικὸν) Δ(ιαμέρισμα)

Εἰκ. 5. Σχέδιον τοῦ τάφου Β.

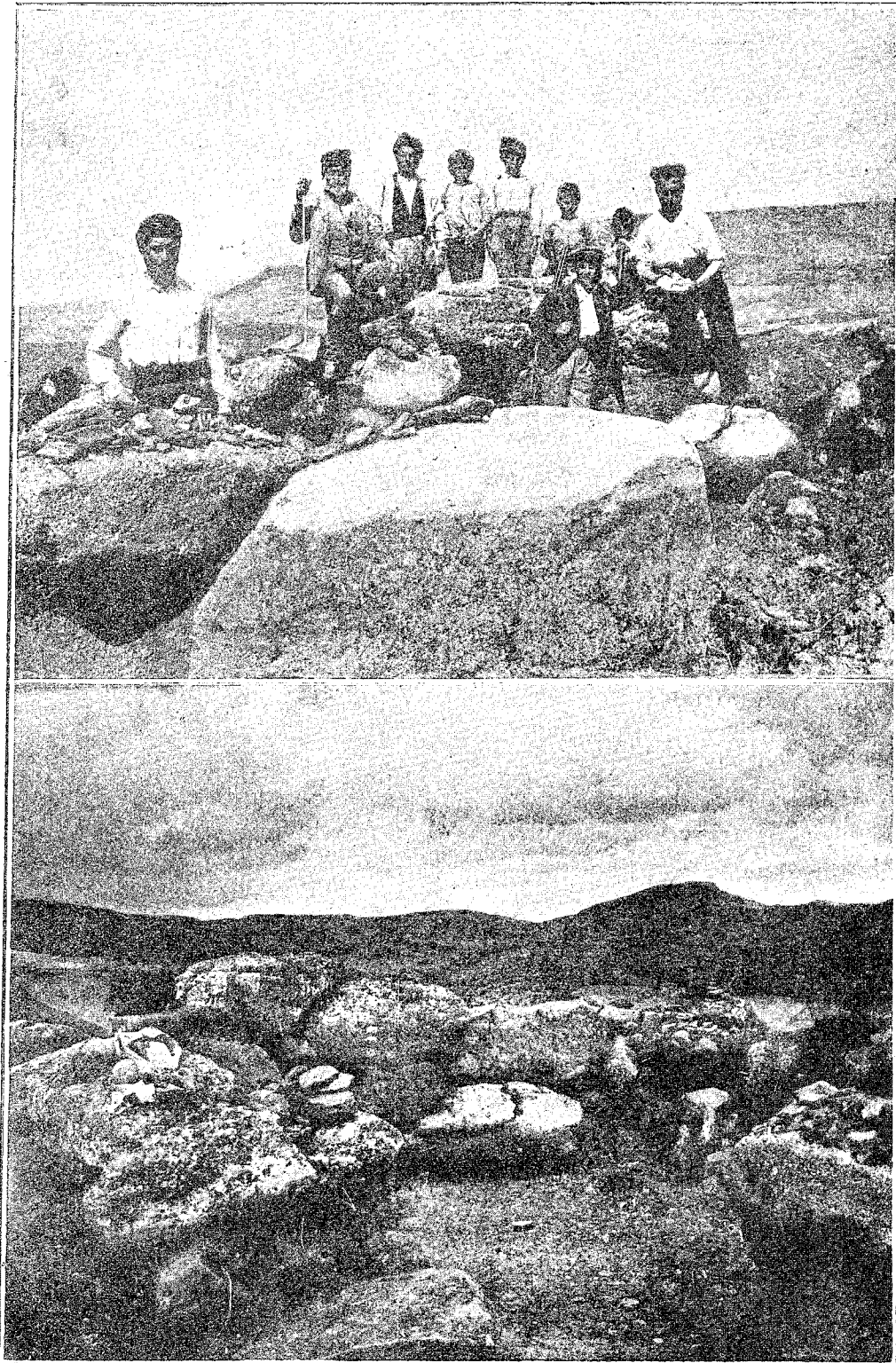
1, ΔΔ 2 καὶ ΔΔ 3, ἅτινα πάντα εὐρέθησαν πλήρη πίθων, σαρκοφάγων καὶ ἄλλων κτερισμάτων ὁμοῦ μετὰ σκελετῶν¹. Τὸ τελευταῖον διαμέρισμα, ΔΔ 3, ὑποδιαιρεῖται διὰ τοιχαρίων εἰς τρία μικρότερα. Ἀγγεῖα καὶ λείψανα ὀστέων εὐρέθησαν καὶ ἔτι νοτιώτερον τοῦ διαμερίσματος τούτου.

Ὁ τάφος Β, ἀπέχων τοῦ πρώτου περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς Ν., εἶναι μικρότερος καὶ ἐν γένει πολὺ εὐτελεστέρας κατασκευῆς. Ὁμοίως καὶ τὰ εὐρήματά του ὑπῆρξαν πολὺ πτωχότερα. Οὗτος διατηρεῖται

κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ περίπου τῆς περιφερείας του (ᾄρα τὸ σχέδιον εἰκ. 5), καταστραφέντος ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἐντελῶς τοῦ πρὸς ΝΑ. μέρους. Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του δὲν ἐφαίνετο ἡ ὁμὰς λίθων περίπου κυκλικῆς μορφῆς εἰς τὸ ἄκρον καλλιεργούμενου ἀγροῦ, κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀγ. Ἡλίας, τοῦ ὑψηλοτέρου τῶν πέριξ λόφων.

Ἡ μεγίστη ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ τάφου Β εἶναι 4.50, διότι ὁ τάφος δὲν εἶναι ἐντελῶς κυκλικός. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ποικίλλει ἀπὸ 1.30 (βορειοδυτ. πλευρὰ) μέχρι 2 μέτρων κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν, ἣτις φέρει πρόσθετον ἐξωτερικὸν τοῖχον, ὡς ἤδη ἐλέχθη. Ἡ θύρα ἔκειτο, ὡς κατὰ κανόνα, πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος. Ἐξ αὐτῆς διατηρεῖται ἔτι τὸ μέγα ἀνώφλιον, ὃπερ ἔχει καταπέσει φυσικὰ καὶ ἔχει μῆκος 1.60, ὕψος 1 μ. καὶ μέσον πάχος 0.40. Ἐπίσης διατηρεῖται καλῶς κατὰ

¹ Τὰς ἀνωτέρω διακρίσεις, ἥτοι τῶν χώρων Δ1 καὶ Δ2, ἔτι δὲ τῶν ΔΔ 1-3, ἃς ἔδωκα διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς διάκρισιν τῶν εὐρημάτων, καθιερώνω καὶ ἐν τῇ δημοσιεύσει σκοπίμως, ἵνα ὁ τυχὸν μέλλον ἐρευνητὴς δύναται νὰ διακρίνῃ τὴν ἀκριβῆ προέλευσιν τῶν κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα φέρουσι συνήθως ὑπὸ τὸν πυθμένα τὰ ἀνωτέρω διακριτικά.

Εἰκ. 6. Οἰκοδομικὴ τάφου Β. (Ἀπόψεις ἄνω ἐξ Ἀνατολῶν μετὰ τοῦ πεσόντος ἀνωφλίου εἰς τὰ ἔμπροσθεν, κάτω ἐκ Νότου).

χώραν καὶ ἡ δεξιὰ μεγαλιθικὴ παραστάς. (Ὅρα τὸ σχέδιον καὶ τὴν εἰκ. 6). Ἡ ἐξωτερικὴ περιφέρεια τοῦ τάφου οὐδαμοῦ διατηρεῖται εἰς ὕψος ὑπερβαῖνον τὸν πρῶτον δόμον τῆς θεμελιώσεως. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς περιφερείας μόνον ἓν τμήμα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπερβαίνει κατὰ τι τὸ ἓν μέτρον εἰς ὕψος. Ἐνταῦθα

είναι και αισθητή ή προς τὰ ἔσω φορὰ τῶν ἀεὶ ὑπερκειμένων λίθων, ὥστε θὰ ἡδύνατό τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι ὁ τάφος οὗτος ὑπῆρξε θολωτὸς ὡς ὁ τοῦ Κράσι¹. Τοῦτο δὲ πράγματι πιστεύω. Ἐν τούτοις ὀλίγον περαιτέρω συμβαίνει τὸναντίον, ἢ ἀνωτέρα δηλ. σειρὰ τῶν λίθων κεῖται ἐξώτερον, καὶ δὴ εἰς τὸ σεβαστὸν βάθος τῶν 20-25 ἑκατοστῶν. Τοῦτο εἶναι εἴτε ἀμέλεια κατασκευῆς, εἴτε μετακινήσεις τῶν λίθων ὑπὸ τοῦ χρόνου. Γενικῶς ὅμως ἡ βορεία πλευρά, ἥτις εἶναι καὶ ἡ καλύτερον σφζομένη, δεικνύει τὴν τάσιν τῆς ἐσωτερικῆς φορᾶς πρὸς θολωτὴν στέγασιν τοῦ τάφου.

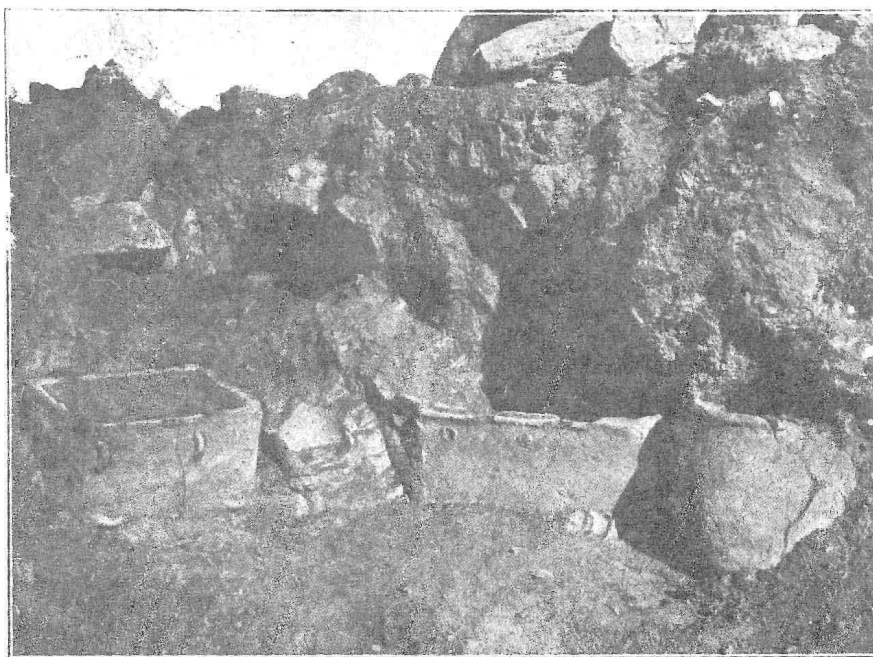
Ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων εἶναι ἀμελεστάτη. Οἱ λίθοι φαίνονται τελείως ἀπελέκτοι καὶ εἶναι κακῶς προσηρμοσμένοι, συνίστανται δέ, ὡς καὶ τὸ μνημονευθὲν κατώφλιον, ἐκ μαλακοῦ κροκαλοπαγοῦς μείγματος. Διὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου ἐλήφθη φροντὶς νὰ ἐκλέγωνται ὀγκώδεις καὶ βαρεῖς λίθοι, ἐνῶ ἐξωτερικῶς καὶ εἰς τὸν μεσαῖον πυρῆνα τοῦ τοίχου ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως μικρότεροι. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἣν δίδει τὸ ἀδέξιον τοῦτο κατασκευάσμα, εἶναι ὅτι ἐκλείετο θολωτῶς δι' ἰσχυρᾶς ἐσωτερικῆς φορᾶς τῶν λίθων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἔχῃ ἐλάχιστον ἐσωτερικὸν ὕψος. Τὴν ἐντύπωσιν ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἐντὸς τοῦ τάφου τοποθετηθέντες νεκρικοὶ πίθοι εἶχον τοὺς πυθμένας ἐντὸς ἐπὶ τούτῳ ἀνοιχθέντων λάκκων ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Εἰς μάλιστα μέγας πίθος, ὅστις εἶχε τοποθετηθῇ παρὰ τὴν βορείαν πλευράν, εὐρέθῃ κεκλιμένος, ὥσει ὁ τάφος μὴ ἦτο ἀρκούντως ὑψηλός, ἵνα χωρήσῃ τοῦτον ὄρθιον.

Ἐν ἔτι εὖρημα δέον νὰ μνημονευθῇ, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν τοῦ τάφου: Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τούτου ἐσωτερικῶς ἀφηρέθησαν κατὰ πρῶτον 6-8 λίθοι κείμενοι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Εἰς βάθος 0.40 περίπου ἔκειτο ἤδη τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, ἐντὸς δὲ τῆς ἐπιχώσεως εὐρίσκοντο ἔτι λίθοι μικροὶ καὶ εὐμεγέθεις, οὐχὶ ὅμως καὶ ὀγκώδεις. Μεταξὺ τῶν λίθων τούτων εὐρέθη, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου, λίθος ἀκανονίστου κυκλικοῦ σχήματος (διάμ. 0.30, πάχος 0.13), φέρων ἐν τῷ μέσῳ ὀπὴν διαμέτρου 0.08. Τὸ ἡμισυ ἀναλόγου λίθου εὐρέθη καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου Α ἐντὸς τοῦ ΔΔ2, τὸ σχῆμα του ὅμως ἦτο ὀλμοειδές, ἢ ὀπὴ δηλαδὴ δὲν ἦτο διαμπερῆς. Ἀμφότεροι οὗτοι οἱ λίθοι ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην τὸν περίφημον ἐλλειψοειδῆ κοῖλον λίθον τῆς «θόλου» Β τοῦ Πλατάνου, ὃν ὁ Ξανθουδίδης περιέγραψεν (ἄνευ ἀπεικονίσεως) ὡς τὸν κορυφαῖον πιθανῶς λίθον τοῦ τάφου, ἐπανέλαβον δὲ εἶτα πολλοὶ τὸ πρᾶγμα ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς θολωτῆς στεγάσεως τῶν τάφων².

¹ Ἀρχ. Δελτ. ἔ. ἀ.

² Xanthudides, Vaulted Tombs 91. Πλὴν τῆς εἰς ἐπανειλημμένας ἤδη δημοσιεύσεις μνείας τοῦ λίθου, ἠρωτήθη καὶ ἐγὼ γραπτῶς ἢ προφορικῶς περὶ τούτου, ἂν ὑπάρχῃ ἢ ἂν τοῦλάχιστον εὐρίσκεται καμμία εἰκὼν. Δὲν κατανοῶ τὴν φήμην ἣν ἀπέκτησεν ὁ (ἄλλως ἐξαφανισθεὶς) ἐκεῖνος λίθος, οὔτε εἶναι φανερόν, διὰ

Πρόχειρον καὶ ἀδέξιον κατασκευάσμα ὡς ὁ τάφος Β ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀρχίσῃ νὰ καταστρέφεται λίαν ἐνωρίς. Τοῦτο ἀποδεικνύουσι δύο ταφικοὶ πίθοι κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν, εἰς παρὰ τὴν θύραν καὶ εἰς παρὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν (ὄρα τὸ σχέδιον). Ἰδίως ὁ τελευταῖος οὗτος δεικνύει, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ τοῦλάχιστον περιφέρεια τοῦ τάφου εἶχεν ἀρχίσῃ νὰ διαρρέῃ, ἂν μὴ οὗτος εἶχεν ἤδη καταπέσει ὁλόκληρος εὐθὺς ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποπεράτωσίν του. Τοῦτο μάλιστα φαίνονται νὰ

Εἰκ. 7. Σαρκοφάγοι ἐντὸς τοῦ τάφου Α (νοτιὰ πλευρά).

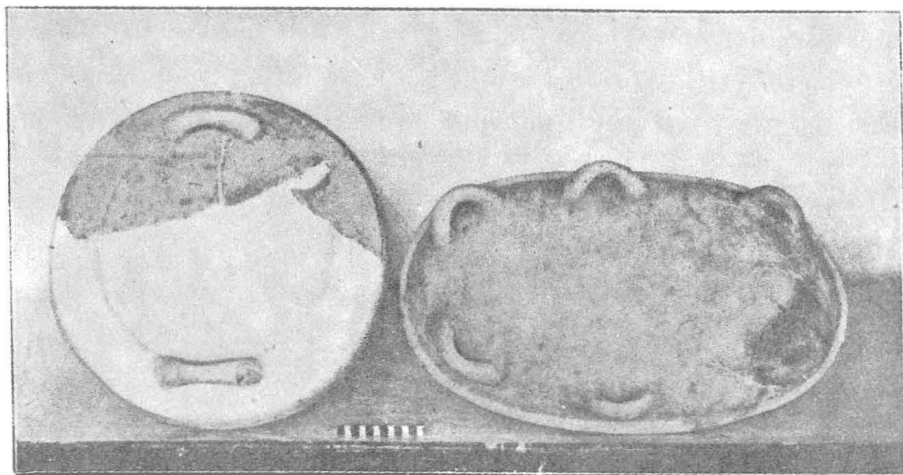
ἀποδεικνύουν αἱ ἐλάχισται ταφαί, ἃς εἶχε προφθάσει νὰ δεχθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του.

Ἱστορικὸν τῶν ἐνταφιασμῶν καὶ εὕρημάτων. Ὁ τάφος Α, ἀνακαλυφθεὶς, ὡς ἐλέχθη, ὑπὸ τοῦ ἀρχιποιμένου Παντουβᾶ, ὑπέστη ἀναμόχλευσιν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος καὶ καταστροφὴν τριῶν ἢ τεσσάρων σαρκοφάγων, αἵτινες ἔκειντο εὐθὺς μετὰ τὴν θύραν. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν, ὅτι ὁ τάφος περιέκλειε

ποῖον λόγον ἔπρεπεν ὁ κεντρικὸς ἀνώτατος λίθος μιᾶς «θόλου» νὰ ἔχῃ ἰδιαιτέρως ἐπεξεργασμένον σχῆμα. Τοιοῦτόν τι δὲν ἐξάγεται οὐδὲ ἐκ τῶν θόλων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες ἐν τούτοις ἔχουν πολὺν τελειοτέραν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν. Φαίνεται ὅτι ὁ Ξανθουδίδης γράφων περὶ τοῦ λίθου ἐκείνου (αὐτολεξεῖ γράφει «I am tempted to believe it to be the slab that covered the aperture») εἶχεν ἐν νῷ τοὺς λόγους τοῦ Πausanίου περὶ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου (Πaus. 9, 38, 2), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ δόντες σημασίαν εἰς τὴν ἅπλῃ ὑπόνοιαν τοῦ Ξανθουδίδου. Εἶναι ὅμως ἀναμφίβολον, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Πausanίου ἀνάγονται εἰς τὰ ἀνάξια προσοχῆς ὅσα ὡς «curiosités» διηγοῦντο εἰς αὐτὸν οἱ ὁδηγοί του. Τὸ κατ' ἐμὲ φρονῶ ὅτι ὁ διατρητὸς λίθος τοῦ τάφου Β καὶ ὁ ὀλμοειδὴς τοῦ Α εἶχον ἄλλον τινὰ προορισμὸν (ἐναπόθεσιν αἰχμηροῦ ἀγγείου, ὑποδοχὴν σπονδῆς τινος) ἢ τὸ πολὺ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀρχιτεκτονικῶς εἰκῇ, οὐχὶ βεβαίως ὅπως τοποθετηθῶσιν ὡς κορυφαῖοι λίθοι.

τριῶν εἰδῶν ταφάς: 1) Νεκροὺς κειμένους ἐκτάδην (ἐφόσον ἦτο δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ) ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Οὗτοι ἔκειντο ἀναμειξ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀλλὰ γενικῶς

Εἰκ. 8. Πῶματα πίθου καὶ σαρκοφάγου ἐκ τοῦ τάφου Α.

εἶχον διεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α. Τὰ μακρὰ ὀστᾶ, ἅτινα καὶ μόνα διατηροῦντο, εὐρίσκοντο ἐκτεταμένα, ἐπομένως δὲν ἐπρόκειτο περὶ «ὀκλαζόντων» νεκρῶν. Τὰ

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖον ἐγκλεῖον σκελετὸν παιδίου.

κρανία φαίνεται ὅτι εὐρίσκοντο πρὸς Δυσμᾶς. Ὑπὲρ τοὺς νεκροὺς τούτους ἔκειτο στρῶμα χώματος λευκοῦ καθαροῦ 0.10 μ. περίπου, ἐφ' οὗ ὑπῆρχον αἱ ἄλλαι ταφαὶ ἤτοι: 2) Ἐντὸς σαρκοφάγων ἢ μικροτέρων χυτροειδῶν ἀγγείων. 3) Ἐντὸς πίθων, οἵτινες ἦσαν κατὰ κανόνα ὄρθιοι, οὐχὶ ἀνεστραμμένοι, ὡς ἀλλαχοῦ παρατηρήθη. Οἱ πίθοι οὗτοι ἔφερον πολλάκις πῶμα, τὸ ὁποῖον εἰς τεμάχια (ἀλλὰ πάντοτε ἐλλιπὲς) εὐρίσκετο ἐντὸς αὐτῶν (εἰκ. 8, πρβλ. καὶ εἰκ. 9). Πίθοι εὐρέ-

θησαν ὀλίγοι καὶ ἰδίως κατὰ τὸ βόρειον ἡμισυ τοῦ τάφου. Αἱ σαρκοφάγοι ἐπανειλημμένως εὐρέθησαν κείμεναι ἢ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, ἰδίως εἰς τὸ νότιον ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, διατηροῦντο δ' ἄθικτοι¹. Ἐπανειλημμένως παρατηρήθη, ὅτι τινὲς

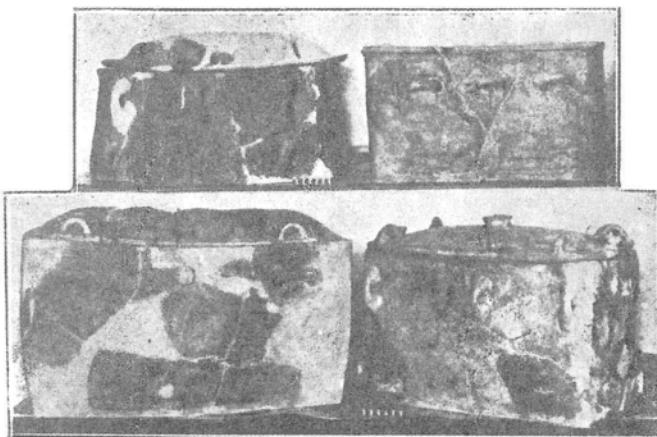
¹ Εἰς ἓν τυχαῖον δυστύχημα ὀφείλεται ἡ καταστροφὴ ὅλων σχεδὸν τῶν φωτογραφιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς, ὡς ἐκ τούτου ἡ μόνη φωτογραφία ἣτις περιεσώθη εἶναι ἡ τῆς εἰκ. 7.

σαρκοφάγοι ἦσαν κεναί. Ἐπομένως δύο ἐρμηνεῖαι χωροῦσιν: Ἡ ἐφωδιάζετο ὁ τάφος διὰ κενῶν σαρκοφάγων, αἵτινες οὕτω περιέμενον τὸν νεκρὸν, κομιζόμενον ἐκεῖ ἄλλως πως, ἢ ἐκενοῦντο καὶ παρεμερίζοντο παλαιότεραι σαρκοφάγοι (χωρὶς ὁμως νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐκ νέου, διότι ἦσαν ἤδη ἄλλου νεκροῦ ἰδιοκτησία), ἵνα ἐξοικονομηθῇ χώρος. Εἰς ὑστερωτέραν ἐποχὴν δὲν ἐσέβοντο ὁμοίως τὰς θήκας τῶν προγόνων διότι ἐκενοῦντο ἵνα δεχθοῦν τοὺς ἐπιγόνους, τὰ δὲ ὅστ' αὐτῶν κενου μένων σαρκοφάγων συνελέγοντο εἰς μίαν καὶ μόνην¹.

Σπανιώτατα παρατηρήθησαν εὐρήματα ἐντὸς τῶν σαρκοφάγων ἢ τῶν πίθων τοῦ τάφου. Συνήθως

περιεῖχον μόνον τὸν σκελετόν.² Ἀπαξ εὐρέθη τὸ μετὰ προχύσεως ἀγγεῖον εἰκ. 18, πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, ἐντὸς μιᾶς σαρκοφάγου παρὰ τὴν θύραν τοῦ τάφου. Ἡ σαρκοφάγος αὕτη ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὀρθογωνίων (εἰκῶν 10 ἄνω δεξιὰ), τὸ δὲ ἀγγεῖον ἔκειτο ἀνεστραμμένον ὑπὸ τὸ κρανίον

Εἰκ. 10. Σαρκοφάγοι ἐκ τοῦ τάφου Α.

τοῦ νεκροῦ. Ἐπίσης ἐντὸς ἑνὸς πίθου εὐρέθη ἄωτον κύπελλον. Πάντα τὰ ἄλλα εὐρήματα ἔκειντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς τῶν πίθων καὶ λαρνάκων. Σημειωτέον τέλος, ὅτι ἐντὸς τεμαχίου ἐκ τοῦ πυθμένος πιθοειδοῦς ἀγγείου εὐρέθη ἀρκετὴ τέφρα, οὐδὲν δ' ἕτερον. Τοῦτο εἶχε τεθῇ κολοβὸν ἐντὸς τοῦ τάφου μετ' ἀνημμένης πυρᾶς ἐντὸς αὐτοῦ πρὸς καῦσιν λιθανωτοῦ. Ἀνάλογον ἔθιμον βλέπει τις μέχρι σήμερον ἐπὶ νεοσκαφῶν τάφων, ἐφ' ὧν κεῖνται κολοβά πλήλιν ἀγγεῖα φέροντα ἄνθρακα.

Ἐκ τῶν εὐρεθεισῶν σαρκοφάγων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τάφου Α, ὡς καὶ ἐντὸς τοῦ Β, οὐδεμία ἔκειτο ἀνάστροφος, ὡς τοῦτο παρατηρήθη ἐν Παχυάμμω². Γενικῶς ἐνταῦθα παρατηρεῖται σεβασμὸς πρὸς τὴν τελευταίαν κατοικίαν τῶν ἀποθα-

¹ Παραδείγματα ἐκ τοῦ νεκροταφείου Λιλιανῶν (Φαιστοῦ) Mon. Ant. 14, 1904, 651. Ἐξ Ἀμνισοῦ (σημερινοῦ Καρτερού): Ἀρχ. Δελτ. 1927 - 28, 75.

² Seager, Pachyammos 13.

νόντων, αἱ δὲ διαταραχαὶ ἐκ δευτερευουσῶν ταφῶν, αἵτινες παρατηρήθησαν εἰς τὸ ΜΜ νεκροταφεῖον τοῦ Παχυάμμου δὲν παρουσιάσθησαν ἐνταῦθα ¹.

Εἰκ. 11. Πίθοι ἐκ τοῦ τάφου Α. Ὁ μεσαῖος φέρει κωδωνοειδῆ πόδα καὶ πρόχυσιν.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α. Ἐξωτερικῶς παρατηρήθησαν τὰ ἀκόλουθα: Κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς παρουσιάσθησαν ἐν σωρῶ κατακείμενα πλῆθος τῶν περιέργων ἐκείνων σκευῶν τῶν «κωδωνοειδῶν» καλουμένων, ὧν τὰ καλύτερα παρουσιάζει ἡ εἰκ. 21. Μετὰ τούτων συνυπῆρχε καὶ μόνωτον κυλινδρικὸν κύπελλον. Μόλις ἀφηγρήθησαν τὰ σκεύη ταῦτα, παρουσιάσθησαν

κάτωθεν τούτων ἄλλα εἰς μεγαλύτερον βάθος. Ἐκείντο καὶ ταῦτα ἐν σωρῶ, ἐκυριάρχουν δὲ κύπελλα, ὁμοῦ μετὰ τῶν ὁποίων ἦσαν μερικοὶ ἔτι «κώδωνες», εἷς σκύφος μετὰ προχοῆς (τοῦ τύπου τῶν δύο ἀκραιῶν τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῆς εἰκ. 24), ἡ πρόχους μετ' εὐρέος στομίου εἰκ. 21, μέσον τῆς κάτω σειρᾶς καὶ τέλος ἡ «τεῖέρα» εἰκ. 24, μέσον τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς. Τὸ περίεργον εἶναι, ὅτι πάντα ταῦτα τὰ ἀγγεῖα ἔκειντο ὑπὸ τὴν ἐξωτὴν ζώνην τῶν λίθων τοῦ τάφου (ὄρα τὴν τομὴν ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2). Ἡ ζώνη αὕτη, ἐξικνουμένη, ἀπὸ τῆς θύρας μέχρις ἀκριβῶς τοῦ σημείου τούτου, εἶδομεν

Εἰκ. 12. Κάδος καὶ πίθοι ἐκ τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων τοῦ τάφου Α.

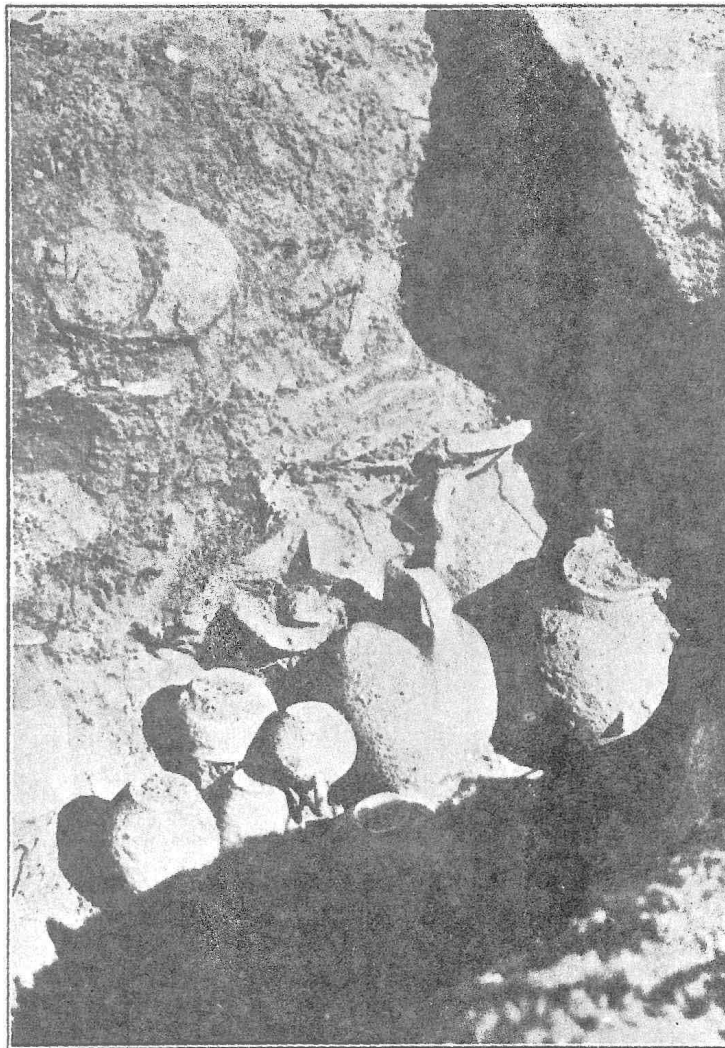
¹ Seager, ἑ. ἀ. 11.

ἀνωτέρω ὅτι φαίνεται νὰ προστεθῇ κατόπιν, ὡς κειμένη δ' ἐπὶ τῶν ἀγγείων δέον νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἀποθέσεως τούτων. Ἐκτίσθη ἄρα γε πρὸς προστασίαν τοῦ κλονιζομένου τάφου; Διὰ νὰ ἐξαγάγωμεν τὰ ἀγγεῖα ἠναγκάσθημεν νὰ ἀφαιρέσωμεν τοὺς τρεῖς τελευταίους λίθους, οἵτινες ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκονίσθησαν διὰ κοκκιδωτοῦ περιγράμματος.

Ἡ νοτία ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου παρουσίασε μερικὰ ἀγγεῖα μόνον κατὰ τὸ δυτικώτερον ἥμισυ. Ταῦτα ἔκειντο σποραδικῶς ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀλλὰ κατὰ τὸ ΝΔ μέρος παρουσιάσθησαν καὶ μία ὁμὰς ἀγγείων πυκνῶς παρ' ἄλληλα κείμενα (εἰκ. 13). Ἐπρόκειτο κυρίως περὶ πιθαρίων καὶ πρόχων, ἅτινα ἔκειντο ὀρθία, ἔτι δὲ περὶ μονώτων καὶ ἁώτων κύαθων, οἵτινες ἔκειντο ἀνεστραμμένοι. Τὸ τελευταῖον τοῦτο παρατηρήθη σχεδὸν κατὰ κανόνα πανταχοῦ τοῦ τάφου. Οἱ κύαθοι πολλάκις ἔκειντο ἐπαλλήλως ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς.

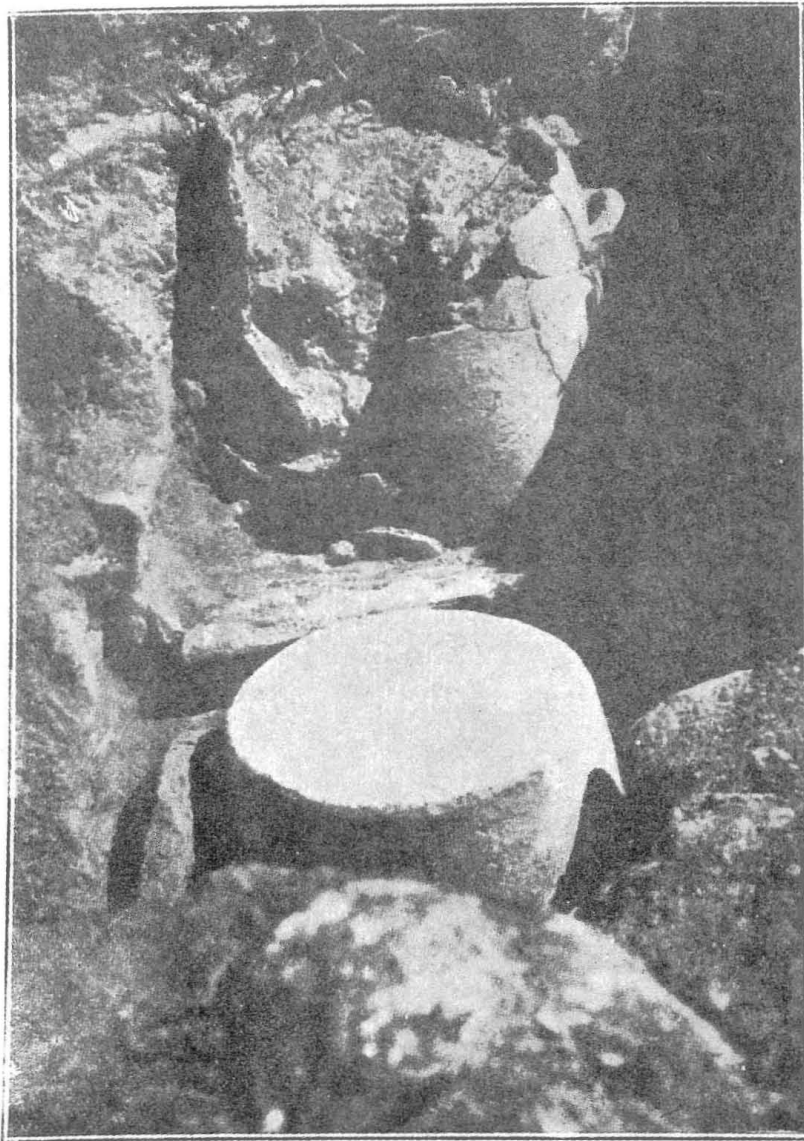
Τόσον εἰς τὴν βορείαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν πρόκειται περὶ ἀφιερωμάτων ἀπλῶν, διότι οὐδὲν ἔχνος ἐνταφιασμῶν παρατηρήθη. Ἡ δυτικὴ τούναντίον πλευρὰ διερρυθμίσθη ὅπως

δεχθῇ καὶ νεκροὺς οἵτινες, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου εἶχον τοποθετηθῇ κατὰ γῆς, ἐντὸς πίθων καὶ ἐντὸς λαρνάκων ἢ χυτρῶν. Τοῦτο συνέβη κυρίως εἰς τὰ ΔΔ 1-3, διότι τὰ διαμερίσματα Δ 1 καὶ Δ 2 περιεῖχον μόνον κτερίσματα, οὐχὶ ὅμως καὶ σκελετούς. Ἐντὸς τοῦ Δ 1 εὐρέθησαν πρὸ παντὸς πρόχοι καὶ ἅωτα κύπελλα, ἐντὸς δὲ τοῦ Δ 2, ὅπου φαίνεται ὅτι κυρίως ἀπετίθεντο τὰ ἀγγεῖα, ἔκειντο κατὰ σωροὺς ἅωτα καὶ μόνωτα κύπελλα, πρόχοι καὶ ἄλλα σπανιότερα σχήματα, ἔτι δ' ἐν καὶ μόνον κωδωνόσχημον. Οἱ κύαθοι ἔκειντο ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς ἐπαλλή-

Εἰκ. 13. Ἀγγεῖα παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου Α.

λως. Ἐν παράδειγμα ἀπεικονίσθη ἐν εἰκ. 23, μέσον τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς. Ἐνταῦθα εὐρέθη καὶ τὸ πιθάριον εἰκ. 24 ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἄνω σειρᾶς (ὕψος 0.29), τὸ ὁποῖον φέρει τέσσαρας σειρὰς καθέτων λαβῶν καλυπτουσῶν ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν κοιλίαν. Ἐντὸς αὐτοῦ περιείχετο ἐν τεμαχίοις καὶ ἐλλιπές, ἀρχῆθεν

Εἰκ. 14. Πίθοι εἰς ἐπάλληλα στρώματα ἐντὸς τοῦ ΔΔ 2 τοῦ τάφου Α.

ἄρα θραυσθέν, τὸ ἔτι μικρότερον πιθάριον εἰκ. 23, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν τῆς κάτω σειρᾶς. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἡμίσεος καὶ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου εὐρέθη ἐν τεμαχίοις ἐντὸς τῶν ΔΔ 2-3. Τὸ πιθάριον τοῦτο φέρει μαῦρον γάνωμα καὶ εἶναι τὸ μόνον, ὅπερ διατηρεῖ ἐλάχιστα ἴχνη ὥραίας πολυχρώμου διακοσμήσεως.

Τὰ ΔΔ 1-3 περιεῖχον πάντα νεκρούς, τοὺς πλείστους ὅμως τὸ ΔΔ 2. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι πίθοι τινὲς ἐκ τῶν διαμερισμάτων τούτων δὲν περιεῖχον ὅστᾳ, ἐνῶ ἄλλοι πάλιν περιεῖχον λείψανα δύο σκελετῶν. Ἐντὸς τοῦ ΔΔ 1 εὐρέθη εἰς πίθος μετὰ προχοῆς (ἀριθ. 1 ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2), ἕτερον κολοβὸν πιθάριον (ἀριθ. 2), κολοβὴ σαρκοφάγος (ἀριθ. 3) καὶ μικρὸν ἀγγεῖον (ἀριθ. 4) περιέχον ὅστᾳ παιδίου ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐν εἰκ. 29 θαλασ-

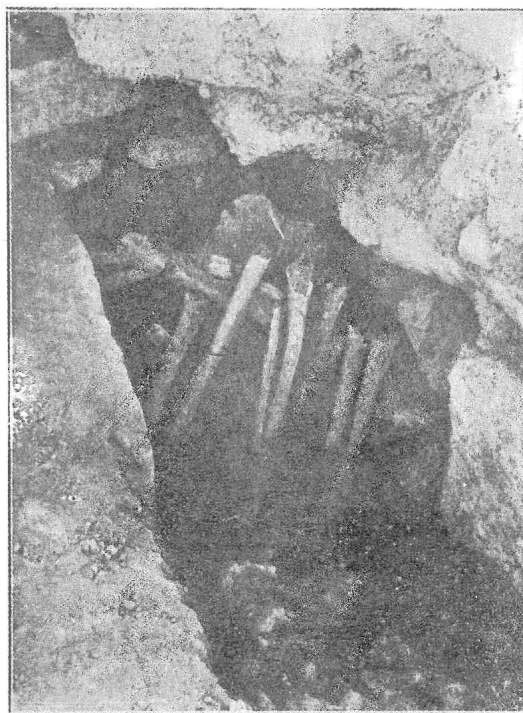
σίων ὀστρέων (πλὴν τῆς κάτω σειρᾶς). Τὸ ΔΔ 2 περιεῖχε μετρίου μεγέθους πίθους (εἰκ. 11-12), ὅπως γενικῶς ἦσαν οἱ τοῦ τάφου τούτου. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι οἱ πίθοι οὗτοι, τινὲς τῶν ὁποίων ἦσαν κενοί, ἦσαν διατεταγμένοι εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς, εἰς δύο πατώματα οὕτως εἰπεῖν (εἰκ. 14). Εἰς μίαν μάλιστα περιπίπτουσιν εὐρέθη εἰς πίθος πατῶν διὰ τοῦ διαβεβρωμένου πυθμένος του ἐπὶ τῶν χειλέων ἐνὸς ὑποκειμένου πίθου (ἀριθ. 1 καὶ 3 ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2). Τὸ κάτω πάτωμα

περιεῖχε δύο πίθους ὀρθίους καὶ τὸν «κάδον» εἰκ. 12, ὅστις ἔκειτο ἀνάστροφος (εἰκ. 14). Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο (ἀριθ. 2 ἐν τῷ σχεδίῳ), ὅπερ φέρει προχοήν, δύο ὀριζοντίους λαβὰς καὶ μίαν κάθετον, ἐκάλυπτε σκελετὸν καλῶς διατηρούμενον, ἀλλ' ἄνευ τῆς κεφαλῆς. Ἐκάλυψαν ἐπομένως διὰ τούτου πτώμα ἀκέφαλον, ἂν ἢ ταφή ἔμεινεν ἀδιατάρακτος — καὶ οὐδὲν σημεῖον μεταγενεστέρας διαταράξεως παρατηρήθη —. Ἐν κρανίον εὐρέθη ἐκτὸς καὶ παραπλευρῶς τοῦ ἀγγείου, ὅπερ πιθανῶς ἀνῆκεν εἰς τὸν σκελετόν.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίθος ἔφερε καλῶς διατηρούμενον σκελετὸν καὶ δύο κρανία, ἐξ ὧν τὸ ἓν παιδικόν. Ὑπὸ τὸν πυθμένα τοῦ πίθου τούτου εὐρέθη μικρὸν ἄωτον κύπελλον. Ὁ πίθος 4 περιεῖχε δύο σκελετοὺς καὶ δύο κύπελλα, κολοβά ἀμφοτέρω. Ὁ πίθος 5 τέλος περιεῖχεν ἓνα σκελετόν.

Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἐναπόθεσιν ἐκάστου νεκροῦ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ἐτίθετο ἄνωθεν εἰς λίθος, ὅπως πιέζῃ τὸν νεκρόν, ὅστις δὲν ἐχώρει ἐντὸς τῶν μετρίων ἐκείνων κεραμείων. Τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλές, διότι ἐντὸς πλείστων πίθων καὶ μικροτέρων ἀγγείων εὐρέθησαν λίθοι, πρὸ παντὸς δὲ καὶ ἐντὸς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3, ἐφ' οὗ, ὡς ἐλέχθη, ἴστατο ἄλλος πίθος. Ἐντὸς μικροῦ χυτροειδοῦς ἀγγείου (εἰκ. 25 κάτω ἀριστερὰ) εὐρέθησαν

Εἰκ. 15. Ὅστᾱ ὡς εὐρέθησαν τοποθετημένα εἰς τὸ ΔΔ 2 τοῦ τάφου Α.

σαν ὀστάρια καὶ σιαγὼν παιδίου ὅπερ, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῶν ὀδόντων, θὰ ἦτο ἤδη 8 - 10 ἐτῶν. Ἐπειδὴ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ χωρήσῃ, ἔστω καὶ τεμαχιζόμενον, ἐντὸς τοῦ ἀγγείου, πρόκειται ἄρα περὶ δευτέρας ἀνακομιδῆς τῶν ὀστέων, ἢ ταῦτα καὶ τυχαίως εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ σκεύους. Σκελετῶν λείψανα καὶ τρία κρανία πυκνῶς παρ' ἄλληλα κείμενα εὐρέθησαν καὶ ἐκτὸς τῶν πίθων ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ὁμοῦ μετὰ τινων εὐτελῶν ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓν φωλεόσχημον λίθινον.

Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος τούτου ἐχωρίσθη δι' ὀρθίας πλακὸς 0.25×0.35 ἐν μικρὸν διάστημα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸ ἡμερολόγιόν μου ἀνεκαλύφθη «καθήμενος σκελετός», ὅστις καὶ ἐφωτογροφήθη (εἰκ. 15). Ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῆς εἰκόνος ἀποκαλύπτει μίαν σιαγὸνα, τεμάχιον κρανίου καὶ μακρὰ ὀστᾱ προερχόμενα ἐκ πλειόνων τοῦ ἐνὸς σκελετῶν. Κατ' ἀκολουθίαν ὀρθοτέρα εἶναι ἢ ἐρμηνεῖα, ὅτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ ταφῆς τινος συνέλεξαν τὰ ὀστᾱ προγενεστέρων

Εἰκ. 16. Πίθοι ἐκ τοῦ τάφου Β.

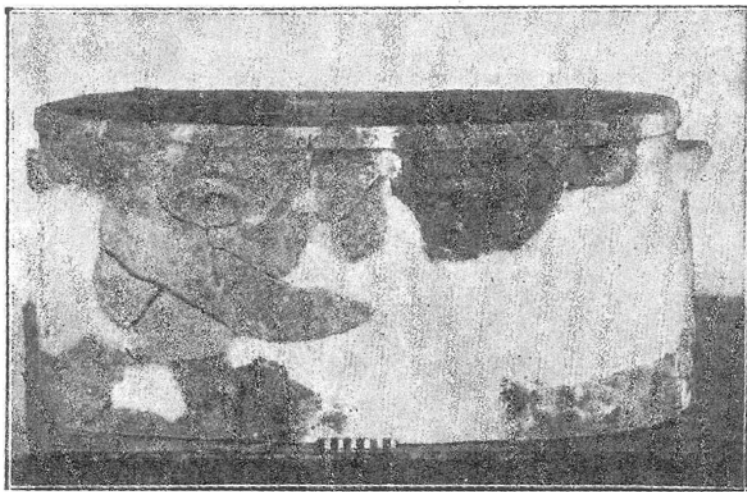
νεκρῶν καὶ ἐναποθέσαντες εὐλαδῶς εἰς τὴν γωνίαν ἐκείνην ἐχώρισαν ταῦτα διὰ τῆς πλακῶς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τάφου.

Τὸ ΔΔ 3 ἦτο τὸ μέγιστον τῶν διαμερισμάτων, ὑποδιαιρούμενον εἰς μικρότερα (ὄρα τὸ σχέδιον), ἀλλὰ παρουσίασε τὸ περιεχόμενόν του ἐν μεγάλῃ ἀταξίᾳ. Οἱ νεκροὶ ἐνταῦθα ἐθάπτοντο ἀναμειξ ἐντὸς τοῦ χώματος, ὅπου εὐρέθησαν λείψανα 7-8 σκελετῶν. Ἐν ἀκαταστασίᾳ καὶ πᾶσαι τεθραυσμέναι ἔκειντο ἐπίσης 3-4 μικραὶ λάρνακες, 2-3 πιθάρια ἢ χυτροειδῆ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα τινὰ μικρότερα, ἰδίως πρόχοι.

Εἰς ὅλα μαζὺ τὰ διαμερίσματα ταῦτα

ΔΔ 1-3, ὑπελογίσθη ὅτι οἱ ταφέντες νεκροὶ ἦσαν 16-18.

Ὁ τάφος Β παρουσίασεν ἀσυγκρίτως πτωχότερον περιεχόμενον: Διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ του εὐρίσκοντο διάφορα τεμάχια πίθων φερόντων τὸ σύννηθες σχοινοειδὲς κόσμημα. Εἰς βάθ. 0.40-0.50 ἔκειτο ἤδη ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου. Κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν ἐφάνη μία σαρκοφάγος εὐμεγέθους (εἰκ. 17), ἣτις περιεῖχεν ἓνα νεκρὸν (ἐπὶ τοῦ σχεδίου ἀριθ. 1), δύο δ' ἕτεροι ἔκειντο ἐκτὸς ταύτης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν ἐφάνη μέγας πίθος κεκλιμένος μὲ τὸ στόμιον πρὸς Ἀνατολὰς (ἀριθ. 2), ὅστις περιεῖχεν ἐλάχιστα τεμάχια ὀστέων. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν εὐρέθη ὀρθιος πίθος, κατεστραμμένος (ἀριθ. 3). Ἴσως παρ' αὐτὸν ἔκειτο ἕτερος μικρότερος, διότι τὰ ὀστρακα ἦσαν δύο εἰδῶν. Ὁ πίθος περιεῖχε σκελετὸν καὶ τρία μικρὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 26 πρῶτον καὶ τρίτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, προτελευταῖον τῆς κάτω σειρᾶς).

Εἰκ. 17. Σαρκοφάγος ἐκ τοῦ τάφου Β.

Εἰς τὴν νοτιὰν πλευρὰν εὐρέθη σκύφος εὐμεγέθης (ἀριθ. 4) μετ' ἀμβλείας προχοῆς (εἰκ. 25 ἄνω ἀριστερὰ) περιέχων σκελετὸν βρέφους (λεπτότατον κρανίον). Ἐκεῖτο ἀνάστροφος. Τέλος παρ' αὐτὸν κατὰ τὴν ΝΑ πλευρὰν ἔκειντο δύο κολοβοὶ πίθοι (ἀριθ. 5 - 6) ἔχοντες ἀμφοτέρω γωνιώδη τομὴν τῶν χειλέων (εἰκ. 16), οἵτινες εὐρέθησαν ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου στόμιον πρὸς στόμιον. Ἐντὸς αὐτῶν περιείχετο εἷς σκελετός, ἐπ' αὐτῶν δὲ τὰ τεμάχια ἀγγείου, τὸ ὅποιον πιθανῶς εἶναι ὁ σκύφος εἰκ. 25 ἄνω δεξιὰ. Παρὰ τοὺς πίθους ἔκειτο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἕτερος σκελετός, εἷς διαφόρους δὲ θέσεις ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν τὰ ἐν εἰκ. 26 ἀγγεῖα καὶ εἷς τρία τεμάχια ἀγγείου ἐκ φαιοῦ στεατίτου ὀλμοειδές, μετὰ δύο ὀριζοντίων ἐλαφρῶς ἐξεχουσῶν ἀτρήτων λαβῶν.

Ἐξωτερικῶς παρουσιάσθη κατὰ τὸ ΝΔ μέρος εἷς χονδροειδὴς πίθος ἀνάστροφος (ἀριθ. 7), ὅστις εὐρέθη περιέχων ἄκαυτον σκελετόν, ἀλλὰ καὶ τινα τεμάχια κεκαυμένων ὀστέων, ἔτι δ' ἐν ἄωτον κύπελλον καὶ ὑπολείμματα δύο χαλκῶν κρίκων. Ἐπίσης παρὰ τὴν δεξιὰν παραστάδα τῆς εἰσόδου εὐρέθησαν τὰ τεμάχια ἄλλου πίθου (ἀριθ. 8). Ἐν συνόλῳ ἐξηκριβώθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τάφου τούτου 9 - 10 ταφαί.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γενικῶς οἱ τάφοι τοῦ Βοροῦ παρουσιάζουσιν ἀμφοτέρω τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι ἐγένοντο ὅπως ἐντὸς αὐτῶν τοποθετῶνται κυρίως νεκροὶ ἐντὸς πίθων καὶ λαρνάκων. Τοῦτο καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ἀρκεῖ, ὅπως πιστοποιήσῃ τὸ σχετικῶς μεταγενέστερον τῶν τάφων τούτων, διότι ἀκριβῶς ἡ ἐμφάνισις λαρνάκων καὶ ταφικῶν πίθων ὑποδεικνύει κυρίως τὴν περίοδον τῆς ΜΜ ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐγκαταλείπονται οἱ ὀμαδικοὶ ἐνταφιασμοὶ ἐντὸς τῶν «θολωτῶν» καλουμένων τάφων καὶ ἐφαρμόζεται ἡ ἀτομικὴ ταφή¹.

Σχετικῶς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ταφῆς παρατηροῦμεν, ὅτι ἐνταῦθα σχεδὸν κατὰ γενικὸν κανόνα τοποθετοῦνται ὄρθιοι οἱ πίθοι, ἐν ᾧ ἐν συγχρόνοις περίπτου νεκροταφείois τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης οὐ μόνον οἱ ταφικοὶ πίθοι ἔχουσιν ἀνάστροφον θέσιν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ αὐταὶ αἱ σαρκοφάγοι, καίτοι ἐφωδιασμέναι ἐνίοτε διὰ πωμάτων². Οἱ νεκροὶ ἐν ἀμφοτέροις τοῖς τάφοις τοποθετοῦνται καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, αἱ δὲ ταφαὶ αὗται λογικῶς δεόν νὰ θεωρηθῶσι καὶ αἱ παλαιό-

¹ Ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἀληθές, διότι μεμονωμένως συναντῶμεν λάρνακας καὶ ἐν τῇ ΠΜ ἐποχῇ, λ. χ. ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ σπηλαίου Πύργου. Ἀρχ. Δελτ. 1918, 140 ἐξ.

² E. Hall, Sphungaras 59, R. Seager Pachyammos 11 καὶ 13. (Ὁ τελευταῖος οὐδαμῶς λέγει σαφῶς περὶ τῆς θέσεως τῶν πίθων, ἀλλὰ συνάγεται τοῦτο ἐκ τῶν γραφομένων του). Τέλος ἐκ Παλαικάστρου ὑπάρχει ἐν μοναδικῶν παράδειγμα ἀνάστροφου μικρᾶς σαρκοφάγου: BSA Suppl. 1, The Unpublished Objects from Palaecastro 156, εἰκ. 138.

τεραι, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐπικυροῦσι αἱ ἐντὸς τοῦ τάφου Α γενόμεναι παρατηρήσεις.

Ὡς πρὸς τοὺς πίθους καὶ τὰς σαρκοφάγους παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ σχήματά των γενικῶς εἶναι γνωστὰ ἐκ τῶν νεκροταφείων τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ὡς καὶ ἡ διὰ τῶν «καταλειβάδων» διακόσμησις ἐνίων πίθων. Ἐν τούτοις τοπικαὶ διαφοραί, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, εἶναι ἀμέσως αἰσθηταί: Οἱ πίθοι γενικῶς ἐνταῦθα ἔχουσιν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης¹, διὰ τοῦτο παρέχουσιν ἀρχαϊκώτεραν ὄψιν. Μοναδικὸς εἰς τὸ εἶδος του, ὡς φέρων κωδωνόσχημον κοῖλον πόδα, εἶναι ὁ πίθος ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκ. 11. Εἰς μικρὰ ἀγγεῖα ὁ κοῖλος ποὺς εἶναι βεβαίως γνωστός, ἀπὸ τῆς πρωίμου ΠΜ μάλιστα ἐποχῆς εἰς τὰ «ἀμφικύπελλα» τῆς συλλογῆς Πύργου². Διὰ νὰ εὐρωμεν ὅμως τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἰς μεγάλα ἀγγεῖα πρέπει νὰ κατέλθωμεν πολλὰς ἑκατοντάδας ἐτῶν, μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν κρατηρίσκων. Ὁ προκείμενος πίθος ἀσφαλῶς δὲν ἦτο ἀπλῶς ταφικός, ἀλλ' οἰκιακὸν σκεῦος, ἔνεκα τῆς προχύσεως δι' ἧς εἶναι ἐφωδιασμένος παρὰ τὸν πυθμένα. Τοιαῦται προχύσεις εἶναι γνωσταὶ καὶ ἐκ πίθων τοῦ Παχυάμμου³.

Οἱ δύο πίθοι τῆς εἰκ. 16 εἶναι ἰδιαίτερος κατάλληλοι πρὸς ταφὴν νεκρῶν ἔνεκα τοῦ εὐρέος στομίου των. Ἀνάλογοι εὐρέθησαν ἐν Παχυάμμῳ καὶ ἀλλαχοῦ⁴. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, κατὰ μοναδικὴν περιπτώσιν οἱ δύο οὗτοι πίθοι ἐκάλυψαν νεκρὸν τοποθετηθέντες στόμιον πρὸς στόμιον ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ἡ μεμονωμένη αὕτη ταφή θὰ ἦτο ἐπικίνδυνον νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων. Ὅπως δὴποτε, τὸ ἔθιμον τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως δύο ταφικῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων μάλιστα τὰ χεῖλη συνεκολλῶντο δι' ἀσφάλτου, εἶναι ἀνατολικόν⁵.

Τὰ χυτροειδῆ ἀγγεῖα ἐχρησιμοποιοῦντο ἀναμφιβόλως μόνον προκειμένου περὶ ταφῆς νηπίων. Ἐνταῦθα ἀπεικονίσθησαν δύο τοιαῦτα, ἐν εἰκ. 9, ὅπερ εἶναι σχετικῶς μέγα (ὑψος 0.33 ὁμοῦ μετὰ τοῦ σώματος) καὶ ἐν εἰκ. 25 κάτω ἀριστερά, ὅπερ εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ μικρότερον. Ἀνάλογα σκευὴ ὑπάρχουσι καὶ ἐκ τοῦ νεκροταφείου Παχυάμμου⁶.

¹ Πρὸβλ. λ. χ. τὰς εἰκόνας 11 καὶ 12 πρὸς τὰς παρὰ Seager, Pachyammos πίν. 5. Ἡ ἐπεξήγησις ἐν τῷ ἀνωτέρῳ πινάκι χρονολογεῖ τοὺς πίθους ὡς MM 3, ἀλλ' ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ὅλοι σύγχρονοι.

² Ἀρχ. Δελτ. 1918 151, 155 καὶ πίν. Β.

³ Seager, Pachyammos πίν. 5 καὶ 16. Ἐπίσης ἐκ Μαλίων καὶ ἀλλαχόθεν ὑπάρχουσι παραδείγματα.

⁴ Pachyammos πίν. 2.

⁵ Ὁρα R. Koldewey, Das wiedererstehende Babylon 265. Πρὸβλ. καὶ B. Meissner, Babylonien u. Assyrien 1 426 («Topf- und Doppeltopfgräber») καὶ εἰκόνα πινάκων 219. Ἐκ Κρήτης ὑπάρχει ἐν ἔτι παράδειγμα δύο ἐπαλλήλων σαρκοφάγων στόμιον πρὸς στόμιον, ἀλλ' ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μετακομιδῆς ὁστών: BSA Suppl. 1 (Unpubl. Objects from Palaecastro) 155, εἰκ. 137.

⁶ Seager ἑ. ἀ. πίν. 2. Προκειμένου περὶ τῆς χύτρας εἰκ. 9 κατὰ λάθος ἐγγράφη ἐν AJA 1927, Archaeol. News, 127 ὅτι ἐγὼ ἐμνημόνευσα τέφρας ἐντὸς τοῦ ἀγγείου. Μόνον ἄκαυτα ὁστὰ περιεῖχε.

Ὡς πρὸς τὰς σαρκοφάγους τέλους, ὧν δείγματα παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 10 καὶ 17, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι παρατηρεῖται ἐντὸς τῆς ομάδος ποιά τις ἐξέλιξις. Τὰ παλαιότατα παραδείγματα σαρκοφάγων εἶναι ὀρειδοῦς σχήματος, οὕτως αἱ ΠΜ τοῦ Πύργου καὶ Παχυάμιου¹. Αἱ πρῶται μάλιστα, αἵτινες εἶναι αἱ ἀρχαιόταται πασῶν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν, δὲν φέρουσιν ἀκόμη λαβὰς, ἀλλὰ καθέτως τετρημέναις ἀποφύσεις. Αἱ ἐκ Παχυάμιου, αἵτινες εἶναι ὀφθαλμοφανῶς πλέον προκεχωρημένου τύπου, εἶναι ΠΜ 3. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ ἀρχαϊκώτατος τύπος εἶναι ὁ τῆς εἰκ. 10 ἄνω ἀριστερά, ὅστις ἐν τούτοις παρουσιάζει πρῶτον σχετικῶς πρὸς τὰς ἐκ Παχυάμιου ἀνωτέρω σαρκοφάγους, οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν λαβῶν, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ὀρειδὲς περίγραμμα τείνει νὰ προσεγγίσῃ πρὸς τὸν ὀρθογώνιον τύπον. Ὡς ἐκ τούτου δεόν νὰ τεθῇ ἡ σαρκοφάγος αὕτη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς. Αἱ ὑπόλοιποι παρουσιάζουσιν ἔτι ἐμφανεστέραν τὴν ἐξέλιξιν. Αἱ τῆς κάτω σειρᾶς, αἵτινες φέρουσι πρωτοφανῇ μέχρι σήμερον κομβία πρὸς ταῖς λαβαῖς, ἔχουσι πλέον λάβει τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα, ἀλλὰ μετ' ἀκανονίστων γωνιῶν καὶ πλευρῶν, διότι ποιοῦνται ἔτι διὰ τῆς ἐλευθέρας χειρὸς κατὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ προηγουμένου τύπου. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ σαρκοφάγῳ ἄνω δεξιὰ τῆς εἰκ. 10, ἥτις τυπολογικῶς εἶναι ἡ τελευταία τῆς ὅλης σειρᾶς². Μοναδικὸν περιγγραμμὰ χειλέων μετὰ ὀδοντωτῆς καταλήξεως τῶν μακρῶν πλευρῶν παρουσιάζει ἡ ἐν εἰκ. 17 σαρκοφάγος ἐκ τοῦ τάφου Β.

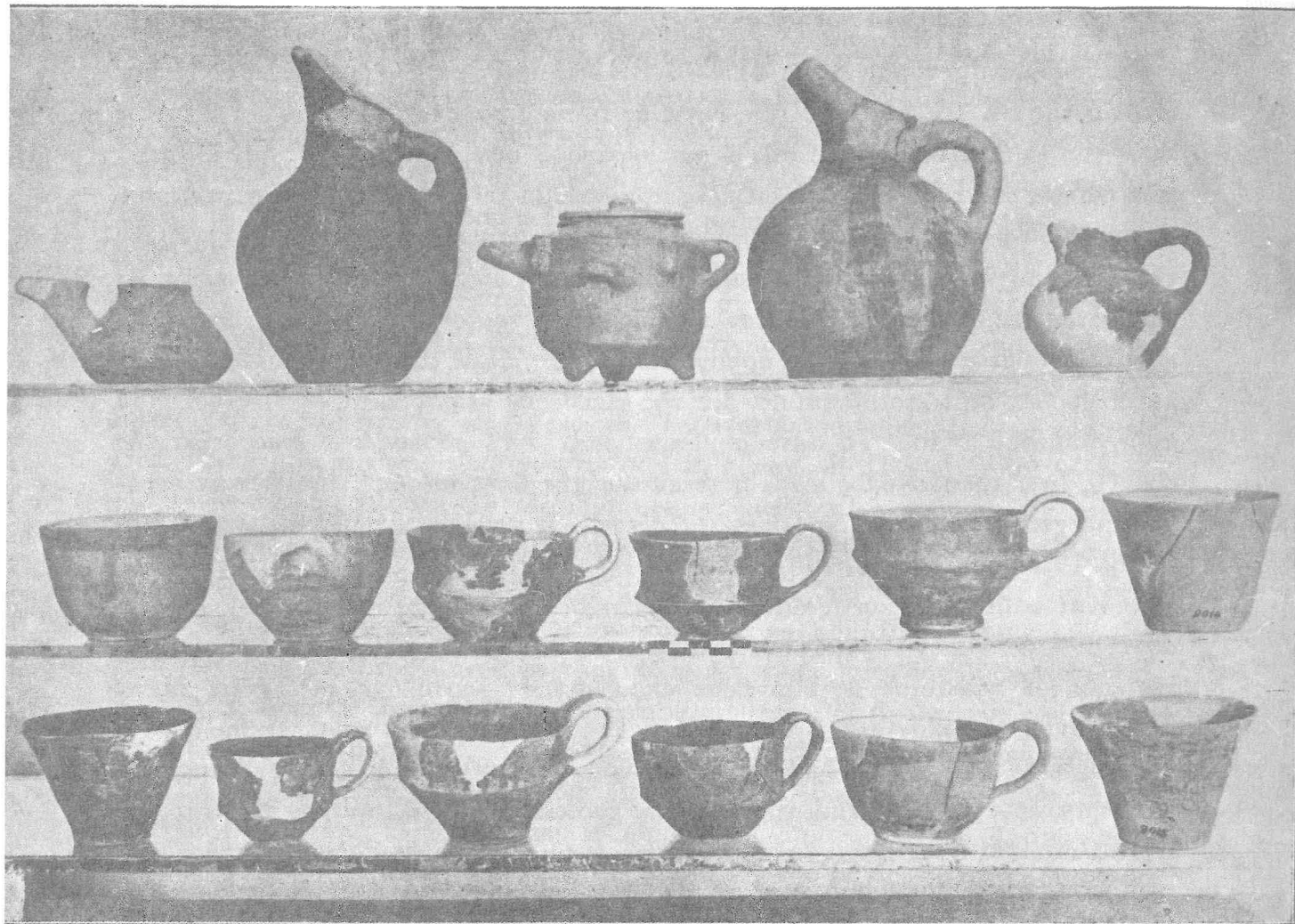
Καὶ ταῦτα μὲν κοινὰ ὡς πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς τάφους. Ἐκ τῶν μικρῶν ἀγγείων καὶ λοιπῶν εὐρημάτων ἰδιαίτερος πρέπει νὰ ἐξετασθῶσι τὰ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α ἀγγεῖα, πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Ταῦτα, ὀλίγα ἄλλως ὄντα, εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν εἰκόνων 18 - 20. Δὲν ἔχουσι παραλειφθῇ ἢ 4 - 5 ἐντελῶς ἑλλιπῇ ἢ ἄλλως ἐφθαρμένα τεμάχια. Εἶναι διὰ τοῦ πρώτου βλέμματος ἀντιληπτόν, ὅτι ἡ κεραμικὴ αὕτη ἀνήκει κυρίως εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς. Ἀσφαλῶς ΠΜ ἀγγεῖα, καὶ ταῦτα ἐκ τῆς τελευταίας ΠΜ περιόδου, δὲν ὑπάρχουσι περισσότερα τῶν τεσσάρων ἢ πέντε. Τὸ κυριώτατον τούτων ἦτο σκεῦος τριποδικὸν λεβητοειδές, τοῦ ὁποίου μόνον τὸ κατώτατον μέρος ἐν τεμαχίοις διεσώθη (μὴ ἀπεικονιζόμενον). Ὁ πηλὸς εἶναι ὑπόξανθος ἀκάθαρτος, ἀτελῶς ὠπτημένος διακρίνονται δ' ἱχνη ἐρυθρωπῆς ἀλοιφῆς. Ἀνάλογον σκεῦος ὑπάρχει ἐκ Πύργου³.

¹ Ξανθουδίδης ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1918 142 εἰκ. 4. Seager, Pachyrammos πίν. 12, = Evans Palace κλπ. 1 126 εἰκ. 94.

² Εἰς τὸν κατόπιν ὀριστικῶς σχεδὸν ἐπικρατήσαντα ὀρθογώνιον τύπον τῆς ΥΜ ἐποχῆς φαίνεται ὅτι εἰς τὰ καλύτερα τεμάχια αἱ πλευραὶ κατεσκευάζοντο ἐπὶ τύπου καὶ εἶτα προσεκολλῶντο πρὸς ἀλλήλας. Μία μελέτη συστηματικῆς τῆς ἐξελίξεως τῶν σαρκοφάγων, ἥτις νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν παλαιὰν τοιαύτην τοῦ Orsi, ἴσως ἤθελε καταλήξῃ εἰς ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν τῶν πολυπληθῶν τούτων κεραμικῶν προϊόντων τῆς μινωικῆς ἐποχῆς.

³ Ἀρχ. Δελτ. 1918 147 εἰκ. 7 ἀριθ. 40.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ΠΜ ἐποχῆς δύνανται νὰ ἀναχθῶσι καὶ ὀλίγα προχοῖδια ἐξ ὠχροκιτρίνου ἢ ἐρυθρωποῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, κακῶς ὠπτημένου (εἰκ. 18 πρῶτον ἐκ δεξιῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, εἰκ. 20 δεύτερον ἐκ δεξιῶν τῆς κάτω σειρᾶς), ὡς ἐπίσης τινὲς τῶν κυάθων, οἵτινες εἶναι χειροποίητοι καὶ φέρουσιν ἵχνη καθέτου ἐπεξερ-

Εἰκ. 18. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Α.

γασίας διὰ μαχαιρίου¹. Ἴσως ἐνταῦθα δέον νὰ ἀναχθῇ καὶ ἡ ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ μετὰ πάχων τοιχωμάτων πρόχους εἰκ. 18, δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς. Προκειμένου περὶ χονδροειδῶν οἰκιακῶν σκευῶν, ὡς τὰ παρόντα, ἀκριβῆς χρονολόγησις δὲν εἶναι εὐκόλος. Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα εἶναι μεσομινωικά, ἐπὶ δὲ τῶν περισσοτέρων κυάθων εἶναι ἔκδηλα τὰ ἵχνη τοῦ τροχοῦ καὶ τοῦ θώμιγγος, δι' οὗ τὰ πλαττόμενα ἀγγεῖα ἀπεκόπτοντο ἀπὸ τοῦ πυρῆνος τοῦ πηλοῦ. Τὸ ἐν εἰκ. 18

¹ Πρβλ. Evans, Palace κλπ. 1, 73 εἰκ. 40.

ἄνω ἀριστερὰ ἀγγεῖον μετὰ προχύσεως ἐξ ὠχροῦ καθαροῦ πηλοῦ εἶναι ἀσφαλῶς MM 1, οὐ μόνον διότι εὐρέθη ἐντὸς ὀρθογωνίας σαρκοφάγου, ἀλλὰ καὶ διότι ἐντελῶς ὅμοια ἐν MM 1 πολυχρῶμῳ ῥυθμῷ ὑπάρχουσιν ἐκ Μεσαράς (Πορτί, Ἁγία Τριάς κλπ.)¹.

Περίεργον εἶναι τὸ πυξιδοειδὲς μετὰ προχοῆς ἀγγεῖον εἰκ. 18, μέσον τῆς ἄνω σειρᾶς. Ἴσως ἀνήκει ἔτι εἰς ΠΜ περίοδον. (Τὸ πῶμα δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ἀγγεῖον). Φέρει τριῶν διαφορῶν εἰδῶν λαβάς, ἥτοι τοξοειδεῖς τοιαύτας δύο ὀριζοντίους καὶ μίαν κάθετον, ἔτι δὲ τέσσαρας καθέτως τετραγώνους ἀποφύσεις. Τὸ πῶμα πυξίδος εἰκ. 20, μέσον τῆς μεσαίας σειρᾶς εἶναι MM 1 (κιρρὸς πηλός, καστανόμελαν βερνίκιον). Σχεδὸν τὴν αὐτὴν διακόσμησιν φέρει τὸ πῶμα κάλπης ἐκ Ψείρας².

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν «τροπιδωτῶν» μονῶτων κυάθων ἀξιολογώτατος εἶναι ὁ ἐν εἰκ. 18 τρίτος ἐκ δεξιῶν τῆς μεσαίας σειρᾶς, ὅστις εἶναι καὶ τὸ ὠραιότατον ἀγγεῖον τῆς ἀνασκαφῆς Βοροῦ. Τὰ τοιχώματά του εἶναι λεπτά, ἡ δὲ διακόσμησις, συνισταμένη ἐκ στυλποῦ μέλανος βερνικίου μετὰ λευκοῦ περιγράμματος, μιμεῖται τὴν σύνθεσιν ἀμυγδαλίτου λίθου (breccia). Ἡ φωτογραφία εἰκ. 19 παριστᾷ

Εἰκ. 19. Τὸ ἐσωτερικὸν κυάθου ἐκ τοῦ τάφου Α.

τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυάθου. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου παρέσχε καὶ τὰ ἐν εἰκ. 20 ἄνω λίθινα ἀγγεῖα, δύο χάλικας τριπτήρας (κατὰ τὰ ἄκρα τῆς σειρᾶς), ἔτι δὲ τὸ εἰς τὴν κάτω σειρὰν τῆς εἰκόνης ὄστρακον, εὖρημα σχεδὸν ἀναπόσπαστον τῶν τάφων πάσης μινωικῆς περιόδου.

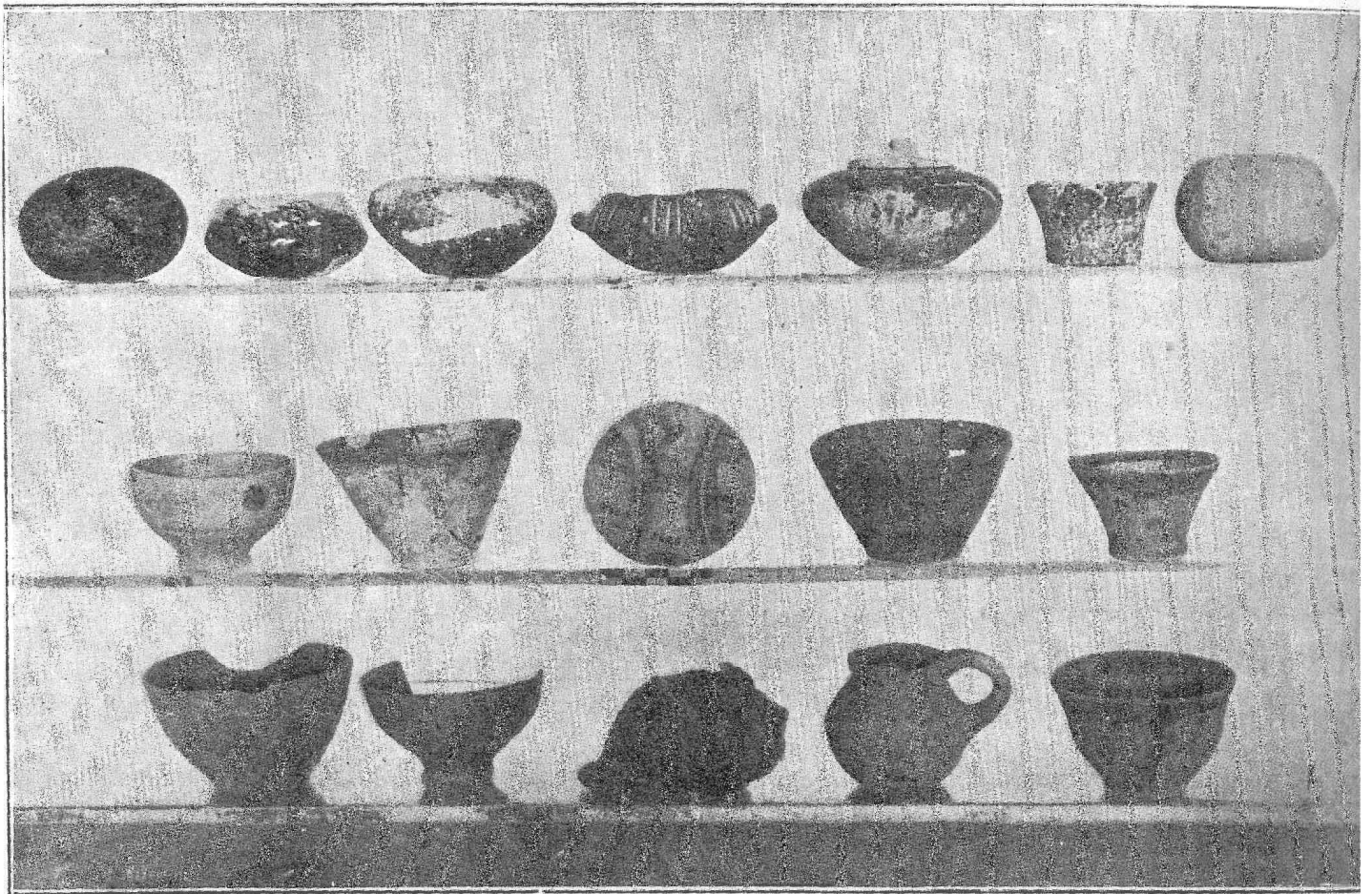
Τὰ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α ἀγγεῖα εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν εἰκόνων 21-24. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἀώτων ὑψηλῶν κυπέλλων μετὰ ποδὸς ἐν εἰκ. 22 καὶ τῶν λοπαδοσχημῶν εὐρέων ἀγγείων τῆς εἰκ. 23. Ἀμφότεροι οἱ τύποι εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἀρχῆς τῆς MM περιόδου³, τὰ δὲ κύπελλα φέρουσι πάντα σχεδὸν μέλαν γάνωμα καὶ μερικὰ διατηροῦσι λευκὰς ὀριζοντίους ζώνας. Λεπτομερέστερος χαρακτηρισμὸς τῶν διαφορῶν ἄλλων ἀγγείων δὲν εἶναι

¹ Ὅρα ἐπὶ παραδείγματι Xanthudides, Vaulted Tombs ἔγχρ. πίν. 6, ἀριθ. 5056, 5059.

² Seager, Excavations on the Island of Psira 19, εἰκ. 4 ἀριστερά.

³ Evans, Palace κλπ. 1 173 εἰκ. 122, πρὸς. ἔτι εἰκ. 118a ἀριθ. 18.

ἀναγκαῖος ἐνταῦθα, ὀλίγαι ὅμως λέξεις ἐπιβάλλονται προκειμένου περὶ τῶν ἐν σωρῷ εὑρεθέντων «κωδώνων» (εἰκ. 21). Ὅτι πρόκειται περὶ σκευῶν τελετουργικῶν ἦτο καὶ πρότερον γνωστόν, διότι τὸ σχῆμα των εἶναι ἀρκούντως εὐγλωττον. Εἶναι ὅμως ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν εὑρίσκονται ἐν τάφῳ, ὥς ἐκ τούτου εἰδικεύε-

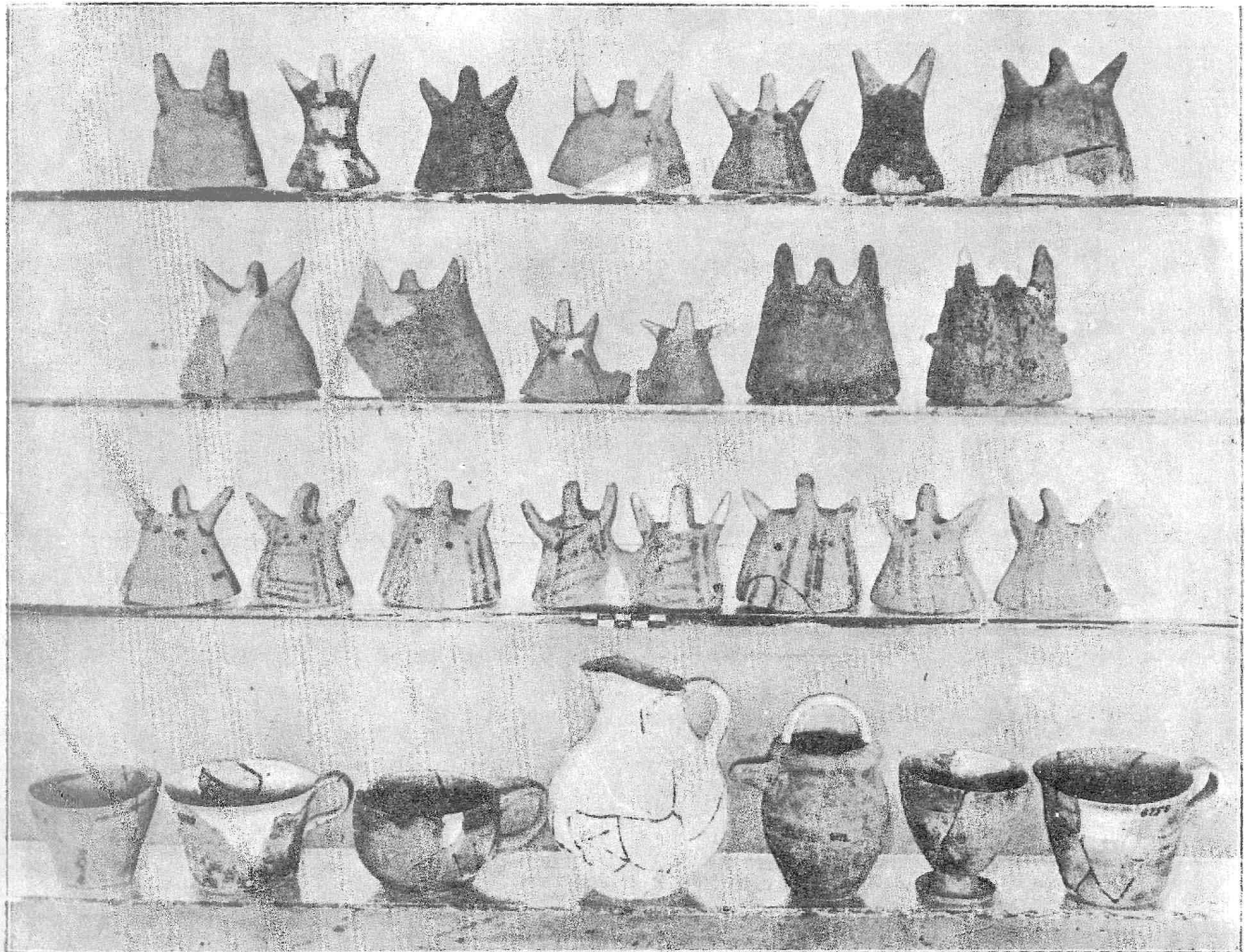
Εἰκ. 20. Εὐρήματα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

ται ἡ σημασία των πιθανώτατα ὡς νεκρική. Τοιαῦτα σκεύη, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ ΜΜ 1 στρωμάτων¹, εἶναι κυρίως γνωστὰ ἐκ Τυλίσου καὶ ἐκ τοῦ «δαπέδου τῶν μονολιθικῶν πεσσῶν» ἐν Κνωσῷ. Οὐδεμία πειστική ἐρμηνεία μέχρι σήμερον εὑρέθη. Ὁ Χατζιδάκης ἡρμήνευσε ταῦτα ὡς ἀναθηματικὰς ἱερὰς ἐσθῆτας, ὃ δὲ Sir A. Evans τὰ νομίζει μᾶλλον ὡς ἀπομιμήσεις πραγματικῶν κωδώνων, ἔνεκα τῶν ὁπῶν². Ἐκ τῶν ἡμετέρων παραδειγμάτων ἐν (εἰκ. 22 μέσον τῆς

¹ Palace ἐ. ἀ. 175.

² Palace 1, 175 καὶ εἰκ. 124. Ἐν τούτοις τὰ πλεῖστα φέρουσι τὰς ὁπὰς κατὰ τὰ πλάγια τοιχώματα,

ἄνω σειρᾶς), εἶναι ἐντελῶς πεπλατυσμένου σχήματος. Ἄλλα εἶναι ὅλως πρωτόγονα, ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ καὶ κακῶς ὠπτημένα. Φαίνονται ὡς ἔργα παίδων. Ταῦτα δὲν ἔχουσι καὶ γραπτὴν διακόσμησιν. Τρία ἦσαν διπλᾶ (τὸ ἐν μόνον περιεσώθη ἀκέραιον). Ἄλλα φέρουσιν ἄνω τοξοειδῆ λαβήν, ἄλλα ἀπλῶς διάτρητον ἢ μὴ ἀπόφυ-

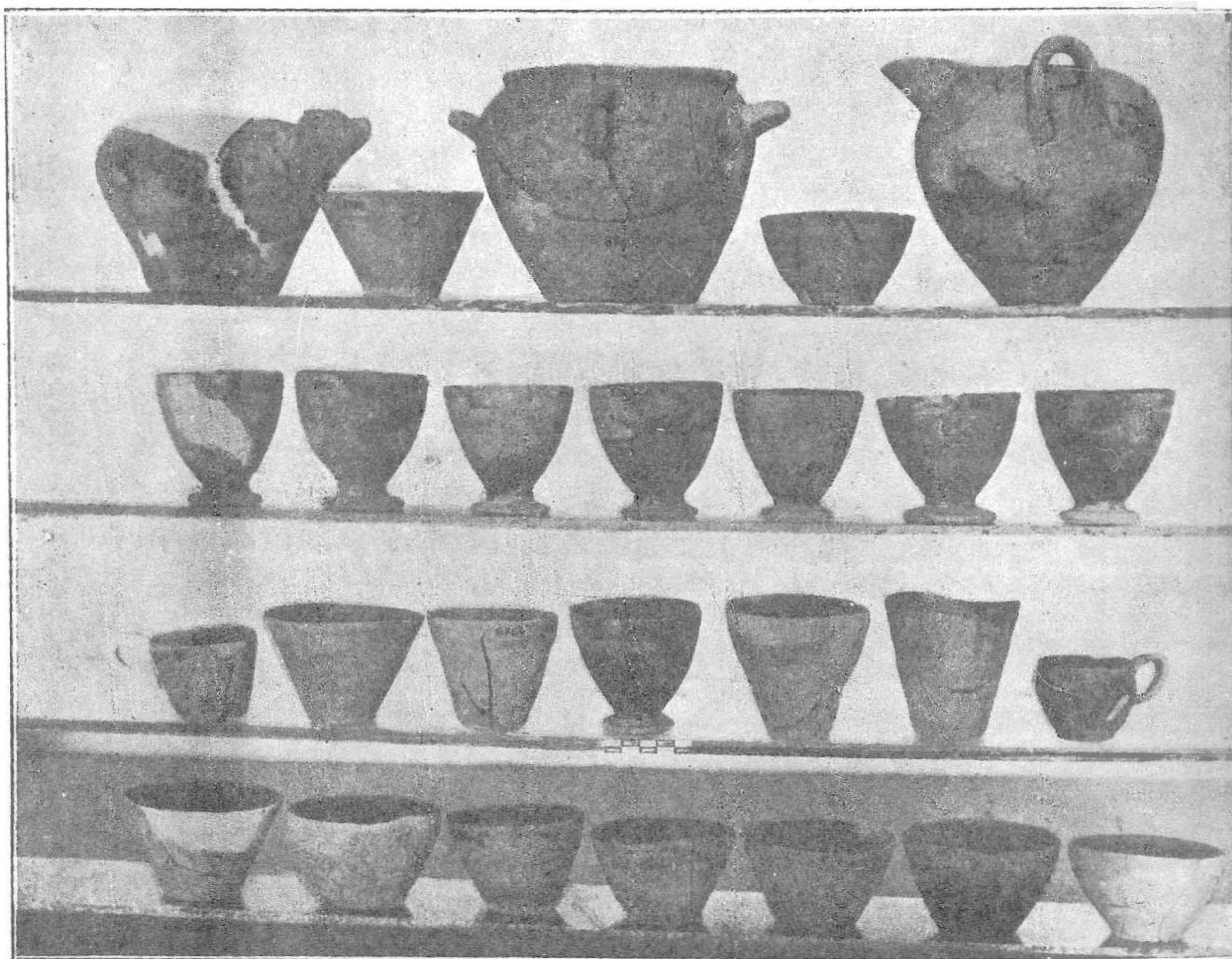
Εἰκ. 21. Ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

σιν, ἄλλα στεροῦνται παντάπασι λαβῆς, διαφέρουσι δ' ἀπ' ἀλλήλων ἐν ταῖς λεπτομερείαις. Ἐξάρτησις των ἀπὸ ἱερῶν δένδρων, ὡς ὑπετέθη, ἀποκλείεται, ἐφόσον τινὰ στεροῦνται λαβῆς, τὸ δὲ μόνον νεώτερον τὸ ὁποῖον κερδίζομεν εἶναι ὅτι ἐχρησίμευον πρὸς νεκρικὰς τελετάς, μεθ' ὃ ἀπετίθεντο εἰς μίαν κρύπτην τοῦ τάφου.

ἐπομένως ἀποκλείεται νὰ ἦσαν αὗται πρὸς ἐξάρτησιν γλωσσιδίων κατὰ μίμησιν τῶν κωδόνων. Ἐπειτα μένουσι πρὸς ἐρμηνείαν κυρίως αἱ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπομακρύνουσι τὰ σκεύη ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν προταθεισῶν ἐρμηνειῶν.

Τὰ ἐλάχιστα ἀγγεῖα, ἅτινα εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ Β (εἰκ. 25 - 26) φαίνονται πάντα, ἐφόσον δύνανται νὰ χρονολογηθῶσι, ΜΜ ἐποχῆς. Τὸ περιεργον τεμάχιον εἰκ. 26 ὅπερ φέρει τρεῖς ἀβαθεῖς ἐπιμήκεις ὁπὰς καὶ σύγκειται ἐξ ἀκαθάρτου, καλῶς ὠπτημένου πηλοῦ, εἶναι ἀγνώστου χρήσεως. Φαίνεται ὅτι κατέληγεν αἰχμηρῶς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα.

Εἰκ. 22. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

Ἐκ τῶν μικροτέρων ἀναμείκτων εὐρημάτων ἡ εἰκ. 29 παρουσιάζει διάφορα κογγύλια. Τὸ ἀνώτατον ὄστρακον Cytherea ὡς καὶ τὰ ἐν ὀρμαθῷ ὄστρακα, ἀνήκοντα εἰς τὸ εἶδος Tritonium podiferum εὐρέθησαν ἐντὸς ἀγγείου τοῦ ΔΔ 1, οἱ δὲ ἐν τῇ κατωτάτῃ γραμμῇ μικροὶ κτένες (pectunculi) εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν ΔΔ 2 - 3. Ἐπειδὴ οἱ κῶνοι τοῦ Τριτωνίου εἶναι πάντες διάτρητοι κατὰ τὸ ἄνω μέρος ἐχρησιμοποιοῦντο ἀναμφιβόλως ὡς περιδέλαιον. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ πλὴν τῆς

χρήσεως ταύτης ἦσαν παίγνια παιδῶν. (Τὸ ἀγγεῖον ἐν ᾧ εὐρέθησαν περιεῖχε σκελετὸν παιδίου)¹.

Αἱ δύο μοναδικαὶ σφραγίδες ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 28 καὶ 29) προέρχονται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη εἶναι ἐξ ἐλεφαντόδοτος,

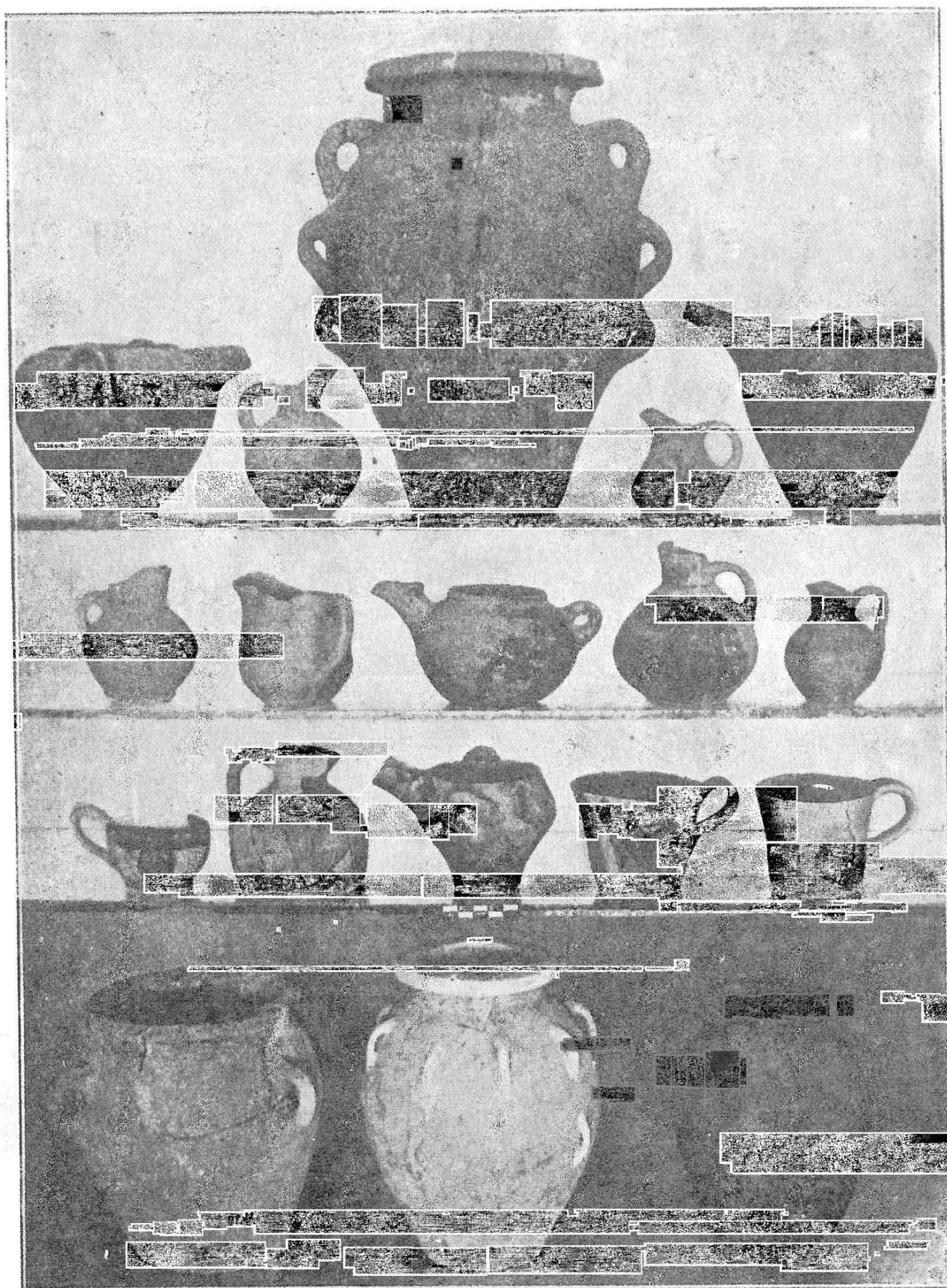

Εἰκ. 23. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

τομῆς ἐλλειψοειδοῦς καὶ διάτρητος κατὰ τὸν μικρὸν ἄξονα. Φέρει λίαν ἀβαθῶς

¹ Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἐκ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ μουσεῖον Ἡρακλείου κατέχει ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαικάστρου ἀπομίμῃσιν ὀστράκου κώνου ἐξ ὀρείας κρυστάλλου (ἀριθ. καταλ. 154), ἀναμφιβόλως παίγνιον τῶν τέκνων εὐπορωτέρου τινὸς ἀστοῦ. Ἐν ἑτὶ παράδειγμα εὐμέγεθες λίθινον εὐρίσκεται (ἀκατάγραφον) ἐντὸς τῆς προθήκης 69 Τυλίσου (πιθανῶς πρόκειται περὶ ἀπολιθώματος), ἐπίσης δὲ μία πηλίνη μήτρα ἐκ Γουρνιῶν, πρὸς κατασκευὴν Τριτωνίων. Ἐν τῇ πατρίδι μου Κεφαλληνίᾳ τὰ ὀστρακα ταῦτα ὀνομάζονται στριφταρόλια καὶ εἶναι προσφιλὲς παίγνιον τῶν παιδῶν, μεταχειριζομένων ταῦτα ἀντὶ στροβίλου (σδούρας), ὅστις ἐν τῇ τοπικῇ διαλέκτῳ λέγεται στρίφτουλας. Διακόσμησιν ἐξ ἀναγλύφων Τριτωνίων φέρει ἐν χαλκοῦν τηγανοειδὲς σκεῦος ἐκ Μιδέας: Persson, Royal Tombs at Dendra 96, πίν. 32, 1.

Εἰκ. 24. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

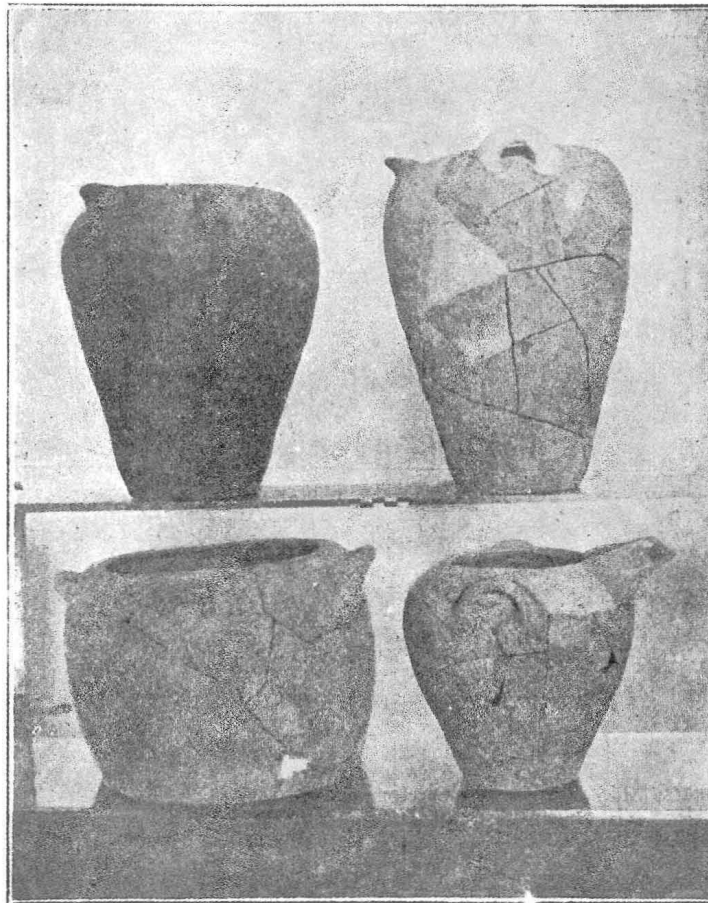
κεχαραγμένην τὴν ἐπὶ τῆς εἰκ. 28 ὁρωμένην γραμμικὴν διακόσμησιν. Ἡ δευτέρα σφραγίς, ἐκ μέλανος στεατίτου, εἶναι κολοβὴ τὸ ἄνω μέρος. Προφανῶς εἶχε σχῆμα ῥαβδωτοῦ κώνου, ὥς καὶ ἄλλα περίπου ἀνάλογα σχήματα ὑπάρχουσι¹. Ἐφερεν

¹ F. Matz, Die Frühkretischen Siegel πίν. 6, 5. 9, 21. 11, 17.

ὥς εἶναι σύνηθες, δύο εἰδῶν διατηρήσεις, ἥτοι μίαν ὀριζοντίαν καὶ ἀνὰ μίαν ἄλλην ἑκατέρωθεν λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀναρτᾶται ἢ σφραγίς. Καὶ ταύτης ἡ διακόσμησις εἶναι γραμμικὴ καὶ ἐρείδεται ἐπὶ γνωστῶν ἤδη θεμάτων¹.

Ἐκ μεταλλικῶν εὗρημάτων μόνον ἓνα κολοβὸν χαλκοῦν δακτύλιον καὶ ζευγὸς χαλκῶν ἐπαργύρων ἐνώτιων παρουσίασεν ὁ τάφος Α ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ του (εἰκ. 27). Ὁ δακτύλιος, τοῦ ὁποίου ἐλλείπει τεμάχιον τοῦ κρίκου, φέρει κυκλικὴν σφενδόνην. Πρόκειται περὶ γνωστοῦ τύπου μινωικῶν δακτυλίων κοινῶν εἰς τὴν μεσομινωικὴν καὶ τὴν κατόπιν ἐποχὴν μέχρι τῆς τελευταίας περιόδου. Τὸ περιφημότερον παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου εἶναι ὁ χρυσοῦς δακτύλιος ἐκ Μαύρου Σπήλιου (παρὰ τὴν Κνωσὸν) μετὰ σπειροειδοῦς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς σφενδόνης².

Σπουδαιότερα εἶναι τὰ εὗρεθέντα ἐνώτια τὰ ὅποια ἀποτελοῦσι τὸ παλαιότατον χρονολογήσιμον δείγμα τοῦ διακόσμου τούτου. Εἶναι κοῖλα καὶ συνίστανται ἐκ φύλλου χαλκοῦ, περιενδεδυμένου ἔξωθεν δι' ἑτέρου φύλλου ἀργύρου. Καθ' ἣν ἐποχὴν ἀνευρέθησαν ἦσαν σχεδὸν πρωτοφανῆ, ἀλλὰ πληρεστέρα μελέτη τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου καὶ νεώτεραι ἀνακαλύψεις προσέθηκαν καὶ ἄλλα δείγματα. Ὑπάρχουσι καὶ χρυσᾶ τοιαῦτα, ἐν ἐντελῶς ὁμοίον πρὸς τὰ παρόντα, εὗρεθὲν ἐσχάτως εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Μαλίων (ἀδημοσίευτον), καθὼς καὶ τρία ἄλλα ἐκ τῶν ἐν

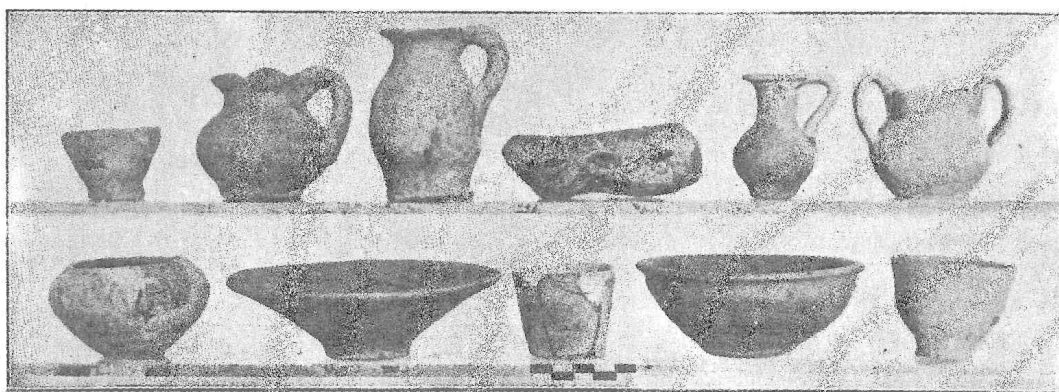

Εἰκ. 25. Ἀγγεῖα ἐκ τῶν τάφων Α (κάτω ἀριστερὰ) καὶ Β.

¹ Πρβλ. λ. χ. Matz ἐ. ἀ. πίν. 11 ἀριθ. 9.

² BSA 28, 284 εἰκ. 37 καὶ πίν. 19. Ἡ σφενδόνη τοῦ δακτυλίου τούτου ἔχει ἤδη τὰς πρὸς τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Ἐκ τῆς ΥΜ ἐποχῆς εἶναι κοινότατοι τοιοῦτου τύπου δακτύλιοι, λ. χ. Hall, Sphungaras 69 εἰκ. 43.

Λευκάδι ἀνασκαφῶν τοῦ Dörpfeld¹. Διαφορετικῶν σχημάτων ἐνώτια ὑπάρχουσιν, ὡς γνωστόν, οὐ μόνον ἐκ τῶν παλαιοτάτων στρωμάτων τῆς Τροίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν². Τὸ σπουδαιότατον ὅμως εἶναι, ὅτι ἐπισταμένη ἔρευνα ἐντὸς τοῦ μουσείου Ἡρακλείου ἔδειξεν ἀρκετὰ ἔτι ἐνώτια ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ Βοροῦ οὐ μόνον ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ μέταλλον. Τοιαῦτα εἶναι: 1) Ἡμισυ ἀργυροῦ ἐνωτίου προερχόμενον ἐκ Πλατάνου, ὑπ' ἀριθ. κατ. 499³. 2) Ζεῦγος ἀκαταγράφων ἀργυρῶν ἐνωτίων ἐντὸς κυτίου, προερχομέ-

Εἰκ. 26. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τάφου Β.

νων ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Μαλίων⁴. 3) Ἐν ἀργυροῦν ἐνώτιον εὑρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Μαύρου Σπήλιου⁵.

Ἡ ὁμοιότης τῶν σχημάτων καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ὕλικου πάντων τούτων τῶν ἐνωτίων ὑποδεικνύει μίαν κοινὴν πηγὴν προελεύσεως. Ἐξ αὐτῶν ἐξειλήχθησαν εἴτα τὰ μεταγενέστερα ΥΜ ὥραϊα ἐνώτια μετὰ κοκκιδωτῆς διακοσμήσεως, ὧν τὰ ὥραιότερα παραδείγματα εὑρέθησαν ἐσχάτως ἐν τοῖς νεκροταφείοις τῆς Κνωσοῦ⁶.

¹ P. Goessler παρὰ W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka* 288-9, Beil. 60, 4. Ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς κλίνουσι νὰ ὀνομάσωσι ταῦτα μᾶλλον σφηκωτῆρας ἢ κάλυκας (Lockenringe), ὅλλ' εἶναι δύσκολον νὰ ἀπομακρυνθῶμεν τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐνωτίων, ἀφοῦ μάλιστα ταῦτα εὑρέθησαν ἐντὸς γυναικείου τάφου, ἂν καὶ δὲν θὰ ἦτο διόλου παράδοξον νὰ εὑρεθῶσι καὶ ἐντὸς ἀνδρικοῦ τοιοῦτου. Ἐφερον καὶ οἱ ἄνδρες ἐνώτια, ὡς τοῦτο εἶναι ἄλλοθεν γνωστόν.

² Hub. Schmidt, *Schliemann's Sammlung Trojan. Altertümer* ἀριθ. 5929-32, 5986-7, 6126, ἵνα ἀναφέρωμεν μόνον τὰ «ἀσκόμορφα», ἅτινα εἶναι τὰ συγγενέστερα πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα. Μυκῆναι: G. Karo, *Schachtgräber v. Mykenae* πίν. 20.

³ Προθήκη 57. Ἐν τῷ καταλόγῳ περιγράφεται ἐσφαλμένως ὡς τεμάχιον κέρατος.

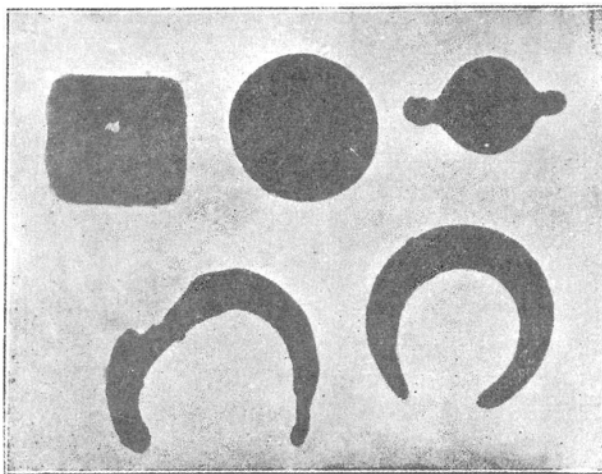
⁴ Προθήκη 70 Α. Ταῦτα προέρχονται ἐκ μιᾶς ἐξ ἐκείνων τῶν ἀνασκαφῶν — sport, αἵτινες δὲν πρέπει ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἐπιτραπῶσιν. Αἱ σκαφαὶ ἐνηργήθησαν ὑπὸ τεσσάρων ἁλλοδαπῶν δεσποινίδων, αἵτινες ἦλθον τῷ 1926 εἰς Κρήτην. Ἀγνωστον ἂν ἐδημοσιεύθῃ τι περὶ τῶν εὑρημάτων, ἀποτελουμένων κυρίως ἐξ ἀξιολόγων ΜΜ ἀγγείων.

⁵ Forsdyke, *BSA* 28 252 ἀριθ. 3, πίν. 18 III 3.

⁶ Πρὸβλ. Forsdyke ἐ. ἀ. πίν. 18 VII A 1 καὶ B 1.

Τὰ ἐκ Βοροῦ ἐπάργυρα ἐνώτια εὐρέθησαν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου Α, ἐπομένως ἡ ΜΜ 1 ἐποχή εἶναι ὁ terminus ante quem, διότι οὐδὲν μεταγενέστερον τῆς χρονολογίας ταύτης περιέκλειεν ὁ τάφος. Ἡ ἐποχή αὕτη λήγει περὶ τὸ 1900 π. Χ., ὡς εἶναι καλῶς βεβαιωμένον¹. Τοιαύτης παλαιότητος ἐνώτια εἶναι γνωστὰ κυρίως μόνον ἐκ Τροίας, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἡ ἀνατολικὴ περιοχὴ, οὐχὶ ἡ Αἴγυπτος, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πηγὴ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ συρμοῦ τῶν ἐνωτίων ἐν Κρήτῃ². Εἶναι ὅπως δῆποτε περιέργον, ὅτι παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν συχνότητα ΜΜ καὶ ΥΜ ἐνωτίων ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ τῶν ἀπεικονίσεων δὲν ἔχουσι διασωθῇ τοιαῦτα, πλὴν εἰς μίαν ἢ δύο περιπτώσεις, αἵτινες ἀκριβῶς θεωροῦνται ξενότροποι τύποι. (Δίσκος Φαιστοῦ, τεμάχιον τοιχογραφίας ΜΜ ἐποχῆς εἰκονίζον περιδέλαιον μετὰ «νεγροειδῶν» κεφαλῶν). Ἡ λεπτομερεστέρα ἐξέτασις

Εἰκ. 27. Ἐνώτια, δακτύλιος καὶ σφραγίδες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

τοῦ ζητήματος τούτου θὰ μᾶς ἦγε πολὺ μακρὰν καὶ ἐπιφυλάσσεται δι' ἄλλην θέσιν.

Κρανιολογικαὶ παρατηρήσεις. Ἐξ ἡμισείας περίπου δωδεκάδος κρανίων ἅτινα ὡς τὰ κάλλιστα πάντων διατηρούμενα μετεφέρθησαν εἰς τὸ μουσεῖον Ἡρα-

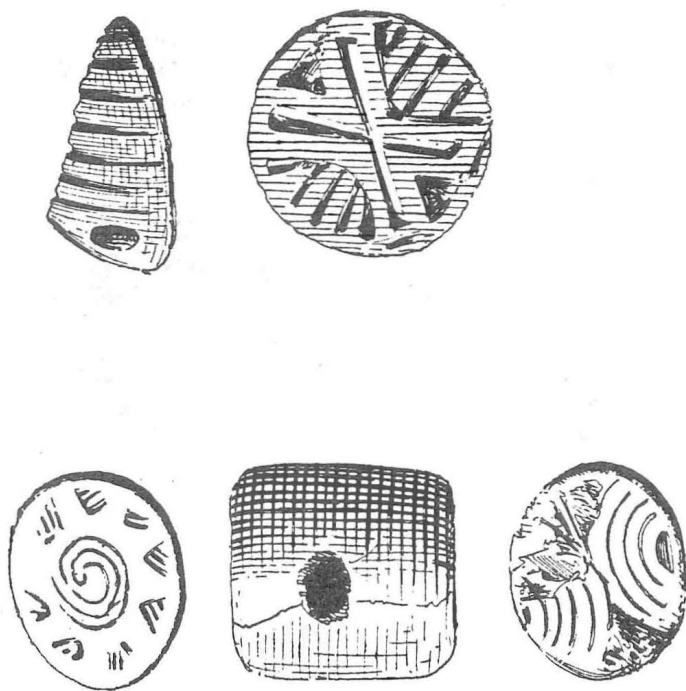
¹ Πρὸβλ. Palace κλπ. 1 202.

² Ἐκ τῆς δευτέρας τρωικῆς πόλεως ὑπάρχει δρᾶξ συνωξειδωμένων ἀντικειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο ἀργύρα ἐνώτια ἀσχοειδῆ κατὰ τὸν H. Smith (Schliemann, Samml. ἀριθ. 6140). Ἡ σχετικὴ εἰκὼν παρὰ Schliemann Troja 115 εἰκ. 39 (σελίς 107 ἐν τῇ ἀγγλικῇ ἐκδόσει ἣν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου) δὲν δεικνύει σαφῶς τὰ ἐνώτια. Εἶναι ὅμως σπουδαῖον ὅτι σύγκεινται καὶ ταῦτα ἐξ ἀργύρου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου εὐρέθησαν τελευταίως δύο σπειροειδῆ τοιαῦτα ἐντὸς μεσοελλαδικοῦ τάφου ἐν Κορίνθῳ (Karo Arch. Anz. 1931, 243). Ἀσφαλῶς δὲν δύναται ἐν πάσαις ταύταις ταῖς περιπτώσεσι νὰ εἶναι τυχαία ἡ χρῆσις τοῦ ἀργύρου, ὅστις κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι σπανιώτατος πρὸς κατασκευὴν κοσμημάτων. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου χρειάζεται μία περαιτέρω ἐρευνα. Ἐνώτια κατὰ τὸ σχῆμα πανόμοια πρὸς τὰ ἐκ Βοροῦ ὑπάρχουν καὶ ἐκ Μεσοποταμίας, ἀλλ' ἄνευ ἀκριβεστεράς χρονολογίας (R. Koldewey, das wiedererstehende Babylon⁴ εἰκ. 186 καὶ 201). Πρὸβλ. ἄλλα παραδείγματα ἐξ Ἑγκωμης, Exc. in Cyprus πίν. 8. Ἡ Αἴγυπτος, ἐκτὸς ἐνός μεμονωμένου παραδείγματος ἐπὶ ἀγάλματος τῆς ε' δυναστείας, ἐγνώρισε τὰ ἐνώτια τὸ πρῶτον διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν Ὑκσῶς, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔμειναν σπάνια, μέχρις ὅτου Τούθμωσις ὁ Δ' ἐνυμφεύθη πριγκίπισσαν ἐκ τοῦ μικρασιατικοῦ κράτους τῶν Μιττάνι (περὶ τὸ 1415 π. Χ.). Ἐκτοτε τὰ ἐνώτια φέρονται συχνάκις ὑπὸ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἐν σχήματι κρίκων, δίσκων καὶ ῥοδάκων. Ἰδίους τύπους δὲν ἐδημιούργησαν οἱ Αἰγύπτιοι: (G. Möller, Die Metallkunst der alten Aegypten 39 ἐξ.).

κλείου, μόνον ἔν εἶναι ἄθικτον, δύο δ' ἄλλων κατωρθώθη ἀρκοῦσα ἀνασυγκρότησις (εἰκ. 30). Ἐν τέταρτον ἀνασυνεκροτήθη κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος, ἀλλὰ δὲν ἀπεικονίσθη. Ἡ μέτρησις τῶν κρανίων τούτων, γενομένη ὅσον τὸ δυνατόν ἐπιμελῶς ἐφόσον δὲν ὑπῆρχον εἰδικὰ ἐργαλεῖα, δεικνύει κεφαλικὸν δείκτην διὰ τὸ πρῶτον κρανίον 72,9, διὰ τὸ δεύτερον 70,2 καὶ διὰ τὸ τρίτον 80. Κατὰ ταῦτα τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον κρανίον παρουσιάζουσι δολιχοκεφαλίαν, τὸ δεύτερον μάλιστα μέγαν

βαθμὸν πλησιάζοντα πρὸς τὴν ὑπερδολιχοκεφαλίαν. Τὸ τελευταῖον παρουσιάζει τὸν πρῶτον καὶ κατώτατον βαθμὸν τῆς βραχυκεφαλίας (ἡ μεσοκεφαλία ἐξικνεῖται μέχρις 79,9). Τὸ τέταρτον κρανίον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μετρηθῇ μετ' ἀκριβείας, διότι ἐλλείπει τεμάχιον ἐκ τοῦ πλαγίου, ἐν πάσῃ περιπτώσει προσεκτικῇ μέτρησις ἀπέδωκε δείκτην 75,6, ἥτοι μεσοκεφαλίαν.

Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα εἶναι σύμφωνα πρὸς ἀλλαχοῦ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Μεσαρᾷ γενομένας παρατηρήσεις, καθ' ἃς πλεονάζει πάντοτε ἡ δολιχοκε-

Εἰκ. 28. Αἱ δύο σφραγίδες τῆς εἰκόνης 28.

φαλία, σπανιωτέρα εἶναι ἡ μεσοκεφαλία, τὰ δὲ βραχυκέφαλα κρανία εἶναι λίαν σπάνια. Ἐκ μετρήσεων τοῦ ἀνθρωπολόγου Duckworth ἐπὶ πλουσίου ὕλικου τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης εὐρέθησαν δολιχοκέφαλα κρανία 65-70% ἔναντι 5-8% βραχυκεφάλων¹.

Ὁ συνοικισμὸς τῶν τάφων Βοροῦ. Ὡς εἰς πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις πρωίμων ὁμαδικῶν τάφων οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρξεν εὐκόλον νὰ ἀνευρεθοῦν τὰ ἔγνη τοῦ συνοικισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκεν ὁ τάφος Α τοῦλάχιστον. Ὁ Ξανθουδίδης εἶχεν ἀνεύρει ὁμοίους συνοικισμούς, παρατηρήσας ὅτι τὰ «κοινοτάφια» τούτων ἔκειντο πρὸς Δυσμὰς συνήθως, ἐξ οὗ πιθανὸν νὰ ἐβασίζετο τὸ πρᾶγμα ἐπὶ ὠρισμένης δοξασίας². Ἐνταῦθα τὰ ἔγνη τοῦ συνοικισμοῦ εὐρέθησαν ἐπὶ τῶν πρὸς

¹ Ὅρα συνοπτικῶς τὰ σχετικὰ ἀποτελέσματα ὁμοῦ μετὰ παρατηρήσεων ἐξ ἄλλων κρανίων τῶν τάφων Μεσαρᾶς παρὰ Ξανθουδίδη, Vaulted Tombs 126-7.

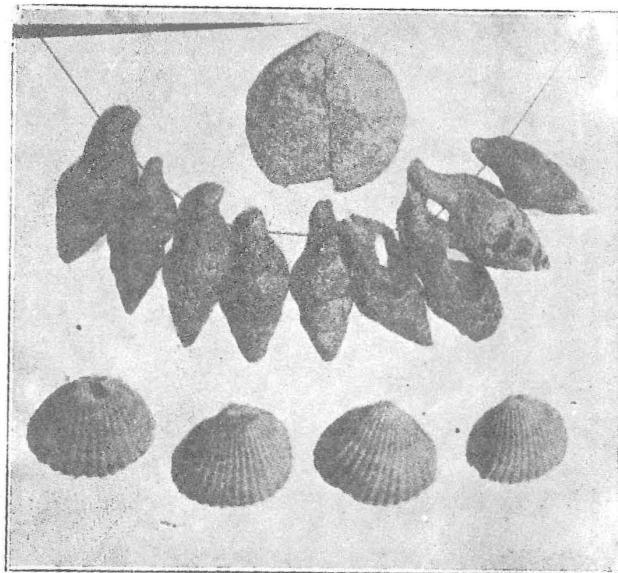
² Vaulted Tombs 3 καὶ 49, 81 καὶ 84, ιδίως δ' Ἀρχ. Δελτ. 1918 168-9.

Βορρᾶν τοῦ τάφου κορυφογραμμῶν (εἰκ. 1). Οὐδεμία σκαφικὴ τούτων ἐξερευνήσις ἐγένετο, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας φαίνονται τὰ λείψανα τετραπλεύρων οἰκιῶν καὶ διατηροῦνται ἔτι ὄρθια τὰ κατώτερα μέρη πηλίνων εὐμεγέθων ἀγγείων. Ἄν ποτε ἡ πύριδος τῆς ἐπιστήμης ἀπαιτήσῃ ἐπισταμένην ἔρευναν τοιούτων οἰκημάτων, πρὸ παντὸς δ' ἐπιτρέψωσι τοῦτο αἱ οἰκονομικαὶ αὐτῆς δυνάμεις, ἡ περιοχὴ τοῦ Βοροῦ θὰ εἶναι πολύτιμος πρὸς τοῦτο. Ἐρημος οὕσα καὶ μένουσα ἀκαλλιεργήτος διατηρεῖ πολλαχού λείψανα μινωικῶν ιδιωτικῶν οἰκοδομῶν. Τινὲς τούτων εἶναι μεμονωμένα ὀρθογώνια κτήρια, διὰ δὲ τὸ ὕψος τῆς ἐπιχώσεως ὑπόσχονται καλὴν διατήρησιν καὶ ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις.

Ἡ φύσις τῶν τάφων.

Ἐξηκριβώθη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ μὲν τάφος Β δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῇ πρὸς πλείονας τῶν 10 ταφῶν, τὰ δ' ἐξωτερικὰ διαμερίσματα τοῦ Α

Εἰκ. 29. Κογχύλια ἐκ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ τάφου Α.

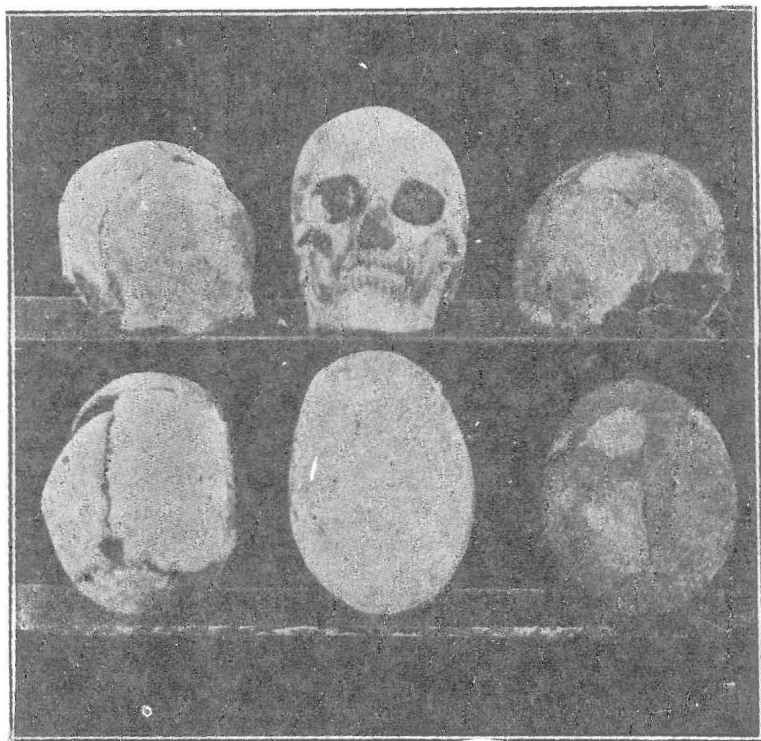
δὲν ἐδέχθησαν περισσοτέρους τῶν 16 - 18 νεκρῶν. Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Α δὲν ἐτηρήθη δυστυχῶς ἀρίθμησις¹. Ἡ προσωπικὴ μου ἀνάμνησις, λίαν ζωντανή, περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου σκελετῶν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς 15 τοῦλάχιστον ταφὰς ἐντὸς τῶν πίθων καὶ λαρνάκων, ἐπιτρέπει νὰ καθορίσω ἄνευ μεγάλου σφάλματος τὸν ἀριθμὸν τῶν νεκρῶν εἰς 35 - 40. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα συμφωνοῦσι κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν νεκρῶν πρὸς τὰς ἐκ Κράσι παρατηρήσεις², ἥτοι ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν εἶναι λίαν περιορισμένος ἐν σχέσει πρὸς τὸν μακρότατον χρόνον χρησιμοποίησεως τῶν τάφων. Ἡ φύσις τῶν τάφων τούτων δὲν δύναται ἐπομένως νὰ εἶναι ἡ οἰκογενειακή, διότι φυλὴ ἢ καὶ ὀλόκληρος συνοικισμὸς θὰ

¹ Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου Α ὑπῆρξε μία τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν μου ἐν Κρήτῃ (κατὰ τὸ 1926), ὁπότε δὲν εἶχον ἐν νῷ τὰ σχετικὰ προβλήματα, ἵνα ἐπιστήσω τὴν προσοχήν μου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταφέντων νεκρῶν.

² Ἀρχ. Δελτ. 1929 110, 113 - 14.

εἶχεν ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας πολλὰς καθ' ἃς οἱ τάφοι ἐδέχοντο ἐνταφιασμούς, ὑπέρογκον ἀριθμὸν νεκρῶν. Ἡ θεωρία ἄρα ὅτι οἱ κυκλικοὶ τάφοι ἦσαν τάφοι φυλῆς ἢ συνοικισμοῦ δέον νὰ ἐγκαταλειφθῇ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τῶν τάφων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ φλέγον καταστὰν ζήτημα τῆς στεγάσεως τούτων¹, οἱ προκείμενοι τάφοι παρέχουσι

Εἰκ. 30. Κρανία ἐκ τοῦ τάφου Α.

νέας πολυτίμους συμβολάς. Ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐκθέσω ἀλλαχοῦ τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν ἐκτάσει, περιορίζομαι νὰ τονίσω μόνον, ὅτι ἐπικυροῦνται καὶ ἐντεῦθεν ὅσα κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ τάφου Κράσι ἐν συνόψει ἐξέθηκα²: Ὅτι φαίνεται νὰ ὑπάρχουν δύο εἰδῶν τάφοι: Α') Μικροὶ καὶ ἐξ ὀγκωδεστέρων λίθων, οἵτινες *ἠδύναντο* νὰ εἶναι θολωτοί, καὶ Β') μεγάλοι ἐκ μικρῶν λίθων κατεσκευασμένοι τάφοι, οἵτινες εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπῆρξαν θολωτοί. Τοιοῦτοι φαίνεται νὰ ἦσαν οἱ πλεῖστοι, ἂν

μὴ πάντες οἱ μέχρι σήμερον γνωστοὶ τάφοι τῆς Μεσαρᾶς. Οὗτοι θὰ ἐστεγάζοντο δι' ὀριζοντίας εἴτε κωνικῆς στέγης ἐκ δοκῶν, κλάδων καὶ χώματος ὑπὲρ τούτους. Ἐκ τῶν τάφων τοῦ Βοροῦ ὁ Β ἀνήκει εἰς τὴν Α' κατηγορίαν, διότι εἶναι μικρός, σύγκειται ἐκ μεγάλων λίθων καὶ ἐπομένως ἦτο δυνατόν νὰ στεγασθῇ θολωτῶς, ὡς καὶ τοῦ Κράσι. Τούναντίον ὁ τάφος Α ἀνήκει εἰς τὴν Β' κατηγορίαν. Ἐκτὸς τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ τοῖχοι του ἐσωτερικῶς παρουσιάζονται ἐντελῶς κάθετοι, θὰ ἤρκει καὶ μόνον τὸ γεγονὸς τῆς ἀμελοῦς κατασκευῆς του κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν διὰ νὰ δείξῃ, ὅτι δὲν προωρίζετο νὰ δεχθῇ τὸ ὑπέρογκον βάρος τῆς θολωτῆς στεγάσεως. Τὸ σπουδαιότατον ὁμως κατὰ ταύτης ἐπιχείρημα εἶναι ἡ ὑπαρξίς

¹ Πρὸβλ. τελευταῖον Wace παρὰ A. Persson, The Royal Tombs at Dendra 145.

² Ἀρχ. Δελτ. 1929 141 καὶ σημ. 1.

τοσούτων πίθων καὶ σαρκοφάγων ἀκεραίων, πολλάκις μάλιστα τῆς μιᾶς σαρκοφάγου ἐπὶ τῆς ἄλλης. Θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ διατηρηθῶσιν οὕτως, ἂν ὁ τάφος ὑπῆρξέ ποτε πράγματι θολωτός, διότι κατὰ τὴν σύμπτωσίν των οἱ τοῖχοι ἤθελον κατατεμαχίσει τὰ πάντα. Πλὴν τούτου ἀμφοτέρω οἱ τάφοι κεῖνται εἰς ἕρμηον μέρος. Ἐντὸς αὐτῶν δὲν εὐρέθησαν σχεδὸν λίθοι, ἀλλ' ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ στερεότυπος ἐξήγησις τῆς διαρπαγῆς τοῦ οἰκοδομησίμου ὑλικοῦ. Καὶ ἂν δ' ἀκόμη συνέβαινε τοῦτο, οἱ λιθοσυλλέκται δὲν ἤθελον συλλέξει τοὺς λίθους ἀπὸ τὰ μεταξὺ τῶν ἀγγείων κενά, εὐλαβούμενοι τοὺς πίθους καὶ τὰς σαρκοφάγους. Ἐπομένως ὁ τάφος Α εἴθερον ἐλαφρὰν στέγην ἐκ ξύλων, τὰ ὅποια ἠδύναντο νὰ κεῖνται εἴτε ὀριζοντίως ἐπὶ τῶν τοίχων, εἴτε νὰ συνέρχωνται εἰς κωνικὴν στέγασιν. Ἀμφοτέρω οἱ τρόποι εἶναι εὐχερεῖς, χρησιμοποιοῦνται δὲ καὶ σήμερον καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν γεωργῶν καὶ τῶν ποιμένων. Ἐπὶ τῶν ξύλων τούτων ἐτίθεντο κλάδοι καὶ εἴτα στῶμα χρώματος, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἦτο ἡ καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν Κρητῶν χωρικῶν χρησιμοποιουμένη ἀδιάβροχος ἀργιλλώδης γῆ (λεπίδα).

Χρονολογία. Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῶν τάφων Βοροῦ. Διὰ τὸν Α δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐκτίσθη κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΜ ἐποχῆς, ἥς ἔχνη παρουσίασε τὸ ἐσωτερικὸν του. Ἐν τούτοις τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν εὐρημάτων συμπίπτει πρὸς τὴν πρώτην περίοδον τῆς ΜΜ ἐποχῆς, ΜΜ 1. Ἐν μόνον ἀγγεῖον, τὸ μικρὸν κομπὸν πιθάριον εἰκ. 23 κάτω, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἐπομένην λαμπρὰν περίοδον τῆς καμαραϊκῆς πολυχρωμίας. Εἶναι δυστυχῶς ἐξίτηλον, ἀλλ' ἐκ τῶν διατηρηθέντων ἰχνῶν φαίνεται ὅτι ἔφερε κλάδον φυτοῦ διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων σπειροειδῇ ἢ γενικῶς καμπυλόγραμμον ἐρυθρὰν διακόσμησιν¹. Ἐπίσης ὁ ἐπὶ τοῦ προχοῖδιου εἰκ. 24 ἄνω δεξιὰ ἀστὴρ (καστανόμελαν βερνίκιον ἐπὶ τοῦ ὠχροῦ πηλοῦ) εἶναι πρόδρομος τοῦ αὐτοῦ διακόσμου ἐπὶ πρόχου ἐκ Φαιστοῦ, ἀνηκούσης εἰς τὸ τέλος τῆς ΜΜ 2 περιόδου². Κατὰ ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὰς ἰσχυρούσας χρονολογίας, ὁ τάφος Α ἐκτίσθη περὶ τὸ 2100 π. Χ. καὶ οἱ τελευταῖοι νεκροὶ τοὺς ὁποίους ἐδέχθη δὲν θὰ κατέρχωνται πολὺ μετὰ τὸ 1900, ὅποτε λήγει ἡ ΜΜ 1 ἐποχή. Ὁ τάφος Β ἐκτίσθη εἰς ἔτι νεωτέραν περίοδον, ἀφοῦ οὐδὲν ΠΜ εὔρημα ἐσημειώθη ἐντὸς αὐτοῦ, εἶναι δὲ ὁ μοναδικὸς μέχρι σήμερον ὑπάρχων, ὅστις ἐκτίσθη κατὰ τὴν ΜΜ ἐποχήν, διότι τότε ἐχρησιμοποιοῦντο μόνον οἱ ἤδη ὑπάρχοντες καὶ τοῦτο μὲ τάσεις πρὸς ἐγκατάλειψιν των ὑπὲρ τῆς ἀτομικῆς ταφῆς. Διδακτικὸν εἶναι ὅτι οἱ δύο τάφοι τοῦ Βοροῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπόλοιπον

¹ Ὁ κλάδος φαίνεται νὰ εἴχε τὸ σχῆμα τοῦ ἐπὶ τῶν ἀγγείων Evans, Palace 1 264 εἰκ. 196 καὶ 197.

² Palace ε. ἀ. 267 εἰκ. 189.

μεγάλην ἀρχιτεκτονικὴν πρόοδον τῆς ἐποχῆς των (ΠΜ 3 - MM 1, ὁπότε θεμελιοῦνται καὶ τὰ μεγάλα κρητικὰ ἀνάκτορα) παρουσιάζουσι τελείαν οἰκοδομικὴν παρακμὴν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς προκατόχους των. Ἰδίως ὁ τάφος Β εἶναι ἐλεεινὸν κατασκεύασμα, τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι ἡ οἰκοδομὴ τοιούτων τάφων εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ λησμονηθῇ, ἐπιβιώσασα μόνον εἰς τὴν ἀπόκεντρον ἐκείνην καὶ πτωχὴν περιφέρειαν, ὡς συμβαίνει πάντοτε εἰς τοιαύτας περιπτώσεις. Τὸ γεγονὸς τῆς οἰκοδομικῆς παρακμῆς ἀμφοτέρων τῶν τάφων ἀποβαίνει καὶ περαιτέρω διδακτικὸν ὡς πρὸς τὰς θεωρίας περὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἐξελίξεως τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Ἑλλάδος¹.

Ἡράκλειον, Μάρτιος 1931.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

¹ Εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Wace περὶ ταξινομήσεως χρονολογικῆς τῶν τάφων τούτων ἀναλόγως τῆς κατασκευῆς των ἐν BSA τόμ. 25 καὶ μετὰ τινων τροποποιήσεων ἐν τῷ μνημονευθέντι βιβλίῳ τοῦ Persson σελ. 140 ἐξ.) καὶ αἱ κατ' αὐτῆς παρατηρήσεις τοῦ Sir A. Evans, ὅστις ἀντιτάσσει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι πολλάκις τὰ ἀτελέστερα καὶ ἀμελέστερα ἀρχιτεκτονήματα μιᾶς σειρᾶς δέν εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιότερα, ἀλλὰ τὸυναντίον νεώτερα καὶ σημαίνοντα παρακμὴν. (The Shaft - Graves and Beehive - Tombs of Mycenae 67 ἐξ.)

Η ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΠΝΥΚΟΣ

Τὴν πρώτην Ὀκτωβρίου τοῦ 1931 παρελήφθη ὑπ' ἐμοῦ καὶ παρεδόθη εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἡ εἰκονιζομένη ἐνταῦθα (Παρένθ. πίν. 1 καὶ 2) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, καταχωρισθεῖσα εἰς τὸ Εὐρετήριο τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου ὑπ' ἀριθ. 3718. Ἡ κεφαλὴ αὕτη εὐρέθη τὴν προτεραίαν ἐν Ἀθήναις, ἐν τῇ ὁδῷ Ἰουλίου Σμῖθ καὶ ἐντὸς καθαρῶν χωμάτων, εἰς βάθος δὲ τριῶν μέτρων παρὰ τὰ θεμέλια τῆς κατεδαφισθείσης πρὸς ἀνοικοδόμησιν ὑπ' ἀριθ. 19 οἰκίας τοῦ ιδιοκτῆτου Σπυρίδωνος Κ. Μπουρνέζου. Ἡ ὁδὸς Ἰουλίου Σμῖθ καταλήγει εἰς τὴν μεταξὺ τῆς Πνυκὸς καὶ τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν ἀνωφέρειαν, ἡ δ' ὑπ' ἀριθ. 19 οἰκία, παρὰ τὴν ὁποίαν εὐρέθη ἡ κεφαλὴ, ἀπέχει περὶ τὰ 100 μόνον μέτρα ἀπὸ τοῦ πρὸς βορρᾶν ἀναλημματικοῦ τείχους τῆς Πνυκός. Ἐνεκα τῆς γειτνιάσεως ταύτης καὶ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ παρομοίων ἄλλων κεφαλῶν, ὀνομάζομεν τὴν εὐρεθεῖσαν ἐνταῦθα κεφαλὴν ἡ «Ἀθηνᾶ τῆς Πνυκός»¹. Ἡ κεφαλὴ εἶναι κατεσκευασμένη ἐξ ἑνὸς τεμαχίου λευκοῦ πεντελησίου μαρμάρου καὶ παριστᾷ κρανοφόρον γυναικεῖαν κεφαλὴν μετὰ τοῦ λαιμοῦ καὶ μικροῦ περὶ αὐτὸν μέρους τοῦ στήθους καὶ τῶν νώτων. Τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κράνους μετὰ τῆς κόμης εἶναι ἡμιτελῶς εἰργασμένα, τὸ πρόσωπον εἶναι στιλπνῶς λελεασμένον, τὸ δὲ κάτω μέρος τέμνεται ἑλλειψοειδῶς καὶ ἀπολήγει εἰς ἀμβλὺ καὶ κωνικὸν μετὰ τραχείας ἐπιφανείας ἔμβολον πρὸς ἐνθεσιν τῆς κεφαλῆς εἰς κορμόν. Τὸ ἔργον σφύζεται ἀλώβητον, πλὴν μικρᾶς ἀποκρούσεως ἐπὶ τοῦ κάτω βλεφάρου τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ, καὶ ἔχει ὕψος, ἀπὸ μὲν τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίου τοῦ κράνους μέχρι καὶ τῆς βάσεως τοῦ ἐμβόλου, 0.75, ἰσὺ δὲ τῆς ῥίξης τοῦ λόφου μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ ὤμου 0.50. Αἱ διαστάσεις αὗται φανερόνουνσιν ὅτι πρόκειται περὶ κολοσσικοῦ ἔργου, τὸ ἐνθετον δὲ τῆς κεφαλῆς, καὶ μάλιστα τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἀνεπεξέργαστα ἔχνη τῆς βελόνης καὶ ἡ ὑπερβολικὴ λείανσις τῶν γυμνῶν μερῶν δηλοῦσιν ἐργασίαν ἀντιγραφῆς τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων². (Πρβλ. Carl Blümmel: Griechische Bildhauerarbeit σελ. 22 καὶ 39).

¹ Τὸ παρὰ τὴν Πνύκα ὡσαύτως εὐρεθὲν τῷ 1859 περίφημον ἀγαλμάτιον τῆς Ἀθηνᾶς ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται ἡ «Ἀθηνᾶ τοῦ Λένορμαν».

² Κατὰ ποίαν ἀκριβῶς περίοδον τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων ἐξετελέσθη τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξακριβωθῇ, διότι οὐδὲν ἕτερον διαφωτιστικὸν σημεῖον — ἡ κτίσμα ἢ ἐπιγραφὴ — εὐρέθη μετ' αὐτοῦ. Τὰ ἐκ τῶν διενεργηθεισῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Φ. Σταυροπούλου δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν ἐλθόντα εἰς φῶς ἀρχαῖα — μία ἐν ἐπιγραφῇ στήλῃ προευκλειδεῖον ἐποχῆς καὶ τινα λείψανα θεμελίων ῥωμαϊκοῦ κτίσματος, ἅτινα εὐρέθησαν περαιτέρω καὶ ἐν τῇ ὁδῷ — οὐδόλως συντελοῦσιν εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου.

Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγράφου κολοσσικοῦ ἀγάλματος. Ἀλλὰ περὶ ἀντιγράφου τίνος, ἄρὰ γε, ἔργου πρόκειται;

Πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου ἐνδείκνυται βεβαίως ἡ σύγκρισις καὶ παραβολὴ τῆς κεφαλῆς ταύτης πρὸς ἄλλας γνωστὰς παρομοίας κεφαλὰς· ἀλλὰ πρὸ πάσης τοιαύτης συσχετίσεως, ἃς ἐξετάσωμεν πρωτίστως λεπτομερῶς τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικὰ καὶ τὰς διαστάσεις τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ ἡμετέρου εὐρήματος.

Τὸ κράνος παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ ἀττικοῦ κράνους μὲ τὸ ἡμισφαιρικὸν σχῆμα. Ἡ περὶ τὸ μέτωπον στεφάνη αὐτοῦ, ἐξέχουσα ὀλίγον τῆς ἐπιφανείας τοῦ κυρίως καλύμματος, ἦτοι τοῦ καλουμένου ἐπικράνου, διαγράφει κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου κάτω πλευρὰν αὐτῆς δύο ἐκατέρωθεν ἡμικυκλικὰς σχεδὸν γραμμὰς ἀποληγούσας, εἰς τὸ μέσον καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ῥινός, εἰς ἀμβλεῖαν αἰχμὴν, ἐξαφανίζεται δ' ἐκατέρωθεν, ὥς μὴ ἐκτελεσθεῖσα, εἰς πυκνοὺς, ἀλλ' ἀνεπεξέργαστους ἐπίσης βραχεῖς βοστρύχους. Ἀποδείξεις τοῦ ἡμιτελοῦς τοῦ τμήματος τούτου πρόκεινται καὶ τὰ δύο ἐπὶ τῆς στεφάνης προεξέχοντα σημεῖα καταμετρήσεως τῶν διαστάσεων (*points de repère*). Ὁ ἐπὶ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ ἐπικράνου λόφος, ἀρχόμενος εἰς ἀπόστασιν 0.08 ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς τῆς στεφάνης, καὶ ἔχων ὕψος μὲν 0.03, πλάτος δὲ 0.04, παρακολουθεῖ τὴν κλίσιν τοῦ ἡμισφαιρικοῦ ἐπικράνου, ἐλαττούμενος δὲ βαθμιαίως, κατέρχεται ὀπίσω μέχρι τοῦ σημείου τοῦ ἐπαυχενίου. Τὸ ἐπαυχένιον ἔχει ὕψος 0.09, φέρει ἐξέχον πλαίσιον καὶ ἐξέρχεται ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ εἰς καμπύλην γραμμὴν. Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ κράνους εἶναι ἡμιτελῶς εἰργασμένη. Ἀλλ' ἡ μὲν στεφάνη, τὸ περισσότερον καὶ δὴ τὸ ἐμπρόσθιον τμήμα τοῦ ἐπικράνου μετὰ τοῦ λόφου καὶ ἡ ἀριστερὰ προεξοχή τοῦ ἐπὶ τοῦ τραχήλου ἐπαυχενίου ἔχουσιν ὁμαλὴν τὴν ἐπιφάνειαν· τὸ ὀπίσθιον ὅμως τμήμα τοῦ ἐπικράνου καὶ τὸ ἐπαυχένιον μετὰ τῆς δεξιᾶς προεξοχῆς αὐτοῦ ἔχουσιν ταύτην λίαν τραχεῖαν, σχεδὸν ἀνεπεξέργαστον. Τὴν αὐτὴν ἀτελῇ ἐπεξεργασίαν παρουσιάζουσι καὶ οἱ ἐκατέρωθεν καὶ ἄνωθεν τῶν ὠτων καὶ ἐπὶ τῶν κροτάφων πίπτοντες δύο πυκνοὶ καὶ βραχεῖς βόστρυχοι, ὥς καὶ τὸ ἐπὶ τῶν νώτων καὶ κάτωθι τοῦ ἐπαυχενίου μέρος τῆς ἀδηλώτου εἰσέτι κόμης, ἥτις, ὅμως, ὥς ἐκ τῶν καθέτων γραμμῶν τῆς σμίλης εἰκάζεται, θὰ ἐδηλοῦτο ἐξερχομένη τοῦ ἐπαυχενίου καὶ πίπτουσα ἐπὶ τῶν νώτων εἰς ἠνωμένους κυματίζοντας βοστρύχους (Παρ. πίν. 3).

Τὸ πρόσωπον ἔχει λίαν λελεασμένην τὴν ἐπιφάνειαν καὶ βλέπει κατ' ἐνώπιον μετ' ἐλαφρᾶς ὅμως στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ αὐτοῦ. Αἱ ὀφρύες εἶναι δεδηλωμέναι διὰ σχεδὸν ὀριζοντίας γραμμῆς μετ' ὀξείας ἀκμῆς. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι μεγάλοι καὶ ἀμυγδαλωτοί, ἔχουσιν ἀπόστασιν ἐσωτερικῶν κανθῶν 0.045 καὶ ἐξωτερικῶν 0.152, ἀφίστανται δὲ πολὺ τῆς ῥίζης τῆς ῥινός. Ἡ ῥίς, εὐμήκης καὶ εὐθεῖα, σχηματίζει σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμὴν μετὰ τοῦ μετώπου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου μόλις χωρίζεται δι' ἀνεπαισθήτου κλίσεως. Ἡ ἀπὸ τῆς αἰχμῆς τῆς στεφάνης μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς

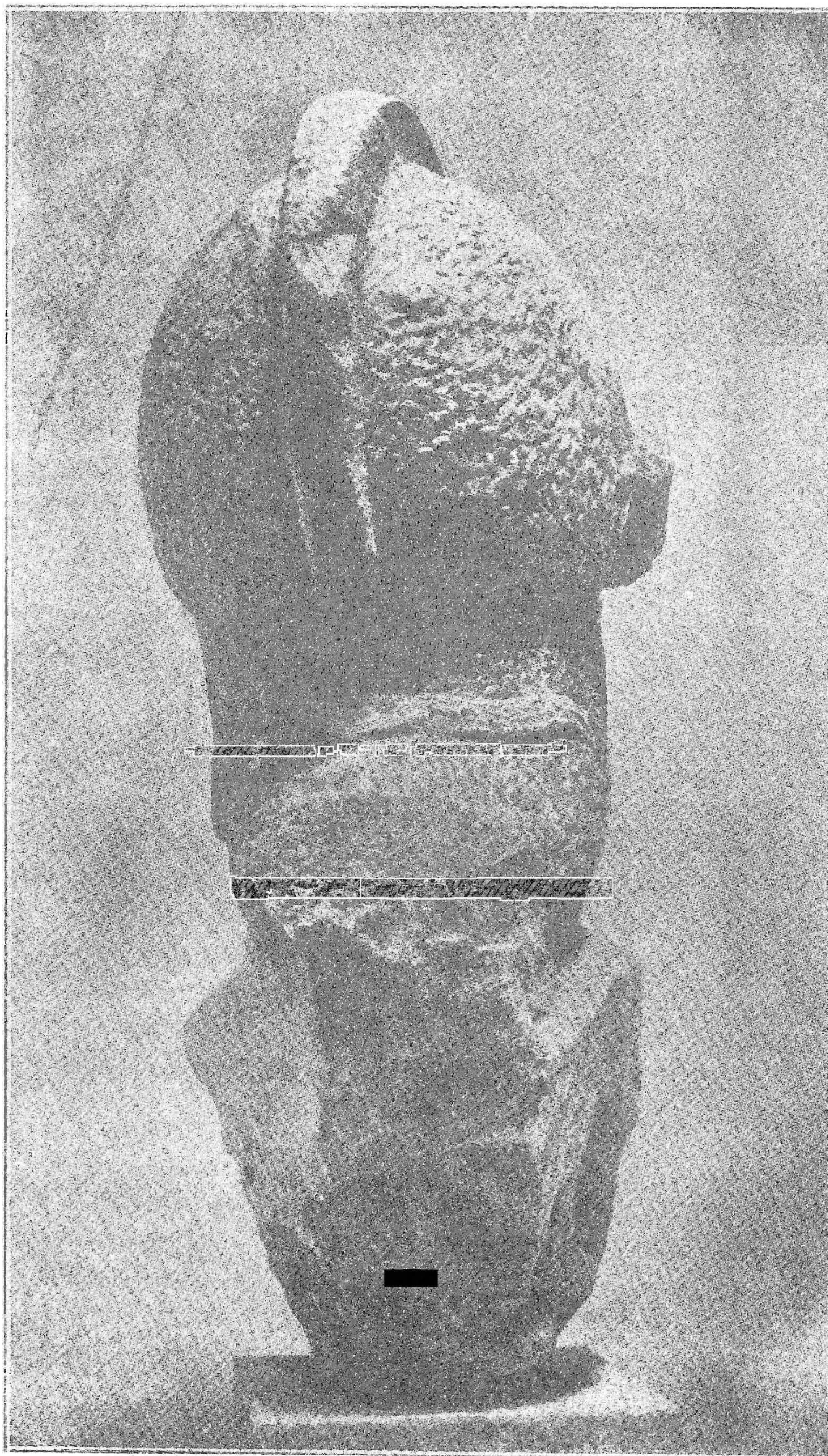
Κεφαλή Ἀθηνᾶς τῆς Πινυκός.

Κεφαλή Ἀθηνᾶς τῆς Πηνελόπείας.

Κεφαλή Ἀθηνᾶς τῆς Πευκός. Ὁπισθία ὄψις.

ρίνδος ἀπόστασις εἶναι 0.142. Τὸ στόμα μετὰ τῶν εὐσάρκων χειλέων μένει ἡμιάνοικτον, ἔχον πλάτος 0.065. Ἡ σιαγὼν, ἀπέχουσα 0.25 ἀπὸ τῆς αἰχμῆς τῆς στεφάνης, εἶναι ἰσχυρά, ὁ δὲ πλατὺς καὶ ὑψηλὸς λαιμός, ἔχων διάμετρον 0.19, φέρει ἔμπροσθεν καὶ κάτωθεν τῆς σιαγόνος τρεῖς ἐπιπολαίας καὶ ὀριζοντίας γραμμὰς πρὸς δῆλωσιν τῶν ἐκ τῆς εὐσαρκίας πτυχῶν αὐτοῦ.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικὰ τῆς προτομῆς ταύτης· τὰ γενικὰ δὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ συνολικοῦ περιγράμματος τῆς μορφῆς εἶναι ἡ ὀγκωρὰ καὶ σχεδὸν τετραγωνικὴ διάπλασις τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου καὶ τὸ μᾶλλον βραχὺ ὤρειδὲς τοῦ ἄνω καὶ κάτω εὐρέος προσώπου μετὰ τῆς ἰσχυρᾶς σιαγόνος καὶ τῶν πεπλατυσμένων παρειῶν. Ἡ ὀγκώδης αὕτη καὶ τετραγωνικὴ σχεδὸν διάπλασις τοῦ προσώπου ἔχει μῆκος μὲν ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρι σιαγόνος 0.165, ἀπόστασιν δὲ ἢ πλάτος ἀπὸ τῶν λοβῶν τῶν ὠτων 0.225. Ἀλλὰ τὰ τε μερικὰ καὶ τὰ γενικὰ ταῦτα γνωρίσματα τῆς κεφαλῆς τῆς Πνυκὸς εἶναι καὶ τὰ κύρια κοινὰ γνωρίσματα τῆς φειδιακῆς τέχνης, ὥς διέγνωσαν αὐτὴν καὶ καθώρισαν τὰ κύρια αὐτῆς γνωρίσματα οἱ εἰδικώτερον ἀσχοληθέντες περὶ αὐτὴν Jamot (*Revue Archéol.* 1895², σελ. 24) καὶ H. Schrader (*Pheidias*, σελ. 24).

Κατὰ ταῦτα, ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Πνυκὸς εἶναι ἀσφαλῶς ἀντίγραφον τύπου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου. Ποίου ὁμοῦς τύπου;

Ἐὰν παραβάσωμεν τὸ ἡμέτερον εὖρημα πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε σφζόμενα ἀντίγραφα ἔργων, τὰ ὁποῖα παριστῶσι τὴν Ἀθηνᾶν, καὶ τὰ ὁποῖα, ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβῶς τῆς ἀνωτέρω τεχνοτροπίας, ἀποδίδονται εἰς τὸν Φειδίαν, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ κολοσσικὴ αὕτη κεφαλὴ ἔχει τὰς αὐτὰς διαστάσεις, τὰς ὁποίας ἔχουσι καὶ πᾶσαι αἱ μέχρι τοῦδε εὐρεθεῖσαι κολοσσικαὶ κεφαλαί, αἵτινες καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ κράνους καὶ κατὰ τὴν μορφήν ἀνήκουσιν εἰς τὸν φειδιακὸν τύπον τῆς Ἀθηνᾶς τῆς ἐπιλεγομένης Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων (*Athena Medici*), ὥς συνεπλήρωσεν αὐτὴν ὁ Amelung. Τὰ ἐν λόγῳ ἀντίγραφα εἶναι:

1) Ἡ κολοσσικὴ κεφαλὴ τῆς Βιέννης (R. v. Schneider, *Album auserlesener Gegenstände der antik. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* (1895) Πίν. III).

2) Ἡ κολοσσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ τοῦ Βατικανοῦ (Helbig, *Führer*, N° 70).

3) Ἡ κολοσσικὴ κεφαλὴ τοῦ Λονδίνου (A. H. Smith, *Catalogue of anc. sculpt. in Br. Museum* III, N° 1572).

4) Ἡ κολοσσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ ἡ ἐπιλεγομένη τῆς Villa Carpegna καὶ εὐρισκομένη νῦν ἐν τῷ μουσεῖῳ τῶν Θεσμῶν τῆς Ῥώμης (Helbig, *Führer* N° 1867).

5) Ἡ κολοσσικὴ κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης (Εὐστρ. Πελεκίδη, ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων. Ἀρχ. Δελτίον 1924 - 25, σελ. 121).

Κατὰ τὸν συγκριτικὸν πίνακα τὸν ὁποῖον δίδουσιν ὁ W. Amelung (ἐν Ja-

hresh - Band XI, τοῦ 1908, σελ. 178) καὶ ὁ Εὐστρ. Πελεκίδης (ἐν Ἀρχ. Δελτίῳ 1924-25, σελ. 136), τὰ εἰρημένα ἀντίγραφα, ἀντιπαραβαλλόμενα πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν τῆς Πνυκός, παρέχουσι τὰς ἐξῆς ἀναλογικὰς σχέσεις:

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΚΕΦΑΛΩΝ ΤΥΠΟΥ ΑΘΗΝΑΣ ΤΩΝ ΜΕΔΙΚΩΝ

Ἀπόστασιν	Πνυκός	Θεσσαλονίκης	Βιέννης	Βατικανού	Λονδίνου	Καρπένια
Ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρις ἄκρου ῥινός . .	0,142	0,14	0,145	0,149	0,14	0,146
Ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρις ἀνοίγμ. στόματος	0,165	0,17	0,17	0,17	0,17	0,17
Ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρι σιαγόνος	0,25	0,235	0,25	0,25	0,235	0,25
Ἀπόστασιν ἐσωτερικῶν κανθῶν ὀφθαλμῶν . .	0,045	0,045	0,05	0,049	0,05	0,047
Ἀπόστασιν ἐξωτερικῶν κανθῶν ὀφθαλμῶν .	0,152	0,151	0,15	0,152	0,15	0,149
Ἀπόστασιν ὠτων	0,225	0,23	0,225	0,23	0,237	0,23
Πλάτος στόματος	0,065	0,065	0,062	0,067	0,067	0,061
Διάμετρος λαιμοῦ	0,19	0,196	0,195	0,198	0,197	0,19

Αἱ ἐν τῷ συγκριτικῷ τούτῳ πίνακι παρατηρούμεναι ἐλαφραὶ διαφοραὶ τῶν ἐπὶ μέρους διαστάσεων, ὀφειλόμεναι ἢ εἰς διάφορον βαθμὸν ἀκριβείας τῶν ἀντιγράφων ἢ εἰς τὸν ἀτελεῖ τὸν τρόπον τῆς καταμετρήσεως ἀνωμάτων ἐπιφανειῶν, οὐδόλως, βεβαίως, διασειούσι τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω ἀντιγράφων πλήρη κατὰ τὰς διαστάσεις συμφωνίαν. (Πρὸβλ. Jamot, Rev. Archéol. 1895², σελ. 21). Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Πνυκός ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων, τοῦτο οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς σημαντικῆς καὶ κεφαλαιώδους ἀποδείξεως τῶν διαστάσεων ἐλέγχεται, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς στάσεως τῆς κεφαλῆς καὶ ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ κράνους.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν, τῷ ὄντι, ἅπασαι αἱ ὡς ἄνω κεφαλαί, καίπερ βλέπουσαι κατ' ἐνώπιον, εἶναι ἐλαφρῶς ἐστραμμέναι πρὸς τὰ ἑαυτῶν δεξιὰ, χωρὶς ἐν τούτοις τοῦτο νὰ ἐπηρεάζῃ τὴν σταθερότητα τοῦ βλέμματος. Ἡ στροφὴ τῆς ἡμετέρας Ἀθηνᾶς, μετρουμένη διὰ καθέτου γραμμῆς ἀπὸ τῆς ῥινός, παρουσιάζει ἀπόκλισιν μεταξὺ τῆς γραμμῆς ταύτης καὶ τοῦ λαγκίσκου τοῦ λαιμοῦ,

0,030. Συγκριτικὸς πίναξ καὶ περὶ τῆς στροφῆς θὰ προσέθετε μίαν ἐπὶ πλεόν ἀπόδειξιν τῆς καθ' ὅλα ὁμοιότητος πρὸς ἀλλήλας τῶν εἰρημένων κεφαλῶν, ἀλλ' οἱ περιγράψαντες τὰς κεφαλὰς ἐκεῖνας ἠρκέσθησαν νὰ παρατηρήσωσι τὴν στροφήν, χωρὶς νὰ ὁρίσωσιν αὐτὴν καὶ διὰ καταμετρήσεως. Εἰς ἐπίρρωσιν οὐχ ἦττον τῆς κατὰ τοιοῦτον τρόπον στάσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ τύπου τούτου πρόκειται ἡ ἐπὶ Ἀθηναϊκῶν νομισμάτων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων παράστασις τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ τύπου τῆς Medici, ἐμφανιζομένη ἐν κατατομῇ διὰ πλήρους πρὸς τὰ δεξιὰ στροφῆς τοῦ ὤμου. (Πρὸβλ. Köpp, Neue Jahrb. XXIII, 474 - 475).

Σημαντικὴν ἐπίσης ἀπόδειξιν τοῦ τύπου ἀποτελεῖ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ κράνους καὶ ἡ διάταξις τῆς κόμης. Δυστυχῶς τὸ ἡμιτελὲς τῶν μερῶν τούτων τῆς ἡμετέρας Ἀθηνᾶς, ὡς ἀποδεικνύουσι τοῦτο καὶ δύο ἕτερα σημεῖα καταμετρήσεως ὁπίσω ἐπὶ τοῦ κρανίου καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ λοφίου (εἰκ. 2), καθιστᾷ δύσκολον τὴν παραβολὴν ἐν ταῖς λεπτομερείαις, ἀλλὰ καὶ ταῦτα γενικῶς δὲν διαφέρουσι πρὸς ἄλληλα. Χαρακτηριστικὴ ἐν τούτοις εἶναι ἡ ὁμοιότης τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πινυκὸς πρὸς τὸ κράνος τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου κατὰ τὴν θλάσιν τῆς αἰχμῆς τῆς στεφάνης καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τῆς προεξοχῆς τοῦ ἐπανυχενίου ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. (Πρὸβλ. εἰκόνες 66 καὶ 67 Amelung: Athena des Phidias, Jahresh, Band XI, 1908). ἰδίως δὲ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ πάντα μὲν τάνωτέρω μάλιστα δὲ κατὰ τὸ λοφίον. (Πρὸβλ. Ἀρχ. Δελτίον 1924 - 25, εἰκ. 1 καὶ 2 ἐν σελ. 122 καὶ 123, ὡς καὶ πίνακα 1). Περὶ τοῦ ἐπιθέτου ἐπὶ τοῦ κράνους κόσμου οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, διότι τὸ ἀνεπεξέργαστον αὐτοῦ οὐδεμίαν ὀπὴν ἢ σημεῖον φέρει ὡς φερόνσιν ἄλλαι κεφαλαὶ καὶ δὴ ἡ κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Περὶ τῆς διατάξεως τῆς κόμης οὐδεμία ἐπίσης δύναται νὰ γίνῃ ἐνδελεχῆς παραβολὴ διὰ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς αἰτίαν· ἐκ τοῦ ἀκατεργάστου ὅμως ὄγκου τοῦ μαρμαροῦ ἐπὶ τῶν κροτάφων καὶ ἄνω τῶν ὠτων καὶ ἐκ τῆς ἐπιπολαίας εἰσέτι δηλώσεως τῆς κόμης ἐπὶ τοῦ αὐχένος εἰκάζεται, ἐὰν εἶχεν ἐκτελεσθῇ ἡ κόμη, θὰ παρουσίαζεν ἐπὶ μὲν τοῦ μετώπου τοὺς βραχεῖς, πυκνοὺς βοστρύχους, τοὺς ὁποίους παρουσιάζει ἐπὶ τῶν κροτάφων ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Μαδρίτης (Amelung ὡς ἄνω εἰκ. 73 καὶ 74) καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Λονδίνου (εἰκ. 65) καὶ ἡ τῆς Συλλ. Carpegna (εἰκ. 62), ὡς ἀφίνουσι νὰ συμπεράνῃ τις ἀσφαλῶς τοῦτο αἱ πολλαὶ ἐπὶ τῶν κροτάφων τῶν κεφαλῶν τούτων μικραὶ ὁπαὶ πρὸς ἔνθεσιν τῶν βοστρύχων, ἐπὶ δὲ τοῦ αὐχένος θὰ εἶχομεν κόμην ἐξερχομένην ἐπὶ τοῦ ἐπανυχενίου καὶ καταπίπτουσαν καθ' ἡνωμένους, κυματίζοντας βοστρύχους ἐπὶ τῶν νώτων, ὡς ἔχει ταύτην ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ τῆς Συλλ. Carpegna καὶ ἡ τοῦ Λονδίνου.

Σημαντικὴν, ἐπίσης, παραλλαγὴν τῆς ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων διατάξεως τῆς κόμης παρουσιάζουσιν ἡ κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς ὁποίας ἡ κόμη κατήρχετο, φαίνεται, καὶ ἐπὶ τῶν παρειῶν καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. (Πρὸβλ. Πελε-

κίδου Ἀρχ. Δελτίον 1924-25, σελ. 141) καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς Μαδρίτης, ἡ ὁποία φέρει ἑκατέρωθεν ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἀνὰ δύο διπλοῦς βοστρύχους. (Πρβλ. εἰκ. 73 καὶ 74 Amelung: Athena des Pheidias ἐν Jahresh. Band XI, 1908, σελ. 194 καὶ 195). Πρὸς τὴν Ἀθηναῖν τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Συλλ. Carpegna ἡ ἡμετέρα Ἀθηναῖς ὁμοιάζει ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ πτυχάς. Ἀλλὰ, παρὰ τὰς ἀναποφεύκτους ταύτας παραλλαγὰς τοῦ συρμοῦ τῆς ἐποχῆς ἢ τῆς τέχνης, ἐκ τῆς παραβολῆς τῆς Ἀθηναῖς τῆς Πνυκὸς πρὸς τὰ ἀντίγραφα τὰ ἀνεγνωρισμένα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν τύπον τῆς Ἀθηναῖς τῶν Μεδίκων καὶ κατὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς καὶ κατὰ τὴν στάσιν τῆς κεφαλῆς καὶ κατὰ τὴν διάταξιν τῆς κόμης καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ κράνους, πρὸ πάντων δὲ κατὰ τὰς τελείως ὁμοίας διαστάσεις αὐτῶν, ἀσφαλὲς συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ νέον τοῦτο εὔρημα παρέχει μετὰ τῶν ἄλλων κεφαλῶν τρανὴν τὴν ἀπόδειξιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγράφων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουσι πιστῶς τὰς ἀναλογίας καὶ τὴν πλαστικότητα ὀνομαστοῦ πρωτοτύπου ἔργου τοῦ Φειδίου, ἔργου, τὸ ὁποῖον, διακρινόμενον «κατὰ τὸ σεμνὸν καὶ μεγαλότεχνον καὶ ἀξιωματικὸν τῆς τέχνης» τοῦ περιφήμου ἐκείνου πλάστου, ἰσχυρῶς, φαίνεται, ἐπεβλήθη εἰς τὴν μετέπειτα τέχνην¹.

ΒΑΣ. Δ. ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ

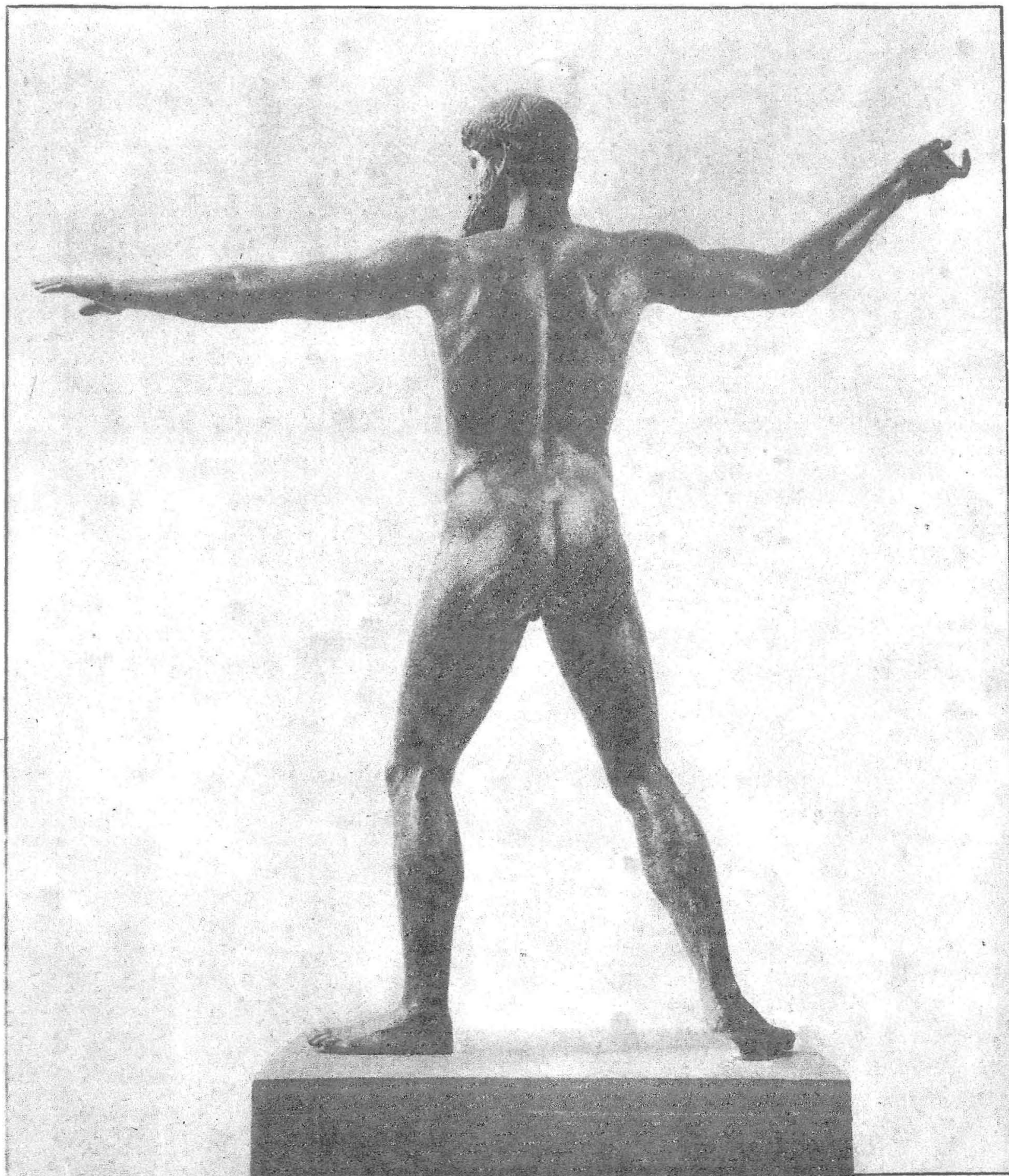
¹ Αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀπονείμω καὶ ἐντεῦθεν τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν κ. Γ. Π. Οἰκονόμον, διευθυντὴν τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου, καὶ διὰ τὴν ἣν μοὶ παρεχώρησεν ἄδειαν δημοσιεύσεως τοῦ νέου τούτου προσκτήματος τοῦ Ἑθν. Μουσείου, καὶ διὰ τὰς πολυτίμους ἐπιστημονικὰς ὑποδείξεις, τὰς ὁποίας λίαν προφρόνως μοὶ παρέσχε πρὸς σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης.

Β. Δ. Θ.

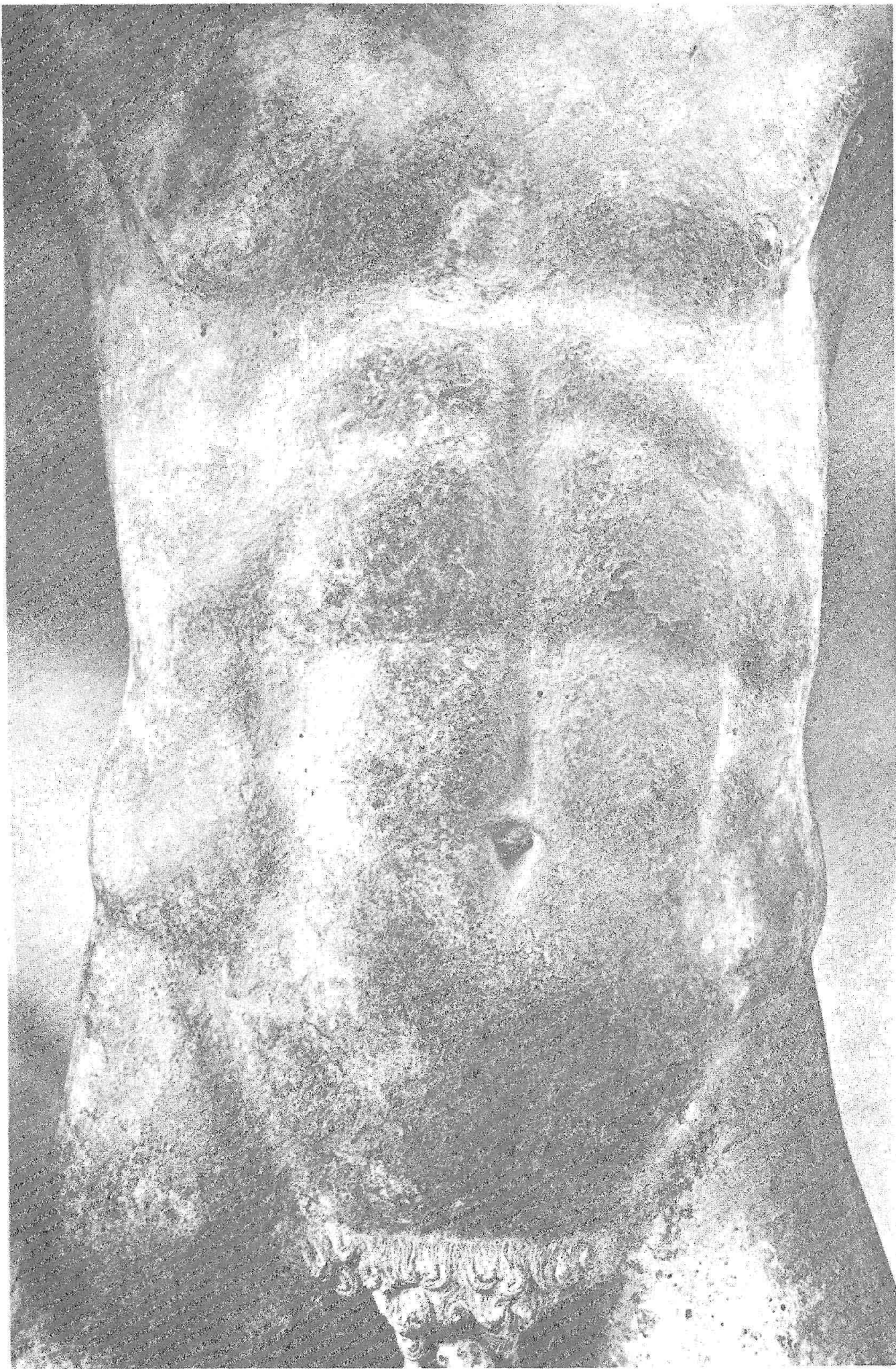
Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

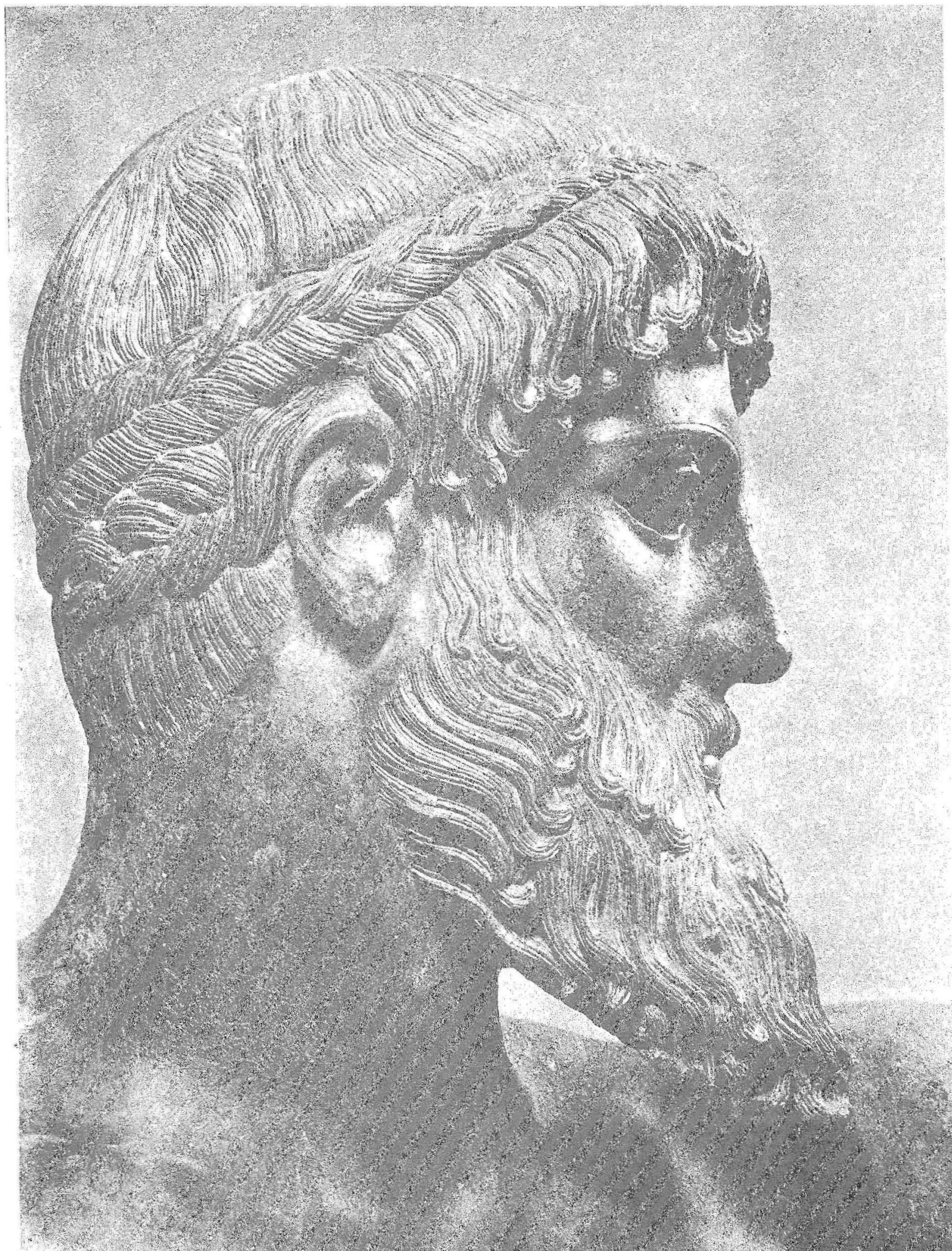
Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

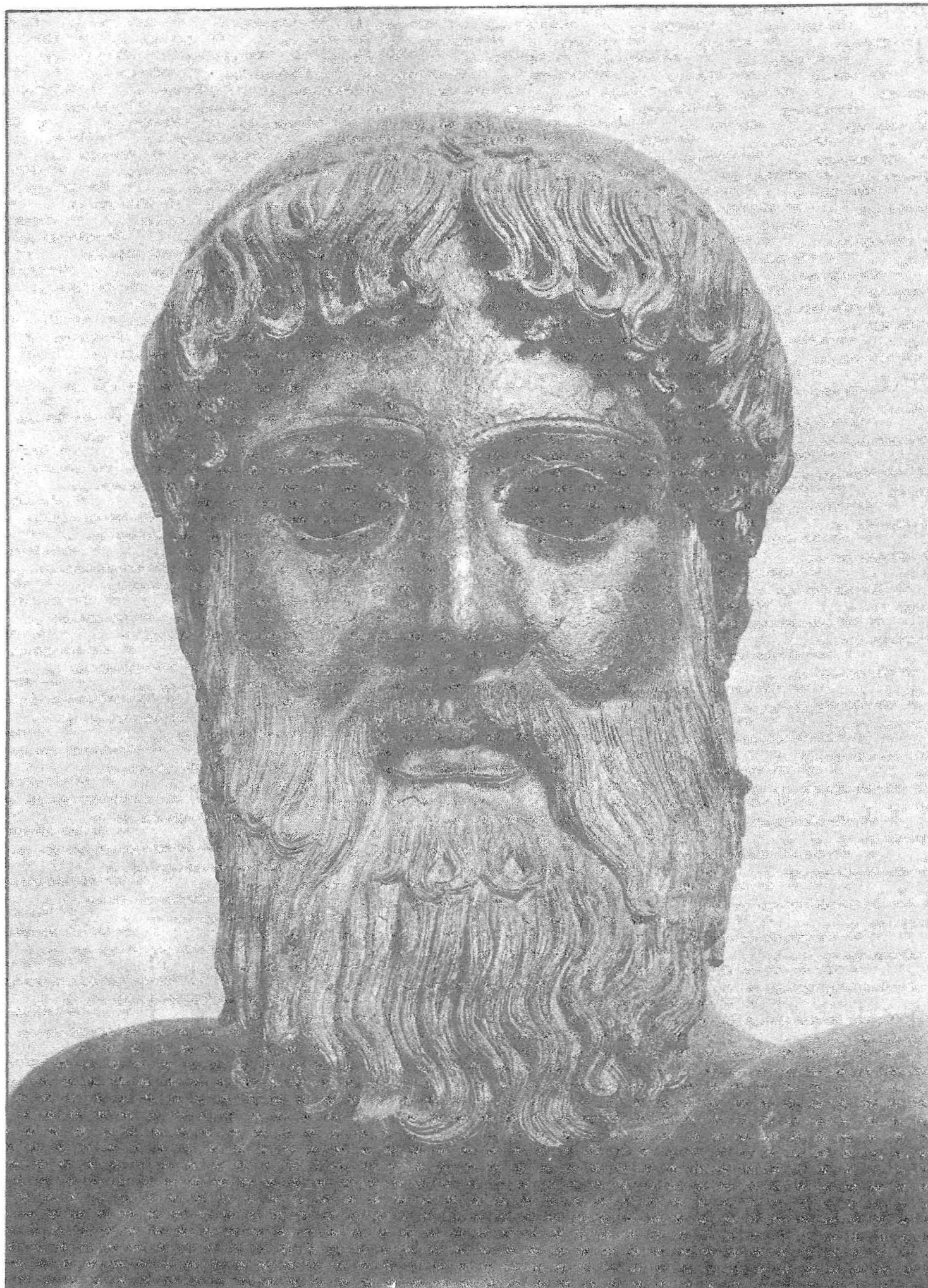
Ο ΚΟΡΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

ΑΡΧΑΙΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΣ
ΚΑΤΑ ΜΕΤΩΠΟΝ

ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΣ

ΠΛΑΓΙΑ ΟΨΙΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1930-31

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Μετά πάροδον μηνός ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν ἐν τῇ ὀνομασθείσῃ ἀμερικανικῇ ζώνῃ, δι' ὧν ἐπιδιώκεται ἡ σὺν τῷ χρόνῳ ἀποκάλυψις τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἦτοι τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Ἰουνίου, ἤρξαντο ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς κ. Κ. Κουρουνιώτου αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ διεξαγωγή τῆς ἀνασκαφῆς ἀνετέθη εἰς ἐμέ.

Ἡ δαπάνη κατεβλήθη ἐκ γενναϊοφρονος χορηγήματος τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ἡ πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ κτηρίου τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, περὶ οὗ οὐδεμίαν σαφῆ μαρτυρίαν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἔχομεν.

Περὶ τῶν μέχρι σήμερον ἀποτελεσμάτων τῶν ἡμετέρων ἐργασιῶν, δι' ὧν ἐπανελήφθη τρόπον τινὰ ἡ ἀπὸ τοῦ 1910 ὑπὸ τῶν Π. Καστριώτου καὶ Ἀλ. Φιλαδελφέως διακοπεῖσα ἀνασκαφή, ἥς πάλιν εἶχεν προηγηθῇ ἡ τοῦ 1890 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τοῦ Στ. Κουμανοῦδη, καὶ περὶ τῶν εὐρημάτων αὐτῶν, σύντομον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑπ' ἐμοῦ τηρουμένου ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς, ὑποβάλλω περίληψιν, ἐπιφυλασσομένης τῆς καθαρῶς ἐπιστημονικῆς δημοσιεύσεως μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου τούτου τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων κτηρίου, ἥτις οὔτε κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος θὰ συντελεσθῇ, διότι ἐκτὸς τῶν ὀλίγων προσφυγικῶν παρατηρημάτων, ὧν πιστεύομεν νὰ ἔχωμεν ἀπαλλαγὴ ἅμα τῇ ἐπαναλήψει τῶν ἐργασιῶν, ἀνάγκη εἶναι καὶ τὴν τοῦ Στρατιωτικοῦ Ἀρτοποιείου ἀπομάκρυνσιν νὰ ἐπιτύχωμεν, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν πρὸς Δ. τούτου παρακειμένων ἐλαχίστων καὶ εὐτελῶν, εὐτυχῶς, ἰδιωτικῶν οἰκίων.

Ἡ ἐφετεὶν ἡ ἀνασκαφή, εἰς ἣν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργασθέντων κατὰ μέσον ὅρον ἐργατῶν ἀνῆλθεν εἰς τριάκοντα ἡμερησίως ἐξηκολούθησε συνεχῶς

μέχρι τῆς 24^{ης} Σεπτεμβρίου, ἐγένετο δὲ εἰς τρία μέρη τῆς Ἀγορᾶς, αὐτὰ διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β καὶ Γ, σημειοῦνται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδιαγράμματι, ὅπερ ἐξεπονήθη ὑπὸ τοῦ συνεργασθέντος ἀρχιτέκτονος κ. Ι. Τραυλοῦ καὶ ἐνῶ ἐμφαίνεται καὶ τὸ διὰ τῶν προμνημονευθεισῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθὲν τμήμα ταύτης.

Α

Ὁ κυρίως ἀνασκαφῆς ἐφέτος χώρος, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἀπεκαλύφθη τὸ ὑπόλοιπον περιῖπου τμήμα τῆς Ν. κιονοστοιχίας καὶ ἀρκετὸν τοῦ Δυτικοῦ μέρους τῆς Ἀγορᾶς, κατελαμβάνετο ὑπὸ τῶν δύο κτηρίων τοῦ 16^{ου} Δημοτικοῦ Σχολείου (πρώην Χίλλ) καὶ τῆς αὐλῆς τούτου, ὡς καὶ ὑπὸ τμήματος τῆς ὁδοῦ Πανός (εἰκ. 1).

Ἐναρξίς τῶν ἐργασιῶν ἐγένετο ἀπὸ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Ἐλαμεινώνδου καὶ Πανός, ἐνθεν καὶ μόνον ἦτο εὐκόλος ἡ τῶν χωμάτων ἀποκόμισις, μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἐσκάφη δὴλ. κατὰ τὴν πρώτην ἐβδομίδα τὸ παραχωρηθὲν ἡμῖν ἀμέσως τμήμα τῆς αὐλῆς τοῦ Σχολείου καὶ ἀρκετὸν μέρος τῆς ὁδοῦ Πανός, εἰς βάθος μέχρις ἐνὸς μέτρου καὶ ἦλθον εἰς φῶς διάφορα ἀσήμαντα ἀρχαῖα, ὡς ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι Ῥωμαϊκῶν χρόνων, παλαιοχριστιανικά ἐπίκρανα, τμήματα βυζαντινῶν θωρακίων μὲ πλούσιον ἀνάγλυφον διάκοσμον, ἐλάχιστα θραύσματα βυζαντινῶν ἀγγείων καὶ σωρεία τεθραυσμένων *τσιμπονικίων*.

Ἡ ἐξερεύνησις τοῦ μέρους τούτου δὲν ἐγένετο κανονικῶς, δηλ. δὲν ἀνεσκάφη ἐν συνεχείᾳ ὁλόκληρος ἡ ἔκτασις εἰς ὠρισμένον βάθος, καθ' ὅσον ἡμπόδιζον τὰ ὑπάρχοντα σχολικὰ κτήρια, ὧν ἡ καταδάφισις ἀρξαμένη συγχρόνως περιῖπου μὲ τὰς ἐργασίας συνετελέσθη μόλις περὶ τὰ μέσα Αὐγούστου. Πάντως καὶ ὁ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμενος χώρος ἀνασκαφῆς κατόπιν τμηματικῶς εἰς τὸ βάθος τοῦτο, καὶ εἰτα βαθύτερον (μέχρι 1,80), μετὰ τοῦ προμνημονευθέντος τμήματος οὐδὲν τὸ σπουδαιότερον παρουσίασεν εἰμὴ τὸ κάτω μέρος τοιχαρίων κακοκτίστου μεταγενεστέρας οἰκίας, χρησιμοποιοῦσης οὐκ ὀλίγον ἀρχαῖον ὕλικόν καὶ συγκειμένης ἐκ πολλῶν μικρῶν δω-

ματίων, μὲ πῆλινον ὀχετὸν καὶ κλίμακα, ἧς ἐσώζοντο ἔτι δύο βαθμίδες. Ταῦτα σχεδιάσαντες κατεστρέψαμεν καὶ οὕτως ἔμεινεν ὁ χώρος μόνον μὲ τὸ ἄνω μέρος πέντε ὀρθίων μαρμαρίνων μονολίθων κίονων εὐρισκομένων εἰς εὐθείαν γραμμὴν καὶ ἴσον περίπου ἀπεχόντων ἀλλήλων,

σαν πολλαὶ παρὰ τὴν γνωστὴν κατατομὴν τῆς Πηνκὸς πρὸβλ. Pauly - Wissowa R. E. λ. Ἰνφιστος I. G. III 132 I. Ἴσως δὲ καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή¹ ἐκ τῆς ἰδίας θέσεως μετεφέρθη εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἀγορὰν). Ὡσαύτως εὐρέθησαν ἐργασμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, διαφόρων ἐπο-

Εἰκ. 1. Ὁ παρὰ τὴν Πύλιν τῆς Ἀγορᾶς χώρος (Α) ὀλίγον μετὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς.

οῦς κατ' ἀρχὰς ὑπελάβομεν ὡς ἀποτελοῦντας μέρος τῆς ἐσωτερικῆς νοτίου κιονοστοιχίας τῆς Ἀγορᾶς, καὶ μὲ ἀρκετοὺς πῆθους διαφόρων μεγεθῶν, ὡς καὶ καλῶς διατηρούμενον λιθόκτιστον ὀχετόν.

Ἡ εὕρεσις παντοίων κολοβῶν γλυπτῶν ἐξακολουθεῖ· μετὰ τούτων εἶναι μικρὸν ἀνάγλυφον Κυβέλης, τμήματα ἀγαλμάτων καὶ ἐπιγραφῶν, ὡς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 17 (αὐτῶν ἀριθμὸς εὐρημάτων ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς) μικρὰ ἐκ μαρμάρου, ἀκεραία, ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀναθηματικὴ πλάξ (εἰκ. 2), ἔχουσα καλῶς γεγλυμμένα τὰ πέλματα δύο ποδῶν καὶ ἀνωθεν τούτων τὴν ἐπιγραφὴν εἰς δύο στίχους

ΕΥΤΥΧΙΑ ΕΥΧΗΝ ΘΕΩ
ΥΨΙΣΤΩ ΑΝΕΘΗΚΑ

ὑψ. 0,29, πλάτ. 0,23 καὶ πάχος 0,06. (Ὅμοιαι ἐπιγραφαὶ ἀφιερωμέναι Θεῷ Ὑψίστῳ εὐρέθη-

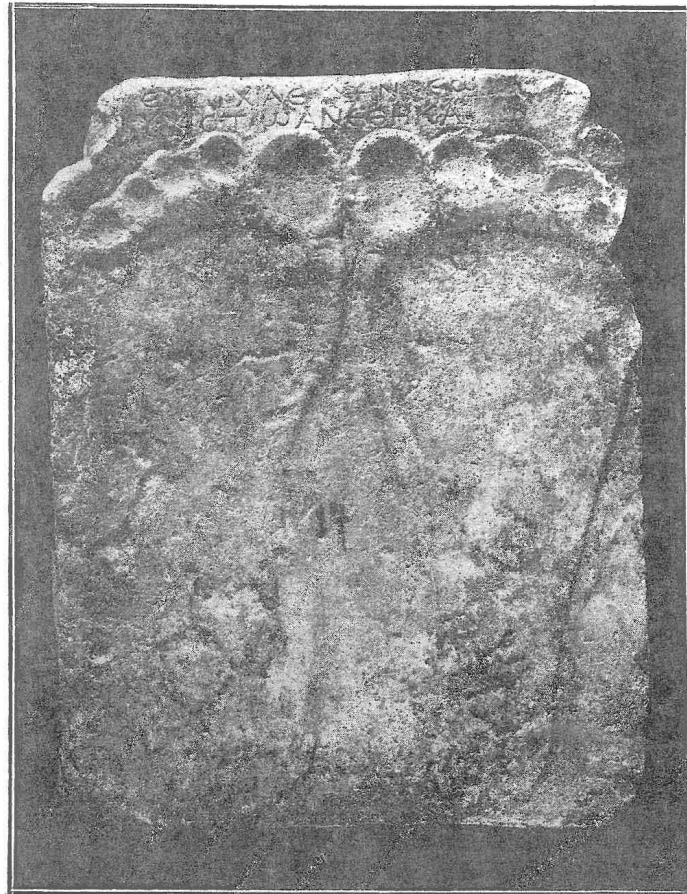
χῶν, προπαντὸς δὲ γεῖσα ἰωνικὰ ἀνήκοντα εἰς τὸ κτήριον τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἔχοντα ἀπαξάπαντα ἀποκεκρουμένας τὰς λεοντοκεφαλὰς (ὕδρορροάς).

Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας, εἰς τὸ βάθος τῶν δύο μέτρων, κάτωθεν τῆς αὐλῆς τοῦ Σχολείου τὸ πρῶτον, παρατηρήσαμεν στρῶμα ἀρκετὰ πεπατημένον, κατάμεστον θραυσμάτων βυζαντινῶν, καὶ διαφόρων θεμελίων συγχρόνων οἰκίων, ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρων (εἰκ. 3). Εἰδικῶς τοῦτο μετὰ προσοχῆς καὶ ἐνδιαφέροντος παρακολουθήσαντες, εἶδομεν ὅτι ἐξετείνετο, καλῶς διατηρούμενον, καθ' ὅλον τὸν χώρον τοῦ μέρους τούτου (Α) εἰς βάθος ἀλλαχοῦ μὲν μέχρι 2, ἀλλαχοῦ δὲ μέχρι 3 μέτρων, ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας, λόγῳ τοῦ ἐπικλινοῦς τοῦ ἐδάφους, πιστεύομεν δ' ὅτι θὰ ἐσυνεχίζετο καὶ εἰς τὴν ἀνασκαφεῖσαν

¹ Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ μεταξὺ εἰκῶν ἐν Hesperia I σ. 198 (Kourouniotes - Thompson the Pnyx in Athens).

κατὰ τὸ 1910 ἔκτασιν. Καὶ τὰ μὲν λείψανα τῶν θεμελίων συντελεσθείσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου τούτου, μόλις ἄλλωστε σφζόμενα, ἀμέσως κατεστρέψαμεν, ἀντελήφθημεν ὅμως, ὅτι τῶν προαναφερθέντων κιόνων, οἵτινες καὶ περισσότερον ἀπεκαλύφθησαν, οἱ μὲν τρεῖς (2^{ος} 3^{ος} καὶ

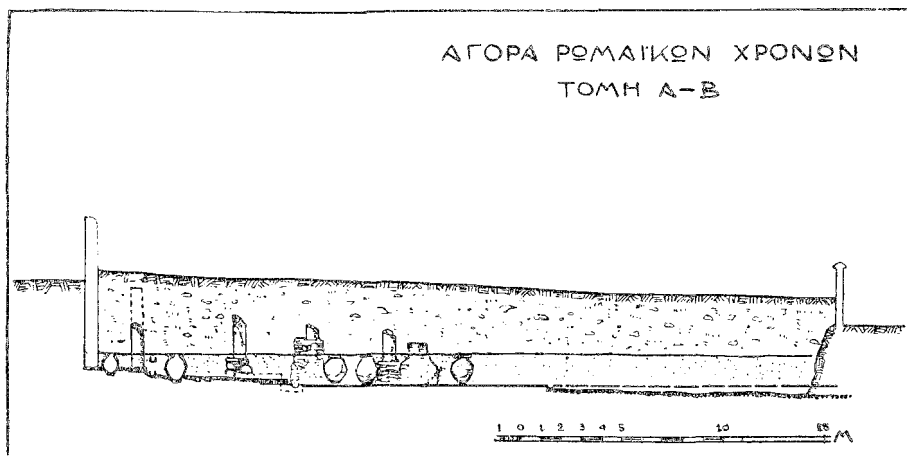
θούσης ἀφ' ἑνὸς καταστροφῆς ἐκ τῶν μεταγενεστέρων οἰκοδομῶν, ὧν τὰ θεμέλια φθάνουν καὶ μέχρι τοῦ ῥωμαϊκοῦ δαπέδου καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ μικροῦ διατηρουμένου τμήματος, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν τι τὸ σαφές οὔτε περὶ τοῦ σχήματος οὔτε καὶ τοῦ εἴδους τοῦ κτηρίου τού-

Εἰκ. 2. Μαρμαρίνη ἀναθηματικὴ πλάξ.

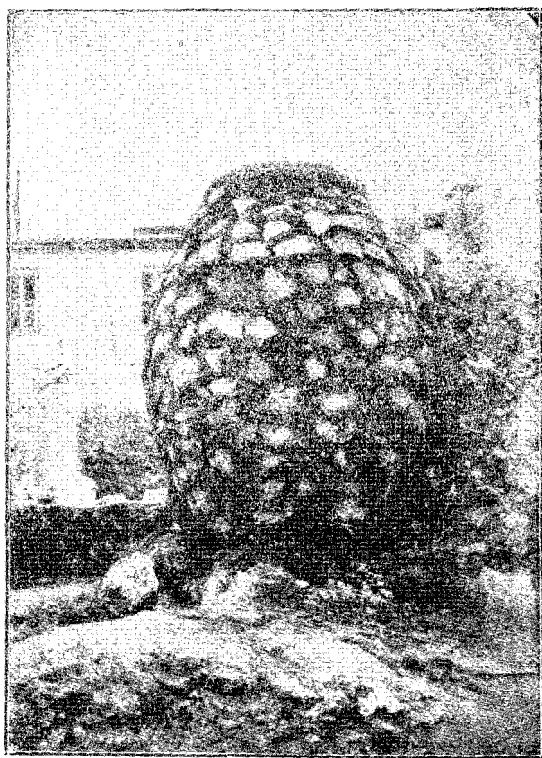
4^{ος} τοῦ σχεδίου) προέρχονται μὲν ἐκ τῶν τῆς Ἀγορᾶς, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως μέρος τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας, ἀλλὰ στηρίζονται προχείρως ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ στρώματος (καὶ ἤδη παραμένουσιν ὡς εὑρέθησαν, εἶναι ἀνάγκη ὅμως νὰ ἀφαιρεθῶσι, διότι ἀπομονωθέντες τῶν πέριξ χωμάτων ὑπάρχει φόβος νὰ καταπέσωσι) χρησιμοποιηθέντες, ὡς φαίνεται, εἰς βυζαντινὸν κτίσμα, ὅπερ διὰ τῆς τοποθετήσεως ταύτης ἐξεμεταλλεύθη καὶ τὸν τελευταῖον τῶν νεοανακαλυφθέντων κιόνων τῆς ἐξωτερικῆς νοτίου κιονοστοιχίας. Ἐπὶ τοῦ δευτέρου τούτων (2^{ου} σχεδίου) εἶναι προχείρως κάτω κεχαραγμένον καὶ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Δυστυχῶς, λόγῳ τῆς ἐπελ-

του, ὅπερ θὰ ἦτο οἶκημα ἢ στοὰ πρόχειρον πάντως, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ διαφωτισθῶμεν βραδύτερον διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ὑπὸ τῶν προσφυγικῶν παραπηγμάτων κατεχομένου ἐκεῖ πλησίον χώρου. Δὲν εἶναι δὲ νομίζω ἀπίθανον καὶ ὁ πλησίον τούτων ὑπ' ἀριθ. 5 κιόν, ὁ καὶ ὁμοίον πρόχειρον τρόπον στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὅμως τῆς Ἀγορᾶς, νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ κτίσματος τούτου. Κατάπληξιν ἐπροξένησεν εἰς πάντας ἡ πληθώρα τῶν ἀποκαλυφθέντων πύθων, εἰς τὸ μέρος τοῦτο κυρίως τῆς σκαφῆς, οἵτινες δύνανται νὰ διαιρεθῶσι εἰς δύο κατηγορίας: εἰς τοὺς ἐπὶ τοῦ στρώματος ἀποκειμένους καὶ εἰς τοὺς ἐντὸς αὐτοῦ κεχωσμένους.

Εἰκ. 3. Τομή βυζαντινοῦ στρώματος.

Καὶ οἱ μὲν πρῶτοι ὄντες ἀπλοῖ πῆλινι φέρουσι συνήθως μολύβδινα τρίγωνα ἐπὶ τῶν πλευρῶν διὰ λόγους μᾶλλον συντηρήσεως, οἱ δὲ ἄλλοι

Εἰκ. 4. Πίθος φέρων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἔγχρωμα βυζαντινὰ θραύσματα.

πάλιν ἢ λιθόκτιστοι - σιροῖ - (ἐκ λίθων καὶ ἀσβέστου) ἢ πῆλινι, φέροντες ὅμως ἐξωτερικῶς στρώμα ἀσβέστου, ἐφ' οὗ εἶναι ἐπιεκολλημένα.

ἐν εἶδει φολίδων, θραύσματα διαφόρων ἀγγείων. Πολλοὶ τῶν πίθων τούτων διεσώθησαν, εἷς δὲ μάλιστα θαυμασίως σφζόμενος (εἰκ. 4) φέρει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἔγχρωμα βυζαντινὰ θραύσματα.

Ὡσαύτως ἀπορίας ἄξιον εἶναι, ὅτι πολλοὶ πίθοι, ἂν καὶ ἀκέραιοι καὶ κεκαλυμμένοι διὰ πωμάτων καλῶς ἐφαρμοζομένων, ἦσαν ὅλως κενοί.

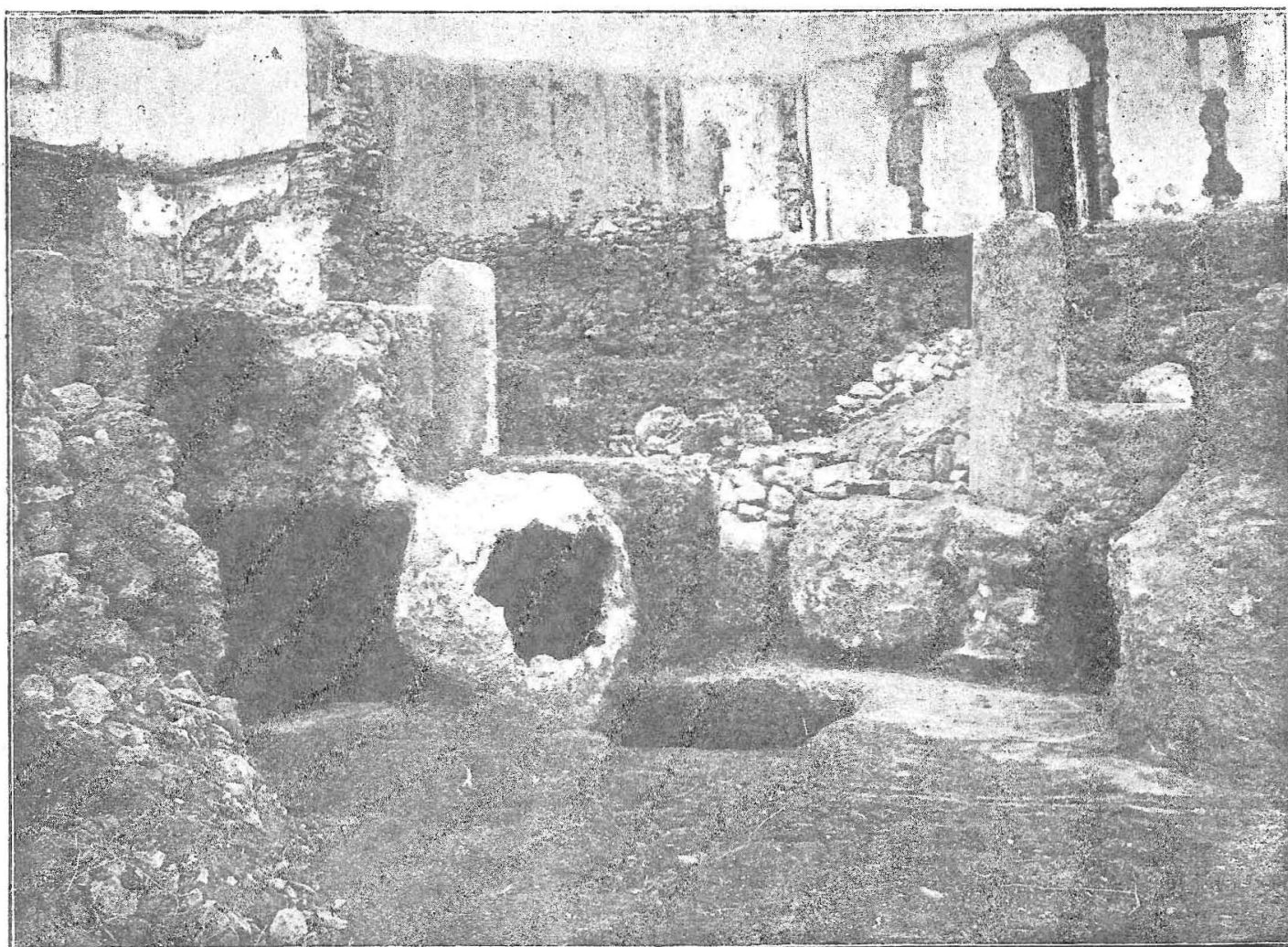
Πρὸ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 κίονος (εἰκ. 5) ἀπεκαλύφθη πίθος τῶν φερόντων ἐπίχρῖσμα ἀσβέστου (οἱ περισσότεροι τῶν κεχωσμένων πίθων στηρίζονται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγορᾶς) ὕψος 1,30 καὶ διαμ. 1,15, ὅστις ἦτο σχεδὸν πλήρης θραυσμάτων βυζαντινῶν, ἔχων πρὸς τὰ δεξιὰ μὲν ἕτερον ἀλλὰ λιθόκτιστον μὲ κατεστραμμένα τὰ τοιχώματα, ὡσαύτως περιέχοντα ὁμοίων ἀγγείων θραύσματα, πρὸς τὰ ἀριστερὰ δὲ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ ὅμως στρώματος κατασκευάσμα ἡμικυλινδρικοῦ σχήματος, διὰ μικρῶν λίθων ἐκτισμένον (σφζόμ. ὕψος 0,70, διαμ. δὲ 1,27) ὅπερ ἐχρησιμοποιοῖ ὡς βάσιν τὸ πεπατημένον βυζαντινὸν στρώμα. Περιεῖχεν οὐκ ὀλίγην τέφραν καὶ ἀνθρακας καὶ ἦτο πλήρες οὐχὶ θραυσμάτων, ἀλλ' ἀγγείων, ἅτινα προφανῶς ἐτεμαχίσθησαν ἐκ τοῦ ἄνωθεν αὐτῶν βάρους. Ἡ περισυλλογὴ τῶν ἐκ τοῦ κτίσματος τούτου ἐξαχθέντων τεμαχίων ἐγένετο μετὰ περισσῆς φροντίδος καὶ πιστεύω, ὅτι θὰ ἀποκτήσωμεν σεβαστὸν ἀριθμὸν πλήρων ἀγγείων, ἀφοῦ διὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου Γ. Κοντογεώργη, ἅμα τῇ εὐρέσει των, συνεκολλήθησαν ἀρκετὰ (εἰκ. 6), παρουσιάζοντα ἀνεπαισθήτους τινὰς ἐλλείψεις ὀφειλομένας μᾶλλον εἰς τὸ ὅτι καθίστατο δυσκολωτάτη ἡ διάλογη καὶ ἀνεύρεσις πάντων τῶν σχετικῶν τεμαχίων, λόγῳ τῆς πληθώρας τῶν εὐρημάτων καὶ τοῦ περιορισμένου χώρου εἰς ὃν εὕρισκοντο ταῦτα. (Τὰ διάφορα εὐρήματα κατετίθεντο εἰς τὸ Ὁρολόγιον τοῦ Ἀνδρονίκου,

τὸ χρησιμεῦον ὡς γραφεῖον τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγένετο ὁ καθαρισμός, ἡ συγκόλλησις κ.λ.π. Ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς ἀνασκαφῆς κατεγράφησαν καὶ περιεγράφησαν—ὑπ' ἀριθ. 1 - 117—μόνον τὰ ὅπωςδὴποτε ἄξια λόγου γλυπτὰ).

Ἦδη προκειμένου νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ κατασκευάσμα τοῦτο εἴμεθα τῆς γνώμης, ὅτι

φόρου σχήματος καὶ μεγέθους καὶ φέρουσι πλουσιώτατον καὶ ὠραῖον διάκοσμον ἐκ φυτικῶν καὶ γεωμετρικῶν θεμάτων, ἀλλὰ καὶ ζώων, πτηνῶν, πλοίων κ.λ.π., εἰς ὃν κυριαρχεῖ τὸ κυανοῦν καὶ πράσινον χρῶμα, ἀποδεικνύει, ὅτι ταῦτα δὲν ἔχουσι ἀκόμη χρησιμοποίηθῃ. (Τὰ ἐν τῇ ἀνασκαφῇ εὑρεθέντα ἀγγεῖα κατετέθησαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον, κατὰ τὴν γνώμην δὲ τοῦ

Εἰκ. 5. Ὁ κεραμικὸς κρίβανος (ἀριστερὰ) καὶ οἱ πλήρεις θραυσμάτων βυζαντινῶν ἀγγείων πίθοι.

περὶ ἀποθήκης, ὡς κατ' ἀρχὴν ὑπεθέσαμεν, προφανῶς δὲν πρόκειται, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ κεραμικοῦ κριβάνου (φούρνου), εἰς τὸν ὁποῖον ἐψήνοντο τὰ ἐκεῖ που πλησίον κατασκευαζόμενα ἀγγεῖα, ἐρχομένων εἰς ἐπίρρωσιν τύσον τῶν παρατηρηθέντων ἀνθράκων καὶ τέφρας, ὅσον καὶ τῆς ὑπάρξεως μεταξὺ τῶν ἐξαχθέντων ἀγγείων τεμαχίων προερχομένων ἐξ ἀποτυχούσης ὀπτήσεως, ὡς καὶ τῆς ἀνευρέσεως εὐαρίθμων ἐκ τῶν πρὸς ὑποβάσταξιν τούτων τρισκελῶν τριγωνικῶν πηλίνων βάσεων. Πλὴν δὲ πάντων τούτων καὶ ὁ καθαρισμός τῶν ἐκ τῆς καμίνου ταύτης προερχομένων ἀγγείων, ἅτινα εἶναι δια-

κ. Ξυγγοπούλλου, ὅστις μελετᾷ καὶ ἐντὸς ὀλίγου θὰ δημοσιεύσῃ ταῦτα, χρονολογικῶς δύνανται νὰ τοποθετηθῶσι μεταξὺ τοῦ 10^{ου} καὶ 14^{ου} αἰῶνος).

Ἐκ τῆς ἀνωθεν τοῦ βυζαντινοῦ στρώματος ἐξερευνηθείσης ἐπιχώσεως συνελέξαμεν πλεῖστα νεώτερα χαλκᾶ νομίσματα, ἡμέτερα καὶ ξένα, ὡς καὶ τὰ ἐξῆς βυζαντιακά :

1 Τιβέριος Κωνσταντῖνος 578 - 582.

4 ἐφθαρμένα ς' - ζ' αἰῶνος.

1 Ἡράκλειος 610 - 641.

2 Βασίλειος Α' καὶ Κωνσταντῖνος 869 - 874.

1 Βασίλειος Α' Κωνσταντῖνος καὶ Λέων 789 - 886.

2 Λέων ς' ὁ Σοφὸς 886 - 912.

1 Ῥωμανὸς Δ' 1067 - 1071.

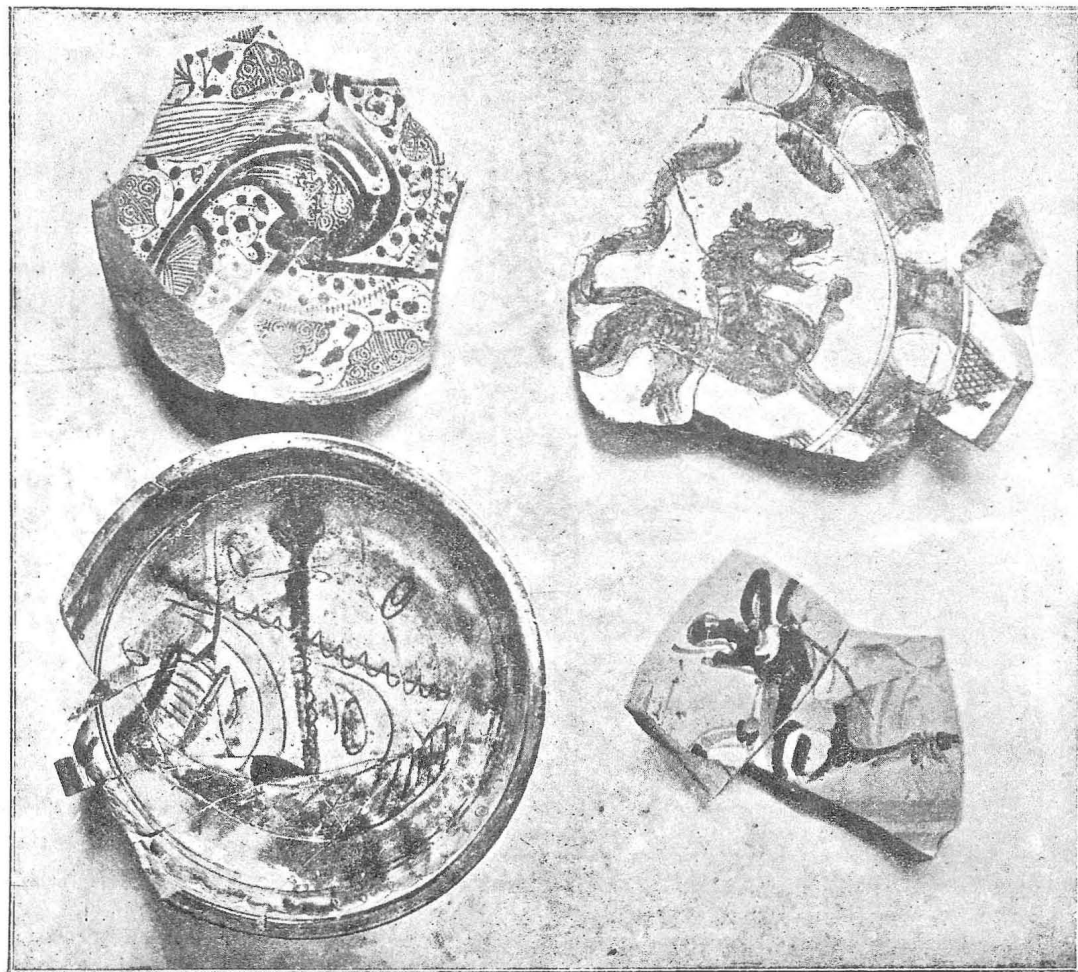
2 Κομνηνῶν IB' αἰῶνος.

Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ δὲ στρώματος τὰ κάτωθι:

3 ἐφθαρμένα ς' - ζ' αἰῶνος.

2 Λέων ς' ὁ Σοφὸς 886 - 912.

συνεχίζοντες τρόπον τινὰ ἀμέσως τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1910. Ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτηται στρώσις ἐκ μεγάλων μαρμαρίνων καὶ διαφόρων διαστάσεων πλακῶν, δι' ὧν, ὡς γνωστὸν ἦτο ἐστρωμένος ἅπας ὁ τῆς Ἀγορᾶς ὑπαίθριος χώρος. Καίτοι εὕρισκόμεθα εἰς τοι-

Εἰκ. 6. Πινάκια μετὰ διαφόρους παραστάσεις. (Μόνον τὸ φέρον πλοῖον προέρχεται ἐκ τοῦ κεραμικοῦ κριβάνου).

2 Ῥωμανὸς Α' Λεκαπηνὸς 919 - 944.

1 Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος 913 - 959.

5 ἀνώνυμα χρόνων Ἰωάννου Τσιμισκῆ καὶ διαδόχων αὐτοῦ 969 - 1057.

1 Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος 10 2-1055.

6 Νικηφόρος Γ' ὁ Βοτανειάτης 1078 - 1081.

5 ἀνώνυμα χρόνων Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ 1081 - 1118.

Τὰς ἐργασίας εἶτα ἐξετείναμεν καὶ πρὸς Ἄν.

οὔτο βάθος ἐξακολουθεῖ μετὰ τῶν θραυσμάτων τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἡ ἀνεύρεσις πλείστων βυζαντινῶν.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἀνασκάπτεται καὶ ἀφαιρεῖται ἅπασα ἡ ἐπὶ χώσις αὕτη πάχους 1.15 - 1.40, ἀνευρισκομένων μετὰ τῶν ἄλλων καὶ διαφόρων τεμαχίων ἐπιγραφῶν, ὧν δύο (ἀριθ. 8 καὶ 84) ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν μετὰ ὀλίγας σειρὰς γραμμάτων, ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι πιθανώτατα ἐκ τῶν τοῦ Παρθενῶνος. Ἐντεῦθεν προέρχεται καὶ

τὸ ἐν τῇ Ἀγορᾷ νῦν ἰδρυμένον, κάτωθεν τοῦ χώρου τῆς εὐρέσεώς του, μέγα μαρμαρίνον βάθρον, ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἀκέραιον, τετράπλευρον, φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτοῦ πλευρᾶς (πλάτ. 0.55) εἰς ἑπτὰ στίχους τὴν κάτωθι ἐπιγραφὴν

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
ΚΑΣΙΑΝΟΝ ΑΝΤΙΟΥ
ΤΟΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΣΙΟΝ
ΤΟΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΟΥ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΩΝ ΑΡΧΟΝΤΑ
Ο ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ Η ΒΟΥΛΗ
ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΣ

ὕψος 1.15 (I. G. III 1063 ἄρχων Κασιανὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρακάλλα 211 - 218 μ. Χ. καὶ 1194 ἄρχων Κασιανὸς Ἱεροκλήρου Στειριεὺς ἡ 230 - 31 ἢ 234 - 35 ἢ 238 - 9), ὡς καὶ τὸ ἐκ τῶν καταστροφῆς τῶν θεμελίων τοῦ σχολείου ἡμισυ μαρμαρίνου κυλινδρικοῦ βάθρου (ἀριθ. 75) ἐφ' οὗ ἴστατο ἀγαλμα, ὅπερ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς πληροφοροῦμεθα ὅτι

(Ν)ΑΥΣΙΚΛΗΣ ΝΑΥΚΛΕΟΥΣ
(Ε)ΡΜΕΙ ΦΑΛΑΝΘΕΙΩ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Διαμ. 0.38 (τοῦτο εὐρίσκεται ἤδη διὰ δευτέραν φοράν. Ὁ Πιττάκης τῷ 1836 τὸ εὑρεν ἐκεῖ πλησίον, ἀλλὰ τὸ ἀνέγνωσε, κακῶς, ὡς ἐξῆς:

ΛΥΣΙΚΛΗΣ ΝΑΥΚΛΕΟΥΣ
ΕΡΜΕΙ ΦΑΛΑΝΘΕΙ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

I. G. II 3 1606).

Ἐπίσης εὐρέθησαν ὀλίγοι χαλκοὶ δακτύλιοι, ψῆφοι ὁρμοῦ, ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς ἐπιστύλια, γείσα, κιονόκρανα μικρὰ ἰωνικά καὶ διάφορα γλυπτὰ, ὧν ἄξια λόγου θεωροῦμεν τὰ ἐξῆς:

1) Ἀρκετὸν μέρος τριγωνικοῦ ἐκ μαρμαρίου χορηγικοῦ μνημείου (ἀριθ. 27) γεγλυμμένον ἀπὸ τῆς μίαν μόνον πλευρᾶν, ἐφ' ἧς νῦν σώζεται τὸ κάτω μέρος μορφῆς κινουμένης ἐπὶ βράχου, ὡς καὶ τμήμα ἐνδύματος ἐτέρας, κάτωθεν δὲ ἡ ἐπιγραφὴ

ΧΟΡΕΓΟΙ ΟΙΝΕΙΔΟΣ
ΥΙΟΣ ΕΡΜΗΣ ΗΙΠΠΟΤΟΜΑ . . . . .

Εἰς τὰ γράμματα προσπαθεῖ ὁ χαρακτὴς νὰ μιμηθῇ τὴν ἀρχαϊκὴν γραφὴν, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐπιτυγχάνει μέχρι τέλους. Εἶναι ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σφῆ. ὕψος 0.95 εὐρέθη παρὰ τὸ δάπεδον τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 7).

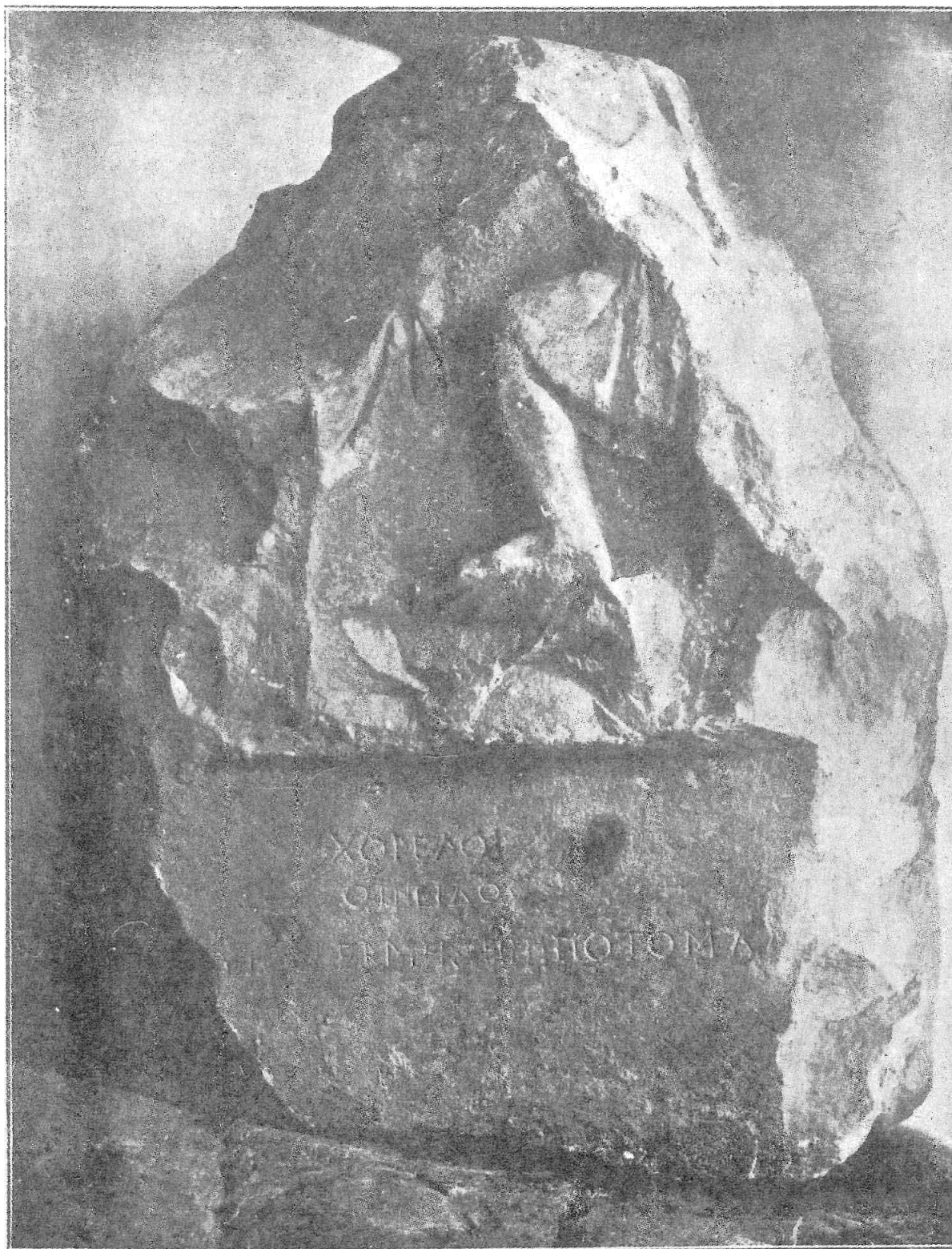
2) Μαρμαρίνη κεφαλὴ (ἀριθ. 28) φυσικοῦ μεγέθους, σφωσμένη μέχρι τοῦ λαιμοῦ, μὲ ἀποκεκρουμένην τὴν ῥίνα. Ῥωμαϊκῶν χρόνων. Σφῆ. ὕψος 0.27 (εἰκ. 8).

3) Ἐπιτυμβίου μαρμαρίνης πλακὸς τμήμα (ἀριθ. 80) φέρον ἀνάγλυπτον στήλην ῥαδινὴν, χρησιμεύουσαν ὡς βάσιν ὠραιότητας ὑδρίας. Ἐπιμελὴς καὶ λεπτὴ ἐργασία καλῶν χρόνων. Σφῆ. ὕψος 0.35.

4) Μικρὰ μαρμαρίνη κεφαλὴ (ἀριθ. 32) μετὰ τμήματος τοῦ λαιμοῦ ἀρίστης τέχνης καὶ καλῆς σχετικῶς διατηρήσεως, συμφωνοῦσα ὡς πρὸς τὴν τέχνην καὶ τὰς διαστάσεις πρὸς τὰς Νίκας τοῦ θωρακείου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Φέρει καλύπτραν καὶ μόνον ἡ ῥίς εἶναι ἀποκεκρουμένη. Σφῆ. ὕψος 0.18 (εἰκ. 9).

Πλησίον τοῦ διὰ γράμματος Β (δευτέρος κατὰ σειρὰν τῶν νεοανακαλυφθέντων) σημειουμένου κίονος τῆς ἐξωτερικῆς Ν. κιονοστοιχίας συννητήσαμεν εἰς βάθος μὲν 2.55 ἀπὸ τοῦ σφωσμοῦ ὕψους αὐτοῦ τὴν συνέχειαν τοῦ βυζαντινοῦ στρώματος, ἔχοντος μέγαν ὀχετὸν οὐχὶ κτιστόν, ἀλλ' ἐκ τριπλεύρων πηλίνων σωλῆνων (πλάτ. πυθμ. 0.34) καλυπτομένων διὰ τετραγώνων πλίνθων καὶ διὰ μίγματος ἀσβέστου καὶ μικρῶν λίθων πλαγίως συγκρατούμενον, κάτωθεν δὲ τούτου, μετὰ ἀπλῆν ἐπίχωσιν, πάχους 0.68 ἕτερον στρώμα, διατηροῦν καὶ τοῦτο πῆλινον μικρὸν ὀχετὸν καὶ τὰς βάσεις μετ' ἀρκετοῦ τμήματος τῆς κοιλίας πέντε πίθων, περιεχόντων θραύσματα βυζαντινά. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στρώμα εὐρισκόμενον κατὰ 0.55 ὑψηλότερον τοῦ ῥωμαϊκοῦ δαπέδου δὲν παρετηρήθη εἰς ἄλλο μέρος τῆς ἀνασκαφῆς· φαίνεται ὅτι θὰ εἶχε συνέχειαν εἰς τὸν ἀνεσκαμμένον χώρον τοῦ 1910. Ἀτυχῶς ἡ ἔλλειψις ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς ὡς καὶ ἡ λίαν περιλήπτικὴ δημοσίευσις αὐτῆς (βλ. Πρακτικά Ἀρ. Ἐτ. 1910 σελ. 112) δὲν ἐπιτρέπουσι πρὸς τὸ παρὸν νὰ εἰπωμεν ἄλλο τι περὶ τοῦ στρώματος τούτου. Ὅπισθεν τῶν χωνευτηρίων καὶ πλησίον τοῦ ἐν λόγῳ κίονος, ἀπεκαλύφθησαν δύο μικραὶ παρακείμεναι δεξαμεναὶ ἐπιχειρησμέναι ἔσωθεν διὰ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ὧν τὸ πρὸς Δ. (τὸ ἡμισυ περίπου) μέρος κατεστράφη ἐκ τοῦ Α. τοίχου τοῦ μεγάλου σχολικοῦ κτηρίου.

Μετὰ τὴν κατάρρησιν καὶ τοῦ μέχρι τέλους περίπου παραμείναντος ἀθίκτου διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ χώρου τοίχου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ μικροῦ σχολικοῦ κτηρίου, ἡ καθαρισθεῖσα ἔκτασις αὕτη ἠνῶθη μετὰ τῆς Δυτικῆς Πύλης καὶ οὕτω παρουσιάζεται σήμερον ὅλον τὸ μέρος τοῦτο ὡς εἶχε κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους.

Εἰκ. 7. Μαρμάρινον χορηγικὸν μνημεῖον.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγορᾶς εὑρομέν τὰ
κάτωθι δέκα χαλκᾶ νομίσματα.

2. Ἀθῆναι. Ἐποχὴ τῶν ἀρχόντων 220 - 30
π. Χ.

5. Ἀθῆναι. Ῥωμαῖκοὶ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι.

1. Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Γορδιανὸς Γ' 238-
244 μ. Χ.

1. Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρ. Αὐρηλιανὸς 270-276 μ. Χ.

1. Ἐφθαρμένον, τελευταίων Ῥωμαίων αὐτο-
κρατόρων 4^{ος} αἰὼν μ. Χ.

(Τὰ νομίσματα παρεδόθησαν εἰς τὸ Νομισμα-
τικὸν Μουσεῖον. Ἡ κατάταξις των ὀφείλεται εἰς
τὸν Διευθυντὴν κ. Κ. Κωνσταντόπουλλον, πρὸς
ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν).

Εἰκ. 8. Μαρμαρίνη κεφαλὴ ῥωμαϊκῶν χρόνων.

Ἐὰν κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐφετεινῶν ἐργασιῶν ἐπετυγχάνετο τὸ μὲν ἢ διάλυσις τῶν παρὰ τὴν Πύλιν τῆς Ἀγορᾶς προσφυγικῶν παραπηγμάτων, τὸ δὲ ἢ παραχώρησις τμήματος τῆς ὁδοῦ Πολυγνώτου ἀνασκαπτομένου τοῦ ὑπ' αὐτῶν καταλαμβανομένου χώρου θὰ εἶχομεν ὄντως ἀποκαλύψει τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς ὅλης Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 10). Ἡδὴ ἠναγκάσθημεν νὰ διακόψωμεν τὸ ἔργον

τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δηλ. εἰς τὸν ἐσωτερικὸν στυλοβάτην τῆς Δ. πλευρᾶς, ἀποκαλύψαντες πλήρως μὲν τὸν χώρον τοῦ ἐσωτερικοῦ Ν. καὶ Δ. στυλοβάτου, οὗτινος σφύζονται μόνον αἱ τῆς πρώτης βαθμίδος, τῆς χρησιμεύουσης καὶ ὡς εὐθυντηρίας, πλάκες, κατὰ τὴν Ν. μόνον πλευρὰν καὶ ἐν μέρει (ἐδῶ εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένος ὁ μαρμαρινὸς ὀχετός), ὅσον δὲ

Εἰκ. 9. Μαρμαρίνη κεφαλὴ προερχομένη πιθανότατα ἐκ τοῦ θωρακίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ Ν. διατηρουμένου ἐν ἀρίστη καταστάσει καὶ ἐφ' οὗ εὐρίσκονται κατὰ χώραν πέντε κίονες, μικρὸν ἑλλειπεῖς ἄνω. (Μεταξὺ τοῦ Β — ἀπὸ Α. πρὸς Δ. — καὶ Γ κίονος ἑλλείπουνσι δύο καὶ εἰς μεταξὺ τοῦ Ε καὶ Σ. Μεταξὺ δὲ τοῦ

Γ καὶ Δ εἶναι τοποθετημένον καλῶς κατώφλιον μαρμαρίνον. Φαίνεται ὅτι ἀνῆκεν εἰς θύραν, ἣς οἱ δύο οὗτοι κίονες ὑπεῖχον θέσιν παραστάδων). Τὸν ἐξωτερικὸν τοῦτον στυλοβάτην παρακολουθεῖ πρὸς τὰ ἔσω μικρὸς πήλινος ὀχετός, σφωζόμε-

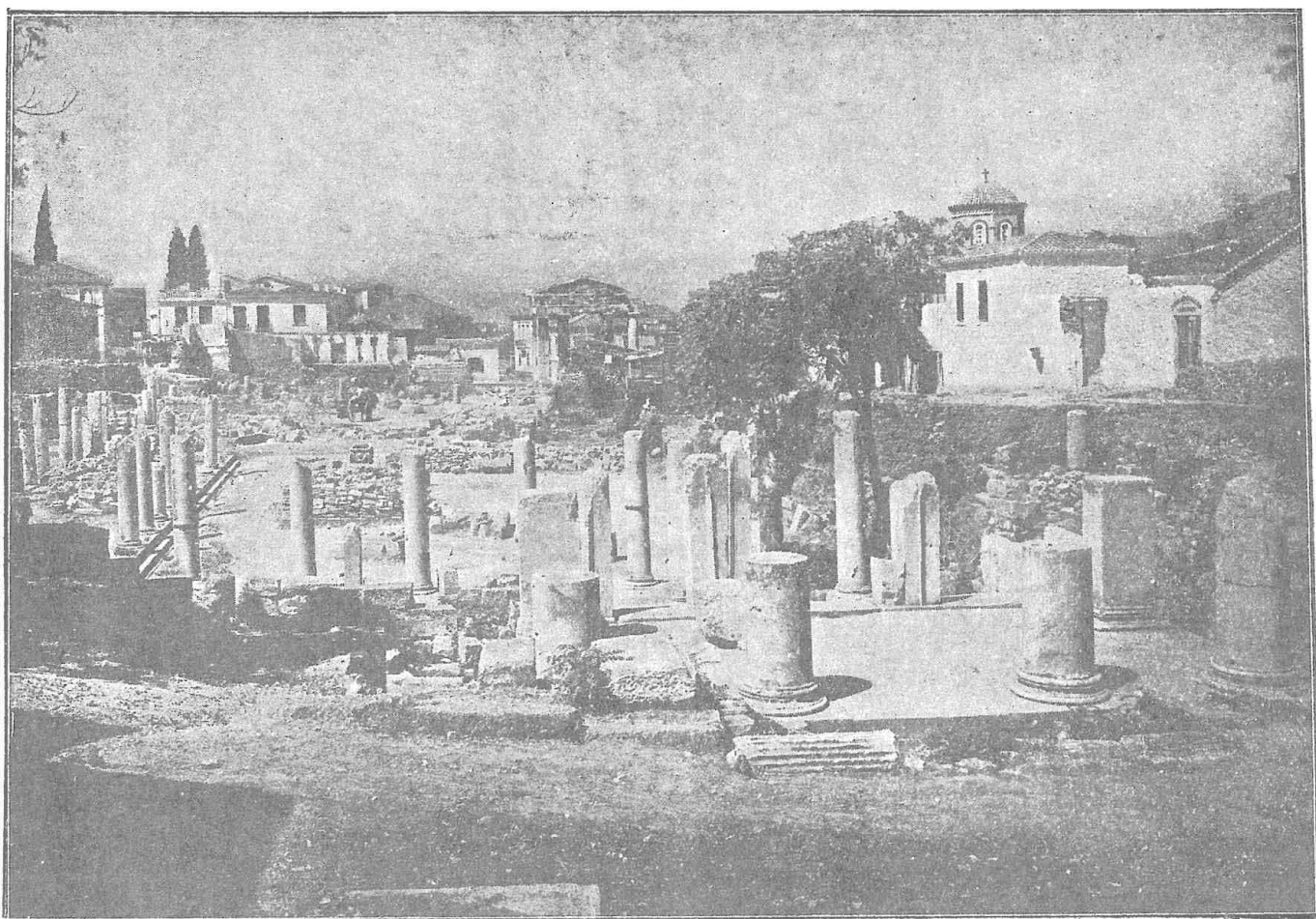

νος καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν καλῶς, ὅστις προχωρεῖ καὶ κάτωθεν τοῦ ἀσκάπτου μέρους καὶ ἐνθα ἡ συνέχεια τοῦ στυλοβάτου φαίνεται νὰ ἑλλείπη.

Τὸ καθαρισθὲν τοῦτο τμήμα τῆς Ἀγορᾶς εἶχε πολλὰ μικρὰ πηλίνα ὑδραγωγεία, ἐντὸς τῶν στοῶν, ὧν τινὰ σφύζονται ἐτι καὶ νῦν ἀλλὰ κατεστραμμένα, καὶ φρέαρ ἐν τῷ πλακοστρώτῳ δα-

τοῦ παρ' αὐτὸ χώρου τῶν δωματίων, αἵτινες διήρκεσαν ἐπὶ πολὺ, ἔνεκα τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως.

Διὰ τῆς ἡμετέρας σκαφῆς συνετελέσθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ τείχους καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἄκρου τῆς ΝΑ. ἐξωτερικῆς Ν. Στοᾶς καὶ μετὰ τῶν διακοπτόντων αὐτὴν περὶ τὸ μέσον δωματίων (μαγαζιῶν) κρη-

Εἰκ. 10. Γενικὴ ὄψις τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου Α.

πέδῳ καὶ πρὸ τῆς βυζαντινῆς καμίνου, τὸ ὁποῖον καθαρισθὲν ἐν μέρει ἀπέδωκε σωρεῖαν ὀστράκων Ῥωμαϊκῶν χρόνων, κυρίως ὑδριῶν, καὶ βυζαντινῶν, ἐξ ὧν συναπληρώθησαν ἀρκετὰ ἀνευ διακοσμήσεως, ἀλλ' ἱκανῶς τέλεια ἀγγεῖα.

Β

Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένοντο ἐκ παραλλήλου ἐργασίαι εἰς τὸ Ν. μέρος τῆς Ἀγορᾶς διὰ τὴν παρακολούθησιν τοῦ ἐν μέρει μόνον ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ 1910 ἀναλημματικοῦ ἰσοδομικοῦ τείχους ταύτης καὶ

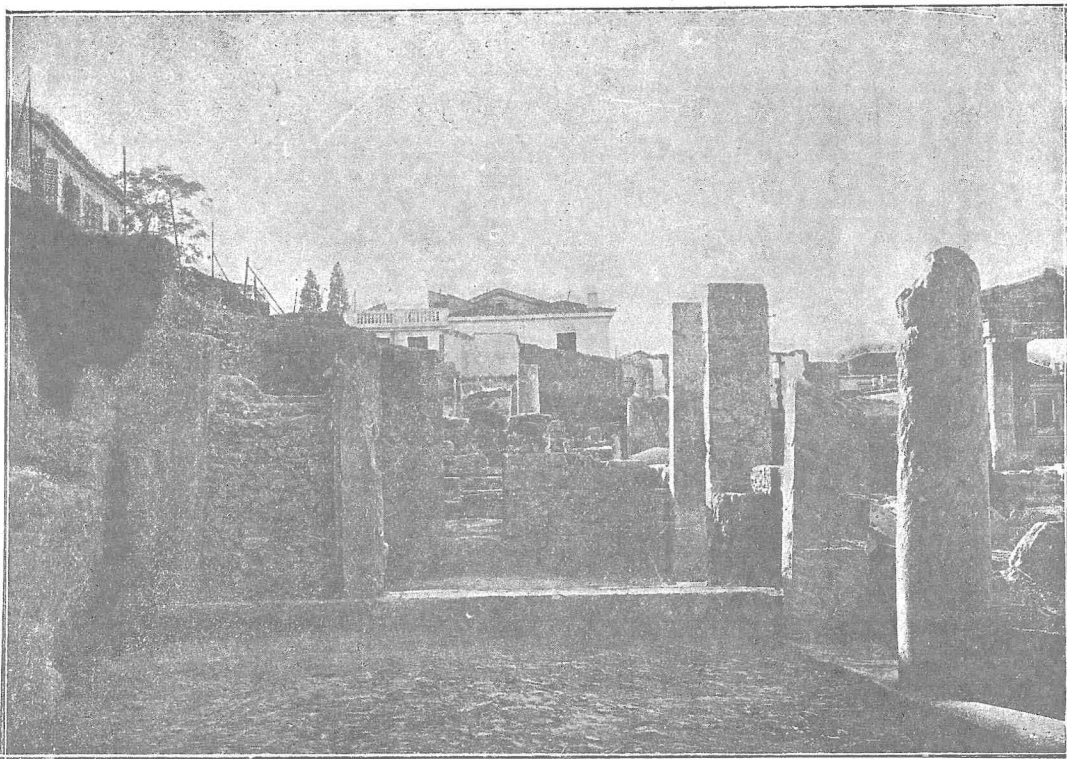
νῶν κ.λ.π. ὧν ἡ πρόσοψις μόνον διὰ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς εἶχεν ἀναφανῆ.

Ἡ Στοὰ αὕτη μήκους 43.20 ἄρχεται ἀπὸ τοῦ τελευταίου δεξιά τοῦ μικροῦ προπύλου καὶ παρὰ τὸ τεῖχος δωματίου, συγκοινωνεῖ δὲ μετὰ τοῦ πρώτου τῶν καταστημάτων α' (εἰκ. 11), οὗτινος τὸ βάθος εἶναι κατὰ 0.45 ὀλιγώτερον αὐτῆς διὰ τῆς νῦν ἐλθούσης εἰς φῶς ὥραιας καὶ εὐρυχώρου θύρας (ἄνοιγμα, 1.225 κάτω καὶ 1.10 ἄνω) ἧς σφύζονται κατὰ χώραν αἱ δύο μαρμάριναι παραστάδες (ὑψ. 2.40 καὶ πλάχ. 0.65) καὶ τὸ κατώφλιον (ὑψ. 0.28).

Οἱ σταθμοὶ στέφονται ὑφ' ἐνὸς περιθωρίου

ἐσωτερικῶς δὲ πρὸς τὸ μέρος τῆς Στοᾶς φέρουσι θέσιν διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς θύρας. (Ἡ θύρα αὕτη ἐφράχθη ἀργότερον διὰ μικρῶν λίθων, οὓς λόγῳ ἀσφαλείας τῶν παραστάδων διετεθήσαμεν μέχρις ὠρισμένου ὕψους. Τὸ δωμάτιον τοῦτο (διαστ. 5.40×4.00), ὅπερ φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιοῖ ὡς Ν. πλευρὰν αὐτὸ τοῦτο τὸ προστατευτικὸν τεῖχος, ἔχει δευτέραν εἴσοδον

χρήσιν, πιθανῶς δὲ νὰ ᾔτο κρήνη, ἃν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει καὶ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ὀρθοστάτου τῆς προσόψεως ὁπῆν. Ἀκολουθῶς ἐκαθαρίσθη τὸ ἄνω μέρος τῆς κλίμακος γ', ἐχούσης πέντε βαθμίδας καὶ ἀπεκαλύφθη ὁ παράλληλος τοῦ ἀναλημματικοῦ τείχους ἐκ μεγάλων λίθων ἀποτελούμενος τοῖχος δ', εἰς ὃν φαίνεται ὅτι ἀνῆκουν καὶ οἱ λίθοι ε', ὅστις κατε-

Εἰκ. 11. Τὸ δωμάτιον α' καὶ ἡ ἀποκαλυφθεῖσα (ἀριστερὰ) θύρα αὐτοῦ.

πρὸς Β. καὶ τρίτην μικροτέραν πρὸς Ν. δι' ἧς συγκοινωνεῖ μὲ τὸ παρακείμενον δωμάτιον β', οὗτινος αἱ πλευραὶ εἶναι ἄνισοι (2.00, 5.00, 3.35 καὶ 4.65) καὶ τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖ πάλιν ὡς Ν. αὐτοῦ πλευρὰν τὸ ἀναλημματικὸν τεῖχος, ὅπερ εἰς τὸ σημεῖον μόνον τοῦτο δὲν βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν στυλοβάτην, ἀλλὰ σχηματίζει μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου τούτου ἀμβλείαν γωνίαν. Τὸ δωμάτιον β', οὗτινος ἡ στάθμη εὐρίσκεται κατὰ 0.40 ὑψηλότερον τοῦ στυλοβάτου, ὥς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων λειψάνων ἐντὸς αὐτοῦ — βάσις παραστάδος καὶ ἡ ἐπιμελεημένη κατὰ τὸ ἥμισυ στρώσις αὐτοῦ — φαίνεται, ὅτι εἶχε καὶ ἄλλην

στράφη ἐν μέρει διὰ τοῦ μεταγενεστέρως τοποθετηθέντος καὶ νῦν σφισμένου καλῶς πίθου ζ'. Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς κλίμακος ὑπάρχει ἡ καλλίτερον πάντων τῶν κτισμάτων τούτων διατηρουμένη γνωστὴ κρήνη η', ἧς ἐσκάφη ἐφέτος τὸ Ν. μέρος πρὸς εὑρεσιν τῆς δεξαμενῆς. Πλὴν ὁμως διακοπείσης τῆς ἀνασκαφῆς λόγῳ τῆς ἐποχῆς, δὲν ἠρυνήθη ὁ χώρος οὗτος θ', παρὰ εἰς ὠρισμένον μόνον βάθος. Πάντως ἡ Ν. πλευρὰ τούτου ι', εἶναι συνέχεια τοῦ τοίχου δ', ε'.

Εἶτα εἰργάσθημεν διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν καταχωσθέντων καὶ αὐθις ἐτέρου χωνευτηρίου βυζαντινοῦ καὶ μαρμαρίνης κρήνης ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἅτινα ἦλθον εἰς φῶς διὰ τῆς ἀνασκα-

φῆς τοῦ 1910. Ἡμεῖς ἤδη παρατηροῦμεν ὅτι ὁ μεσότοιχος τῶν δύο τούτων χωνευτηρίων εἶναι ἐκτισμένος ἐπὶ τῆς συνεχείας τῆς προσόψεως τῆς κρήνης ταύτης.

Πλησίον τῆς κατεδαφισθείσης οἰκίας Φατσέα ια', ἐζητήσαμεν διὰ μικρᾶς σκαφῆς νὰ ἐξακριβώσωμεν πῶς ἔχει τὸ τεῖχος ἐξωτερικῶς. Ἡνοίξαμεν τάφρον βάθους 1.80 καὶ πάχους 2.00 καὶ εἶδομεν ὅτι τοῦτο στερεῖται ἐξωτερικῆς ὄψεως

θεσιν ἡμῶν, τὸ πρὸ τοῦ Στρατ. Ἀρτοποιείου τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου, μεταφερθείσης τῆς θύρας αὐτοῦ χάριν τοῦ ἔργου τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Β. καὶ ἡ πρὸς Α. τούτου ἀνώνυμος ὁδός, ἔνθα καὶ εἰργάσθημεν ἐπὶ ἓνα μῆνα, ἀλλὰ δι' ὀλίγων ἐργατῶν, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου (εἰκ. 13).

Κατ' ἀρχὰς ἐσκάφη εἰς βάθος 1 μ. ἡ ἀνώνυμος ὁδός, ἀνεφάνησαν δὲ οἱ τοῖχοι συνεχομένων

Εἰκ. 12. Ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τεῖχους τῆς Ἀγορᾶς.

(εἰκ. 12), γεγόμενον ἀρχικῶς, ἵνα στηριχθῇ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ στερεοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ὅπερ ἐπιτηδὲς ἀπεκόπη.

Τὸ παρθένον ἔδαφος ἐνταῦθα εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ τεῖχους, οὗτινος δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸ ἀρχικὸν ὕψος, διότι εἶναι πανταχοῦ κατεστραμμένον. (Ὅγκολιθοὶ ἀνήκοντες εἰς τοῦτο εὐρέθησαν πάρα πολλοὶ χρησιμοποιοθέντες εἰς μεταγενέστερα κτήρια). Βέβαιον δὲ τέλος εἶναι ὅτι ὁλόκληρος ὁ χώρος οὗτος (Β) ὡς καὶ τὸ τεῖχος ἔχουσιν ὑποστῇ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς πολλὰς ἐπισκευάς, προσθήκας καὶ μεταρρυθμίσεις.

Γ

Περὶ τὰ μέσα Αὐγούστου, παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἐτέθησαν εἰς τὴν διά-

δοματίων, βυζαντινῶν χρόνων, σφύζοντες ἀρκετὸν ὕψος καὶ χρησιμοποιοῦντες τὸ πλεῖστον ἀρχαῖον ὑλικόν, ὧν ἡ συνέχεια εἶναι κάτωθεν τοῦ Ἀρτοποιείου καὶ πρὸ αὐτῶν κατὰ σειρὰν πέντε πίθοι, ὧν οἱ τρεῖς ἀκέραιοι καὶ μετὰ πωμάτων, καὶ πλησίον χωνευτήριον σύγχρονον καλῶς διατηρούμενον, ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ὁποίου συνελέξαμεν ἀρκετὰ ὀστᾶ ἀνθρώπων καὶ ζώων ὡς καὶ ἐλάχιστα βυζαντιακὰ ὄστρακα.

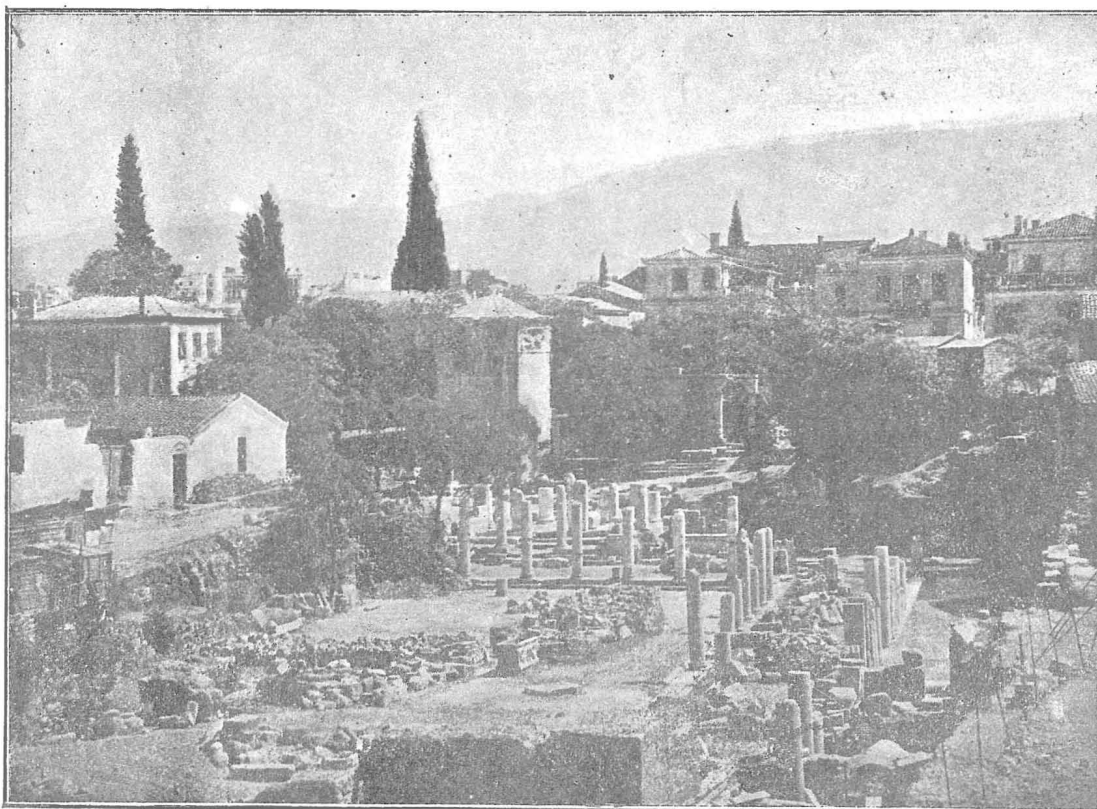
Τὸ χωνευτήριον τοῦτο δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς ἐπιμεμελημένης ἐργασίας τῶν δύο ἄλλων τοῦ 1910· εἶναι ὀρθογωνίου περιῖπου σχήματος, ἐκτισμένον διὰ μικρῶν λίθων καὶ κατεστραμμένον νῦν μόνον εἰς τὸ πρόσθιον μέρος, ἔνθα ἐντὸς φέρει μικρὸν προεξέχοντα λίθον, βοηθητικὸν εἰς τὴν κατάβασιν. Ἀνω καὶ εἰς τὸ κέντρον ἔφερον ὀπὴν, ἥτις βραδύτερον ἐφράχθη, σχηματισθεί-

σης σαμαρωτῆς ἐκ πλίνθων στέγης. Ὑψ. 1.75, πλάτ. 1.70 καὶ μῆκ. 2.95.

Ἐν συνεχείᾳ ἐσκάψαμεν πρὸ τοῦ Ἀρτοποιείου, εἰς βάθος περίπου 2 μέτρων, ἀποκαλύπτοντες διαρκῶς πύθους καὶ διάφορα συνήθη γλυπτά, πρὸ παντὸς βυζαντινὰ καὶ χριστιανικά. Ἐπειδὴ δὲ μετ' ὀλίγον θὰ διεκόπτοντο αἱ ἐργασίαι, περιωρίσθημεν εἰς τὸ νὰ ἀνασκάψωμεν μέχρι τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγορᾶς τὸ μέρος μόνον ἐκεῖνο, ἔνθα ἐξ ἀρχῆς ἀπεκαλύφθησαν κίονες τῆς Α.

ρίως ἐνεκτισμένα εἰς νεώτερα κτήρια, ἀναφέρονται ἐνταῦθα τὸ ἀνευρεθὲν εἰς τρία τμήματα (ἀριθ. 98 καὶ 110) ἀγαλμάτων τοῦ Ἄττιος, ὅστις φέρει χλαμύδα μέχρι τῶν μηρῶν καὶ φρυγικὸν πῖλον καὶ ψέλλια εἰς τὰς πρὸ τῆς κοιλίας ἐσταυρωμένας χεῖρας. Ἑλλιπὲς τὸν δεξιὸν πόδα ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ τὸν ἄκρον ἀριστερόν. Σφῆ. ὕψος 0.65.

(Κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐργασιῶν ἡμῶν προέ-

Εἰκ. 13. Ὁ χώρος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς μετὰ τὸν καθαρισμόν.

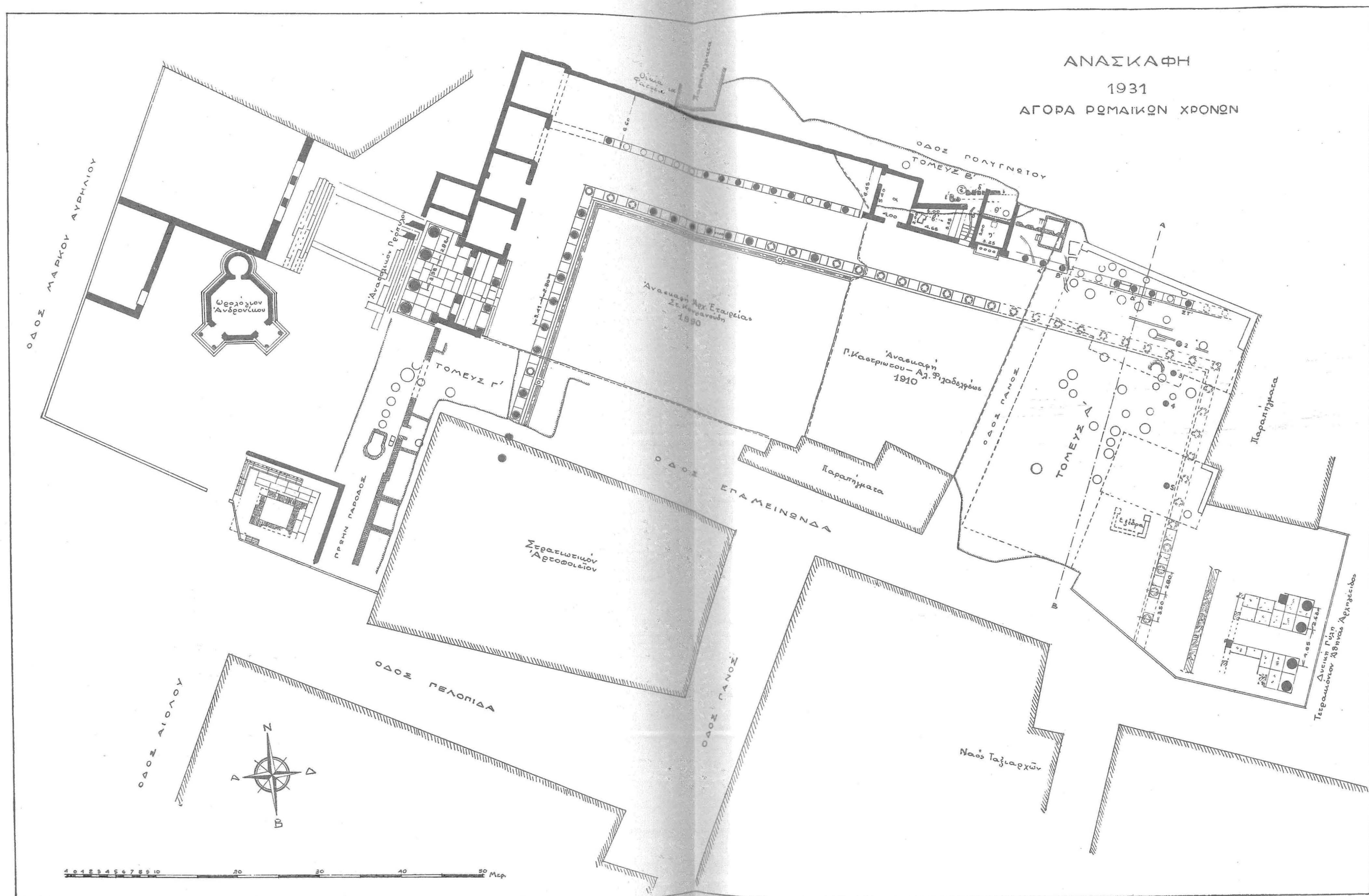
κιονοστοιχίας καὶ οὕτω κατωρθώσαμεν, τὸ ἀποκεκαλυμμένον τμήμα ταύτης, διὰ τοῦ ἐλθόντος εἰς φῶς μέρους τοῦ στυλοβάτου μετὰ τοὺς ἐπ' αὐτοῦ τοὺς τρεῖς κίονας — τοῦ πρώτου τούτων διατηρεῖται εἰς τὴν θέσιν τῆς μόνον ἢ βάσις — νὰ ἐνωθῇ μετὰ τοὺς ἐντὸς τοῦ Στρατ. Ἀρτοποιείου σφωζομένους δύο κίονας τοὺς διατηροῦντας καὶ τὸ ἐπιστύλιον.

Ἐκ τῶν διαφόρων γλυπτῶν, ἅτινα ἦσαν κυ-

βήμεν καὶ εἰς τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ὅστις ἀπασχόλησεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας πολλοὺς ἐργάτας, διότι ἡ σχηματισθεῖσα σὺν τῷ χρόνῳ ἐπίχυσις, κατὰ μέσον ὄρον, ἦτο πάχος 0.35, μετὰ τὸ πέρας δὲ τούτων καὶ εἰς τὴν ὁπωσδήποτε εὐπρεπῆ τακτοποίησιν τῶν συσσωρευθεισῶν ἐντὸς τῆς Ἀγορᾶς διαφόρων μεγάλων ἀρχαιοτήτων, γλυπτῶν, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ὀγκολίθων).

ΦΟΙΒΟΣ Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΑΡΧΑΪΣΤΙΚΟΝ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Μόλις παρήλθεν ἔτος ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τοῦ πολυτίμου λειψάνου τῆς ἀρχαίας Τέχνης καὶ θρησκευίας, τοῦ ἀρχαίου καθημένου Διονύσου, τὸν ὁποῖον δημοσιεύομεν εἰς τὸν παρόντα τόμον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου (ἄνω σελ. 119-136) καὶ ἰδοὺ πάλιν ἡ Ἀττικὴ γῆ προσφέρουσα εἰς ἡμᾶς

Οἱ εὐρέται ἀδελφοί, ὡς φιλόνομοι πολῖται, εἰδοποίησαν ἀμέσως τὰς ἀρχὰς περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀρχαίου ἀναγλύφου, τὸ ὁποῖον μετέφεραν εἰς τὴν ἐν Ἀμαρουσίῳ οἰκίαν των, ὅπουθεν ἐγὼ μετὰ δύο ἡμέρας συναινούντων τῶν ἀδελφῶν τὸ ἐκόμισα δι' αὐτῶν εἰς τὸ Κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Μετὰ τοῦ ἀναγλύφου εὐρέθησαν καὶ ὄγκοι ἀρχιτεκτονικῶν μαρμάρων ἀνήκοντες προφανῶς εἰς τὴν βάσιν καὶ εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ἐκεῖνο

Εἰκ. 1. Ἀρχαῖστικὸν ἀνάγλυφον Διονύσου.

Εἰκ. 2. Ἀρχαῖστικὸν ἀνάγλυφον Διονύσου.

ὅλως τυχαίως μέγα ἀνάγλυφον Διονύσου, ἀρίστης διατηρήσεως, τὸ ὁποῖον ἐπὶ χιλιετηρίδας μετὰ στοργῆς διεφύλαξεν εἰς τοὺς κόλπους της.

Μεταξὺ Χαλανδρίου καὶ ἁγίας Παρασκευῆς, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς μεταξύ των ἀποστάσεως, ἐν μέσῳ ἀμπέλων ἀνηκουσῶν εἰς τοὺς ἑξ Ἀμαρουσίου ἀδελφοὺς Ἀνδρέαν, Κωνσταντῖνον καὶ Βασίλειον Κόσκορον, ἐν ᾧ οὗτοι ἤρχισαν αὐτόθι ἐργαζόμενοι πρὸς ἀνόρουξιν φρέατος, εὐρέθη τὸ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφον, μόλις εἰς βάθος 0.60 τοῦ μέτρου κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου τοῦ τρέχοντος ἔτους 1932.

κατασκεύασμα, τὸ ὁποῖον περιεῖχε τὸ σπουδαῖον ἀρχαιολογικὸν εὑρημα.

Λεπτομερὲς ἔρευνα τοῦ μέρους ἐκείνου γενομένη ὑπ' ἐμοῦ κατ' αὐτάς, ἴσως θέλει λύσει τὰ περὶ τὸ εὐρεθὲν ἀνάγλυφον τοῦ Διονύσου ἀναφυόμενα ζητήματα καὶ διαφωτίσει ἡμᾶς, ἂν τὸ εὐρεθὲν ἀνάγλυφον ἦτο μονήρης ἢ ἂν ἀνῆκεν εἰς σύμπλεγμα ἀναγλύπτων πλακῶν, ὧν μία εἶναι ὁ εὐρεθεὶς Διόνυσος, καὶ ἂν ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὴν θέσιν αὐτήν, ὅπου εὐρέθη, καὶ ἐν ταύτῃ περιπτώσει τί ὑπῆρχεν ἐκεῖ.

Ὡσαύτως καὶ ἡ ἀκριβὴς τοπογραφικὴ μελέτη

τοῦ μέρους ἐκείνου θέλει σπουδαίως βοηθήσει ἡμᾶς εἰς τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων αὐτῶν, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν βραδύτερον, ὅταν θὰ δημοσιεύσωμεν τὴν περὶ αὐτοῦ μελέτην (ἴδε ἄνω σημ. σελ. 132) καὶ θὰ ἀναλύσωμεν τὴν καλλιτεχνικὴν τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Διονύσου ὑπόστασιν.

Ἐνταῦθα ἀρκούμεθα ἀπλῶς νὰ δώσωμεν τὴν εἰκόνα τοῦ εὐρεθέντος ἀναγλύφου (εἰκ. 1 καὶ 2) τὰ μέτρα τῶν διαστάσεων αὐτοῦ καὶ τὸ ἱστορικὸν τῆς εὐρέσεώς του, ἵνα κατὰ τὴν ἀρχὴν ἡμῶν παραδώσωμεν αὐτὸ εἰς τὴν γενικὴν παρατήρησιν καὶ μελέτην τῶν ἐνδιαφερομένων ἀρχαιολόγων.

Τὸ ἀνάγλυφον ὕψους 1,61, πλάτους 0,90, πάχους 0,11 εἶναι ἐκ πεντελησίου μαρμάρου καὶ εἶναι ἀρχαϊστικῆς τεχνοτροπίας καί, ὥς ἐξάγεται ἐκ τινῶν ἐνδείξεων, ἐποιήθη εἰς χρόνους, καθ' οὓς ἔνεκα καλλιτεχνικῆς ἰδιοτροπίας ἐμιμοῦντο τὰ ἀρχαιοτέρα, καίτοι ἡ τέχνη εὐρίσκετο εἰσέτι ἐν ἀκμῇ.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὸ πρότυπον — ἐὰν αὐτὸ τοῦτο δὲν εἶναι τὸ πρότυπον — ἢ ἕτερον ἀντίγραφον τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ Διονύσου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐλλείπουνσι λεπτομέρειαι οὐσιώδεις, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουσιν μὲν εἰς τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον ἐλλείπουνσι δὲ ἀπὸ τὰς ἐπαναλήψεις αὐτοῦ διότι δὲν ἦσαν ἀναγκαῖαι εἰς τοὺς κατόπιν χρησιμοποίησαντας τὸν τύπον αὐτὸν τοῦ Διονύσου διὰ τὴν παρὰ-

στασιν πομπῶν ἐκ περισσοτέρων προσώπων. (Πρβλ. πίν. XII ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Eduard Schmidt: *Archaistische Kunst in Griechenland und Rom*).

Ὁ Διόνυσος ἐνταῦθα πολλῶ μᾶλλον ἢ ἐν τοῖς νεωτέροις ἀντιτύποις αὐτοῦ μὲ τὸν ποδῆρη χιτῶνα καὶ τὸν Κάνθαρον εἰς τὴν χεῖρα καὶ τὸν θύρσον εἰς τὴν ἑτέραν δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελῇ μέρος συμπλέγματος πομπῆς ἐκ περισσοτέρων προσώπων, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον αὐτοτελής, καίτοι βαδίζει.

Διὰ τοῦτο ἐλάχιστα ἐλπίζομεν εἰς τὴν γενησομένην ἔρευναν τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, τοῦναντίον δὲ ἐλπίζομεν εἰς τὴν εὐρεσιν ἐπιγραφῆς τινος, ἥτις θὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς περισσότερον.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Διονύσου, καίτοι δὲν εἶναι ἀρχαϊκὸν ὅτε ἡ ἀξία αὐτοῦ θὰ ἦτο πολὺ μεγαλυτέρα, ἐν τούτοις καὶ ὥς ἀρχαϊστικὸν ἔργον διὰ τὰ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος ἔχει σημασίαν πολλήν, διότι δὲν περιεσώθησαν ἐν Ἑλλάδι πολλὰ ἀρχαϊστικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθήναις ἐργαστηρίων καὶ ἰδίᾳ τῶν Νεοαττικῶν πρὸς ἐμπορίαν καὶ ἐξαγωγὴν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, οὗ ἔνεκα τὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ δι' τῆς Ἰταλίας ἔχουσι μέγαν ἀριθμὸν ἐξ αὐτῶν.

Ἐν τούτοις τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον πιθανῶς δὲν ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τῶν δι' ἐξαγωγὴν ἐκτελεσθέντων ἔργων. Ἀλλὰ περὶ τούτου προσεχῶς.

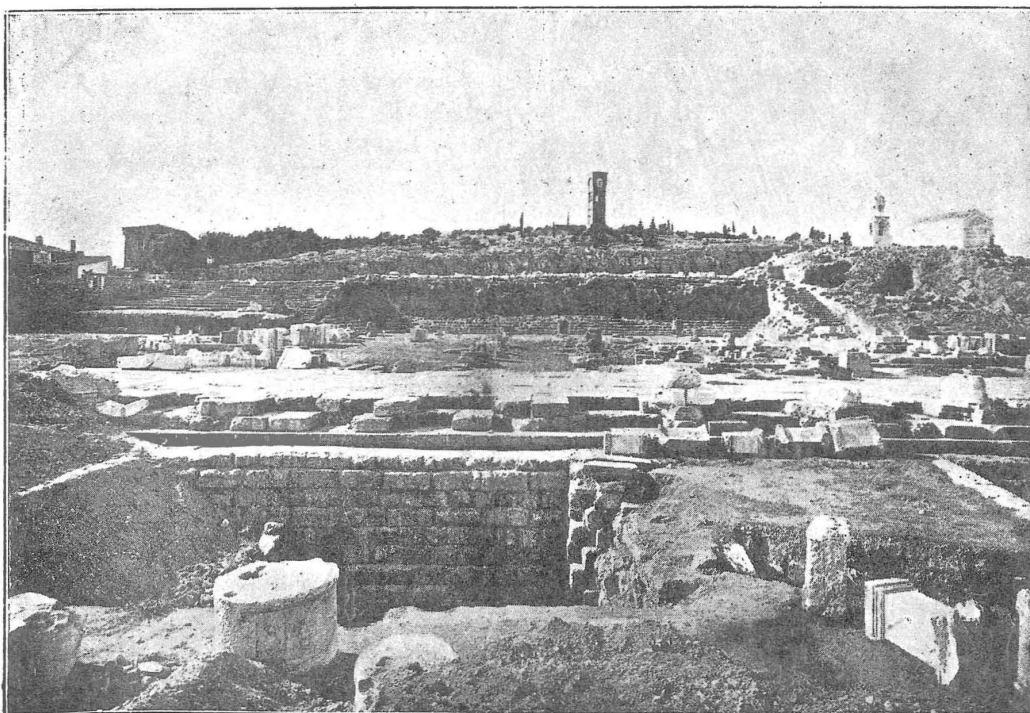
N. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ

ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΝ Τῷ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙῳ

Κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη ἀνεσκάφη ἐν Ἑλευσίνι ὁ χώρος τοῦ Τελεστηρίου, κατ' εὐτυχίαν δὲ ἦτο δυνατόν εἰς τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα σημεία νὰ διευθύνῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀνασκα-

φῆς εἶναι γνωστὸν ἡ θέσις τοῦ Τελεστηρίου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ Ἑλευσινιακοῦ λόφου δὲν μετετοπίσθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὁ χώρος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγείρεται τὸ Τελεστήριον τῶν Κλασσικῶν καὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 1), εἶναι ἡ ἰδία θέσις ὅπου ἰδρύθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον τὸ πρῶτον μυστηριακὸν ἱερόν, ἀπετελέσθη δὲ ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς λατομῆσεως καὶ ἰσοπεδώσεως (μεγίστου μέρους τοῦ λόφου καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς προσθήκης

Εἰκ. 1. Τὸ Τελεστήριον πρὸ τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς.

φῆς ὁ καθηγητὴς κ. Μυλωνᾶς. Ἀρχιτέκτων ἦτο ὁ Ἰωάν. Τοαυλός, ἐξετελεῖτο δὲ ἡ ἀνασκαφή κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὴν ἄμεσον καὶ διαρκῆ ἐπίβλεψιν τοῦ ἐπιμελητοῦ Ι. Θρεψιάδη.

Τὰ σπουδαιότατα ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης ἐλπίζομεν, ὅτι θὰ καταστῇ δυνατόν νὰ δημοσιευθῶσιν λεπτομερῶς ὑπὸ τῶν μετασχόντων εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ὡς δεύτερον τεῦχος τῶν Ἑλευσινιακῶν ἐντὸς τοῦ προσεχοῦς ἔτους· ἐπὶ τοῦ παρόντος μόνον βραχεῖαν ἔκθεσιν περὶ τούτων δημοσιεύομεν ἐνταῦθα.

τεχνητοῦ ἐπιπέδου κατασκευασθέντος διὰ μεγίστων ἐπιχώσεων ἐπὶ τῆς κατωφερικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου.

Ἡ τελευταία ἀνασκαφή ἐγένετο ἐπὶ τοῦ κατασκευασθέντος δι' ἐπιχώσεως χώρου. Παραπλησία ἐργασία εἶχε γίνῃ ὑπὸ τοῦ Φιλίου καὶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς, μικραὶ δ' ἀνασκαλεύσεις τῆς ἐπιχώσεως ἐγίναν καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Noack, ἀλλὰ τότε ἡ ἀνασκαφή δὲν ἐγένετο τόσο ῥιζική, ὅπως ἡ τελευταία ὑφ' ἡμῶν γενομένη, καὶ διὰ τοῦτο τὰ

τὴν βάσιν κίωνων τοῦ Πεισιστρατείου Τελε-
 θήσαντες ἡσυχίας καὶ ἡρεσῶς μετὰ
 ἀσφάλειαν τοῦ Ἀργεῖου κέντρον Δελτίου 193
 ἡδυνήθησαν να καθορισθῶμεν ἀσφαλῶς τὴν
 χεῖαν τῶν ἀλλεπαλλήλων οἰκοδομῶσεων καὶ τὴν
 ἀκρίβειαν καὶ ἀσφαλῶς σχεδὸν χρονολόγησιν του-
 τῶν (σχέδιον 1).
 Ὅπως ἐφ' ὧν τῶν στ , δπ
 ἀνατολικῆς πλευρᾷ τοῦ λόφου τῆς
 πρώτης χρησιμοποιοῦσι καὶ τοῦ ὑπὸ τὸ
 ῖον. ὥφου ἔγινε εἰς προμνηναῖκους χρόνους,
 εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς μεσοελλαδικῆς
 περιόδου (ἀγγεῖα, μινωεῖα καὶ αἰγυπτιακά μετὰ
 γεωμετρικῇ κοσμησίν). Ἐκ τῆς περιόδου ταύ-
 τῆς ἔχοντες τάφους εὐρεθέντας σποραδικῶς εἰς
 τοῦ
 Οἱ τάφοι κῆνται σχεδὸν ἐπὶ τοῦ βράχου
 μόνον λεπτὸν στρώμα γῆς χωρίζει τὰ οὐτὰ ε
 εστρωμένα λεπτὰ
 σκευασμένοι διὰ πλακῶν, καὶ
 ἄλλ' εὐρέθησαν καὶ μεγάλων
 Καὶ οἱ σωζόμενοι τοῖχοι τὰ
 εἶναι τεθειμένοι συνήθως ἐπὶ τοῦ βράχου. Ὅλο-
 κληρον κτίριον δὲν εἶτο δ
 κτισμάτων τῶν διάφορα σημεῖα
 χος (σχέδ. 1 Α) κείμει
 λως πρὸς τὴν βορείαν
 ἡρώων τοῦ ἐπὶ τῆς τοῦτου. Κάτωθ
 μετὰ σχετικῶς κτίσμα δυνάμενον νὰ
 σταθῇ (ὄχι μετὰ βεβαιότητος)
 αἰετὸς ἀνιῶν κατὰ τοιειδῆς (πρόβ. Ἐ
 οἱ τοῖχος νὰ ἀνῆκει καὶ εἰς
 σθέντος
 πρὸς τὴν κεντρικὴν ἀτάσιν συνήθη
 ἵσταντο ἀποδομῶν καὶ κατακλινθεῖν εἰς
 ναὶ τὰ λείψανα τῆς
 σεως τοῦ
 τοῦ πλείστου τοῦ
 ἡσυχίας σημαντι- μεν πλὴν ἄλλων
 πρὸς τὴν ἀνάστασιν τοῦ εἰς τὴν περίοδον
 τοῦ
 τῆς βάσεως τοῦ
 Τελεστηρίο 3).
 δυνατόν νὰ
 κλήρων οἰκημάτων, καὶ νὰ
 οἰκετοὶ καὶ περιβολοί. Ἄλλα
 εἶδημα ἐκ τῆς περιόδου ταύτης εἶναι τὸ

σημείων τῆς νοτίας καὶ
Ἐλευσίνος ἡ
Τελεστή-

χώρου καὶ ἐρείπια τοίχων.
καὶ
ἰπὸ
των ὀστέων εἶναι πάντοτε
λίγια. Εἶναι συνήθως κιβω-
τινὰ (1 σελ. 39 ἐξ.) κατα-
πολὺ μικρῶν δια-
φορῶν τάφοι μικρῶν παιδίων,
ἀνθρώπων τάφοι
ἐν χρόνων τούτων

υνατὸν νὰ καθορίσω-
 ποτέρων τοίχων (σχέδ. 1 Α'),
 την ἀνήκει καὶ μακρὸς τοί-
 ος πλησίον καὶ παραλλή-
 πλευρὰν τῶν θεμελίων τοῦ
 πτηρίου, ὅστις ἀνήκει εἰς
 ἀναπα-
 ραγορεῖδῶς ὡς
 πρόδομον. Δύναται ὅμως
 περιβολὸν ἑξαφανι-

οἰκήματος.

ἐκ τῆς φυσικῆς ἰ-
μόνον πάχος ἐκάλυπτεν ὅ-
θεν τὸν βράχον, ὁ
ὑπολειμματῶν κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ
χώρου καὶ τῶν κτηρίων ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων,
καὶ ἐκ γῆς μεταφερθείσης ἄλλοθεν εἰδικῶς
σηματισμὸν ἰσοπέδου χώρου. ὅ-
ϊκανῆς ἐκτάσεως ἡ ἐπίχλωσις ἀποτελεῖτο
λειμματῶν τῶν θυσίων γενομένων ἐκεῖ ἐπὶ ἐκα-
τονταετηρίδας ἴσως.

Λε-
τυχόντες
ἀμελήσει
ψωσιν
τοὺς σκάψαντες τὸ ἀτάρρακτον ἔδαφος κάτωθεν

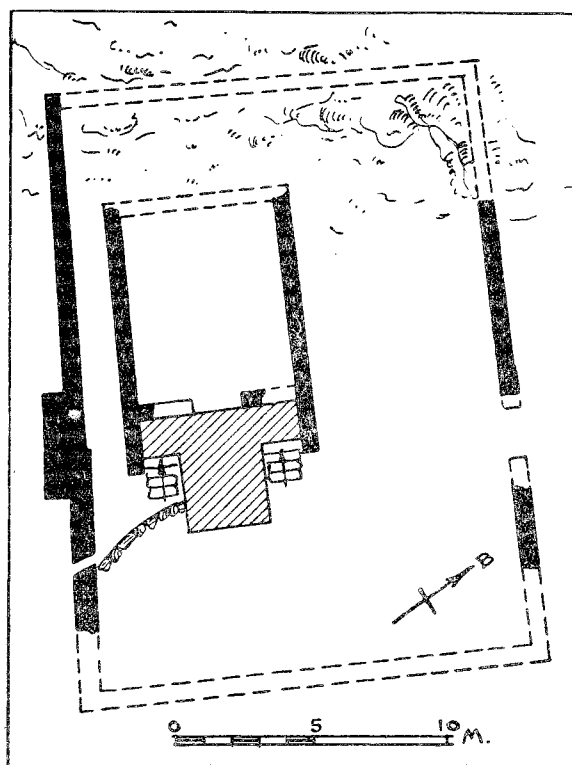
μυκηναϊκῆς περιόδου. Ἀκο-
 λουθοῦσιν ἀμέσως ἄνωθεν τῶν λειψάνων τῆς
 μεσοελλαδικῆς περιόδου, καὶ εὐρίσκονται ἐφ' ὅλα
 κλήρου τῆς δι' ἐπιχώσεως σχηματισθείσης ἐκτά-
 Τελεστηρίου (ὅπως ἄλλως τε καὶ ἐπὶ
 χώρου τῆς νοτίας καὶ ἀνατο-
 πλευράς τοῦ Ἐλευσινιακοῦ λόφου). Εἰς
 περικλειομένου ὑπὸ
 τῶν θεμελίων Πεισιστρατείου Τελεστηρίου
 χώρου μέχρι Προπεισιστρατείου
 υ (εἰκ. Τῆς περιόδου ταύτης ἔγινε
 συμπληρωθῶσι τὰ διαγράμματα ὁλο-
 σημειωθῶσιν ὁδοί,
 τὸ σπουδαιότερον
 κάτω-
 θεν ἀκριβῶς τοῦ Προπεισιστρατείου Τελεστη-

Εἰν. 3. Ἡ ἀνασκαφή ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. Ἡ νότιος τοῖχος Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. Ἐ τοῖχος Προπεισιστρατείου Τελεστηρίου. α β γ οἱ κίονες τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. ΔΔ' τὰ ἄκρα τῶν παραστάδων τοῦ μεγάρου. Ὁ φύλαξ κάθεται ἐπὶ τῆς γωνίας τοῦ ἐπὶ τοῦ προδόμου τοῦ μεγάρου ἐξώστου.

ρίον ἀποκαλυφθὲν κτίσμα. Ἐχει τοῦτο ἐν μέρει τὴν τυπικὴν μορφήν παναρχαίου μεγάρου μετὰ μεγάλην (ἢ θέσις τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς δὲν ὠρίσθη μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας) αἵθουσαν, ἐμπροσθεν τῆς ὁποίας σχηματίζεται ὁ πρόδομος διὰ τῶν προεχουσῶν παραστάδων, εἰς τὰς ὁποίας καταλήγουσιν οἱ πλάγιοι τοῖχοι τῆς αἵθουσης (σχέδ. 1 Β, αἱ παραστάδες ΔΔ', εἰκ. 4).

πλάγιων τοίχων τοῦ ἐξώστου, ἀνήρχοντο εἰς τοῦτον ὁμόν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, τῆς νοτίας, εὐρέθῃ ἢ κλίμαξ. Ταύτης ἡ ἀνωτάτη βαθμὶ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλης πλακὸς ἀμυγδαλίτου λίθου καὶ εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος μετὰ τὸ δάσπεδον τοῦ ἐξώστου. Ἡ ἀναλογία τῆς κατασκευῆς καθιστᾷ ἀναμφίβολον, ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς ὑπῆρχεν ὁμοία κλίμαξ καταστραφεῖσα,

Εἰκ. 4. Μυκηναϊκὸν μέγαρον μετὰ περιβόλου ὑπὸ τὰ εἱρεπία τοῦ πρώτου ἀρχαίου Τελεστηρίου.

Καινοφανὴς εἶναι ὁ σχηματισμὸς τοῦ προδόμου· τὸ μεσαῖον τμήμα αὐτοῦ μετὰ ἀπόστασιν 1 μ. ἐκατέρωθεν ἀπὸ τῶν παραστάδων κατέχεται ὑπὸ εἶδους τετραγωνικοῦ ἐξώστου (Γ), ὅστις ἐξέχει ἱκανῶς πρὸ τοῦ ἄκρου τῶν παραστάδων. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἐξ ἐπικεκρουμένης γῆς μετὰ πιθανοῦ χρίσματος ἀσθέστου, ἐμφανισθὲν ἐν μικρῷ μέρει κάτωθεν τῆς θεμελιώσεως ἐνὸς κίονος τοῦ Κιμωνίου Τελεστηρίου εὐρίσκεται 0.30 περίπου χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσης τοῦ μεγάρου, τοῦ ὁποίου ἐπίσης μικρὸν μέρος εὐρέθῃ κάτωθεν τῆς θεμελιώσεως τοῦ αὐτοῦ κίονος. Διὰ μικρᾶς κλίμακος κατασκευασμένης μεταξὺ τῆς παραστάδος τοῦ μεγάρου καὶ τῶν

ὅπως δὲ καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ οἰκοδομήματος ἔχει ἐξαφανισθῇ. Ἐκ τοῦ ἐξώστου διὰ βαθμίδος εἰσέρχοντο εἰς τὴν αἵθουσαν τῆς ὁποίας ἡ θύρα ἰσχυροῦς ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη τοῦτο εἶναι ἰσχυρῶς καταφερικόν, καὶ ἡ πρόσοψις αὐτοῦ εἶναι θεμελιωμένη ἐπὶ πολὺ χαμηλότερον σημείου, οὕτως ὥστε καὶ ὁ ἐγκάρσιος τοίχος τῆς αἵθουσης ὡς καὶ ὁ πρόσθιος τοίχος τοῦ ἐξώστου ἐρημίσμευον καὶ ὡς ἀναλημματικοὶ τοῖχοι τῆς ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία θὰ ἐκρησιμοποιήθη πρὸς ἰσοπέδωσιν καὶ σχηματισμὸν τοῦ δαπέδου.

Παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ οἴ-

κοδομήματος πολὺ πλησίον τούτου ἐκτείνεται ἰσχυρὸς τοῖχος περιβόλου (Ε) τοῦ ὁποίου δυστυχῶς οὔτε ἡ ἀρχή, οὔτε τὸ τέρμα εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ ὀρισθῇ, ἀλλ' ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ περιγραφέν οἰκοδόμημα εἶναι βεβαία, διότι καὶ ἀναμφισβητήτως σύγχρονα ἀποδεικνύονται διὰ τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομῆς καὶ διὰ τῶν εὑρεθέντων ἀγγείων, καὶ πρὸς τούτοις διότι τὰ ὕδατα

ρᾶς. Ὁ δυτικὸς τοῖχος αὐτοῦ (σχέδ. 1 παρὰ τὸν κίονα β 4), ὅστις εἶναι ἐν μέρει προσκεκολλημένος ἐπὶ τοῦ προσθίου τοίχου τῆς αἰθούσης τοῦ προηγουμένως περιγραφέντος μεγάρου, δὲν διατηρεῖται ὁλόκληρος¹. Παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τούτου, εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τῶν 2 μ. ἀπ' αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθη μέρος παχέος τοίχου (Ζ), ὅστις πιθανώτατα εἶναι τὸ βόρειον

Εἰκ. 5. Τμήμα στρογγύλου ἢ ἐλλειπσοειδοῦς κτηρίου.

τοῦ μεγάρου φέρονται δι' ὄχουτοῦ, ὅστις εὐτυχῶς διακρίνεται ἀκόμη, ἐπιτηδείως κατασκευασθέντος κάτωθεν τῆς προμνησθείσης μικρᾶς κλίμακος τῆς προσόψεως, πρὸς μεγάλην ὀπὴν ἐκροῆς εὐρισκομένην ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου (Ε').

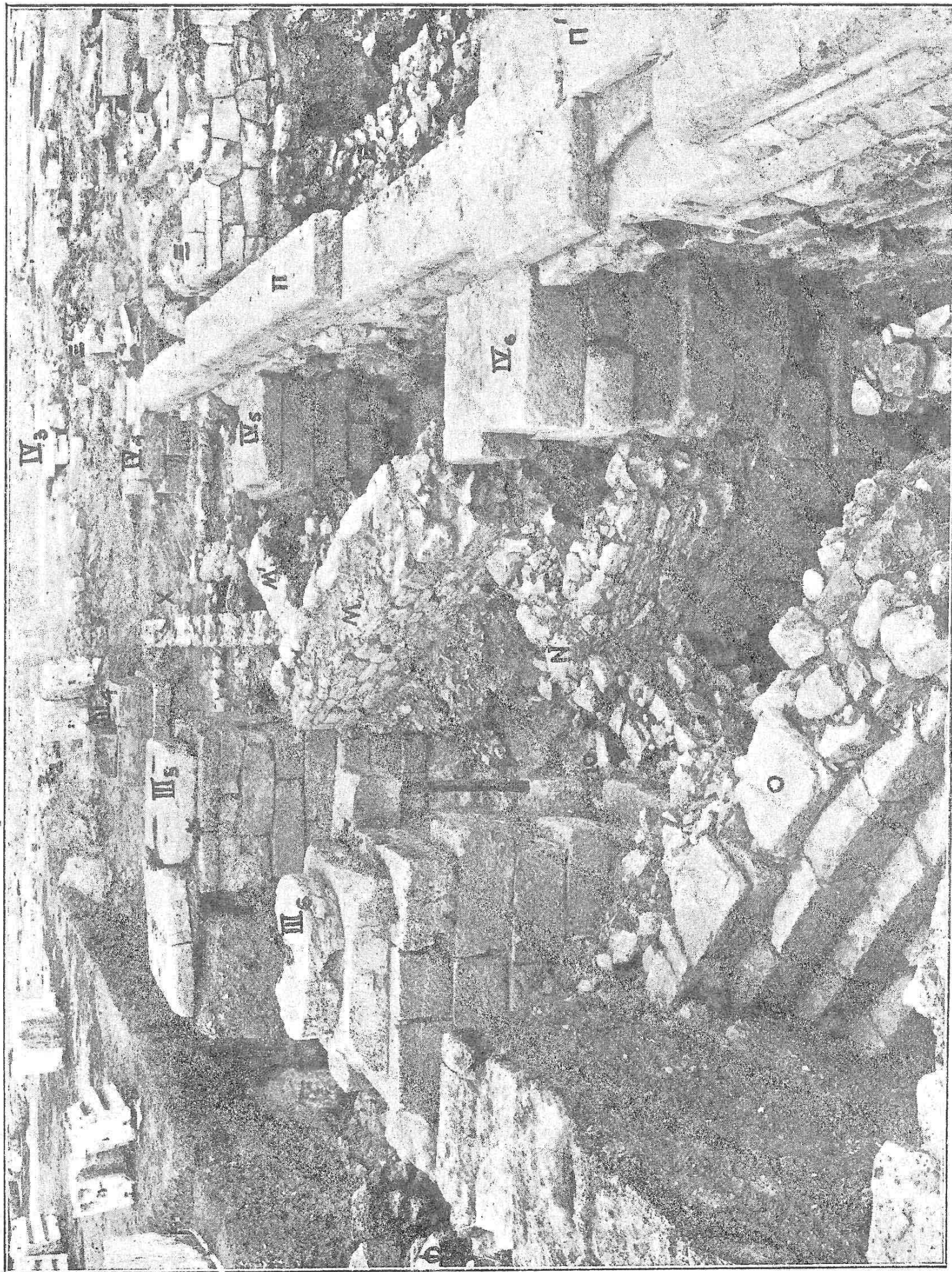
Κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τῆς αἰθούσης τοῦ περιγραφέντος κτηρίου ἀπεκαλύφθη ἄλλο μέγα σχετικῶς δωμάτιον ὀρθογωνικὸν (ἰδὲ εἰκ. 3 καὶ σχέδιον 1 Η), τὸ ὁποῖον ὅμως ἔχει διευθυνθῇ ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον μὲ τὸ κυρίως ἀνοιγμα πρὸς νότον ἐπὶ τοῦ ἐξώστου, καὶ μίαν πλαγίαν θύραν ἐπὶ τοῦ μέσου τῆς ἀνατολικῆς πλευ-

σκέλος τοῦ περιβόλου τοῦ πρώτου² μεγάρου,

¹ Τὸ δωμάτιον Η συνείχετο ἴσως πρὸς ἀνατολὰς μὲ ἄλλο δωμάτιον.

² Ἡ ἀνασκαφή εἰς πολλὰ σημεῖα, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἦτο δυσκολωτάτη, καὶ μόνον χάρις εἰς τὰς ἐπιμόνους καὶ ἐπιπόνους προσπάθειάς τοῦ κυρίου Μυλωνᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν μας ἀρχιτέκτονος Τραυλοῦ καὶ Θρεψιάδη, καὶ εἰς τὴν φιλότιμον ἐργασίαν τοῦ ἐπιστάτου Στράτη Κεχαγιά καὶ τοῦ ἐργάτου Γεωργίου Κεχαγιά ἠδυνήθημεν νὰ ἐπιτύχωμεν τόσον πολλὰ καὶ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ σκαφή ἐγένετο πολλάκις ὑπὸ τὸ σφζόμενον δάπεδον δι' ὅπῳ ἀνοιγμένων εἰς τὸ ἔδαφος, ὅπου μόλις ἠδύνατο νὰ κινηταὶ μετὰ δυσκολίας ὁ ἐργαζόμενος.

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνασκαφή νοτίως τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. MM' περίβολος γεωμετρικοῦ ἱεροῦ. M' εἴσοδος εἰς αὐτό.

περὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ ὁποίου ὠμιλήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω· ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου ὑπάρχει ἀνοιγμα εἰσόδου, εἰς ἣν κατέληγε πιθανῶς ὁδὸς ἐρχομένη ἀπὸ Βορρᾶ. Μεταξὺ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δωματίου ῥέει καλῶς σφζόμενος εὐρύχωρος ὁχετός. Τὸ δάπεδον τοῦ δευτέρου δωματίου Η ὁμοίως ἐξ ἐπικεκρουμένης γῆς (εὐρέθη εὐτυχῶς καὶ τού-

φὴν ἢ παραμέλῃσιν τοῦ πρώτου μεγάρου δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος¹.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου ἀπεκαλύφθη καὶ τὸ μικρὸν τμήμα καμπύλου τοίχου (εἰκ. 5, σχέδ. 1 K) ἐκ στρογγύλου ἢ ἐλλειψοειδοῦς κτίσματος, ἥδη σημειωθὲν ὑπὸ Φιλίου καὶ περιγραφέν ὑπὸ Noack (Eleusis σελ. 10). Εἶναι θεμελιωμένον ἐπὶ μυκηναϊκῆς ἐπιχώ-

Εἰκ. 7. Πρώϊμος ἀρχαῖος περίβολος.

του μικρὸν τμήμα) εἶναι περίπου εἰς τὸ ὕψος τῆς αἰθούσης τοῦ πρώτου μεγάρου. Τὸ δωμάτιον Η εἶναι ἴσως μεταγενέστερον τοῦ πρώτου μεγάρου, ὡς γίνεται πιθανὸν καὶ ἐκ τῶν εὕρισκομένων ὀστράκων ἐν τῇ ἀμέσῳ ἀνωθεν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ ἐπιχώσει, καὶ ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν εἶναι ὁ δυτικὸς τοίχος αὐτοῦ ἐν μέρει ἐπεκτισμένος ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως τοῦ πρώτου μεγάρου. Ποία ἡ σχέσις τοῦ δευτέρου δωματίου Η πρὸς τὸ πρῶτον μέγαρον, ἂν ἦσάν ποτε ἀμφοτέρωτα ταυτοχρόνως ἐν ἐνεργείᾳ, ἢ ἂν τὸ δωμάτιον Η ἐχρησιμοποιήθη μετὰ καταστρο-

σεως καὶ ἐπικάθηται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ προμνησθέντος νοτίου τοίχου τοῦ παρὰ τὸ πρῶτον μέγαρον περιβόλου.

Διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης χαρακτηρίζεται τὸ κτίσμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει ὁ τοίχος οὗτος ὡς μεταμυκηναϊκόν, ἀλλ' ἄλλα εὐρήματα

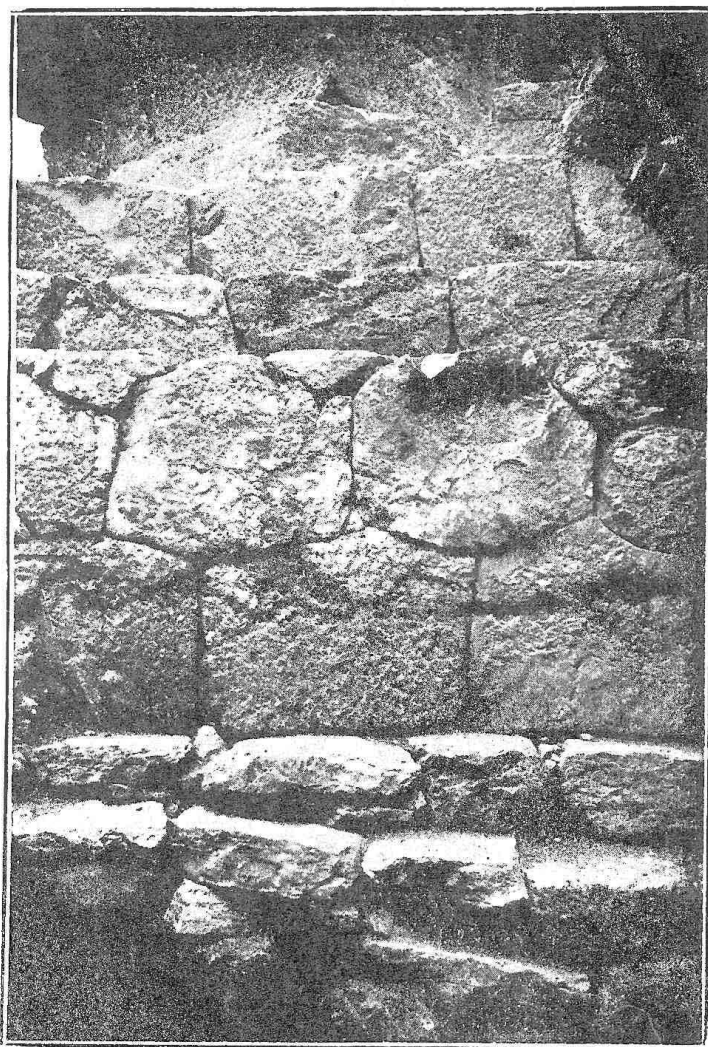
¹ Ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν μόνον περιληπτικῶς τὰ εὐρήματα ἐπιφυλαττόμενοι νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώμην ἡμῶν περὶ τῆς πιθανῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὰ ὑστερώτερα Τελεστήρια καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνος κατὰ τὴν δημοσίευσιν τούτων ἐν τῷ δευτέρῳ τεύχει τῶν Ἐλευσινιακῶν.

καὶ παρατηρήσεις καθιστῶσι σχεδὸν βέβαιον ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ ὑφίστατο μέχρι τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, καθ' οὓς πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα συνυπῆρχον ἐν ἀφθονίᾳ μετὰ τῶν γεωμετρικῶν. Τὸ στρογγύλον ἢ ἑλλειψοειδὲς κτίσμα, ἐκ τοῦ ὁποῦ

(δηλαδή τὸ πρῶτον ἀσφαλὲς) ἱερὸν κτίσμα ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἑλευσίνος¹.

Εἰς τὸ κυκλωτερές τοῦτο ἱερὸν ἀντιστοιχεῖ ὁ περίβολος, ὅστις περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Noack (Eleusis σελ. 9-10) ὡς τὸ ἀνάλημμα τοῦ πρώτου τεχνητῶς σχηματισθέντος χάριν λατρευτικῶν

Εἰκ. 8. Δεῖγμα τοῦ πολυγωνικοῦ τοίχου τοῦ πρώτου ἀρχαίου περιβόλου.

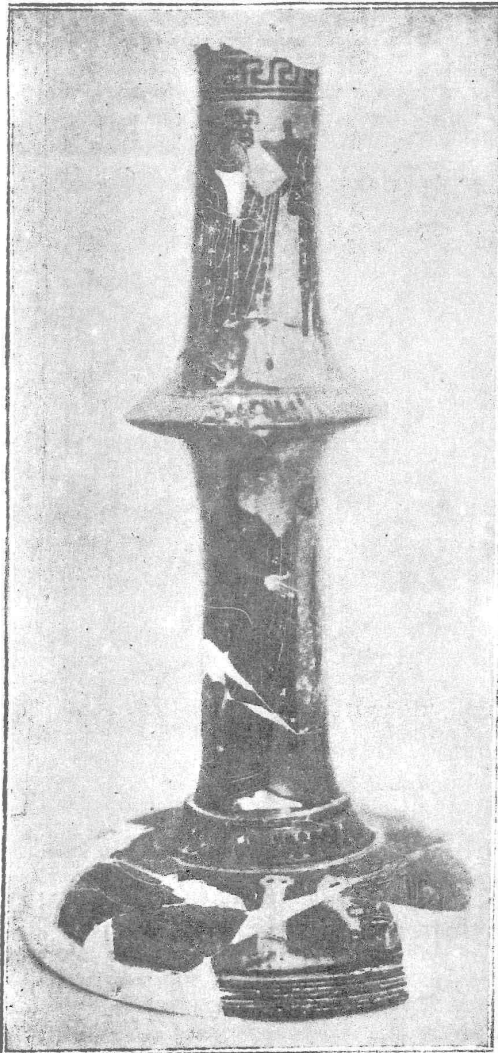
ἔμεινεν μόνον τὸ μικρὸν τμήμα τοῦ θεμελίου τοῦ τοίχου θὰ εἶχεν ἀρκετὸν μέγεθος θὰ ἔκειτο δὲ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον κατεῖχε τὸ προμνησθὲν πρῶτον μέγαρον, καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου αὐτοῦ θὰ ἦτο ὅλιγον μόνον χαμηλότερον τῆς βάσεως τοῦ Προπεισιστρατείου Τελεστηρίου. Δὲν εἶναι δυνατόν δυστυχῶς νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἦτο ἐσχηματισμένον τὸ στρογγύλον (;) τοῦτο κτίσμα, βέβαιον ὅμως θεωροῦμεν, ὅτι εἶναι τοῦτο τὸ πρῶτον

σκοπῶν ἐπιπέδου ἐπὶ τοῦ χώρου ἐνθα βραδύτερον ιδρύθη τὸ Τελεστήριον. Τούτου τοῦ περιβόλου ἀπεκαλύψαμεν μέγα τμήμα (εἰκ. 6 καὶ σχέδιον 1 M) ἔξωθεν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν θεμελίων τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. Εἶναι

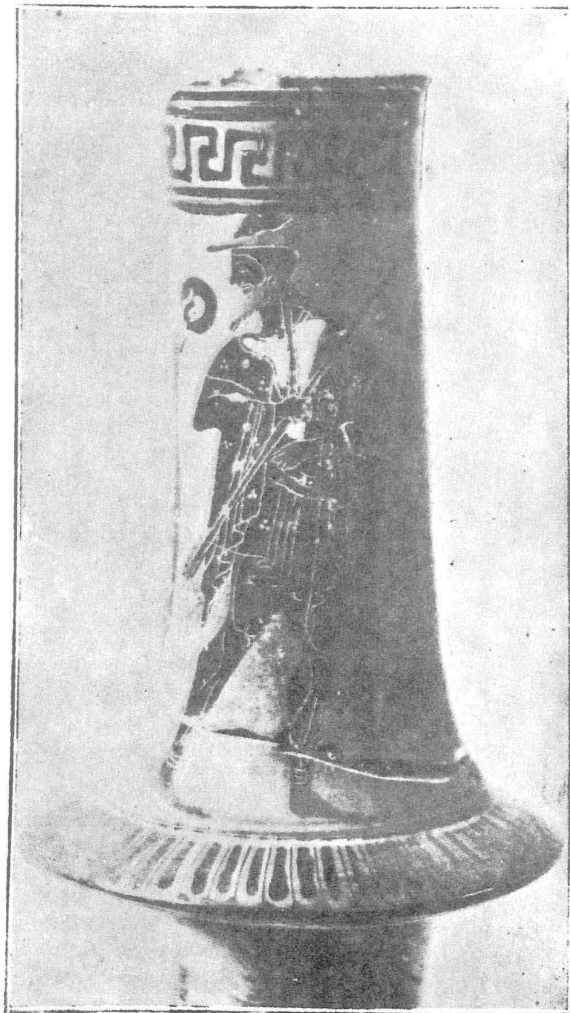
¹ Ἡ γνώμη τῶν συνεργατῶν μου καὶ ἐμοῦ εἶναι, ὅτι εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ἤδη τὸ μυκηναϊκὸν μέγαρον ἦτο ἱερὸν. Τὴν γνώμην μας μετὰ τῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι ἐνισχύουσι ταύτην θὰ ἐκθέσωμεν ἐν ἐκτάσει κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ δευτέρου τεύχους τῶν Ἑλευσινιακῶν.

καὶ αὐτὸς κτισμένος ἐπὶ μυκηναϊκῆς ἐπιχώσεως καὶ παρ' αὐτὸν εὑρίσκονται πρωτοκορινθιακὰ καὶ γεωμετρικὰ ὄστρακα, καὶ τὰ πρωτογενεῖς

ὁμαλή. Φυσικὰ τὸ ὑψηλότερον μέρος αὐτοῦ θὰ ἐσυνεχίζετο δι' ὤμων πλίνθων. Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι (ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ

Εἰκ. 9. Μελανόμορφον θυμιατήριον ἐκ τοῦ ὑπολείμματος τῶν θυσιῶν.

Εἰκ. 10. Ὁ Ἑρμῆς ἐπὶ τοῦ θυμιατηρίου τῆς εἰκόνης 9.

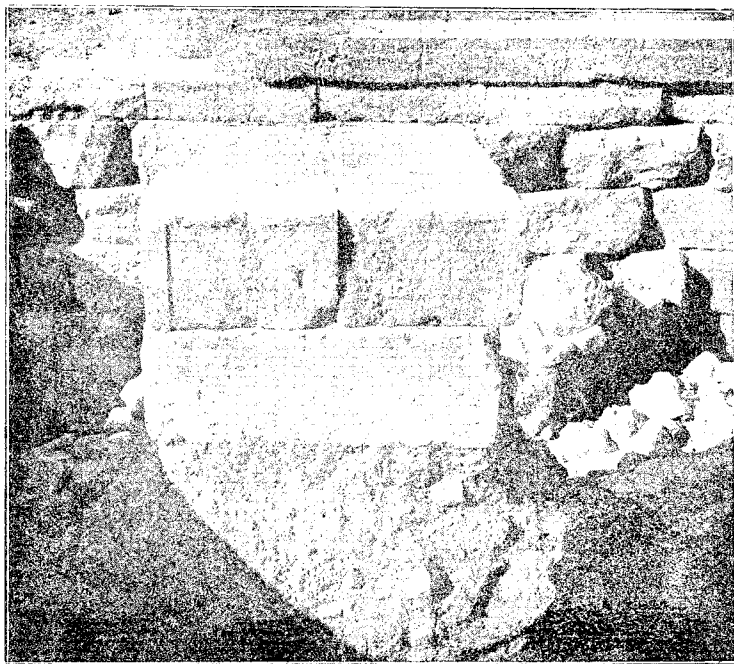
ἐργασίας εἰδῶλια, τῶν ὁποίων δείγματα ἀπεικονίζονται ἐν Noack Eleusis σελ. 10. Εἶναι ἱκανῶς παλὺς δι' ἀκατεργάστων πλακωτῶν ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, μεγάλων σχετικῶς λίθων κτισμένος καὶ ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ ὄψις παρουσιάζεται πολὺ

Noack Eleusis σελ. 12) τὸ νοτιοδυτικὸν ὑφ' ἡμῶν ἐξ ὁλοκλήρου ἀποκαλυφθὲν τμήμα εἶναι συνέχεια τοῦ ἀπέναντι τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Τελεστηρίου ὑπὸ Φιλίου ἤδη ἀποκαλυφθέντος καὶ ὑπ' αὐτοῦ ὡς παναρχαίου ἀναλήμματος χα-

ρακτηρισθέντος τοίχου, είναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι ἡ μορφή αὐτοῦ ἦτο ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ πίνακος 14 τοῦ Noack. Ἐντὸς τοῦ πολυγωνικοῦ σχεδὸν χώρου τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τοῦ περιβόλου τούτου χωρεῖ καὶ ἀρμόζει κάλλιστα στρογγύλον ἱερόν, τοῦ κτίσματος τοῦ ὁποίου μόνον μικρὸν τμήμα ἐνὸς τοίχου ἔχομεν. Ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου τούτου ἦτο ἐκ τῶν νοτιοδυτικῶν, ἐκεῖ ὅπου ἀπεκαλύφθησαν αἱ βαθμίδες τῆς φερούσης εἰς ταύτην κλίμακος (σχέδ. 1 Μ'). Ὅτι ἐκεῖ ἦτο

Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης ὀλίγα μέτρα πρὸς νότον καὶ νοτιανατολικῶς τοῦ γεωμετρικοῦ περιβόλου ὁ ἀντιστοιχῶν εἰς τὸ πρῶτον ἀρχαῖον Τελεστήριον πολυγωνικὸς περίβολος (Ψ εἰκ. 6 καὶ 7), ὅστις εἶχεν ἐν μέρει ἀποκαλυφθῇ ὑπὸ Φιλίου (ἐπὶ τοῦ πίνακος 14 τοῦ Noack ὁ ἐσωτερικὸς κυανοῦς τοῖχος). Σώζεται εἰς ὅλον αὐτοῦ σχεδὸν τὸ ὕψος καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν του ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Τελεστηρίου κατεστράφη τὸ τμήμα αὐτοῦ πλησίον τῆς νοτιανατολικῆς γωνίας τῶν θεμελίων

Εἰκ. 11. Βάσις κίονος Πεισιστρατείου Τελεστηρίου.

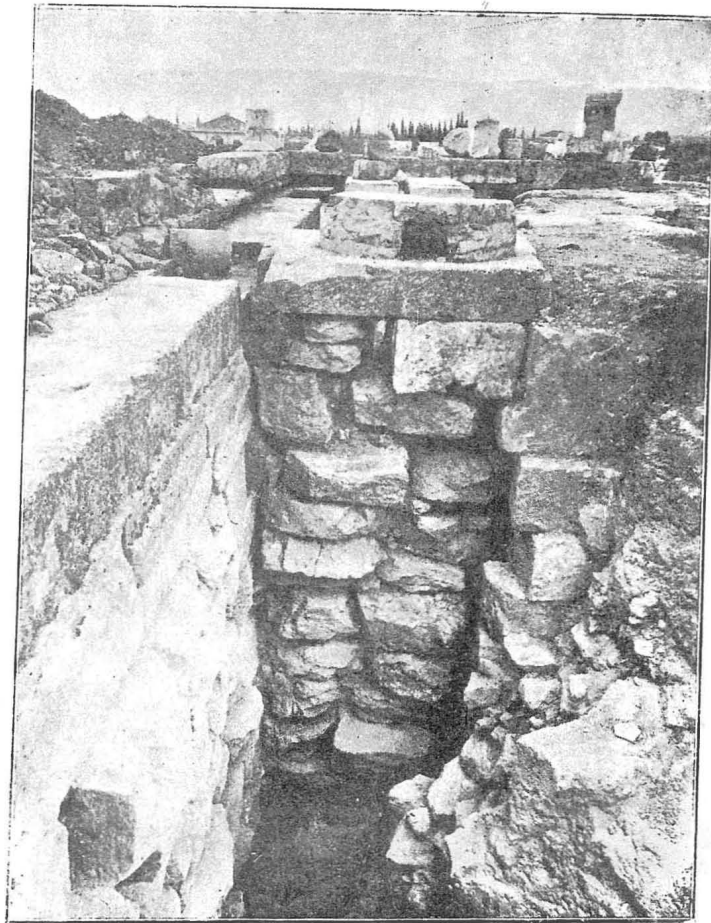
τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἐπὶ τῶν βαθμίδων δυτικοῦ τέρατος τοῦ σωζομένου τοίχου τοῦ περιβόλου, τὸ ὁποῖον εἶναι κατάδηλον, ὅτι ἔχει σχηματισθῇ ὡς παραστάς. Ἡ πύλη καὶ ἐν γένει ἡ εἴσοδος θὰ ἦσαν ξύλινα κατασκευάσματα, ὅπως εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο καὶ τὸ στρογγύλον (;) κτήριον κατὰ τὸ πλεῖστον ξύλινον

Παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ γεωμετρικοῦ τούτου περιβόλου φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο ἐπὶ μακρὸν θυσαίαι. Ἰχνη καπνοῦ ἐκ τῶν πυρῶν τῶν θυσιῶν ἀπέμειναν πολλὰ ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ περιβόλου, καὶ ὁ Φίλιος, ὅστις ἀνέσκαψεν τὴν ἐκεῖ ἑκτασιν εὔρε πληθος ἐκ τῶν τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος πρωτογενοῦς τύπου εἰδωλίων ἐντὸς τῶν ὑπολειμμάτων τῶν θυσιῶν. Ὁ Noack ἀδίκως ἡμφεσθήτησε τὴν ὑπαρξιν τόπου θυσιῶν ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης.

τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου προφανῶς κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τούτου. Ὁ τοῖχος ἐδράζεται ἐπὶ παχέως θεμελίου ἐκ μετρίου μεγέθους ἀκατεργάστων λίθων καὶ εἶναι ὑψηλότερον τῶν θεμελίων τὸ μὲν κατώτερον μέρος του κτισμένον κατὰ πολυγωνικὸν τρόπον (εἰκ. 8), τὸ δ' ἀνώτερον μέρος ἀκολουθεῖ βαθμιδωτὸν μέχρι τοῦ σημείου ὅπου εἶναι πιθανὸν νὰ ἐσυνεχίζετο εἰς ὕψος ἑξ ὠμῶν πλίνθων. Ἡ εἴσοδος καὶ τούτου θὰ εὑρίσκετο πρὸς νοτιοδυτικά (εἰς τὸ σημεῖον β' τοῦ πίνακος 14 τοῦ Noack· δυστυχῶς εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι κατεστραμμένος), καθ' ἣν διεύθυνσιν ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ἀρχαιοτέρου γεωμετρικοῦ περιβόλου. Καὶ πρὸ τοῦ τοίχου τούτου ἐπὶ μεγάλῃς ἐκτάσεως φαίνεται ὅτι ἐτελοῦντο θυσαίαι· ὁ τοῖχος εἶναι εἰς πολλὰ σημεῖα ἰσχυρῶς μαυρισμένος ὑπὸ τῶν πυρῶν. Εὐτυχῶς πρὸ τοῦ ἀνα-

τολικωτέρου ἄκρου τοῦτου εὑρομεν μικρὸν τμήμα ἀδιατάρακτον (μὴ ἀνασκαφέν πρότερον) τῶν ὑπολειμμάτων τῆς πυρᾶς τῶν θυσιῶν¹, καὶ ἡδυνήθημεν οὕτω νὰ καθορίσωμεν χρονικῶς τὴν μακρὰν συνέχειαν τούτων. Τὸ ἀνώτερον στρώμα ἱκανοῦ πάχους περιέχει κυρίως μελανόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων μέχρι τῶν μᾶλλον

τὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αἱ πυραὶ ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης ἤρχισαν καθ' ἣν ἐποχὴν ἦσαν ἐν χρήσει τὰ Κορινθιακὰ ἀγγεῖα καὶ ἐγίνοντο μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἐπικρατήσεως τῶν μελανομόρφων ἀγγείων, δηλαδὴ τοῦλάχιστον ὅλον τὸν ἕκτον (ἴσως καὶ ἐντὸς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος) καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος.

Εἰκ. 12. Βάσις κίονος Κιμωνείου Τελεστηρίου.

ἀνεπτυγμένων (εἰκ. 9 καὶ 10), ὡς καὶ πῆλινα εἰδώλια, ὧν τὰ πλεῖστα καθημένης ἢ ὀρθίας θεᾶς τοῦ τύπου τῶν εὑρεθέντων ἐν τῇ προπερσικῇ ἐπιχώσει τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ δὲ κατώτερον στρώμα χαρακτηρίζεται διὰ Κορινθιακῶν καὶ πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων. Λοιπὸν εἶναι δυνα-

¹ Πολὺ μικρὸν τμήμα τοῦ ὑπολειφθέντος ὄγκου χωμάτων τῶν θυσιῶν φαίνεται καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνης 7 ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ κατωτάτου δόμου τοῦ πολυγωνικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου.

Αἱ χρονολογίαι αὗται νομίζομεν ὅτι μᾶς βεβαιώνουσι καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ τελευταίου περιγραφέντος πολυγωνικοῦ περιβόλου καὶ τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ Τελεστηρίου. Φαίνεται δηλαδή, ὅτι καὶ ταῦτα ἐκτίσθησαν περὶ τὸ τέλος τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ὅτε καὶ ἤρχισαν νὰ γίνωνται αἱ θυσίαι πρὸ τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου μετατοπισθέντος ἐκεῖ τοῦ τόπου τούτων ἐκ τῆς θέσεως πρὸ τοῦ παλαιότερου, τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς γεωμετρικοῦ, περιβόλου, ἣτις ἐκαλύφθη δι' ἐπιχώσεως, ὅτε ἐκτίσθη ὁ πολυγωνικὸς περιβόλος.

Ἄλλ' ὁ πολυγωνικὸς περίβολος ἔμεινεν ἀκάλυπτος καὶ ἐν χρήσει καὶ μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὑστερωτέρου Πεισιστρατείου Τελεστηρίου, μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Κιμωνίου Τελεστηρίου.

Πολὺ σημαντικὸν εἶναι ἐπίσης τὸ ἀποκαλυ-

νακος 15 τοῦ Noack Eleusis, ὡς καὶ τοῦ χώρου παρὰ τὴν παλαιὰν πύλην πρὸ τῶν σιρῶν C8 C9 τοῦ αὐτοῦ πίνακος) τὸ ἀρχαῖον πολυγωνικὸν τεῖχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἰδρύθη μετὰ τὰ περσικὰ τὸ ψευδοῖσόδομον τεῖχος, εἶναι συνέχεια τοῦ Πεισιστρατείου περιβόλου, καὶ οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Noack θεωρεῖ τοῦτο ὡς Προπεισι-

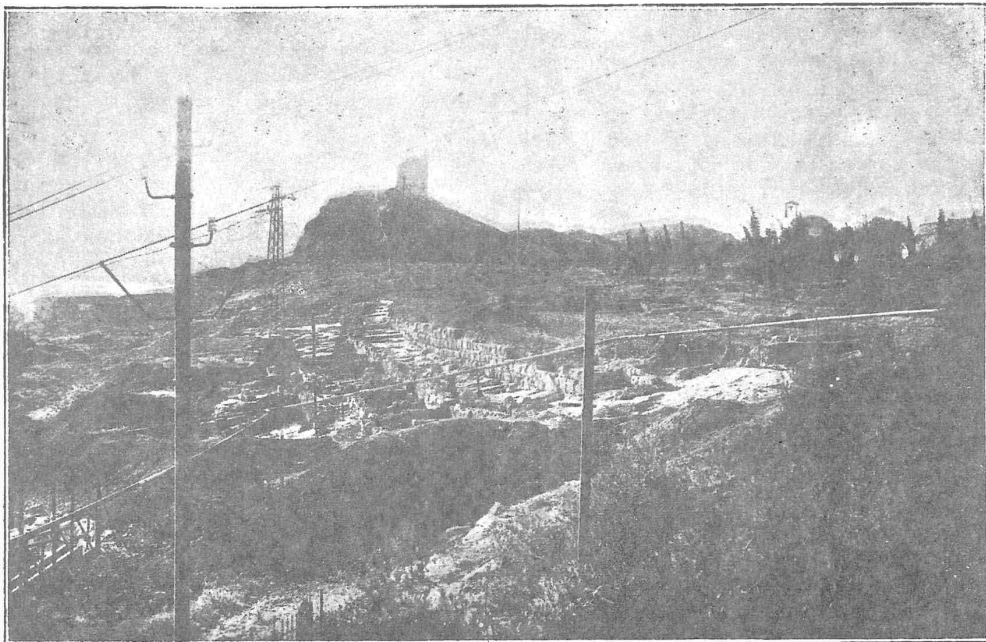
Εἰκ. 13. Βάσις κίονος τοῦ σχεδιασθέντος, ἀλλὰ μὴ ἐκτελεσθέντος Ἰκτινείου Τελεστηρίου.

φθὲν παρὰ τὴν νοτιανατολικὴν γωνίαν τοῦ Τελεστηρίου ὑπόλοιπον τοῦ τείχους τοῦ Πεισιστρατείου περιβόλου (PΣ). Εἶχον ἤδη τὴν εὐκαιρίαν (Hundertjahrsfeier des deutschen arch. Inst. σελ. 253 - 4 καὶ ἐν διαλέξει γενομένη ἐν τῷ Γερμανικῷ ἀρχαιολογικῷ Ἰνστιτούτῳ τῆς Ῥώμης) νὰ ἀνακοινώσω, ὅτι καθ' ἃ ἐξάγεται ἐκ τῆς γενομένης ὑπ' ἐμοῦ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν πλήρους ἀνασκαφῆς τοῦ μεταξὺ τῆς Φιλωνείου στοᾶς καὶ τοῦ ψευδοῖσοδόμου Κιμωνίου τείχους χώρου (μεταξὺ τῶν σημείων C⁶ D² D¹ D B⁴ τοῦ πί-

στράτειον ἀντιθέτως πρὸς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἀσχοληθέντας μὲ τὸ ζήτημα ἰδίως τὸν Φίλιον καὶ τὸν Rubensohn, οἵτινες ἐχαράκτηριζον τοῦτο ὀρθῶς ὡς Πεισιστράτειον. Εἰς τὸν περίβολον τοῦτον εἶχεν ἤδη ὀρθῶς ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἀνήκει τὸ νοτιοδυτικῶς τοῦ Τελεστηρίου ἀποκαλυφθὲν τμήμα (C C2 ἐπὶ τοῦ προμνημονευθέντος πίνακος) πολυγωνικοῦ τείχους καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ Τελεστηρίου μικρὰ γωνία (C 5 ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πίνακος), καὶ ὁ Noack εἶχε προβῇ εἰς ὑποθετικὴν συμπλήρωσιν

τῆς κάτωθεν τοῦ Τελεστηρίου φορᾶς τοῦ τείχους τούτου. Κατωρθώσαμεν δι' ἐπιπόνου καὶ ἐπικινδύνου σκαφῆς ν' ἀφαιρέσωμεν τὸ πλεῖστον μέρος τῆς πλησίον τῆς γωνίας τοῦ Τελεστηρίου ἐπιχώσεως, καὶ ἀπεκαλύψαμεν οὕτω σχετικῶς καλῶς διατηρούμενον μέγα τμήμα τοῦ Πεισιστρατείου τείχους ἀπὸ τῆς θέσεως, ὅπου θὰ ὑπῆρχεν περίπου ἡ δεξιὰ παραστάς τῆς πύλης αὐτοῦ (Seetor τοῦ Noack) μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ὥψεως

τείχους τούτου καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Προπεισιστρατείου Τελεστηρίου ἦτο πράγματι κενός, καὶ ὅτι μεταξὺ τῶν δύο τούτων τοίχων ἐσχηματίζετο κοίλη ὁδὸς ἱκανοῦ βάθους εἰς πολλὰ σημεῖα, καὶ ὅτι ἡ ἀναπαράστασις τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Noack (σελ. 44 εἰκ. 19) παρέχει τὴν ὀρθὴν ἐντύπωσιν (μόνον ὥς πρὸς τὸ ἀφορῶν τὴν κοίλην ὁδὸν τμήμα), ἂν φαντασθῶμεν ἀντὶ τοῦ παρὰ τὴν νοτίαν πύλην μεγάλου ἀγκῶνος

Εἰκὼν 14. Ἡ ἀνασκαφὴ δυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως.

τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς κρηπίδος τοῦ Περικλείου Τελεστηρίου (σχέδ. 1 Σ). Ἡ ἐσωτερικὴ, βορρεία ὄψις τοῦ τείχους τούτου διατηρεῖται καλῶς εἰς πολλὰ σημεῖα· διατηρεῖται πρὸς τούτοις εἰς πολλὰ σημεῖα καὶ τὸ ἀνώτερον ἐξ ὁμῶν πλίνθων μέρος τοῦ τείχους. Ἐφάνη οὕτω, ὅτι τὸ τείχος διευθύνεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὸν ἀρχαιότερον πολυγωνικὸν περίβολον χωρὶς νὰ σχηματίζῃ τὸν μέγαν γωνιώδη ἀγκῶνα πρὸς τὸ C5 τοῦ πίνακος τοῦ Noack. Ἡ γωνία C5 εἶναι γωνία μεγάλου πύργου (σχέδ. 1 Ρ), ὁ ὁποῖος ὑπῆρχεν παρὰ τὴν Πύλην (Seetor). Ἐπειδὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους τούτου εἶναι πολὺ καλῶς πρὸς θέαν εἰργασμένη, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ χώρος μεταξὺ τοῦ

τοῦ τείχους ἓνα μεγάλον πύργον καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἱεροῦ τὸ μέγα Πεισιστράτειον Τελεστήριον ἀντὶ τοῦ μικροῦ Προπεισιστρατείου.

Διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῆς ἐπιχώσεως ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Τελεστηρίου ἀπεκαλύφθησαν ἐξ ὁλοκλήρου μέχρι τοῦ βράχου τὰ θεμέλια τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου καὶ τὰ θεμέλια τῶν πλείστων ἐκ τῶν βάσεων τῶν κιόνων τῶν διαφόρων Τελεστηρίων (εἰκ. 11 - 13). Ἐκ τῆς μελέτης τῶν διαφόρων θεμελιώσεων θὰ διεγερθῇ ἴσως, ὅτι κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ Περικλείου Τελεστηρίου ἐκτὸς τῆς γνωστῆς τροποποιήσεως τοῦ σχεδίου (ἀραιοσύνην Ἰκτείνειον, καὶ πυκνό-στυλον) ἔγινε καὶ ἄλλη τροποποίησις, διότι πλησίον τινῶν ἐκ τῶν βάσεων ἐκτείνεται στρώσις

ἐκ πόρων, ἵτις δύναται μόνον νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ἀρχὴ θεμελιώσεως κίονος κατ' ἄλλο σχέδιον.

Ἀφηρέθη πρὸς τούτοις ἡ ἐπίχρσις τοῦ χώρου παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Τελεστηρίου μεταξὺ τῆς κρηπίδος τούτου, τοῦ σωζομένου ἐκεῖ σκέλους τοῦ Πεισιστρατείου τείχους καὶ τῆς δυτικῆς τῆς νοτίας πύλης τοῦ Λυκουργείου τείχους στοᾶς. Ἀπεκαλύφθη καὶ ἐκεῖ χαρακτηριστικὸν τμήμα τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως μετὰ μέρους ἀνηφορικῆς ὁδοῦ. Ταυτοχρόνως ἐξητάσθησαν ἐκ νέου καὶ ἐφωτογραφήθησαν τὰ ὀλίγα λείψανα τοῦ καταστραφέντος ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα νοτίου σκέλους τοῦ Περικλείου τείχους. Ἐξηκριβώθη ὅτι ἡ νοτία πύλη ὑπῆρχε πράγματι καὶ ἐπὶ τοῦ Περικλείου τείχους, ὡς σημειοῦται ἐπὶ τοῦ πίνακος 16 τοῦ Noack. Ἐλάχιστα μόνον ἀλλὰ ἀσφαλῆ λείψανα δεικνύουσι τοῦτο, καὶ δὲν ἔχει λόγον ἡ ἀμφισβήτησις τὴν ὁποίαν ἐξεδήλωσα ἐν Ἑλευσινιακοῖς τεύχ. 1 σελ. 175· ἡ ἀνάβασις ἐκ ταύτης εἰς τὸ ὑψηλότερον εὐρισκόμενον δάπεδον τῆς αὐτῆς τοῦ Τελεστηρίου ἐγένετο διὰ κλίμακος ἢ διὰ κεκλιμένου ἐπιπέδου (Rampe), τοῦ ὁποῦ πιθανῶς ὁ πρῶτος λίθος σώζεται ἐν τῇ ἀρχικῇ θέσει.

Ἄλλ' ἐξηκριβώθη πρὸς τούτοις, ὅτι τὸ σκέλος τοῦτο τοῦ Περικλείου τείχους δὲν ἐξετείνεται πρὸς δυσμὰς ὅπως σημειοῦται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Noack (πίν. 16), ἀλλὰ κατέληγεν ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος Πεισιστρατείου τείχους, ὡς καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ ἰδίου Περικλείου τείχους καταλήγει ὁμοίως ἐπὶ τοῦ Πεισιστρατείου τείχους, τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἐκείθεν ὡς περίβολος πλέον τῆς πόλεως τῆς Ἑλευσίνος.

Ἄλλο ἀξιοσημείωτον ἀποτέλεσμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τελευταίου ἔτους εἶναι ἡ εὕρεσις σπουδαίων λειψάνων μυκηναϊκοῦ οἰκήματος ἐπὶ τοῦ ὑψηλότερου τμήματος τοῦ λόφου τῆς Ἑλευσίνος πλησίον τοῦ Ἐκκλησιδίου τῆς Παναγίας, καὶ ὀλίγον δυτικώτερον τούτου, διότι, ὡς εἶναι γνωστὸν ὅλοι αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἐπὶ πλείστων σημείων τοῦ ὑψηλότερου λόφου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἑλευσίνος ἀπόπειραι πρὸς εὕρεσιν παλαιῶν λειψάνων εἶχον δειχθῇ μάταιαι, ἐγένετο

δ' οὕτω ἀμφίβολον ἂν ἡ Ὀμηρικὴ πόλις ἦτο ἐπὶ τῆς κορυφῆς, καὶ ἔφερεν τοῦτο σύγχυσιν εἰς τοὺς ζητοῦντας νὰ τοποθετήσωσιν κατὰ τὸν ὕμνον τὸν πρῶτον ναὸν τῆς Δήμητρος *ὑπαὶ πόλιν αἰλύ τε τεῖχος*.

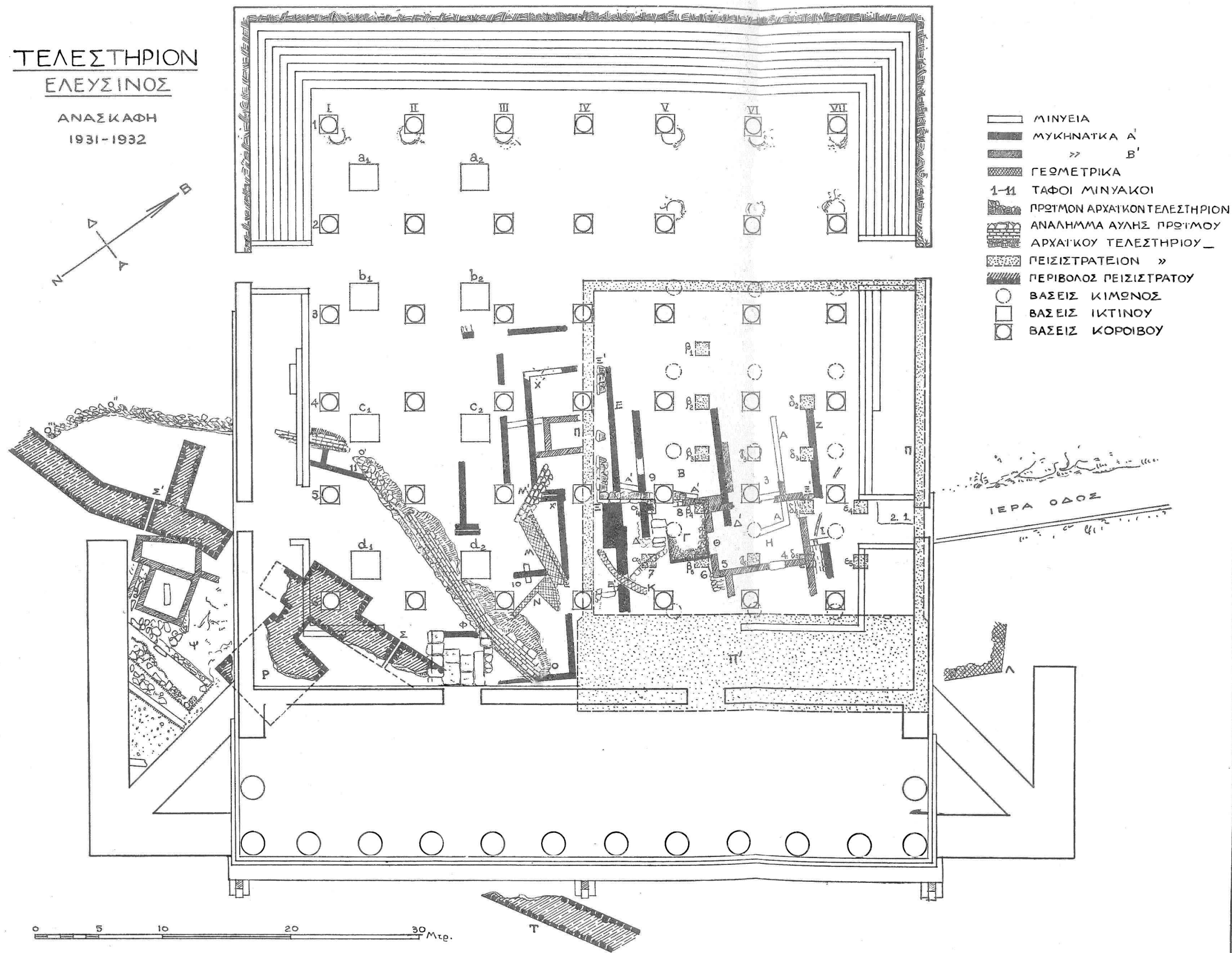
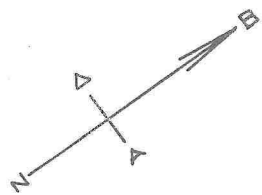
Διὰ πρώτην φοράν ἐγένετο ἀνασκαφὴ καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικῶς τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἑλευσίνος χαμηλοτέρου ἐπιπέδου μεταξὺ τοῦ ὑψώματος τοῦ φέροντος τὸ ἐρείπιον τοῦ φραγκικοῦ πύργου καὶ τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως ἀπεκαλύφθη ἐκεῖ ἐπὶ τοῦ νοτιωτέρου ἄκρου τοῦ ἐπιπέδου ἀνάλημμα μεγάλης ἐκτάσεως, ἐκτισμένον μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν διὰ μεγάλων Ἑλευσινιακῶν λίθων κατὰ τὸ σύνθηες εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, καὶ ἴσως καὶ τοὺς πρώτους Ἑλληνιστικοὺς χρόνους πολυγωνικὸν σύστημα, καθ' ὃ εἶναι κτισμένον καὶ τὸ τεῖχος τοῦ περιβάλλοντος παρὰ τὸ Καλλίχορον καὶ τὰ Μεγάλα Προπύλαια. Διευθύνεται ἐπὶ ἱκανὸν διάστημα ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς, καὶ κάμπτεται κατὰ τὸ δυτικώτερον ἄκρον αὐτοῦ ἀπέναντι περίπου τοῦ νέου ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγ. Ν.κολάου πρὸς βορρᾶν· ὁ σχηματισμὸς τοῦ σωζομένου μικροῦ σκέλους τοῦ κατευθυνομένου πρὸς βορρᾶν καθιστᾷ λίαν ἀμφίβολον τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ἐν γένει ὁ τοῖχος οὗτος, ὅστις ἔχει μόνον μίαν ὄψιν καὶ χαρακτηρίζεται διὰ τούτου καὶ διὰ τοῦ λοιποῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς του ἀναμφιβόλως ὡς ἀνάλημμα, ἦτο τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους τῆς πόλεως τῆς Ἑλευσίνος. Καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ ἀποκαλυφθέντος τοίχου ὑπάρχει γωνία, κάμπτεται δὲ καὶ ἐκεῖ ὁ τοῖχος πρὸς βορρᾶν. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἀνάλημμα ἄλλου τινὸς τεμένους κειμένου ἐντὸς τῆς πόλεως, ἢ ἄλλου μεγάλου δημοσίου κτηρίου εἶναι πολὺ πιθανή.

Κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τοῦ τοίχου τούτου βαίνει εὐρεῖα ὁδός (ε'κ. 14), τῆς ὁποίας τὴν νοτίαν πλευρὰν ἀποτελοῦσιν οἱ τοῖχοι συνεχῶν οἰκίσκων κτισμένων ἐπὶ τοῦ νοτίου πλαγίου τοῦ λόφου. Ἐπὶ τοῦ βράχου ὑπάρχουσι πολλὰ ἔχνη χαρακτηριστικὰ τῆς ὁδοῦ.

Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ

ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

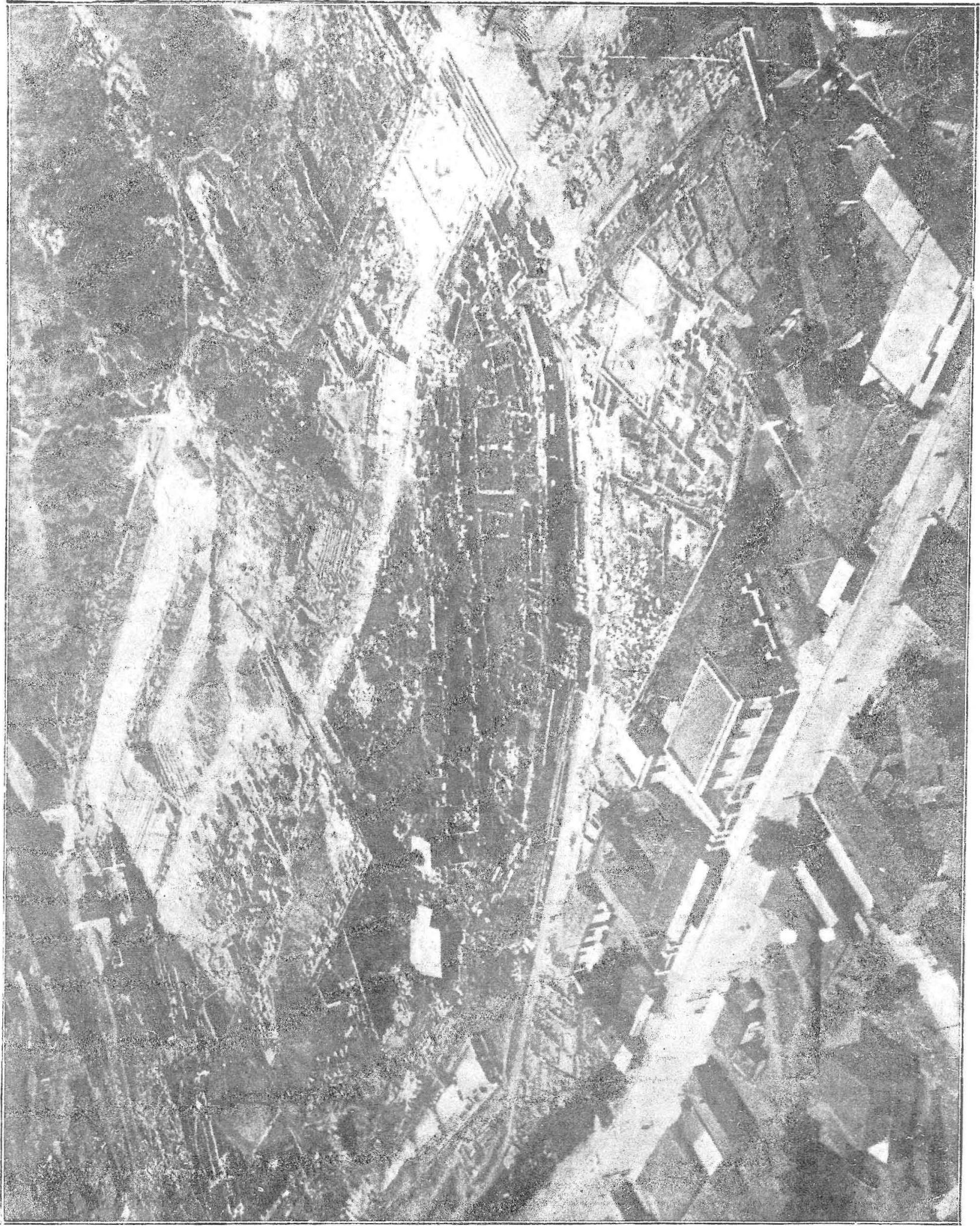
ΑΝΑΣΚΑΦΗ
1931-1932

ΣΧΕΔΙΟΝ 1

Παρένθ. πίν.

Εἰκὼν 2. Τὸ ἱερόν τῆς Ἐλευσίνος ἀπὸ ἀεροπλάνου.

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1930 ΚΑΙ 1931

Ι. ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1930

Τὰ προσκτήματα τοῦ ἔτους 1930 προέρχον-
ται Α') Ἐξ ἀνασκαφῶν. — Β') Ἐκ τυχαίων εὐ-
ρημάτων. — Γ') Ἐκ κατασχέσεως. — Δ') Ἐξ ἀγο-
ρᾶς. — Ε') Ἐκ δωρεῶν.

Α'. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΞ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

1. **Ἀνασκαφαὶ Κορίνθου ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθή-
ναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς.** Τεσσαράκοντα
καὶ εἰς χρυσοῖς στατήρες Φιλίππου Β' βασιλέως
Μακεδονίας (359 - 336 π. Χ.) καὶ δέκα τοῦ υἱοῦ
αὐτοῦ Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου (336 - 323),
πάντες ἀρίστης διατηρήσεως καί, πλὴν δύο ἢ
τριῶν, ἐκ διαφόρων σφραγίδων. Φέρουσι διά-
φορα σύμβολα, ἥτοι τὰ μὲν τοῦ Φιλίππου, τρί-
αιναν, ἀσπίδα, μὴνίσκον, ῥόπαλον, κεραυνόν,
πρῶραν, φύλλον κισσοῦ, κάνθαρον (ἀγγεῖον) καὶ
Νίκην, τὰ δὲ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τρίαι-
ναν, κάνθαρον, ξίφος, στάχυν καὶ κηρύκειον. Τὸ
εὗρημα τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον τοῦ ἔτους
1930.

2. **Ἀνασκαφαὶ Κερκύρας (Ἀφίονα) ὑπὸ
τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου H. Bulle.** Τέσ-
σαρα ἀργυρὰ νομίσματα καὶ εἴκοσι καὶ ἓν χαλκᾶ.
Τὰ ἀργυρὰ εἶναι δύο μὲν ῥωμαϊκὰ δηνάρια τῶν
οἰκογενειῶν Κρεπουσίας (84 π. Χ.) καὶ Ποστου-
μίας (43 - 44 π. Χ.), ἓν μικρὸν βενετικὸν τοῦ
δόγη Ἀνδρέου Gritti (1523 - 1538 μ. Χ.) καὶ
ἓν ἰσπανικὸν Φιλίππου Δ' Ἀραγωνίας (1621 -
1665 μ. Χ.). Τὰ χαλκᾶ εἶναι τὰ πλεῖστα τῆς
Κερκύρας (300 - 40 π. Χ.) μετρωτάτης ἢ κακῆς
διατηρήσεως.

3. **Ἀνασκαφαὶ Δίου Μακεδονίας ὑπὸ Γ.
Σωτηριάδου.** Ἐξ χαλκᾶ Δίου ῥωμαϊκῶν αὐτο-
κρατορικῶν χρόνων, δύο Φιλίππου Β' βασιλέως
Μακεδονίας, δύο Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου,
ἓν Κασσάνδρου (316 - 297 π. Χ.), δύο Ἀντιγό-
νου Γονατᾶ (277 - 239 π. Χ.) πάντα χαλκᾶ. Δύο
ἀργυρὰ ῥωμαϊκὰ δηνάρια δημοκρατίας, δύο ἐκ
κράματος δηνάρια αυτοκρατορικῶν χρόνων, δύο
χαλκᾶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου (306 - 337),
ἓν χαλκοῦν Θεοδοσίου Α' (379 - 395) καὶ τινα
ἄλλα ὅλως ἐφθαρμένα, ἐσχάτων ῥωμαϊκῶν αὐτο-
κρατορικῶν χρόνων.

4. **Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου καὶ Νικο-
πόλεως ὑπὸ Γ. Σωτηρίου.** Δύο χαλκᾶ νομί-
σματα Κωνσταντίνου Β' (323 - 361 μ. Χ.) καὶ
εἴκοσι καὶ ἓν ὡσαύτως χαλκᾶ νομίσματα Ἡρα-

κλείου καὶ συμβασιλέων (610 - 641), δύο χαλκᾶ
χρόνων Κομνηνῶν καὶ ἓν ἑλληνικὸν χαλκοῦν
ἐφθαρμένον (Θεσσαλονίκης).

5. **Ἀνασκαφαὶ Θηβῶν ὑπὸ Α. Κεραμο-
πούλου.** Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Φιλίππου Β'
Μακεδονίας, ἐν κοινῷ Βοιωτῶν τρίτου ἢ δευτέ-
ρου π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐν Μεγάρων τῆς αὐτῆς
περίπου ἐποχῆς.

6. **Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος ὑπὸ Κ. Κου-
ρουγιώτη.** Εἰκοσιτέσσαρα χαλκᾶ ἀθηναῖκα νο-
μίσματα, τὰ πλεῖστα τῆς νέας τεχνοτροπίας ἢ
ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), πάντα
κακῆς διατηρήσεως.

7. **Ἀνασκαφαὶ Ἐρατύρας (Σελίτσας) Μα-
κεδονίας ὑπὸ Α. Κεραμοπούλου.** Ἐν χαλκοῦν
νόμισμα Πέλλης δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶ-
νος, δύο χαλκᾶ Μακεδονίας ὡς ῥωμαϊκῆς ἐπαρ-
χίας (τὸ ἐν δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶνος,
τὸ ἄλλο ῥωμαϊκῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων), ἓν
ἀργυροῦν ῥωμαϊκὸν δηνάριον Οὐαλερίας οἰκο-
γενείας (L. Valerius Flaccus 104 π. Χ.) (εἰκ. 1),

Εἰκ. 1. Δηνάριον Οὐαλερίας οἰκογενείας.

ἓν ἀδιάγνωστον τεθραυσμένον εἰς ἑξ τεμάχια καὶ
ἓν νομισματομορφὸν πέταλον ἀδήλου χρήσεως.

8. **Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γλυφάδας
ὑπὸ Α. Ὁρλάνδου.** Ἐν χαλκοῦν βυζαντιανὸν
νόμισμα ἐκ τῶν λεγομένων ἀνωνύμων, χρόνων
Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081 - 1118).

Β'. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. **Εὗρημα γενόμενον ἐν Θεσπρωτικῷ
Ἠπείρῳ.** Δέκα ἰσπανικὰ τάλληρα Καρόλου
τοῦ Δ' (1788 - 1808), δύο Φερδινάνδου τοῦ Η'
(1814 - 1833), ἓν αὐστριακὸν τάλληρον Φραγκί-
σκου Α' (1804 - 1835), ἓν βενετικὸν δοικᾶτον
τοῦ δόγη Παύλου Ραϊνέριου (1779 - 1789) καὶ
εἴκοσι καὶ ἓν τουρκικὰ νομίσματα ἀργυρὰ καὶ
ἐπάργυρα μεγέθους ταλλήρου ἢ καὶ μικρότερα
τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς.

2. **Εὗρημα Μακρυχωρίου Καβάλλας (Μα-
κεδονίας).** Δύο νομίσματα ἀργυρὰ Μακεδόνων,
δευτέρου π. Χ. αἰῶνος καὶ ἓν ἀργυροῦν Ἰστιάδας
Εὐβοίας τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

3. **Εὐρημα περιφερείας κόμης Κόστινα Εὐβοίας.** Πέντε αὐστριακά τάλληρα Μαρίας Θηρεσίας (1740 - 1780).

Γ'. ΕΚ ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΩΣ

1. **Κατασχεθέντα εἰς χεῖρας Ε. Μπελογιάννη ἱατροῦ ἐξ Ἑρετρίας.** Πέντε ἀργυρᾶ νομίσματα, ἥτοι ἐν τετράδραχμον Περσέως βασιλέως Μακεδονίας (178-168 π. Χ.), ἐν τετράδραχμον κοινού Αἰτωλῶν τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος, ἐν δίδραχμον Ἡλίδος τετάρτου π. Χ. αἰῶνος (εἰκ. 2), μία δραχμὴ Εὐβοέων τετάρτου

Εἰκ. 2. Δίδραχμον Ἡλίδος.

π. Χ. αἰῶνος· καὶ ἐν χαλκοῦν Κορίνθου ὡς ῥωμαϊκῆς ἀποικίας. Πρὸς τούτοις τρία ἀργυρᾶ κίβδηλα, ἥτοι ἐν δίδραχμον Ἀμφικτυόνων, ἐν δίδραχμον Φενεοῦ καὶ ἐν δίδραχμον Μώδης πόλεως Κρήτης.

2. **Ἐκ κατασχέσεως γενομένης ἐν Καβάλλᾳ.** Ἐν ἀργυροῦν καὶ ἑνδεκα χαλκᾶ νομίσματα Θάσου. Τὸ ἀργυροῦν εἶναι τέλους ἑκτου ἢ ἀρχῶν πέμπτου αἰῶνος, τὰ δὲ χαλκᾶ τετάρτου, τρίτου καὶ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος, ἐν χαλκοῦν Μαξιμιανοῦ αὐτοκράτορος Ῥώμης (286 - 305 μ. Χ.), ἑννέα χαλκᾶ τελευταίων Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων (τέταρτος μ. Χ. αἰὼν) καὶ ἐν χαλκοῦν σκυφωτὸν χρόνων Κομνηνῶν (δωδέκατος αἰὼν).

3. **Τὰ κατασχεθέντα ἐν Κεφαλληνίᾳ** ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ χωροφυλακῆς Πάλλης καὶ παραδοθέντα εἰς τὸν ἔφορον ἀρχαιοτήτων Σ. Μαρινᾶτον, δεκαπέντε ἀργυρᾶ νομίσματα, πάντα κίβδηλα, πλὴν ἑνὸς (Σικυῶνος) ἀλλὰ καὶ τούτου ὑπόπτου.

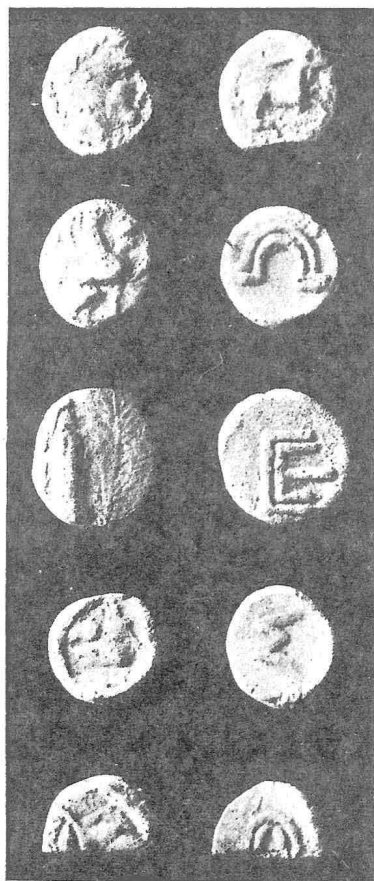
Δ'. ΕΞ ΑΓΟΡΑΣ

Ἦγοράσθησαν παρὰ Ι. Λεράκη πέντε πήλινα ἀρχαῖα ἀθηναῖκά σύμβολα (εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου ἢ τῆς ἐκκλησίας), εὐρεθέντα ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ἐν ἣ καὶ τὰ κατὰ τὸ ἔτος 1929 εἰσαχθέντα εἰς τὸ Μουσεῖον ὅμοια σύμβολα, ἥτοι παρὰ τὰς βορειοδυτικὰς κλιτύας τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου (Φιλοπάππου). Ταῦτα φέρουσι ἑκατέρωθεν τὰ ἐξῆς α') Κεφαλὴν ἀγένειον μετὰ στεφάνου καὶ ὀπισθεν ἑλαφον τρέχουσαν. β') Σφίγγα καὶ ὀπισθεν Ω. γ') Ἑρμῆν τῆς τετραγώνου ἐργασίας

μετὰ δέροδρου πρὸ αὐτοῦ καὶ ὀπισθεν Ε. δ') Κεφαλὴν φέρουσαν μικρὰς πτέρυγας καὶ ὀπισθεν Σ. ε') Τύπον ἀσαφῆ (σφίγγα;) καὶ ὀπισθεν Ω. (Τὸ σύμβολον σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ) (εἰκ. 3).

Ε'. ΕΚ ΔΩΡΕΩΝ

1. **Δωρεὰ Ἀντ. Χρηστομάνου.** Ἡ σπουδαιότερα τῶν δωρεῶν εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ

Εἰκ. 3. Πήλινα ἀντικά σύμβολα.

τοῦ διαπρεποῦς ἱατροῦ καὶ πρώην καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὑπουργοῦ κ. Ἀντ. Χρηστομάνου, ὅστις ἐδωρήσατο εἰς τὸ Ἑθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον τὴν νομισματικὴν αὐτοῦ συλλογὴν (πλὴν τῶν ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν ἀτίνων ἐδωρήσατο τὸ ἐπόμενον ἔτος 1931). Ἡ συλλογὴ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ 3540 περίπου νομισμάτων ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν, κατηρτίσθη δ' ὑπὸ τοῦ κ. Χρηστομάνου εἰς διάστημα πολλῶν ἐτῶν, κατατάξαντος αὐτὴν συστηματικῶς καὶ μετὰ σχετικῆς ἀκριβείας. Κυρίως αὕτη περιλαμβάνει

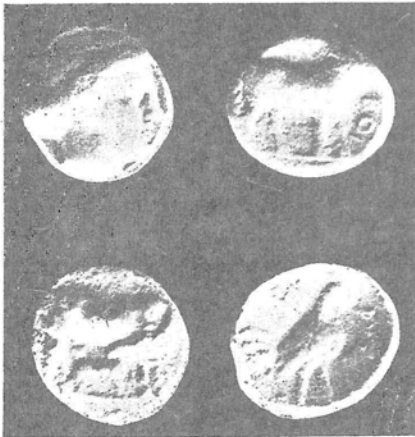
δάνει νομίσματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀργυρᾶ καὶ χαλκᾶ, ἀπὸ τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας μέχρι τῆς Ἀφρικῆς. Πλὴν τούτων περιλαμβάνει καὶ ῥωμαϊκὰ, βυζαντινὰ, φραγκικὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεωτερικὰ, δεκατέσσαρα βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, ἓνα δακτυλιόλιθον ἀνάγλυπτον καὶ ἓνα ἑγγλυπτον ἐνεπίγραφον ἐκ τῶν λεγομένων γνωστικῶν.

2. **Δωρεὰ Ἰ. Παπαδημητρίου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων.** Δεκατέσσαρα ἀργυρᾶ καὶ ἑκατὸν τριάκοντα χαλκᾶ (ὧν τινὰ ἐκ κράματος) νομίσματα ἑλληνικὰ, ῥωμαϊκὰ, βυζαντινὰ, φραγκικὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεωτερικὰ. Τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι μετριοτάτης ἢ κακῆς διατηρήσεως. Ἐκ τῶν καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων τὰ μᾶλλον ἀξία λόγου εἶναι τὰ ἐξῆς α') **Ἀργυρᾶ.** Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας, Χαλκίδος, κοι-

νος π. Χ. καὶ ἐν δίδραχμον Καρύστου τετάρτου ὡσαύτως αἰῶνος (εἰκ. 4).

4. **Δωρεὰ Μιχαὴλ Καμπάνη.** Τρία ἀθηναϊκὰ τετράδραχμα τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), τέσσαρα ἀργυρᾶ Εὐβοέων τετάρτου π. Χ. αἰῶνος, ἐν ἀργυροῦν Καρύστου δευτέρου π. Χ. αἰῶνος (εἰκ. 5) καὶ δύο ἀργυρᾶ Ῥόδου τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος.

5. **Δωρεὰ Ἰ. Δεράκη.** Εἰκοσιδύο μικρὰ χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν, τὰ πλεῖστα, μετριοτάτης ἢ κακῆς διατηρήσεως, ἐν χαλκοῦν νομισματοδόσμον νεωτέρων χρόνων, τριάκοντα ἑξ μολυβδῖνα ἀττικά σύμβολα, ἐν μολυβδῖνον βυζαντινὰ ὅσα σύμ-

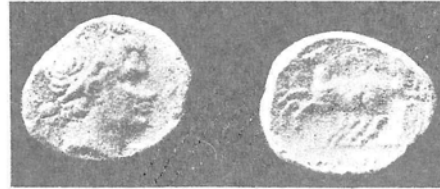

Εἰκ. 4.

Τετράδραχμον Εὐβοέων καὶ δίδραχμον Καρύστου.

νοῦ Βοιωτῶν, Κορίνθου, Σικυῶνος, Λέσβου, Σέλγης, Ἀριαράθου Γ' βασιλέως Καππαδοκίας, Οὐεσπασιανοῦ καὶ Μάρκου Ἀντωνίνου αὐτοκρατόρων Ῥώμης. 6') **Ἐκ κράματος.** Γαλλικοῦ καὶ Πρόβου αὐτοκρατόρων Ῥώμης. 7') **Χαλκᾶ.** Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας, Ἀντιγόνου Γονατᾶ, κοινῶν Μακεδόνων, Ἀμφιπόλεως, κοινῶν Θεσσαλῶν, Λαρίσης, Φαλάννης, Ἀθηνῶν, Ἀργους, Ἀμισοῦ, Τρωάδος, Δαρδάνου, Ἐφέσου, Σμύρνης, Χίου, Ἀντιόχου Α' βασιλέως Συρίας καὶ Σίδης. Πρὸς τούτοις ἐν σταθμίον μολυβδῖνον, εἷς σφόνδυλος ἀτράκτου μολυβδῖνος καὶ ἐν ἀδιάγνωστον μολυβδῖνον πέταλον.

3. **Δωρεὰ Γρηγ. Ἐμπεδοκλέους τραπεζίτου.** Ἐν τετράδραχμον Εὐβοέων τετάρτου αἰῶ-

Εἰκ. 5. Δίδραχμον Καρύστου.

βολον, δύο βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα καὶ ἐν σταθμίον μολυβδῖνον.

6. **Δωρεὰ Ἰ. Κλειδῆ.** Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Κασσάνδρου βασιλέως Μακεδονίας (316 - 297).

7. **Δωρεὰ Γ. Μελεμένη.** Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Φωκέων, τετάρτου ἢ τρίτου π. Χ. αἰῶνος.

8. **Δωρεὰ Π. Γαλάτη.** Ἐν ῥωμαϊκὸν δηνᾶριον Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244 μ. Χ.), δύο Φιλίππου Ἀραβος (244 - 249) καὶ ἐν χαλκοῦν σκυφωτὸν βυζαντινὸν, χρόνων Κομνηνῶν.

9. **Δωρεὰ Ch. Seltmann Ἀγγλὸν νομισματολόγῳ.** Ἐν βυζαντινὸν μολυβδόβουλλον τῆς βασιλείσεως Ἀννης Παλαιολογίνης (1326 - 1347).

10. **Δωρεὰ Δ. Πόταρη.** Ἐν luigino ἐκ κράματος Λιβίας Spinola Centurioni (Tessarolo) τοῦ 1666.

11. **Δωρεὰ Α. Τσιγώνη.** Ἐν ἀργυροῦν νόμισμα (20 Kreuzer) Φραγκίσκου Α' Αὐστρίας, τοῦ ἔτους 1809.

12. **Δωρεὰ Ἰ. Φωκίτου.** Μία ἀργυρᾶ σφραγὶς Ἀνθίμου ἱερομονάχου, νεωτέρων χρόνων.

13. **Δωρεὰ Ἰ. Καλιτσουνάκη.** Ἐν νόμισμα ἑξ ἀλουμινίου Γερμανίας (1 pfennig) τοῦ ἔτους 1917.

14. **Δωρεὰ Γ. Δροσίνη.** Ἐν νομισματοδόσμον ἐκ κράματος Γερμανίας, νεωτέρων χρόνων.

15. **Δωρεὰ Α. Paskevicius καὶ Μ. Salcnis Λιθουανῶν δημοσιογράφου.** Δέκα μικρὰ νομίσματα Λιθουανίας νεωτέρων χρόνων.

16. **Δωρεὰ Διευθύνσεως Δημοσίου Λογιστικοῦ.** Τρία δοκίμια (essais) ἑλληνικῶν νομισμάτων 20, 10 καὶ 5 δραχμῶν, κοπέντων ἐν Λονδίῳ ἐν ἔτει 1930, ὧν τὰ δύο πρῶτα ἐκ κράματος χαλκοῦ καὶ ἀργύρου, τὸ δὲ τρίτον ἐκ νικελίου.

17. **Δωρεὰ Ἐπιτροπῆς τοῦ συνελθόντος ἐν Ἀθήναις Γ. Βυζαντιολογικοῦ Συνεδρίου.** Τὸ σῆμα τῶν συνέδρων ἐκ λευκοῦ μετάλλου.

II. ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1931

Τὰ προσκτῆματα τοῦ ἔτους 1931 προέρχονται Α') ἐξ ἀνασκαφῶν, Β') ἐκ τυχαίων εὐρημάτων, Γ') ἐξ ἀγορᾶς καὶ Δ') ἐκ δωρεῶν.

Α'. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΞ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

1. **Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος ὑπὸ Κ. Κουρουνιώτη.** Τριακόσια τεσσαράκοντα πέντε χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν, τῆς νέας τεχνοτροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.) καὶ ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, δύο χαλκᾶ νομίσματα Κορίνθου ὡς ῥωμαϊκῆς ἀποικίας, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐν χαλκοῦν Μεγάρων Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς (138 - 161 μ. Χ.), ἐν δηνάριον ἀργυροῦν Τραϊανοῦ (98 - 117 μ. Χ.), ἐν χαλκοῦν Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ. Χ.), ἐν δηνάριον κράματος Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244 μ. Χ.), ἐν χαλκοῦν Κωνσταντίνου Β' (323 - 361 μ. Χ.), ἐν χαλκοῦν Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379 - 395 μ. Χ.), δύο χαλκᾶ ῥωμαϊκὰ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, ἐν χαλκοῦν βυζαντικὸν ἐκ τῶν λεγομένων ἀνωνύμων (967 - 1059 μ. Χ.), καὶ δύο χαλκᾶ μικρὰ ῥωμαϊκὰ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, εὐρεθέντα ἐν τῷ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω νομισμάτων εἶναι μετριοτάτης διατηρήσεως.

2. **Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος ὑπὸ Γ. Μυλωνᾶ.** Δεκαοκτὼ χαλκᾶ ἀθηναϊκὰ νομίσματα, τὰ πλεῖστα τῆς νέας τεχνοτροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.) (πλὴν δύο ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἀμέσως προηγούμενην ἐποχὴν) καὶ τὰ ἄλλα ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, πάντα μετριοτάτης διατηρήσεως.

3. **Ἀνασκαφαὶ Θέρμου ὑπὸ Κ. Ρωμαίου.** Τρία ἀργυρᾶ νομίσματα Σικυῶνος (τετάρτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν ἀργυροῦν Ἀριοβαρζάνου Α' βασιλέως Καππαδοκίας (95 - 62 π. Χ.), εἰκοσιπέντε χαλκᾶ κοινοῦ Αἰτωλῶν (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος), δύο χαλκᾶ Οἰταίων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἐν χαλκοῦν Θυρρείου (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), δύο χαλκᾶ ἀποικιακὰ Κορίνθου, ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐν χαλκοῦν Φαρσάλου (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), τρία χαλκᾶ ἀποικιακὰ Πα-

τρῶν, ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τρία χαλκᾶ Σικυῶνος (τετάρτου ἢ τρίτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν χαλκοῦν Λαρίσης Κρεμαστῆς Θεσσαλίας (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν χαλκοῦν Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας (359 - 336) καὶ ἑννέα ἄλλα ἑλληνικὰ ἐφθαρμένα.

4. **Ἀνασκαφαὶ Σάμου ὑπὸ W. Wrede** ἐταίρου τῆς ἐν Ἀθήναις Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Τρία χαλκᾶ νομίσματα Σάμου (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος) καὶ ἐν ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐν χαλκοῦν Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου βασιλέως Αἰγύπτου (285 - 247), ἐν ἄλλο ἑλληνικὸν ἐφθαρμένον, ἐν χαλκοῦν Κωνσταντίνου Α' τοῦ Μεγάλου (306 - 337) καὶ ἐν χαλκοῦν βυζαντικὸν Ἰουστίνου Β' (565 - 578).

5. **Ἀνασκαφαὶ ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς Ἀθηνῶν ὑπὸ Κ. Κουρουνιώτη.** Ἑλληνικά· ἑπτὰ χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν, τῆς νέας τεχνοτροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.) καὶ ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. **Ῥωμαϊκὰ χαλκᾶ·** ἐν Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244), ἐν Αὐρηλιανοῦ (270 - 275). **Βυζαντιὰ χαλκᾶ·** ἐν Τιβερίου Κωνσταντίνου (578 - 582), ἐν Ἡρακλείου (610 - 641), ἐν Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα (867 - 886), ἐν Βασιλείου Α' καὶ Κωνσταντίνου (869 - 879), ἐν Βασιλείου Α' Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος (879 - 886), τέσσαρα Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ (886 - 912), δύο Ῥωμανοῦ Α' Δεκαπηνοῦ (919 - 944), ἐν Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (913 - 959), πέντε ἀνώνυμα Τσιμισκῆ καὶ διαδόχων (967 - 1057), ἐν Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042 - 1053), ἐν Κωνσταντίνου Ι' τοῦ Δούκα (1059 - 1067), ἐν Ῥωμανοῦ Δ' Διογένης (1067 - 1071), ἐν Νικηφόρου Γ' τοῦ Βοτανειάτου (1078 - 1081), ἑξ ἀνώνυμα Κομνηνῶν, ἐν Βενετικῶν κτήσεων Ἀνατολῆς (δεκάτου ἐβδόμου ἢ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος) καὶ τινὰ ἄλλα ἐφθαρμένα.

6. **Ἀνασκαφαὶ ὁδοῦ Ἀκαδημίας Πλάτωνος ὑπὸ Π. Ἀριστόφρονος.** Τρία χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν τῆς νέας τεχνοτροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), δύο χαλκᾶ βυζαντικὰ ἐνδεκάτου καὶ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ δύο ὅλως ἐφθαρμένα.

7. **Ἀνασκαφαὶ Μακεδονίας ὑπὸ Α. Κεραμοπούλου.** (Φλωρίνης καὶ Καστορίας). Ἐν χαλκοῦν Ἀντιγόνου Γονατᾶ βασιλέως Μακεδονίας (277 - 239), ἐν χαλκοῦν Φιλίππου Ε' βασιλέως Μακεδονίας (220 - 179), ἐν χαλκοῦν Περσέως βασιλέως Μακεδονίας (178 - 168), ὁκτὼ χαλκᾶ Θεσσαλονίκης (δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶνος), δύο χαλκᾶ Πέλλης (δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν ἀργυροῦν (quinarius) ῥωμαϊκῆς δη-

μοκρατίας (Titus Clovius 101 π. Χ.) (εἰκ. 6), ἐν χαλκοῦν ῥωμαϊκὸν Κωνσταντίου Β' (323 - 361) καὶ ἐν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἐφθαρμένον, δύο χαλκᾶ βυζαντινὰ χρόνων Κομνηνῶν, ἐν ἀργυροῦν γρόσσον βενετικὸν τοῦ δόγη Ἰωάννου Soranzo (1312 - 1328), ἐν ἀργυροῦν περιάπτον

τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, δύο δίδραχμα Θηβῶν Βοιωτίας (τετάρτου αἰῶνος), ἑπτὰ τετράδραχμα Ἀθηνῶν (τετάρτου αἰῶνος), ἐν δίδραχμον Σικυῶνος (τετάρτου αἰῶνος), ἐν τετράδραχμον Ἐφέσου Ἰωνίας (τετάρτου αἰῶνος), δύο τετράδραχμα Ἀντιό-

Εἰκ. 6. *Quinarius* (Titus Clovius 101 π. Χ.)

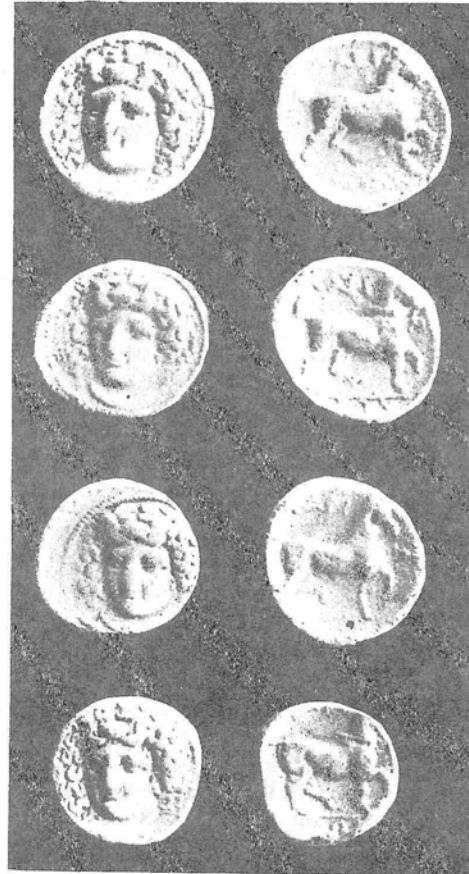
μεταβυζαντινὸν καὶ ἐν χαλκοῦν ἔλασμα, πιθανῶς *σταθμίον*.

8. **Ἀνασκαφαὶ Λίου Μακεδονίας ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου.** Νομίσματα ἑλληνικὰ καὶ ῥωμαϊκὰ ἐν ἀργυροῦν, ἐν ἑκ κράματος καὶ ἑκατὸν ἐννεμήκοντα ἐννέα χαλκᾶ. Τὰ πλεῖστα τῶν νομισμάτων εἶναι μετριοτάτης διατηρήσεως. Ἐκ τῶν καλῶς διατηρουμένων τὰ μᾶλλον ἄξια λόγου εἶναι τὰ ἑξῆς. Ἐκ μὲν τῶν ἑλληνικῶν ἔξ νομίσματα Λίου ὡς ῥωμαϊκῆς ἀποικίας, ἐν Ἐδέσης Γορδιανοῦ Γ' (228 - 244), ἑπτὰ Θεσσαλονίκης πρώτου π. Χ. αἰῶνος καὶ ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τρία κοινῶν Μακεδόνων, ἐν Φιλίππου Β', ἐν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, ἐν Κασσάνδρου (316 - 297), ἐν Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277 - 299), ἐν Περσέως (178 - 168) πάντα χαλκᾶ. Ἐκ δὲ τῶν ῥωμαϊκῶν, ἐν Φιλίππου Ἀραβος (244 - 249 μ. Χ.), δύο Αὐρηλιανοῦ (270 - 275), ἐν Μαξιμιανοῦ (292 - 305), ἐν Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου (306 - 337), ἐν Λικινίου (307 - 323), ἐν Κωνσταντίου Β' (323 - 361), ἐν Ὀνώριου (395 - 423) καὶ ἐν Θεοδοσίου Β' (408 - 450).

9. **Παλαιαὶ ἀνασκαφαὶ Λεβαδείας ὑπὸ Α. Κεραμοπούλου.** Ἐν χαλκοῦν Κασσάνδρου βασιλέως Μακεδονίας (316 - 297), δύο χαλκᾶ φραγκικὰ τορνήσια Ἑλλάδος, ἐν χαλκοῦν βενετικὸν καὶ δέκα ἑκ κράματος μικρὰ τουρκικὰ.

Β'. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. **Εὗρημα Παλαιονάστρου Καρδίτης.** Ἐν τετράδραχμον Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας (359 - 336), τρία τετράδραχμα Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου βασιλέως Μακεδονίας (336 - 323), πέντε τετράδραχμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ βασιλέως Μακεδονίας (277 - 239), τρία τετράδραχμα Λυσιμάχου βασιλέως Θράκης (323 - 281), τέσσαρα δίδραχμα Λαρίσης Θεσσαλίας (τετάρτου π. Χ. αἰῶνος), (εἰκ. 7) μία δραχμὴ Λαρίσης

Εἰκ. 7. Δίδραχμα Λαρίσης.

χου Β' βασιλέως Συρίας (261 - 246 π. Χ.) (εἰκ. 8), ἐν χαλκοῦν Φιλίππου Β', ἐν χαλκοῦν Ἀντιγόνου Γονατᾶ, ἐν χαλκοῦν Θηβῶν Φθιωτῶν (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν χαλκοῦν κοινῶν Θεσσαλῶν χρόνων Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ. Χ.) καὶ πέντε ἄλλα ἑλληνικὰ ἐφθαρμένα.

2. **Εὗρημα χωρίου Θεριανοῦ Ἀχαΐας.** Νομίσματα ἀργυρᾶ. Ἐν τριώβολον Φαρσάλου, δύο τριώβολα Φωκέων, δύο τετραώβολα Ἰστιαίας Εὐβοίας, ἐν τριώβολον Καρύστου, δεκατρία τριώβολα Χαλκίδος, μία δραχμὴ καὶ ἐν τριώβολον Κορίνθου, τρίακοντα καὶ ἐν τριώβολα Σικυῶ-

νος καὶ τρία τριώβολα Ἄργους. Πάντα τὰ ἀνωτέρω νομίσματα ἀνήκουσιν εἰς τὸν τέταρτον καὶ τὸν τρίτον π. Χ. αἰῶνα.

3. **Νόμισμα εὑρεθὲν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐλῇ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.** Χαλκοῦν Ἡφαιστίας Λήμνου (περὶ τὰ 280-197 π. Χ.).

Εἰκ. 8. Τετράδραχμον Ἀντιόχου Β' βασιλέως Συρίας.

4. **Εὔρημα Κουφῶν Ἀλμυροῦ.** Ἐνδεκα χρυσᾶ καὶ τεσσαράκοντα ἑπτὰ ἀργυρᾶ τουρκικά, ἕξ ἀργυρᾶ αὐστριακά, δεκατέσσαρα ἀργυρᾶ πολωνικά, δύο ἀργυρᾶ ἰσπανικά, ἓν ἀργυροῦν βενετικόν, ἓν γαλλικόν, ἓν ἰταλικόν καὶ ἓν γερμανικόν, ἅπαντα νεωτέρων χρόνων.

5. **Εὔρημα Γλυφάδας Ἀττικῆς.** Διακόσια τέσσαρα ἀργυρᾶ νομίσματα, τὰ πλείστα Ῥαγούζης, Πολωνίας, Ἰσπανίας καὶ Τουρκίας νεωτέρων χρόνων.

Γ'. ΕΞ ΑΓΟΡΑΣ

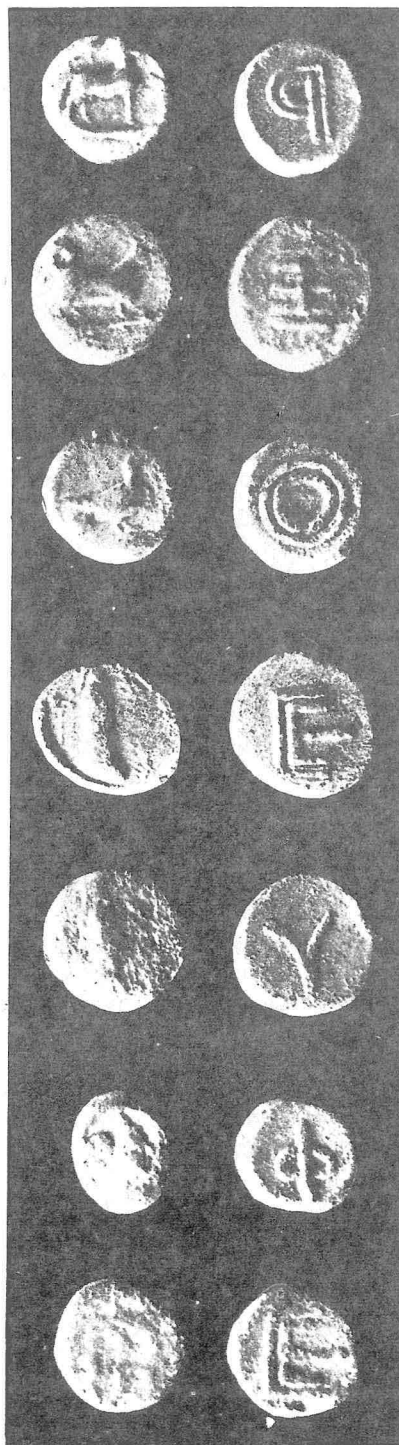
Ἑπτὰ πήλινα σύμβολα (εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου ἢ τῆς ἐκκλησίας) εὑρεθέντα παρὰ τὰς βορειοδυτικὰς κλιτύας τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου (Φιλοππάπου) ἐν ᾗ θέσει εὑρέθησαν καὶ τὰ ἄλλα τὰ εἰσαχθέντα εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1930 (εἰκ. 9).

Τὰ σύμβολα ταῦτα φέρουσιν ἐφ' ἑνὸς τύπους καὶ ἐφ' ἑτέρου γράμματα ὡς ἑξῆς.

1. Ἴππος πρὸς δεξιὰ	P
2. Κύνων » » »	Π
3. Περιστέρα πρὸς δεξιὰ	Ο
4. Ἑρμῆς τῆς τετραγώνου ἐργασίας πρὸς δεξιὰ	Ε
5. Ὁμοίως	Υ
6. Κεφαλὴ πρὸς δεξιὰ φέρουσα μικρὰς πτέρυγας	Φ
7. Τρίπους	Ε

Δ'. ΕΚ ΔΩΡΕΑΣ

1. **Δωρεὰ κυρίας Πηνελόπης Σ. Δέλτα.** Ὅκτὼ χρυσοὶ δαρεϊκοὶ στατήρες, οἵτινες πιθανάτα προέρχονται ἐκ τοῦ πρό τινων ἐτῶν γε-

Εἰκ. 9. Πήλινα ἄττικὰ σύμβολα.

νομένου ἐν Ἀθήναις παρὰ τὴν Ῥιζάρειον Σχολὴν εὐρήματος δαρεικῶν στατήρων.

2. Δωρεὰ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη. Νομίσματα ἑλληνικά καὶ ῥωμαϊκά, ἀργυρᾷ δεκαπέντε, κράματος ἐπτά, χαλκᾷ ἑβδομήκοντα τέσσαρα. Τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐκ τῶν ἀργυρῶν ἐν κοινοῦ Θεσσαλῶν, ἐν Κορίνθου καὶ ἐν Κράγου Λυκίας, ἐκ δὲ τῶν χαλκῶν ἐν Φιλίππου Μακεδονίας, ἐν Βοιωτῶν, ἐν κοινοῦ Εὐβοέων, ἐν Ἐπιδαύρου, ἐν Ἀργους, ἐν Ἡραίας Ἀρκαδίας, ἐν Ἀπτερας Κρήτης, ἐν Ἀβύδου Τρωάδος, ἐν Τήμνου Αἰολίδος, ἐν Σάρδεων Λυδίας καὶ ἐν Σαμοσάτων Κομμαγενῆς.

3. Δωρεὰ Ἀντωνίου Χρηστομάνου καθηγητοῦ. Χίλια ἑκατὸν πενήκοντα περίπου ἀργυρᾷ καὶ χαλκᾷ νομίσματα ῥωμαϊκά, ὧν ὀλίγα μὲν τῆς δημοκρατίας, πάντα δὲ τὰ ἄλλα τῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι Μαρκια-

Εἰκ. 10. Διῶβολον Καρύστου.

νου. Ἡ δωρεὰ αὕτη εἶναι ἡ σπουδαιότερα τοῦ ἔτους 1931.

4. Δωρεὰ L. Naville νομισματολόγου ἐν Γενεύῃ. Ἐν ἀργυροῦν διῶβολον Καρύστου (δευτέρου π. Χ. αἰῶνος) (εἰκ. 10).

5. Δωρεὰ ἐνὸς φοιτητοῦ τῆς φιλολογίας διὰ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Οἰκονόμου. Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Εὐμενείας Φρυγίας (χρόνων Τιβερίου).

6. Δωρεὰ Μ. Μισοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων. Ἐν χαλκοῦν νόμισμα ἑλληνικὸν (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος) ὅπως ἐφαρμόζον, ἔχον ὅμως ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν ὄψεων τρία εὐδιάκριτα ὑστερόσημα (πηγὸν, βότρυς καὶ κλάδον).

7. Δωρεὰ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη. Ἐν βυζαντιανῶν χαλκοῦν νόμισμα (Ἡρακλείου) καὶ ἑξήκοντα ὀκτὼ βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, ἐν νεωτέρων χρόνων μολυβδόβουλλον, δύο μολύβδινα σύμβολα καὶ πέντε μολύβδινα πώματα ἀγγείων.

8. Δωρεὰ Σ. Σεφεριάδου. Εἴκοσι ἐπτὰ βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα.

9. Δωρεὰ I. Δεράκη. Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Νεαπόλεως (Καβάλλας) Μακεδονίας (τετάρτου π. Χ. αἰῶνος, ἐν χαλκοῦν Χαλκίδος (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος), εἴκοσι χαλκᾷ Ἀθηναίων τὰ πλείστα τῆς νέας τεχντροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), ἐν χαλκοῦν βυζαντιανῶν Νικηφόρου Βοτανειάτου (1078 - 1081), δεκατέσσαρα μολύβδινα ἀττικά σύμβολα, ἐν μολύβδινον σταθμίον καὶ μίαν μολυβδίδα σφενδόνης.

10. Δωρεὰ D. Carlini ναυτικοῦ ἀκολουθοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Πρεσβείας. Ἐν ἀργυροῦν νόμισμα ἀνατολικὸν (μωαμεθανικὸν) Σελτζουκιδῶν τοῦ Ἐρ.-Ρούμ.

11. Δωρεὰ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ συνελθόντος ἐν Ἀθήναις πρώτου Βαλκανικοῦ Συνεδρίου. Δύο νομισματοδότημα ὅμοια ἐκ χαλκοῦ, ἀναμνηστικά τοῦ Συνεδρίου.

12. Δωρεὰ ἀνωνύμου. Δύο μολύβδινα σφραγίδες πρὸς σφράγισην ἐμπορευμάτων, τοῦ Τελωνείου Εἰδομένης (Γευγελῆς).

13. Δωρεὰ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκατονταετηρίδος. Τέσσαρα μέταλλα χαλκᾷ ἀπλὰ ἀναμνηστικά ναυτικῶν καὶ σκοπευτικῶν ἀγώνων.

14. Δωρεὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰταλοελληνικῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς. Μία πλήρης σειρά τῶν κοπέντων νομισμάτων τῆς πόλεως τοῦ Βατικανοῦ, ἥτοι ἐν χρυσοῦν ἑκατὸν λιρετῶν, ἐν ἀργυροῦν δέκα λιρετῶν, ἐν ἀργυροῦν πέντε λιρετῶν, τέσσαρα ἐκ νικελίου (δύο λιρετῶν, μιᾶς λιρέτας, πενήκοντα καὶ εἴκοσι λεπτῶν), καὶ δύο χαλκᾷ (δέκα καὶ πέντε λεπτῶν).

15. Δωρεὰ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη. Ἐτέρα σειρά πλήρης τῶν αὐτῶν νομισμάτων τῆς πόλεως τοῦ Βατικανοῦ.

16. Δωρεὰ Ἀντωνίου Κεραμοπούλου. Τρία νικελίνα νομίσματα Ἀλβανίας 1 Lek (1927), 1/2 Lek (1926) καὶ 1/4 Lek (1927).

17. Δωρεὰ Elemer Jónas νομισματολόγου ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Βουδαπέστης. Ἐν νικελίνον νόμισμα Οὐγγαρίας 20 filler τοῦ 1926 καὶ ἐν χαλκοῦν 2 filler τοῦ 1930.

Πρὸς τούτοις παρεδόθησαν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον παρὰ τοῦ Κεντρικοῦ Ταμείου καὶ τῆς Διευθ. Δημοσίου Λογιστικοῦ αἱ μῆτραι καὶ τὰ προπλάσματα τῆς ἐκτυπώσεως τῶν νέων μεταλλικῶν κερμάτων εἴκοσι, δέκα, πέντε, δύο καὶ μιᾶς δραχμῆς, πενήκοντα καὶ εἴκοσι λεπτῶν.

Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Ὁ κύριος Νεράτζουλης ἐκ Πατρῶν ἀναφέρει τὰ ἑξῆς:

Τερματισθείσης τῆς ἐρεῦνης τῆς εἰς τὸ γήπεδον Βούδ, ὑστερορρωμαϊκῆς ἐπαύλεως (ὡς ἐχρονολόγησαν ταύτην τὰ ἀνευρεθέντα πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων κ.λ.π.) ἀνεῦρον ἐν συνόλῳ δέκα ἀρχαῖα ἀγάλματα, ὧν πρόχειρος περιγραφή ὡς ἔπεται:

1^{ον}) Ἄγαλμα Ἡρακλέους, ὕψος 1.40 μ., ἡ δεξιὰ χεὶρ ἑλλείπει ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, ἡ ἀρι-

Εἰκ. 1.

Ἄγαλμα Ἡρακλέους ἀρ. 1 καὶ κεφαλὴ ἀρ. 11.

στερά, ἥς ἑλλείπει μόνον ἡ ἄκρα χεὶρ εἶναι κεκαμμένη πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ὑπὸ τὸν βραχίονα ἡ λεοντοκεφαλὴ δάκνουσα ὁστοῦν ἢ ἄλλο ἀντικείμενον, ὃ ἥρως εἰκονίζεται εἰς νεανικὴν ἡλικίαν, φαίνεται στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἐνῶ ὁ δεξιὸς εἶναι ὀλίγον προτεταμένος. Μέρος τῆς κεφαλῆς ἑλλείπει ἀπὸ τῶν ὀφρῶν, φαίνεται κατασκευασμένον χωριστά. Τὸ ἄκρον τῆς ῥινὸς καὶ τῆς σιαγόνος ἀποκεκρουσμένα. Ὁφθαλ-

μοὶ διασώζονται καὶ στόμα καὶ ὦτα φορεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σκέπασμα (εἰκ. 1).

2^{ον}) Ἄγαλμα νεαροῦ Σατύρου κατὰ γνωστὸν Πραξιτέλειον τύπον. Ἡ δορὰ περιστραμμένη γύρω τοῦ σώματος ἔχει τὴν κεφαλὴν ἔμπροσθεν τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ. Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἑλλείπει ἀπὸ τοῦ ὥμου.

Ἡ κεφαλὴ οὐχὶ ἐνθετος εἶναι ἀποκεκρουσμένη ἀπὸ τῆς ῥίζης τοῦ λαιμοῦ. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἑλλείπει ἀπὸ ἐλάχιστον κάτω τοῦ ὥμου· ὁ δεξιὸς ὤμος αἰσθητῶς ὑψωμένος, διαφαινομένης κινή-

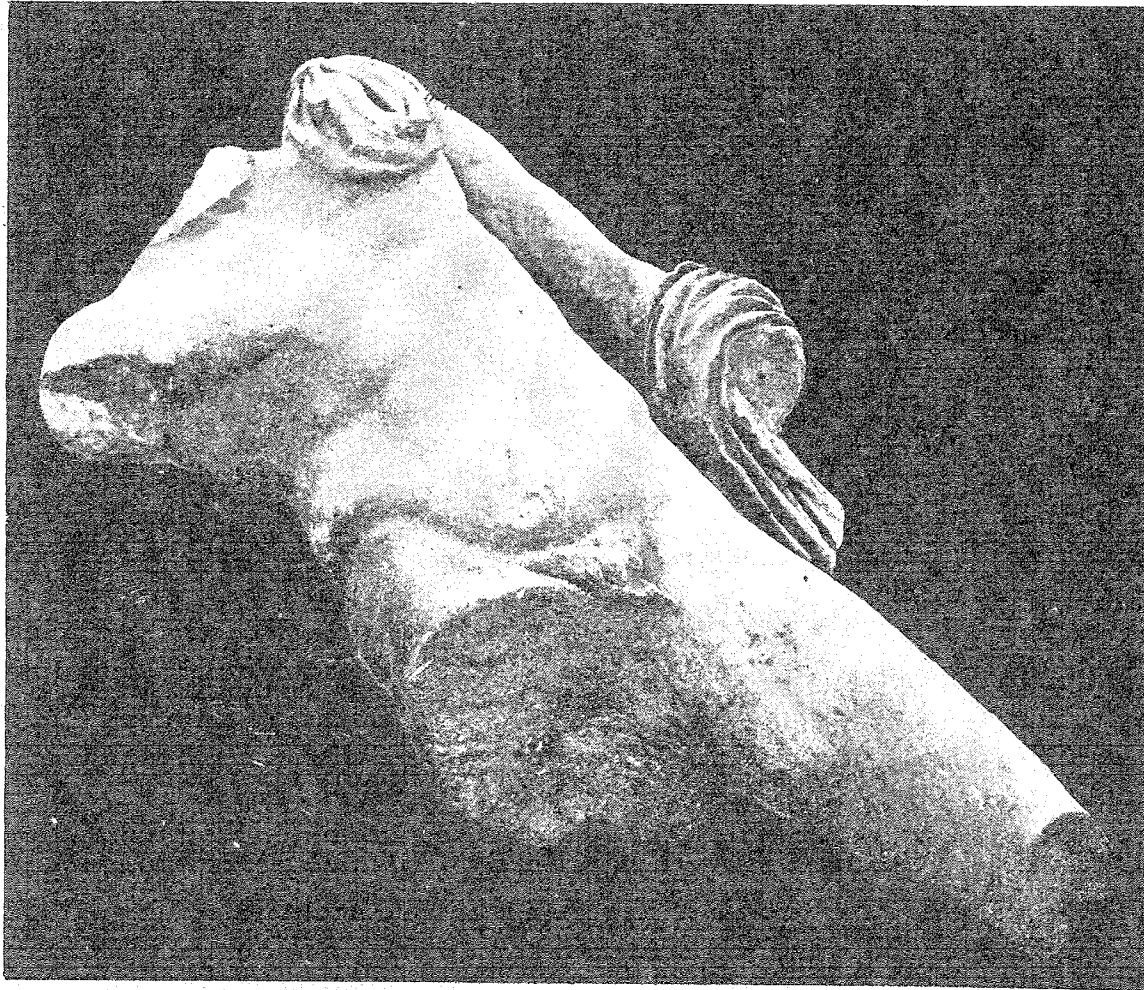
Εἰκ. 2. Ἄγαλμα Σατύρου ἀρ. 2 καὶ ἀγαλμάτιον Ἑρμοῦ ἀριθ. 5.

σεως τινὸς τοῦ ὅλου κορμοῦ. Τὸ ἄγαλμα σκεπάζει ἐρυθρὰ ἐξίτηλος βαφή. Μάρμαρον. Ὑψος 1.05, περ. (εἰκ. 2).

3^{ον}) Ἀρχαῖζουσα κόρη, ἥς ἡ κεφαλὴ ἐνθετος ἑλλείπει. Ἐνδεδυμένη κατὰ τὸν κομποπρεπῆ ἰωνικὸν τύπον, ἡ ἀριστερὰ χεὶρ κεκαμμένη πρὸς τὰ ἔμπροσ καὶ ἔχουσα γυμνὸν τὸν βραχίονα φαίνεται κρατοῦσα ἀντικείμενόν τι, ἡ ἄκρα χεὶρ ἑλλείπει, ἐπίσης ἡ δεξιὰ ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος ἐνθετος ἑλλείπει. Χειρίδες διακεκοσμημέναι, παρυφαί ἱματίου ἐντεχνώταται. Ἄκροι πόδες συγκεκολλημένοι, προβαλλομένου ὀλίγον τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους ὑπὸ τὸν ποδὴν διαφανῆ χιτῶνα. Μάρμαρον. Ὑψος 1.05 (εἰκ. 5).

4^{ον}) Ἄγαλμα Ἑρμοῦ, φέρει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὥμου ἔμπροσθεν ἄκρον ἱματίου, οὗ τὸ ἕτερον ἄκρον κρέμαται ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ βρα-

Εἰκ. 3. Ἄγαλμα Ἑρμοῦ ἀριθ. 4.

6

10

Εἰκ. 4. Ἄγαλμα γυναικὸς ἀριθ. 6, ἕτερα ἀριθ. 8 καὶ 9 καὶ ἄγαλμα ἀνδρὸς καθημένου ἀριθ. 10

χίονος. Ἐλλείπει ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς ἡ ἄκρα χεὶρ, ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐλλείπει ἀπὸ τοῦ ὤμου, ἡ κεφαλὴ οὐχὶ ἔνθετος ἐλλείπει ὡσαύτως ἀπὸ τῆς ῥίξης τοῦ λαιμοῦ. Δεξιὸς πούς ἐλλείπει ὁλόκληρος, ὁ δὲ ἀριστερὸς ἀπὸ τοῦ γόνατος. Τὸ ἄγαλμα διασώζει ἐρυθρὰν βαφήν, ἥς καταφανὴ ἵχνη εἰς τὰς ἐσωτερικὰς πτυχὰς τοῦ ἱματίου. Μάρμαρον. Ὑψος 1.30 μ. (εἰκ. 3).

Εἰκ. 5. Ἀρχαῖζουσα κόρη ἀριθ. 3.

5^{ον}) Ἀγαλμάτιον πιθανῶς Ἑρμοῦ, ἀκέφαλον ἀποκεκρουσμένον κατὰ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας κακῆς τέχνης. Μάρμαρον. Ὑψος 0.55 μ. (εἰκ. 2).

6^{ον}) Ἀγαλμα γυναικὸς, ῥωμαϊκόν, ὕψους 2 μ. ἐπὶ συμφυοῦς πλίνθου. Φέρει ποδὴν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον ἐσφιγμένον εἰς τὰ ὀπίσθεν καὶ ἀναρριπτόμενον ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ σκεπάζον ὁλόκληρον τὴν δεξιάν χεῖρα ἣτις βαστάζουσα τοῦτο διὰ τῶν δακτύλων κάμπτεται ἐπὶ τοῦ στήθους· φορεῖ πέδιλα, ἡ κεφαλὴ ἔνθετος ἐλλείπει. Μάρμαρον (εἰκ. 4).

7^{ον}) Ἀγαλμα γυναικὸς μεγαλοπρεποῦς, πιθανῶς θεᾶς, ῥωμαϊκῶν χρόνων, φορεῖ πολυτελὲς ἱμάτιον καὶ ποδὴν πτυχωτὸν χιτῶνα, κεφαλὴ ἔνθετος καὶ χεῖρες ἐλλείπουσι. Μάρμαρον. Ὑψος 1.85 μ. (εἰκ. 6).

8^{ον}) Ἐτερον ἄγαλμα, ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ, οὗτινος

ἄκρον κρατεῖ ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ τῆς δεξιᾶς, ἡ ἑτέρα εἶναι καθημένη καὶ κρατεῖ ὁμοίως ἄκρον τοῦ ἱματίου, ἔχει τὸν ἀριστερὸν πόδα ὀλίγον προτεταμένον. Ἡ κεφαλὴ ἔνθετος ἐλλείπει. Εἶναι ἀποκεκρουσμένον τὰ κάτω ἀπὸ τῶν γονάτων. Μάρμαρον. Ὑψος 1.20 μ. (εἰκ. 4).

9^{ον}) Ἐτερον ἄγαλμα, ῥωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ ἰδίου τύπου, ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ συγκρατούμενῳ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ δὲ τῆς ἑτέρας εἰς τὰ κάτω ἀριστερά, κεφαλὴ ἐλλείπει ὡς καὶ οἱ ἄκροι πόδες. Μάρμαρον. Ὑψος 1.45 μ. (εἰκ. 4).

10^{ον}) Ἀγαλμα ἀνδρὸς ἡμικαθημένου, ῥωμαϊκῶν χρόνων ἀκέφαλον, φορεῖ βραχὺ ἱμάτιον. ἔξωσμένον περὶ τὴν ὀσφύν, καὶ χλαίνην πορπομένην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Φέρει ὑψηλὰ ὑποδήματα (0.25 μ.) δεδεμένα ἔμπροσθεν δι' ἱμάντων καὶ ἀπολήγοντα ἄνω εἰς δαντελωτὰς παρυφάς (εἰκ. 4).

11^{ον}) Κεφαλὴ κορασίδος, ὕψους 0.17 μ. μάρ-

Εἰκ. 6. Ἀγαλμα γυναικὸς ἀριθ. 7.

μαρον. Ἐχει κόμωσιν στρωτὴν μετὰ ταινίας περὶ τὸ μέσον, ἱκανῶς ἀποκεκρουσμένη (εἰκ. 1).

Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα ἀνωτέρω ἀγάλματα συνεκέντρωσα εἰς τὴν ἐνταῦθα ἀποθήκην τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς ἀποκαθαρίσας ὅσον το δυνατόν δι' εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐκ τῶν ἀσθεσιμάτων. Μὲ ἐνίσχυσε δὲ χρηματικῶς ἔξ ἀρχῆς τῆς ἐρεῦνης πρὸς τερματισμὸν αὐτῆς, λίαν προφρόνως ὁ Δῆμος Πατρέων.

Π. ΝΕΡΑΤΖΟΥΛΗΣ

Τιμή ἐκάστου τόμου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου
μετὰ τοῦ Παραρτήματος . . . . . δραχμαὶ 250.

Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον «Ἑστία» — 8086.